

STUDIA I MATERIAŁY DO DZIEJÓW
ŻUP SOLNYCH W POLSCE

STUDIES AND MATERIALS FOR THE HISTORY
OF THE SALTWORKS IN POLAND

Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce

Studies and Materials
for the History of the Saltworks
in Poland

Tom / Volume XXXVI

Komitet redakcyjny / Editorial committee:

ELŻBIETA BEDNAROWSKA (sekr. red.), ZBIGNIEW BEIERSDORF,

PIOTR FRANASZEK, ALEKSANDER GARLICKI,

JAN GODŁOWSKI (red. nac.), BARBARA KONWERSKA

Recenzenci / Reviewers:

Aleksandra Arkusz, Krzysztof Bukowski, Marcin Czarnowicz,

Andrzej Laskowski, Andrzej Marzec, Michał Dziewulski,

Maciej Pawlikowski, Bernadeta Stano, Andrzej Synowiec, Wiktor Szymborski

Redakcja i korekta / Editors and proofreaders:

Lilianna Jagielska, Małgorzata Piera

Tłumaczenie / Translation:

Biuro Tłumaczeń PAROLA

Redakcja w języku angielskim / Language editor:

Grażyna Zagórny

Fotografie / Photographs:

Artur Grzybowski, Jarosław M. Fraś, Ewelina Kolebuk,

Dariusz Kołakowski, Patryk Sewulok

Rysunki / Drawings:

Bernadetta Bielecka, Katarzyna Lajs-Klose, Ewelina Kolebuk,

Karolina Fajerska, Aleksandra Zborowska

Obróbka komputerowa / Computer processing:

Jarosław M. Fraś, Marek Materna

Opracowanie graficzne i skład / Graphic design and typesetting:

Katarzyna Poznańska

ISSN 0137-530X

© Copyright by Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, Poland 2022

Wersja drukowana czasopisma jest jego wersją pierwotną.

Print preview version of the magazine is its primary.

SPIS TREŚCI / TABLE OF CONTENTS

Barbara Konwerska

POMNIK ADAMA MICKIEWICZA W WIELICZCE. W 120. ROCZNICĘ ODSŁONIĘCIA	10
MONUMENT TO ADAM MICKIEWICZ IN WIELICZKA. ON THE 120 TH ANNIVERSARY OF ITS UNVEILING	11
Abstrakt	10
Abstract	11
Wstęp	12
Introduction	13
Pomniki Adama Mickiewicza – przegląd	16
Monuments to Adam Mickiewicz – overview	17
Dzieje wielickiego pomnika 1890–1947	32
History of the monument in Wieliczka 1890–1947	27
Zakończenie	58
Conclusion	57
Bibliografia	60
Bibliography	61

Marek Skubisz

PARADNE TOPORY GÓRNICZE Z XVII I XVIII WIEKU W ZBIORACH MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA	72
THE GALA MINER'S AXES FROM THE 17 TH AND 18 TH CENTURIES IN THE COLLECTIONS OF THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA	73
Abstrakt	72
Abstract	73
Wstęp	74
Introduction	75
Geneza bart	90
Genesis of axes	93
Budowa i typy bart	98
Structure and types of axes	99
Ikonografia – przedstawienia na bartach ze zbioru Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka	102
Iconography – depictions on axes from the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka	107

Motywy religijne	102
Religious motifs.....	107
Motywy górnicze	108
Mining motifs.....	109
Herby.....	112
Coats of arms.....	113
Godła górnicze	116
Hammer and pick symbols	117
Portrety książąt – elektorów saskich	120
Portraits of the princes–electors of Saxony	119
Daty.....	120
Dates.....	119
Inicjały	122
Initials.....	127
Motywy i ornamenty roślinne oraz geometryczne	122
Floral and geometric motifs and ornaments	127
Cechy wytwórcy na żeleźcach.....	128
Manufacturer's marks on metal heads.....	129
Analiza stylistyczna	128
Stylistic analysis.....	129
Współczesne naśladownictwa bart.....	130
Contemporary imitations of axes.....	131
Podsumowanie.....	134
Summary	135
Aneks.....	138
Annex	139
Katalog toporów górniczych ze zbioru Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka.....	138
Catalogue of miner's axes from the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (CSMW).....	139
Bibliografia	158
Bibliography	159
Mateusz Gil	
UWAGI O ZNACZENIU I POCHODZENIU TERMINÓW „ŻUPNIK” I „ŻUPA”.....	166
OBSERVATIONS ON THE MEANING AND ORIGIN OF THE TERMS “ŻUPNIK” AND “ŻUPA”.....	167
Abstrakt.....	166
Abstract	167
Wstęp	168
Introduction.....	169
Termin „żupnik” w znaczeniu zarządcy żup krakowskich	172
The term “żupnik” in the meaning of the Cracow saltworks administrator.....	173

Termin „żupnik” w znaczeniu zarządcy żup kruszcowych.....	180
The term „żupnik” in the meaning of the ore mining administrator	181
Termin „żupnik” w znaczeniu zarządcy żup ruskich.....	188
The term „żupnik” in the meaning of the Ruthenian saltworks administrator	189
Pochodzenie terminu „żupnik”.....	196
The origin of the term „żupnik”.....	197
Zakończenie	208
Conclusion.....	209
Bibliografia	210
Bibliography	211

Anita Szczepanek, Monika Łyczak, Marek Materna,
Jarosław M. Fraś

STARY CMENTARZ PARAFIALNY PRZY KOŚCIELE PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA W MIKLUSZOWICACH GM. DRWINIA, POW. BOCHEŃSKI W ŚWIETLE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH O CHARAKTERZE RATOWNICZYM.....	220
OLD PARISH CEMETERY AT THE CHURCH UNDER THE INVOCATION OF ST JOHN THE BAPTIST IN MIKLUSZOWICE, DRWINIA COMMUNE, BOCHNIA POVIAT IN THE LIGHT OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL SURVEYS.....	221
Abstrakt.....	220
Abstract	221
Wstęp	222
Introduction.....	223
Położenie i charakterystyka osadnictwa	222
Location and characteristics of the settlement.....	223
Historia badań	228
History of surveys.....	229
Cmentarz nowożytny	236
Modern cemetery	239
Badania archeologiczne	238
Archaeological surveys.....	241
Analiza antropologiczna	256
Anthropological analysis.....	259
Wypożyczenie grobowe	296
Grave equipment	295
Zakończenie	306
Conclusion.....	303
Katalog zidentyfikowanych dewocjonaliów	308
Catalogue of identified devotional items	309
Bibliografia	342
Bibliography	343

Urszula Mróz

„OPIS PRAC PROWADZONYCH W KOPALNI WIELICKIEJ I BOCHEŃSKIEJ POD ZARZĄDEM GEORGA PETERA STEINHAUSERA – INSPEKTORA GENERALNEGO KOPALNI W LATACH 1718–1722” JAKO ŹRÓDŁO DO POZNANIA DZIEJÓW ŻUP KRAKOWSKICH NA POCZĄTKU XVIII WIEKU	350
“DESCRIPTION OF WORKS CARRIED OUT IN THE WIELICZKA AND BOCHNIA MINES UNDER THE MANAGEMENT OF GEORG PETER STEINHAUSER – THE GENERAL MINE INSPECTOR OVER THE PERIOD 1718–1722” AS A SOURCE FOR POPULARIZING THE HISTORY OF THE CRACOW SALTWORKS AT THE BEGINNING OF THE 18 TH CENTURY	351
Abstrakt.....	350
Abstract	351
Wstęp	352
Introduction.....	353
Wettynowie jako władcy Saksonii i królowie Polski	356
The Wettin family as the rulers of Saxony and kings of Poland.....	357
Działania Wettynów w stosunku do żup krakowskich.....	364
Measures taken by the Wettins in relation to the Cracow Saltworks.....	365
Zakończenie	402
Conclusion.....	403
Bibliografia	408
Bibliography	409

Jarosław M. Fraś, Ewelina Kolebuk, Katarzyna Lajs-Klose, Marek Materna, Szymon Pawlikowski, Patryk Sewulok

BADANIA ARCHEOLOGICZNE PROWADZONE PRZEZ MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA W ROKU 2021	416
ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED BY THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA IN THE YEAR 2021	417
Abstrakt.....	416
Abstract	417
Bibliografia	468
Bibliography	469

KRONIKA MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA ZA ROK 2021 (opracowanie Urszula Mróz).....	472
CHRONICLE OF THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA FOR 2021 (prepared by Urszula Mróz).....	473

<i>Spis ilustracji</i>	511
<i>List of illustrations</i>	511

Barbara Konwerska*

POMNIK ADAMA MICKIEWICZA W WIELICZCE.
W 120. ROCZNICĘ ODSŁONIĘCIA

ABSTRAKT

Rok 2022 przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej został ogłoszony Rokiem Romantyzmu Polskiego. Jednocześnie 29 listopada 2023 r. minie 120 lat od odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce. Oba jubileusze stały się przyczynkiem do uporządkowania i uzupełnienia dotychczasowego stanu wiedzy dotyczącej historii wielickiego monumentu.

Głównym przedmiotem poniższego studium jest historia powstania oraz koleje losu wielickiego pomnika A. Mickiewicza w latach 1890–1947. Odsłonięty w 1903 r. monument wpisuje się w żywy, wieloletni proces upamiętnienia polskiego wieszcza w przestrzeni publicznej Polski, Europy i świata. W wielu miejscach można odnaleźć dzisiaj ulice, parki, zaułki, place czy budynki użyteczności publicznej poświęcone pamięci A. Mickiewicza. Jednak wyjątkowe znaczenie dla społeczności Polski i Europy miały pomniki poety, licznie budowane na obszarach miejskich. Odtwarzany kilkadziesiąt razy wizerunek mistrza nie tylko utrwalił oblicze nieśmiertelnego wieszcza, ale w istotny sposób obudził nastroje patriotyczne, łączące Polaków żyjących zarówno na terenie trzech zaborów, jak i za granicami dawnej Rzeczypospolitej. W procesie tym aktywny i długofalowy udział wzięli mieszkańcy Wieliczki, którzy potrójnie upamiętnili osobę wielkiego poety – nazywając imieniem A. Mickiewicza jedną z ulic w centrum miasta oraz najpiękniejszy zieleńiec miejski, a ponadto fundując i budując pełnopostaciowy monument wieszcza. Usytuowany niegdyś w parku im. A. Mickiewicza pomnik jest dzisiaj główną ozdobą wielickich plant – centrum życia mieszkańców miasta.

Słowa kluczowe: Wieliczka, Adam Mickiewicz, pomnik, wizerunek, odsłonięcie pomnika, Rok Romantyzmu Polskiego, Rok Mickiewiczowski

* **Barbara Konwerska**, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, b.konwerska@muzeum.wieliczka.pl

Barbara Konwerska*

MONUMENT TO ADAM MICKIEWICZ IN WIELICZKA.
ON THE 120TH ANNIVERSARY OF ITS UNVEILING

ABSTRACT

The Sejm of the Republic of Poland designated 2022 as the Year of Polish Romanticism. At the same time, 29 November 2023 will mark 120 years since the unveiling of the monument of Adam Mickiewicz in Wieliczka. Both anniversaries contributed to the organisation and supplement of the current state of knowledge in the history of the monument in Wieliczka.

The main subject of this study is the history of the construction and the turns of fate of the monument of Adam Mickiewicz in Wieliczka in the years 1890–1947. The monument, unveiled in 1903, is part of a vivid, long-term process of commemorating the Polish poet in the public space of Poland, Europe, and the world. Nowadays, streets, parks, alleys, squares or public buildings dedicated to the memory of Adam Mickiewicz can be found in many places. However, the monuments of the poet, built in large numbers in urban areas, were of exceptional importance for the Polish and European communities. The image of the master, reproduced dozens of times, not only preserved the face of the immortal poet, but also significantly awakened patriotic sentiments, uniting Poles living both on the territory of the three partitions and outside the borders of the former Republic of Poland. The residents of Wieliczka took an active and long-term part in this process, commemorating the great poet three times – by naming one of the streets in the town centre and the most beautiful town green area after Adam Mickiewicz, as well as by funding and building a full-figure monument of the poet. Once located in the Adam Mickiewicz Park, the monument is today the main decoration of the Wieliczka Planty Park – the centre of life for the town's residents.

Keywords: Wieliczka, Adam Mickiewicz, a monument, the image, the unveiling of the monument, the Year of Polish Romanticism, the Mickiewicz Year

* **Barbara Konwerska**, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, b.konwerska@muzeum.wieliczka.pl

WSTĘP

Rok 2022 przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej został ogłoszony Rokiem Romantyzmu Polskiego. Jednocześnie 29 listopada 2023 r. minie 120 lat od odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce. Oba jubileusze stały się przyczynkiem do uporządkowania i uzupełnienia dotychczasowego stanu wiedzy z zakresu historii wielickiego monumentu.

Powstanie niniejszego opracowania wydaje się uzasadnione zarówno wspomnianymi obchodami, jak i stanem badań, który nie wyczerpuje interesującego nas zagadnienia. Dotychczas w opracowaniach nie wykorzystano w pełni zachowanych źródeł, a niekiedy marginalizowano dzieje pomnika, odsłoniętego w Wieliczce w 1903 r. Autorzy publikacji ograniczają się jedynie do podania daty i miejsca powstania oraz autora posągu. Tymczasem historia wielickiego pomnika nie zamyka się jedną odsłoną z roku 1903. Budowa monumentu nie tylko zaangażowała znaczne grono mieszkańców miasta, ale ze względów organizacyjno-finansowych przerodziła się w kilkuletni projekt. Dlatego istotne jest pełne ujęcie dziejów budowy pomnika A. Mickiewicza w Wieliczce, z uwzględnieniem poszczególnych etapów jego realizacji.

Wśród niewykorzystanych dostatecznie źródeł należy wymienić: publikacje pochodzące z epoki, druki towarzyszące wielickim obchodom jubileuszu urodzin wielkiego poety, a także wydawnictwa opublikowane z okazji odsłonięcia pomnika w parku im. A. Mickiewicza w Wieliczce oraz, przechowywaną w zbiorach wielickiego Muzeum, korespondencję Komitetu budowy pomnika z Dyrektorem Muzeum A. Mickiewicza w Paryżu¹.

¹ *Rok Mickiewiczowski: księga pamiątkowa wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie* (dalej: *Rok Mickiewiczowski...*), nakładem H. Altenberga, Lwów 1899; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu na pamiątkę odsłonięcia jego pomnika w Wieliczce 29 listopada 1903 r.* (dalej: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*), Wieliczka 1903; Zbiory Specjalne Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Zb. Spec. MŻKW), *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce* (dalej: *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. ...*), Paryż 1906, nr inw. 511/Zb. Spec.; Zb. Spec. MŻKW, *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce* (dalej: *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r. ...*), Paryż 1903, nr inw. 512/Zb. Spec.

INTRODUCTION

The Sejm of the Republic of Poland designated 2022 as the Year of Polish Romanticism. At the same time, 29 November 2023 will mark 120 years since the unveiling of the monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka. Both anniversaries contributed to the organisation and supplement of the current state of knowledge in the history of the monument in Wieliczka.

The preparation of this study seems to be justified both by the aforementioned celebrations and by the state of research, which does not exhaust the issue of interest. The previous studies have not made full use of the preserved sources and have sometimes marginalised the history of the monument, unveiled in Wieliczka in 1903. The authors of the publications limit themselves only to stating the date and place of construction and the author of the monument. Meanwhile, the history of the monument in Wieliczka does not close with a single unveiling in 1903. The construction of the monument not only involved a large group of the town's residents, but also turned into a project lasting several years for organisational and financial reasons. Therefore, it is important to provide a comprehensive view of the history of the construction of the monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka, considering the particular stages of its implementation.

The insufficiently used sources are: publications from the epoch, prints accompanying the celebrations of the great poet's birth in Wieliczka, as well as publications published on the occasion of the unveiling of the monument in the Adam Mickiewicz Park in Wieliczka and the correspondence of the Monument Construction Committee with the Director of the Adam Mickiewicz Museum in Paris, which is kept in the collection of the Museum in Wieliczka¹.

¹ *Rok Mickiewiczowski: księga pamiątkowa wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie* (hereinafter: *Rok Mickiewiczowski...*), edition by H. Altenberg, Lviv 1899; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu na pamiątkę odsłonięcia jego pomnika w Wieliczce 29 listopada 1903 r.* (hereinafter: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*), Wieliczka 1903; Special Collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (hereinafter: Special Collection of the CSMW), *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce* (hereinafter: *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. ...*), Paris 1906, inv. no. 511/Special Collection; Special

Podjęta w niniejszym tekście problematyka najobszerniej została omówiona w monografii Małgorzaty Międzobrodzkiej pt. *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej*. Autorka dotarła do istotnych źródeł bezpośrednio związanych z władzami miasta, zwracając uwagę na ich udział w procesie budowy i odsłonięcia pomnika².

Równie istotne informacje zawiera publikacja wydana w ramach cyklu „Wieliczka – Wieliczanie” poświęcona Towarzystwu Upiększania Miasta Wieliczki. Wiadomości zebrane przez inicjatorkę spotkań i autorkę wydawnictwa Jadwigę Dudę zawierają, obok oficjalnych danych, ulotne relacje i wspomnienia świadków wydarzeń z okresu końca XIX i początku XX w. Pozwalają one odtworzyć zaangażowanie poszczególnych wieliczian oraz uporządkować podejmowane przez nich inicjatywy.

Na temat działalności Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki i jego wkładu w fundację pomnika z 1903 r. pisał Kazimierz Pająk w pierwszej próbie monografii miasta³ oraz prof. Stanisław Gawęda w pracy zbiorowej *Wieliczka. Dzieje miasta*⁴.

Rozwojem infrastruktury miasta zajmowała się Danuta Krzysztófek, która w swoim artykule odnotowała przemiany i inwestycje związane z układem i historią wielickich zieleńców, w tym parku miejskiego, nazwanego pod koniec XIX w. imieniem A. Mickiewicza⁵. Pozostali badacze traktowali dzieje pomnika jako okoliczność towarzyszącą innym, ważnym wydarzeniom związanym z życiem codziennym miasta.

Idąc tropem dotychczasowych badaczy problemu, historię wielickiego monumentu ujęto w szerszym kontekście ogólnonarodowej akcji upamiętnienia osoby wieszczą, jaką ogarnęła Polaków żyjących w kraju i poza jego granicami po śmierci A. Mickiewicza. W tekście uwzględniono, w szczególności sposób, powiązania wielickich wydarzeń z historią pomnika w Stanisławowie. Powstanie w przestrzeni publicznej dwóch bliźniaczych monumentów jednego autora nie jest wydarzeniem powszechnym i jako takie wymaga podkreślenia i pełnego rozpoznania. Dodatkowo, zdając sobie sprawę z roli i znaczenia źródeł ikonograficznych, autorka wzbogaciła poniższą analizę historyczną fotografiami pochodzącymi z epoki, dokumentującymi interesujące nas wydarzenie.

² M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej* (dalej: *Wieliczka w czasach autonomii...*), Wieliczka 2021.

³ K. Pająk: *Wieliczka stare miasto górnicze* (dalej: *Wieliczka...*), Kraków 1968.

⁴ S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi* (dalej: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*), (w:) „Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)”, Kraków 1990, s. 201–225.

⁵ D. Krzysztófek: *Przemiany w urbanistyce Wieliczki w latach 1772–1918* (dalej: *Przemiany w urbanistyce...*), „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. XXVII, Wieliczka 2011, s. 37–75.

The issues addressed in this text, in the most comprehensive manner, are discussed in the monograph by Małgorzata Międzobrodzka entitled *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej*. The author reached relevant sources directly related to the town authorities, highlighting their participation in the process of building and unveiling the monument².

The equally important information is contained in a publication published as part of the “Wieliczka – Wieliczanie” series dedicated to the Society for the Beautification of Wieliczka. The information collected by Jadwiga Duda, the initiator of the meetings and the author of the publication, includes, in addition to official data, ephemeral stories and memories of witnesses of events from the late 19th and early 20th centuries. They make it possible to reconstruct the involvement of individual residents of Wieliczka and to put in order the initiatives taken by them.

Kazimierz Pająk wrote in the first attempt at a monograph of the town³ and professor Stanisław Gawęda in a collective work *Wieliczka. Dzieje miasta*⁴ on the activities of the Society for the Beautification of Wieliczka and its contribution to the foundation of the monument from 1903.

The development of the town's infrastructure was dealt with by Danuta Krzysztófek, who in her article noted the transformations and investments related to the layout and history of the green areas in Wieliczka, including the town park, named after Adam Mickiewicz at the end of the 19th century⁵. Other researchers treated the history of the monument as a circumstance accompanying other important events related to everyday life of the town.

Following the approach of the previous researchers of the issue, the history of the monument in Wieliczka was included in the broader context of the nationwide campaign to commemorate the person of the poet, which embraced Poles living

Collection of the CSMW, *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce* (hereinafter: *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r....*), Paris 1903, inv. no. 512/Special Collection.

² M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej* (hereinafter: *Wieliczka w czasach autonomii...*), Wieliczka, 2021.

³ K. Pająk: *Wieliczka stare miasto górnicze* (hereinafter: *Wieliczka...*), Krakow 1968.

⁴ S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi* (hereinafter: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*), (in:) “Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)”, Krakow 1990, pp. 201–225.

⁵ D. Krzysztófek: *Przemiany w urbanistyce Wieliczki w latach 1772–1918* (hereinafter: *Przemiany w urbanistyce...*), “Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce” (hereinafter: “SMHS” [Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland]), vol. XXVII, Wieliczka 2011, pp. 37–75.

POMNIKI ADAMA MICKIEWICZA – PRZEGLĄD

Adam Mickiewicz (1798–1855) polski poeta, publicysta, tłumacz, filozof, nauczyciel akademicki, mistyk, społecznik, działacz polityczny i religijny oraz organizator i dowódca wojskowy, a przede wszystkim wieszcz i duchowy przywódca narodu polskiego zmarł 26 listopada 1855 r. w Stambule. Jego prochy, sprowadzone do Francji, spoczęły na cmentarzu w Montmorency, w słynnej polskiej nekropolii Les Champeaux, w 1856 r. Latem 1890 r., z inicjatywy powstałego w 1869 r. Komitetu Sprowadzenia Prochów Mickiewicza na Wawel, jego szczątki przetransportowano do Krakowa i 4 lipca, w uroczystym pogrzebie, pochowano w podziemiach katedry wawelskiej, gdzie poeta spoczął obok Piastów i Jagiellonów. Autor *Pana Tadeusza*, poeta-prorok, wyrażając w swoich utworach uczucia i tęsknoty całego narodu, kształtował romantyczny światopogląd Polaków oraz wytyczył nowe kierunki rozwoju w myśli artystycznej, ideowej i filozoficznej Europy. Pamiętać należy, że wielkość i znaczenie dzieł Adama Mickiewicza nie podlegało wątpliwości już za życia autora. Zawarte w jego utworach problemy moralne, społeczne i duchowe do dziś są aktualne i na nowo interpretowane.

Nagła i niespodziewana śmierć poety wywołała uczucie głębokiej pustki i straty, któremu dawano publiczny wyraz w różnej formie, czasie i miejscu. Wpływ, jaki wywarł A. Mickiewicz, nie tylko na społeczeństwo polskie, zaowocował powstaniem kilkudziesięciu pomników upamiętniających wieszczę także na terenach dzisiejszej Białorusi, Czech, Francji, Litwy, Niemiec, Rosji, Turcji czy Ukrainy. W 1859 r., jako pierwszy w przestrzeni publicznej, odsłonięty został monument poznański, wykonany z kamienia przypominającego marmur, zwanego *canflant*. Jego twórcą był rzeźbiarz Władysław Olszczyński, autor wielu pomników i nagrobków przedstawicieli polskiego środowiska emigracyjnego, który w 1856 r. w Paryżu opracował projekt poznańskiego pomnika, w połowie naturalnej wielkości postaci poety. Rozpoczynający „kolekcję Mickiewiczów” monument nie przetrwał do naszych czasów. Został zniszczony przez okupanta niemieckiego w 1939 r.⁶

Kolejne monumenty powstały m.in.: w Przemyślu w 1891 r., Rzeszowie w 1892 r. i Tarnopolu w 1895 r. Ich autorem był lwowski rzeźbiarz Tomasz Dykas.

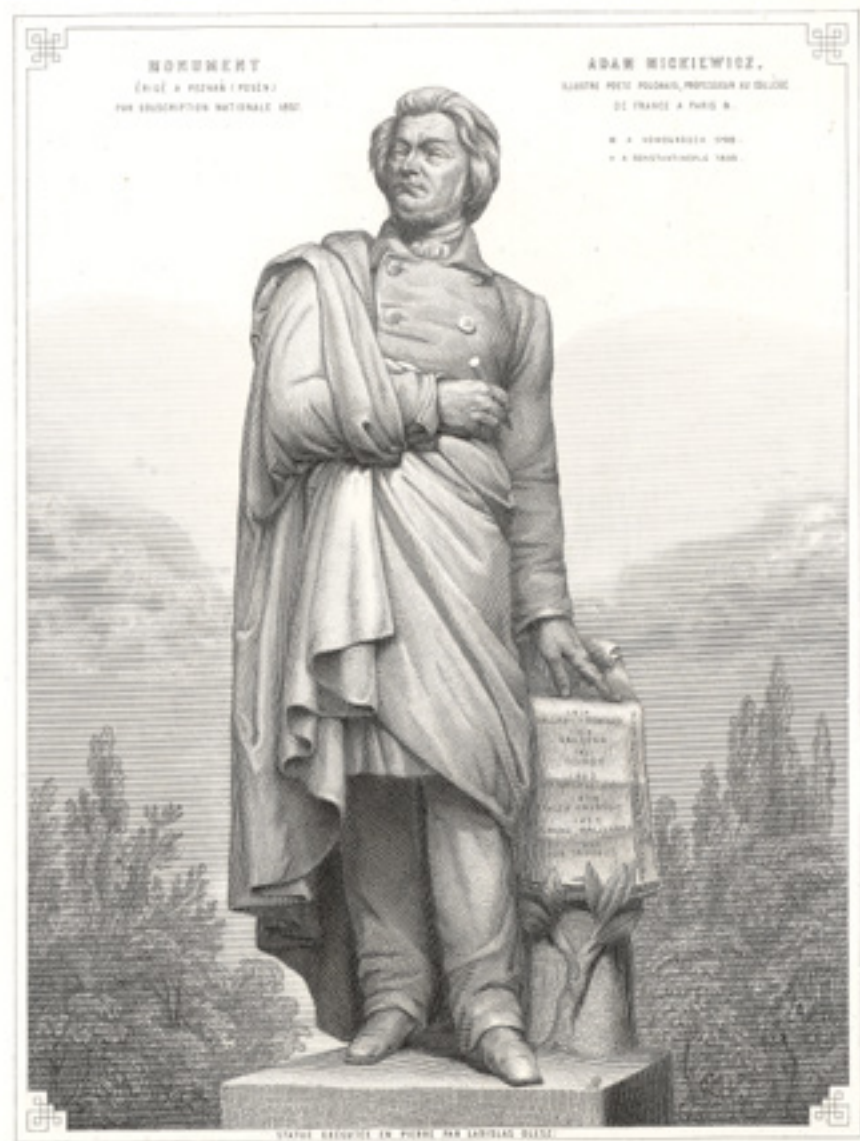
⁶ Z. Grot: *Dzieje pomnika Mickiewicza w Poznaniu: 1856–1939*, „Przegląd Zachodni”, Rok V, Nr 11, Poznań 1949, s. 452–461; L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza: wyjątek z obszerniejszego studium* (dalej: *Wizerunki A. Mickiewicza...*), Lwów 1888, s. 14.

in the country and abroad after the death of Adam Mickiewicz. The text takes into account, in a special way, the links between the events in Wieliczka and the history of the monument in Stanisławów. The construction of twin monuments by the same author in a public space is not a common event and as such needs to be highlighted and fully investigated. Moreover, being aware of the role and significance of iconographic sources, the author has enriched the following historical analysis with photographs from the epoch, documenting the event of interest.

MONUMENTS TO ADAM MICKIEWICZ – OVERVIEW

Adam Mickiewicz (1798–1855), a Polish poet, publicist, translator, philosopher, academic teacher, mystic, social activist, political and religious activist, military organiser and commander, and above all, the prophet and spiritual leader of the Polish nation died on 26 November 1855 in Istanbul. His ashes, brought to France, were buried in the cemetery of Montmorency, in the famous Polish necropolis of Les Champeaux, in 1856. In the summer of 1890, on the initiative of the Committee for Bringing Mickiewicz's Ashes to Wawel, established in 1869, his remains were transported to Krakow, and on 4 July, during a solemn funeral, buried in the vaults of Wawel Cathedral, where the poet was rested next to those of the Piast and Jagiellonian dynasties. The author of *Pan Tadeusz*, a poet-prophet, expressing in his works the feelings and longings of the whole nation, has shaped the romantic world view of Poles and set new directions of development in the artistic, ideological and philosophical thought of Europe. It should be remembered that the greatness and significance of Adam Mickiewicz's works were not in doubt even during the poet's lifetime. The moral, social and spiritual issues contained in his works are still relevant and reinterpreted today.

The poet's sudden and unexpected death caused the feelings of deep emptiness and loss, which were given public expression in various forms, times and places. The influence of Adam Mickiewicz, not only on the Polish society, resulted in the construction of several dozen monuments commemorating the poet also in the areas of today's Belarus, the Czech Republic, France, Lithuania, Germany, Russia, Turkey or Ukraine. In 1859, the monument in Poznań, made of a marble-like stone called *canflant*, was the first to be unveiled in a public space. Its creator was the sculptor Władysław Olszczyński, author of many monuments and tombstones of representatives of the Polish immigrant background, who in 1856, in Paris,

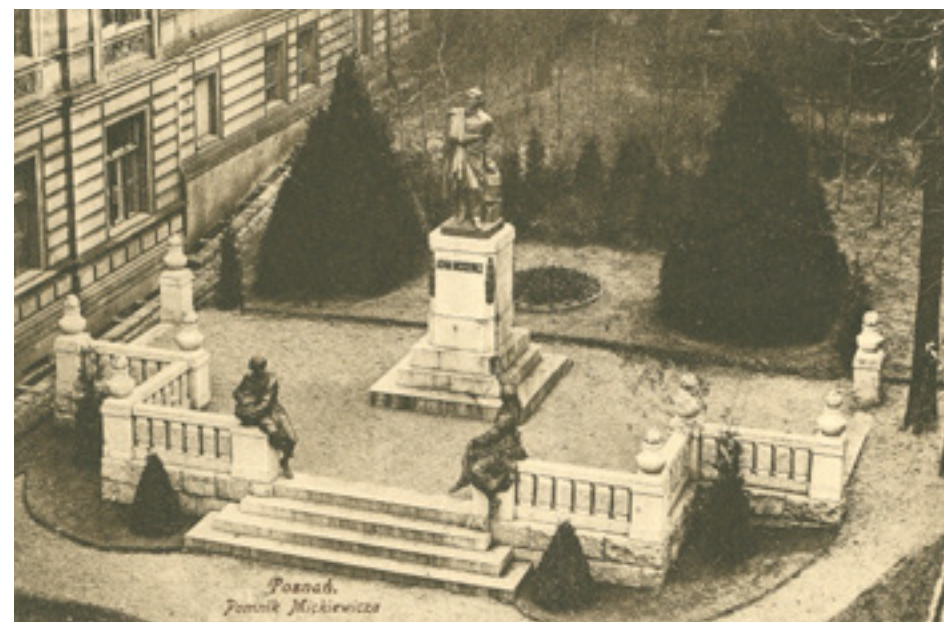

1. Pomnik Adama Mickiewicza w Poznaniu za subskrypcję państwową w 1857 r.,
Gilquin & Dupain, Paryż, 1858

Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. G.10930/II

2. Monument to Adam Mickiewicz in Poznań for state subscription in 1857,
Gilquin & Dupain, Paris, 1858

Source: National Library, inv. no. G.10930/II

2. Pomnik Mickiewicza w Poznaniu, 1918–1939

Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. DŻS XII 8b/p.13/10

2. Monument to Mickiewicz in Poznań, 1918–1939

Source: National Library, inv. no. DŻS XII 8b/p.13/10

prepared a design for the monument in Poznań, half the size of a life-size figure of the poet. The monument that begins the “collection of Mickiewicz monuments” has not survived to our times. It was destroyed by the German occupiers in 1939⁶.

Other monuments were constructed, among others, in Przemyśl in 1891, Rzeszów in 1892 and Tarnopol in 1895. Their author was the Lviv sculptor Tomasz Dykas.

The campaign of erecting monuments in honour of Adam Mickiewicz was revived in a special way in 1898 in connection with the hundredth anniversary of the poet’s birth. The Polish community has been intensively thinking about organising great national celebrations for a long time. The initiative to organise and coordinate the planned celebrations, not only in Lviv but in all of Galicia, and

⁶ Z. Grot: *Dzieje pomnika Mickiewicza w Poznaniu: 1856–1939*, “Przegląd Zachodni”, Year V, No. 11, Poznań, 1949, pp. 452–461; L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza: wyjątek z obszerniejszego studium* (hereinafter: *Wizerunki A. Mickiewicza...*), Lviv 1888, p. 14.

3. Pomnik Mickiewicza w Rzeszowie, fot. E. Janusz, Rzeszów, 1906
Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. DŻS XII 8b/p.14/62

3. Monument to Mickiewicz in Rzeszów, photograph by E. Janusz, Rzeszów, 1906
Source: National Library, inv. no. DŻS XII 8b/p.14/62

W szczególny sposób akcja wznoszenia pomników ku czci A. Mickiewicza ożywiła się w 1898 r. w związku z setną rocznicą urodzin wieszczka. Myśl urządzenia wielkich obchodów narodowych już od dłuższego czasu żywo zaprzętała ogół społeczności polskiej. Inicjatywę zorganizowania i koordynowania planowanych uroczystości, nie tylko we Lwowie, ale w całej Galicji, oraz wybrania właściwego komitetu obchodów, podjęło się Towarzystwo Literackie im. A. Mickiewicza we Lwowie. Główne uroczystości odbyły się w stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii, w dniach 21–22 maja oraz w Krakowie w dniach 26–27 czerwca.

Świętowania Roku Mickiewiczowskiego nie ograniczono tylko do dwóch najważniejszych miejscowości Galicji. Wyraźnie podkreślić należy, że zarówno z inicjatywy oficjalnych władz, jak i społeczności lokalnych w ponad dwustu miastach i gminach Galicji przygotowano rozmaite programy świętowania setnej rocznicy urodzin poety. Wspomniane obchody ogarnęły również pozostałe ziemie dawnej Rzeczypospolitej oraz skupiska Polonii w: Austrii, Czechach, Rosji, Litwie, Ukrainie czy na Węgrzech. Wszystkie inicjatywy miały na celu

4. Pomnik Mickiewicza w Tarnopolu, Kraków, przed 1918
Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. Pocz. 9832

4. Monument to Mickiewicz in Tarnopol, Krakow, before 1918
Source: National Library, inv. no. Pocz. [postcard] 9832

to select the appropriate celebration committee, was taken by the Adam Mickiewicz Literary Society in Lviv. The main celebrations took place in the capital of the Kingdom of Galicia and Lodomeria on 21–22 May, and in Krakow on 26–27 June.

The celebrations of the Mickiewicz Year were not limited to the two most important towns in Galicia. It should be clearly stressed that various programmes to celebrate the hundredth anniversary of the poet's birth were prepared on the initiative of both official authorities and grassroots activities of local communities in more than 200 towns and municipalities in Galicia. The aforementioned celebrations also encompassed other lands of the former Republic of Poland and Polish communities in: Austria, the Czech Republic, Russia, Lithuania, Ukraine and Hungary. All initiatives were aimed at preserving memory, paying tribute and showing true love to the poet⁷, who had been deceased for years. As noted in the commemorative book of the Mickiewicz Year published in 1899 in Lviv:

⁷ L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza*, pp. 3–39.

5. Na uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza, Kraków, 1898 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. DŹS XII 8b/p.8/3

5. For the ceremony of unveiling the monument to Adam Mickiewicz, Krakow, 1898

Source: National Library, inv. no. DŹS XII 8b/p.8/3

6. Uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza 1898 r., fot. F. Kasprzykiewicz, Kraków, 1898 r.

Źródło: Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-1030/VIII

6. Ceremony of unveiling the monument to Adam Mickiewicz, 1898,

photograph by F. Kasprzykiewicz, Krakow, 1898

Source: Museum of Cracow, inv. no. MHK-1030/VIII

“The unity and indissolubility of all Poles, and the commonality of their inner life, appeared again with full force at the time of the anniversary of 1898. In this and that hemisphere, on homeland and foreign land, those who, in the midst of harsh and difficult conditions, defend their homeland from invasion and expropriation, and those who, in the midst of equally difficult or even more difficult conditions, experience voluntary or enforced exile, in the distant north or amidst the bustle of the great centres of Western civilisation: all united in honouring the poet whose ideals guide all, who has become the symbol of love of the Homeland and love of traditions, of freedom and our future”⁸.

⁸ *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, p. 232.

7. Stanisławów pomnik Adama Mickiewicza, fot. nn., Stanisławów, po 1898 r.
Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. F. 19249/IV

7. Stanisławów, monument to Adam Mickiewicz, photograph by unknown author,
Stanisławów, after 1898
Source: National Library, inv. no. F. 19249/IV

8. Odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie 24 grudnia 1898 r.,
fot. Kostka i Mulert, autotypia Meisenbach Riffarth, Warszawa, 1898
Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. A.1006/Repr. XIX/I-19

8. Unveiling the monument to Adam Mickiewicz in Warsaw, 24 December 1898,
photography by Kostka & Mulert, autotypy by Meisenbach Riffarth, Warsaw, 1898
Source: National Library, inv. no. A.1006/Repr. XIX/I-19

The anniversaries of 1898 resulted in unveiling or making decision to found monuments honouring the Polish poet in the public space of several Polish cities and towns. The impressive number of monuments built after 1898 would require a separate analysis, but we will nevertheless mention a few of them. A solemn ceremony of the unveiling of the monument in Krakow, made by sculptor Teodor Rygier, took place on 26 June 1898. In the autumn, on 20 November, eight years after the start of construction, the monument to Adam Mickiewicz in Stanisławów (today's Ivano-Frankivsk) by Tadeusz Błotnicki was completed, and a month later in Warsaw, on 24 December, a monument designed by Cyprian Godebski was unveiled. In the following years, for example, the monument by T. Dykas in Złoczów was built – unveiled on 20 September 1899⁹; the monument by T. Błotnicki

⁹ Jednodniówka na uroczystość odsłonięcia Pomnika Adama Mickiewicza, Złoczów, 20 September 1899.

9. Pomnik Mickiewicza w Złoczowie, nakład księgarni Kaczeka, Złoczów, 1907 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. DŹS XII 8b/p. 97/24 (Poczt. 9035)

9. Monument to Mickiewicz in Złoczów, edition of Kaczeka Bookstore, Złoczów, 1907

Source: National Library, inv. no. DŹS XII 8b/p. 97/24 (Poczt. [postcard] 9035)

10. Pomnik Mickiewicza w Tarnowie, fot. T. Jabłoński, Tarnów, 1911 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa: J. Leniek, F. Herzig, Ks. F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów, 1911, s. 249, nr inw. 564.300

10. Monument to Mickiewicz in Tarnów, photograph by T. Jabłoński, Tarnów, 1911

Source: National Library: J. Leniek, F. Herzig, Rev. F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów, 1911, p. 249, inv. no. 564.300

in Tarnów – unveiled on 26 November 1900 in the 45th anniversary of the poet's death or the monument by Antoni Popiel in Lviv – unveiled on 30 October 1904¹⁰.

HISTORY OF THE MONUMENT IN WIELICZKA 1890–1947

In an atmosphere of deep enthusiasm, the representatives of the community of the Galician mining town of Wieliczka joined the celebrations and festivities related to the person of the poet. The history of monument in Wieliczka begins

¹⁰ *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, pp. 1–290; D. Kaczmarzyk: *Sprawa pomników Adama Mickiewicza*, "Ochrona Zabytków", R. [yearbook] 9, no. 1–2 (32–33), Warsaw 1956, pp. 88–100; J. Łukasiewicz: *Mickiewicz*, Wrocław 1998, pp. 191–212.

11. Pomnik A. Mickiewicza we Lwowie, po 1906 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. Pocz. 2211

11. Monument to Adam Mickiewicz in Lviv, after 1906

Source: National Library, inv. no. Pocz. [postcard] 2211

before 1890, when the town's population, enlivened by the events related to bringing the poet's remains to the country, took an active part in a nationwide patriotic campaign, arranging vocal, musical and declamatory evenings. One of them, dedicated to the memory and works of the poet, took place on 8 December 1889, and the lecture delivered at that time, devoted to the works of Adam Mickiewicz, was published in 1890 in the book entitled *Zosia*, printed by the People's Library of Wieliczka. The Library, established in the 1860s, allocated the proceeds from the sale of the subvolume to bring the poet's remains to the country.

On 11 June of the same year – 1890 – the Wieliczka Town Council, in view of the upcoming funeral of Adam Mickiewicz at Wawel chose a delegation consisting of: Wilhelm Koch – mayor, Jakub Dziewoński – deputy mayor, and Karol Gabryelski – assessor, to represent the town authorities during funeral ceremonies in Krakow. Furthermore, on 25 June, it decided that the town's most beautiful garden and a fragment of the then Krakowska Street (from saltworks building no. 275 to private property no. 271) were named after the poet. At the same time, the construction, and thus beautification of the town park named after Adam Mickiewicz was inaugurated with a sculpture depicting the figure of the poet himself. On Thursday, 3 July, the day before the official funeral ceremonies at the Wawel Cathedral, the city organised and financed a ceremonial service, and donated money for flowers to Adam Mickiewicz's vault (kr 25) for charity – for the poor students of the male school in Wieliczka. It should be added that during the ceremonies at Wawel a wreath was laid from the Wieliczka powiat¹¹.

The consequence of the decisions made in 1890 was the establishment of the Monument Construction Committee, which was composed of: Julian Dietze, k.k. [Imperial and Royal] mining manager, Wieliczka town councillor in the years (with interruptions) 1892–1914; dr Gwido Friedberg, lawyer, councillor

¹¹ National Archives in Cracow (hereinafter: NAC), *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (hereinafter: *Księżka uchwał...*), ref. no. 29/117/0/3.1/98, pp. 77–78; NAC, *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (hereinafter: *Zbiór protokołów...*), ref. no. 29/117/0/3.1/108, pp. 105–105, 126–127; NAC, *Księżka uchwał Rady Magistratu miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/154, pp. 80–81, 153; "Czas", No. 152 (5 July), Year 1890, Yearbook XLIII, p. 2; Zdzisław K. (Kamiński Z.): *Zosia. Skreślił i odczytał d. 8 grudnia 1889 na Wieczorku Mickiewicz w Wieliczkę Zdzisław K.*, Krakow 1890; *Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*, editor: R. Pilat, Lviv 1891, R. [yearbook] 5, p. 316; M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii...*, p. 280; B. Konwerska: *Księgi i dyplomy okolicznościowe z XIX i XX w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, "SMHS", vol. XXXV, Wieliczka 2021, p. 224.

zachowanie pamięci, złożenie hołdu i okazanie prawdziwej miłości nieżyjącemu już od lat poecie⁷. Jak odnotowano w wydanej w 1899 r. we Lwowie księdze pamiątkowej Roku Mickiewiczowskiego:

„Jedność i nierozzerwalność wszystkich Polaków, oraz wspólność ich wewnętrzznego życia, wystąpiły znowu z całą siłą na jaw w czasie jubileuszu 1898 r. Na tej i na tamtej półkuli, w ojczyźnie i na obczyźnie, ci, którzy wśród ciężkich i trudnych warunków bronią ojczystej gleby od najazdu i wywłaszczenia, i ci, którzy w wśród równie trudnych albo nawet jeszcze trudniejszych warunkach jedzą gorzki chleb dobrowolnego lub przymusowego wygnania, w odległej północy lub wśród gwaru wielkich ognisk cywilizacyjnych Zachodu: wszyscy uczyli zgodnie wieszczą, którego ideały wszystkim przyświecają, który się stał symbolem miłości Ojczyzny i miłości tradycji, wolności i przyszłości naszej”⁸.

Efektom jubileuszy roku 1898 było odsłonięcie bądź podjęcie decyzji o ufundowaniu monumentów honorujących polskiego wieszczą w przestrzeni publicznej kilku polskich miast i miasteczek. Imponująca liczba posągów powstałych po 1898 r. wymagałaby odrębnej analizy, niemniej wymienimy kilka z nich. Uroczyste odsłonięcie krakowskiego pomnika, wykonanego przez artystę rzeźbiarza Teodora Rygiera, nastąpiło 26 czerwca 1898 r. Jesienią, 20 listopada, osiem lat od rozpoczęcia budowy ukończono pomnik A. Mickiewicza w Stanisławowie (dzisiejszy Iwano-Frankiwsk) autorstwa Tadeusza Błotnickiego, a miesiąc później, 24 grudnia, w Warszawie został odsłonięty pomnik zaprojektowany przez Cypriana Godebskiego. W kolejnych latach powstały m.in.: pomnik T. Dykasa w Złoczowie – odsłonięty 20 września 1899 r.⁹; T. Błotnickiego w Tarnowie – odsłonięty 26 listopada 1900 r. w 45. rocznicę śmierci poety, czy Antoniego Popiela we Lwowie – odsłonięty 30 października 1904 r.¹⁰

⁷ L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza*, s. 3–39.

⁸ *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, s. 232.

⁹ *Jednodniówka na uroczystość odsłonięcia Pomnika Adama Mickiewicza, Złoczów, 20 września 1899 r.*

¹⁰ *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, s. 1–290; D. Kaczmarzyk: *Sprawa pomników Adama Mickiewicza, „Ochrona Zabytków”, R. 9, nr 1–2 (32–33), Warszawa 1956, s. 88–100; J. Łukasiewicz: *Mickiewicz*, Wrocław 1998, s. 191–212.*

in the years 1901–1908, assessor in the years 1908–1914 and deputy mayor of Wieliczka town in 1914; Józef Fryt, k.k. [Imperial and Royal] senior surveyor, councillor in the years 1892–1917, head of the Saltworks Management Board in the years 1916–1917; Karol Gabryelski, merchant, entrepreneur, councillor in the years 1880–1883, assessor in the years 1883–1902; Władysław Gąsiecki, teacher, headmaster of the male department school, councillor in the years 1905–1913; Józef Grenik, head of the Poviát Court in Wieliczka, counsel of the National Court, councillor in the years 1905–1911; Hugo Henoch, head of the Poviát Court in Wieliczka, counsel of the National Court, councillor in the years 1901–1913; Henryk Kozubski, town clerk, councillor in the years 1905–1911; Edward Kraupa, judge of the Poviát Court in Wieliczka, councillor in the years 1880–1891; Jan Lazarowicz, k.k. [Imperial and Royal] saltworks clerk; Seweryn Łempicki, agent of the Mutual Insurance Company in Wieliczka, councillor in the years 1896–1902, assessor in the years 1901–1914; Józef Martynowicz, town clerk, secretary 1910–1914(?); Antoni Mazurkiewicz, real property owner, merchant, councillor in the years 1889–1896, assessor in the years 1891–1917; dr Zygmunt Miczyński, owner of the Saltworks Pharmacy, councillor in the years 1892–1899, assessor, mayor in the years 1900–1905; Feliks Piestrak, mining manager in the years 1898–1904, senior mining and metallurgical manager in the years 1910–1911, senior mining commissioner in the years 1912–1914; Kazimierz Polakiewicz, Teodor Popiołek, director of K. Stummer's private salt mill, councillor in the years 1899–1905, assessor in the years 1905–1910, co-founder and first president of the Society for the Town Beautification, established in 1907; Salomon Rosenzweig, Israelite, realty owner, merchant, councillor in the years 1886–1917; Aleksander Siedlecki; Konstanty Słotwiński, saltworks engineer, inspector of buildings and machinery, councillor in the years 1899–1917; dr Stanisław Steiner, saltworks physicist, councillor in the years 1892–1910; Adam Włodarczyk, merchant, councillor in the years 1880–1905, assessor from 1905, and Jan Wymiatalek, craftsman, painter, councillor in the years 1899–1911. The Committee, which was established in the 1890s, cooperated closely with the Town Hall of Wieliczka¹².

¹² W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, pp. 3–4; “Ilustracja Polska” (hereinafter: “Ilustracja Polska...”), R. [yearbook] 3, No. 49 (4 December 1903), Kraków–Lviv 1903, pp. 901–902; M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii...*, pp. 318–335; W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczkan, Wieliczka 2008, pp. 121, 146–147, 149; J. Duda: 123 spotkanie z cyklu “Wieliczka – Wieliczanie”, pt. *Towarzystwo Upiększania Miasta Wieliczki – w 100. Rocznice powstania*” (hereinafter: *Towarzystwo Upiększania Miasta...*), “Biblioteczka Wielicka”, z. [volume] 68, Wieliczka 2008, p. 13.*

DZIEJE WIELICKIEGO POMNIKA 1890–1947

W atmosferze głębokiego uniesienia przedstawiciele społeczności galicyjskiego miasta górniczego Wieliczki wpisali się w obchody i uroczystości związane z osobą wieszczą. Wielicka historia zaczyna się przed 1890 r., kiedy to ludność miasta ożywiona wydarzeniami związanymi ze sprowadzeniem zwłok poety do kraju wzięła czynny udział w ogólnonarodowej akcji patriotycznej, aranżując wieczorki wokalno-muzyczne i deklamatorskie. Jeden z nich, poświęcony pamięci i twórczości wieszczą, odbył się 8 grudnia 1889 r., a wygłoszony wówczas wykład, poświęcony twórczości A. Mickiewicza, opublikowany został w 1890 r. w książce pt. *Zosia*, wydrukowanej nakładem wielickiej Czytelni Ludowej. Powołana do życia w latach 60. XIX w. czytelnia dochód ze sprzedaży woluminu przeznaczyła na sprowadzenie zwłok poety do kraju.

W tym samym roku – 1890 – Rada Miejska Wieliczki, wobec zbliżającego się pogrzebu A. Mickiewicza na Wawelu, 11 czerwca, wybrała delegację, w składzie: Wilhelm Koch – burmistrz, Jakub Dziewoński – zastępca burmistrza oraz Karol Gabryelski – asesor, mającą reprezentować władze miejskie w czasie uroczystości pogrzebowych w Krakowie. Nadto, 25 czerwca, podjęła decyzję o nadaniu imienia poety najpiękniejszemu ogrodowi miejskiemu oraz fragmentowi ówczesnej ulicy Krakowskiej (od budynku salarnego nr 275 do prywatnej posesji nr 271). Jednocześnie zainaugurowano budowę, a tym samym upiększenie miejskiego parku im. A. Mickiewicza rzeźbą przedstawiającą postać samego wieszczą. W czwartek 3 lipca, dzień przed oficjalnymi uroczystościami pogrzebowymi w katedrze wawelskiej, miasto zorganizowało i sfinansowało uroczyste nabożeństwo, a pieniądze przeznaczone na kwiaty do krypty A. Mickiewicza (25 złr) przekazało na cel charytatywny – dla ubogich uczniów szkoły męskiej w Wieliczce. Dodajmy, że podczas uroczystości wawelskich został złożony wieniec od powiatu wielickiego¹¹.

¹¹ Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), *Książka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (dalej: *Książka uchwał...*), sygn. 29/117/0/3.1/98, s. 77–78; ANK, *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (dalej: *Zbiór protokołów...*), sygn. 29/117/0/3.1/108, s. 105–105, 126–127; ANK, *Książka uchwał Rady Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/154, s. 80–81, 153; „Czas”, Nr 152 (5 lipca), Rok 1890, Rocznik XLIII, s. 2; Zdzisław K. (Kamiński Z.): *Zosia. Skreślił i odczytał d. 8 grudnia 1889 na Wieczorku Mickiewicza w Wieliczce Zdzisław K.*, Kraków 1890; *Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*, red. R. Pilat, Lwów 1891, R. 5, s. 316; M. Międzybrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii...*, s. 280; B. Konwerska: *Księgi*

For several years, the Wieliczka Monument Construction Committee collected over K 2,000 by organising various performances and spectacles as well as social fundraisers¹³. Donors included, among others, the Town Council of Wieliczka, donating K 100 each on two occasions, i.e. 24 August 1892 and 9 March 1897, and the Poviát Council of Wieliczka, donating K 300 for the construction of the monument in Wieliczka¹⁴. The fundraiser accompanying the celebrations of the hundredth anniversary of the birth of the poet was of particular importance in the history of the construction of the statue of Adam Mickiewicz in Wieliczka. Wieliczka was then among several hundred cities and towns that made the effort to co-organise the anniversary celebrations. In the mining town, the main celebrations took place on 22 May 1898. On Saturday evening, the day before the Wieliczka gala, the town was additionally illuminated, and the saltworks orchestra played national songs in front of the town hall building. The next day, at nine o'clock in the morning, a solemn procession with the saltworks orchestra, the “Lutnia” choir and representatives of local associations and guilds set off from Sobieski Street to the parish church. After the solemn service in the St. Clement’s Church, the jubilee procession continued its way to the Adam Mickiewicz park for laying and blessing the cornerstone for the poet’s monument. At 3:30 in the afternoon, the saltworks orchestra gave a concert in the same place. The whole celebrations were completed with a musical and vocal evening organised at seven o'clock in the evening in the theatre hall. The programme included, in addition to an introductory word and official readings, declamations, vocal and musical productions and a performance by the Amateur Theatre in Wieliczka entitled *Kościuszkę pod Racławicami*, based on a drama by Władysław Ludwik Anczyc and music by Kazimierz Hoffman. The proceeds from the evening were allocated to the fund for the construction of the monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka. The town allocated kr 100 for the cost of organising the celebrations, planned by Z. N. Miczyński.

¹³ The sources used two ways of writing monetary units [K, kr – Krone or korona]. In 1892, a new monetary system was developed for the Austrian Habsburg dynasty. The main unit was then 1 korona equal to 100 hellers. In relation to the old system, kr 1 was equal to K 2. However, it should be remembered that the two monetary systems functioned equally until 1900. A. Biernat, I. Ihnatowicz: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.*, Warsaw 2003, p. 100.

¹⁴ NAC, *Książka uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/98, p. 53; NAC, *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (hereinafter: *Protokoły uchwał...*), ref. no. 29/117/0/3.1/114, pp. 39–40; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, p. 3.

Konsekwencją podjętych w 1890 r. decyzji było powołanie Komitetu budowy pomnika, w skład którego weszli: Julian Dietze, c. k. zarządca górniczy, radny m. Wieliczka w latach (z przerwami) 1892–1914; dr Gwido Friedberg, adwokat, radny w latach 1901–1908, asesor w latach 1908–1914 i zastępca burmistrza m. Wieliczka w 1914 r.; Józef Fryt, c. k. starszy mierniczy, radny w latach 1892–1917, naczelnik Zarządu Salinarnego w latach 1916–1917; Karol Gabryelski, kupiec, przedsiębiorca, radny w latach 1880–1883, asesor w latach 1883–1902; Władysław Gąsiecki, nauczyciel, dyrektor szkoły wydziałowej męskiej, radny w latach 1905–1913; Józef Grenik, naczelnik Sądu Powiatowego w Wieliczce, radca Sądu Krajowego, radny w latach 1905–1911; Hugo Henoch, naczelnik Sądu Powiatowego w Wieliczce, radca Sądu Krajowego, radny w latach 1901–1913; Henryk Kozubski, urzędnik miejski, radny w latach 1905–1911; Edward Kraupa, sędzia Sądu Powiatowego w Wieliczce, radny w latach 1880–1891; Jan Lazarowicz, c. k. urzędnik salinarny; Seweryn Łempicki, agent Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń w Wieliczce, radny w latach 1896–1902, asesor w latach 1901–1914; Józef Martynowicz, urzędnik miejski, sekretarz 1910–1914 (?); Antoni Mazurkiewicz, właściciel nieruchomości, kupiec, radny w latach 1889–1896, asesor w latach 1891–1917; dr Zygmunt Miczyński, właściciel apteki salinarnej, radny w latach 1892–1899, asesor, burmistrz w latach 1900–1905; Feliks Piestrak, zarządca górniczy 1898–1904, starszy zarządca górniczy i hutniczy 1910–1911, starszy komisarz górniczy 1912–1914; Kazimierz Polakiewicz, Teodor Popiołek, dyrektor prywatnego młyna solnego K. Stummera, radny w latach 1899–1905, asesor 1905–1910, współzałożyciel i pierwszy prezes, założonego w 1907 r., Towarzystwa Upiększania Miasta; Salomon Rosenzweig, izraelita, właściciel realności, kupiec, radny w latach 1886–1917; Aleksander Siedlecki; Konstanty Słotwiński, inżynier salinarny, inspektor budowli i maszyn, radny w latach 1899–1917; dr Stanisław Steiner, fizyk salinarny, radny w latach 1892–1910; Adam Włodarczyk, kupiec, radny w latach 1880–1905, asesor od 1905 r., oraz Jan Wymiatalek, rzemieślnik, malarz, radny w latach 1899–1911. Powołany w latach 90. XIX w. Komitet ściśle współpracował z Magistratem miasta Wieliczki¹².

i dyplomy okolicznościowe z XIX i XX w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, „SMDŻ”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 224.

¹² W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, s. 3–4; „Ilustracja Polska” (dalej: „Ilustracja Polska...”), R. 3, nr 49 (4 grudnia 1903), Kraków–Lwów 1903, s. 901–902; M. Międzybrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii...*, s. 318–335; W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczczan*, Wieliczka, 2008, s. 121, 146–147, 149; J. Duda: 123 spotkanie z cyklu „Wieliczka – Wieliczanie”,

As a side note, it should be added that on the same day, i.e. 22 May, as part of the celebrations of the hundredth anniversary of Adam Mickiewicz's birth, similar celebrations were held in the second mining town – Bochnia. Turning to Wieliczka, the programme of celebrations was enriched by grassroots initiatives, such as the academy organised by male schools of Wieliczka. The school celebrations of the 100th anniversary of the birth of Adam Mickiewicz, planned for 26 May, began with a solemn service celebrated in the parish church by rev. Jan Bieroński, catechist of both schools. The programme of the gala, prepared by the teachers from the schools in Wieliczka¹⁵, included an introductory word by Władysław Gąsiecki on the significance of the celebrations, a speech by Eugeniusz Dąbrowski on the life and work of the poet, and vocal and instrumental declamations performed by male students, and prepared by Henryk Michalski and Ferdynand Pachl, accompanied by Helena Aweyde¹⁶.

It is worth adding that throughout the entire discussed period, the whole town – its authorities, residents and local associations – was involved in the fundraising for the construction of the monument. For example, in September 1902, a year before the monument was unveiled, university students from Wieliczka prepared, under the supervision of the artistic director, dr G. Friedberg, a comedy by Michał Bałucki entitled *Klub kawalerów*. The proceeds from the performance, staged at the Amateur Theatre in Wieliczka, amounting to K 130, were donated by the organisers to the construction of the monument¹⁷.

The initiative of T. Popiołek, the founder and first president of the Society for the Beautification of Wieliczka, was of particular importance for the construction of the statue in Wieliczka. He was one of the main initiators of the unveiling of the monument and a member of the Wieliczka Committee for its construction. Around 1899, he established the Town Beautification Committee, in cooperation

¹⁵ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryji z Wielkim Księstwem Krakowskim*: for 1898, Lviv 1872, pp. 597–598.

¹⁶ NAC, *Książka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (hereinafter: *Książka uchwał...*), ref. no. 29/117/0/3.1/99, pp. 154–155, 162–163, 339; NAC, *Protokoły uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/114, p. 297; NAC, *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/155, p. 311; *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, pp. 116–117, 177; Special Collection of the CSMW, *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce, 1872–1956*, inv. no. 1099/Special Collection, p. 93.

¹⁷ „Czas”, No. 210 (13 September), Year 1902, Yearbook LV, p. 3; *P. Krokosz: Życie kulturalne Wieliczki od XIX wieku do czasów współczesnych*, „SMHS”, vol. XXVII, Wieliczka 2011, pp. 200–201, file:///C:/Users/Muzeum/Downloads/617102_W_niedziele_7_wrzesnia_1902_odbędzie_sie_w_miejscu.pdf (3.03.2022).

Przez kilkanaście lat wielicki Komitet budowy pomnika zebrał, organizując różnego rodzaju przedstawienia i spektakle oraz urządzając społeczne składki, przeszło 2000 K¹³. Wśród darczyńców znalazła się m.in. wielicka Rada Miejska, ofiarowując dwukrotnie, tj. 24 sierpnia 1892 r. i 9 marca 1897 r., po 100 K, oraz wielicka Rada Powiatowa, przekazując na cel budowy pomnika w Wieliczce 300 K¹⁴. Szczególne znaczenie w historii budowy wielickiej statuy A. Mickiewicza miała zbiórka towarzysząca uroczystościom setnej rocznicy urodzin wieszcz. Wieliczka znalazła się wówczas wśród kilkuset miast i miejscowości, które podjęły trud współorganizowania obchodów rocznicowych. W górniczym mieście główne uroczystości odbyły się 22 maja 1898 r. Już w sobotę wieczorem, w dniu poprzedzającym wielicką galę, miasto zostało dodatkowo oświetlone, a orkiestra salinarna przygrywała pieśni narodowe przed budynkiem magistratu. Następnego dnia, rankiem o godzinie dziewiętej, wyruszył z ul. Sobieskiego do kościoła parafialnego uroczysty pochód z orkiestrą salinarną, chórem „Lutnia” oraz przedstawicielami lokalnych stowarzyszeń i cechów. Po uroczystym nabożeństwie w kościele św. Klemensa jubileuszowy korowód ruszył w dalszą drogę do parku im. A. Mickiewicza w celu złożenia i poświęcenia kamienia węgielnego pod pomnik wieszcz. Po południu, o godzinie 15:30, w tym samym miejscu, odbył się koncert orkiestry salinarnej. Całość uroczystości dopełnił wieczorek muzyczno-wokalny zorganizowany o godzinie siódmej w sali teatralnej. W programie znalazły się, obok słowa wstępnego i oficjalnych odczytów, deklamacje, występy wokalne i muzyczne oraz przedstawienie Teatru Amatorskiego w Wieliczce pt. *Kościuszkę pod Racławicami*, na podstawie dramatu Władysława Ludwika Anczyca z muzyką Kazimierza Hoffmana. Dochód z wieczorku przeznaczono na fundusz budowy pomnika A. Mickiewicza w Wieliczce. Na koszt organizacji uroczystości, zaplanowanych przez Z. N. Miczyńskiego, miasto przeznaczyło kwotę 100 złr.

pt. *Towarzystwo Upiększania Miasta Wieliczki – w 100. Rocznicę powstania*” (dalej: *Towarzystwo Upiększania Miasta...*), „Biblioteczka Wielicka”, z. 68, Wieliczka 2008, s. 13.

¹³ W źródłach używano dwóch sposobów zapisu jednostek monetarnych. W 1892 r. opracowano nowy system monetarny dla państwa Habsburgów. Za podstawową jednostkę przyjęto wówczas 1 koronę równą 100 halerzom. W odniesieniu do dawnego systemu 1 złr. równał się 2 K. Pamiętać jednak należy, że oba systemy monetarne funkcjonowały równorzędnie aż do 1900 r. A. Biernat, I. Ihnatowicz: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.*, Warszawa 2003, s. 100.

¹⁴ ANK, *Książka uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/98, s. 53; ANK, *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (dalej: *Protokoły uchwał...*), sygn. 29/117/0/3.1/114, s. 39–40; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, s. 3.

Nr. 142.

Na fundusz budowy pomnika A. Mickiewicza w Parku tutejszym.

TEATR AMATORSKI W WIELICZCE.

W niedzielę dnia 22 maja 1898

W SALI TEATRALNEJ MIEJSCOWEJ

WIECZOREK

muzykalno-wokalno-deklamacyjno-dramatyczny

ADAMA MICKIEWICZA.

PROGRAM:

1. Fall. Polonez „Wierzy” . . . Orkiestra	U. A. W. Lutos.
2. SŁOWO WSTĘPNE.	KOŚCIUSZKO pod RACŁAWICAMI
3. H. Sipiś. Kazała ku uczczeniu Jubileum 100-letniego urodzin naszego wieszcza . . . Chór męski	Obraz historyczny. — Oddział III. „Bartosz Głowacki” z muzyką Hoffmana.
4. ODCZYT.	
5. Winiarski. Polonez z op. Halka . . . Chór męski z tancerkami	Antoni Szczęśliwy, tenor
6. Mickiewicz. „Farys” . . . Deklamacja	Stanisław, bas
7. a) Winiarski. Cavatina z op. „Hrabina” . . . Sopran Solo	Stanisław, bas
b) Chęć. „Moja pieśń o Mickiewiczu” . . . z tow. orkiestry	Stanisław, bas
8. A. E. T. Overture „Melodye słowiańskie” . . . Orkiestra	Stanisław, bas
	10) Apoteoza Mickiewicza.

CENY MIEJSC: Miejsce numerowane w pierwszych trzech rzędach 1 złr., w następnych trzech 80 ct., w dalszych 60 ct., Parter 50 ct.

Galerya dla włościan za okazaniem biletu wstępu.

Biletów można dostać wcześniej w handlu Wgo Kocha, a w dniu przedstawienia od godziny 3 w kasie teatralnej.

Początek z uderzeniem godziny 7. wieczorem.

12. Afisz Teatru Amatorskiego w Wieliczce, druk J. Litwiński, Wieliczka, 1898 r.

Źródło: Biblioteka Jagiellońska, nr inw. 224660 IV 36/41

12. Poster of the Amateur Theatre in Wieliczka, printed by J. Litwiński, Wieliczka, 1898

Source: Jagiellonian Library, inv. no. 224660 IV 36/41

Na marginesie dodajmy, że tego samego dnia, tj. 22 maja, w ramach obchodów setnej rocznicy urodzin A. Mickiewicza, urządzono analogiczne uroczystości w drugim z miast górniczych – Bochni. Wracając do Wieliczki, program uroczystości wzbogacały oddolne inicjatywy, jak choćby akademie zorganizowane przez wielickie szkoły męskie. Szkolne obchody 100-lecia urodzin A. Mickiewicza, zaplanowane na 26 maja, rozpoczęły się uroczystym nabożeństwem odprawionym w kościele parafialnym przez ks. Jana Bierońskiego, katechetę obu szkół. W programie gali, opracowanym przez pedagogów wielickich wszechnic¹⁵, znalazło się słowo wstępne Władysława Gąsieckiego dotyczące znaczenia obchodów, wystąpienie Eugeniusza Dąbrowskiego poświęcone życiu i twórczości wieszczki oraz deklamacje w wykonaniu uczniów szkół męskich, a przygotowane przez Henryka Michalskiego i Ferdynanda Pachla, przy akompaniamencie Heleny Aweyde¹⁶.

Warto dodać, że przez cały omawiany okres w zbiórkę na rzecz budowy pomnika zaangażowało się całe miasto – jego władze, mieszkańcy i lokalne stowarzyszenia. Dla przykładu, we wrześniu 1902 r., na rok przed odsłonięciem pomnika, wielicka młodzież akademicka przygotowała pod opieką kierownika artystycznego dr. G. Friedberga komedię Michała Bałuckiego pt. *Klub kawalerów*. Dochód ze spektaklu, wystawionego na deskach Teatru Amatorskiego w Wieliczce, w wysokości 130 K, organizatorzy przekazali na budowę pomnika¹⁷.

Szczególne znaczenie dla powstania wielickiego posągu miała inicjatywa T. Popiołka, założyciela i pierwszego prezesa Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki. Był on jednym z głównych inicjatorów odsłonięcia pomnika i członkiem wielickiego Komitetu jego budowy. Około 1899 r. powołał Komitet Upiększania Miasta, we współpracy z częścią inteligencji i mieszczan, głównie pracowników wielickiej saliny. Zarząd Komitetu opracował i przesłał, prawdopodobnie

¹⁵ *Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim: na rok 1898*, Lwów 1872, s. 597–598.

¹⁶ ANK, *Książka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki* (dalej: *Książka uchwał...*), sygn. 29/117/0/3.1/99, s. 154–155, 162–163, 339; ANK, *Protokoły uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/114, s. 297; ANK, *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/155, s. 311; *Rok Mickiewiczowski...*, cz. II, s. 116–117, 177; Biblioteka MŻKW, *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce, 1872–1956*, nr inw. 147/mpis, s. 93.

¹⁷ „Czas”, Nr 210 (13 września), Rok 1902, Rocznik LV, s. 3; P. Krokosz: *Życie kulturalne Wieliczki od XIX wieku do czasów współczesnych*, „SMDŻ”, t. XXVII, Wieliczka 2011, s. 200–201. file:///C:/Users/Muzeum/Downloads/617102_W_niedziele_7_wrzesnia_1902_odbędzie_sie_w_miejscu.pdf (3.03.2022).

13. Afisz Przedstawienie Amatorskie, druk J. Litwiński, Wieliczka, 7 września 1902 r.

Źródło: Biblioteka Jagiellońska, nr inw. 224660 IV 36/43

13. Poster Amateur Performance, printed by J. Litwiński, Wieliczka, 7 September 1902

Source: Jagiellonian Library, inv. no. 224660 IV 36/43

w 1900 r.¹⁸, do akceptacji C. K. Namiestnictwa we Lwowie statut nowej organizacji – Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki. Oficjalne powołanie Towarzystwa nastąpiło dopiero siedem lat później. Dnia 25 czerwca 1907 r. Rada miasta Wieliczki przystąpiła, na wniosek dr. Stanisława Steinera, do tworzącego się Towarzystwa w charakterze członka–założyciela. Jednocześnie Magistrat przekazał na rzecz nowej organizacji jednorazowy wkład finansowy w wysokości 200 K oraz udostępnił na posiedzenia Towarzystwa salę obrad Rady miejskiej w Wieliczce. Trzy miesiące później, 14 września 1907 r., lwowskie namiestnictwo przyjęło statut¹⁹, sankcjonując tym samym istnienie Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki i jej okolic. Pierwszym projektem Komitetu (późniejszego Towarzystwa) było uporządkowanie i rozbudowa parku miejskiego oraz ufundowanie wspomnianego pomnika A. Mickiewicza²⁰.

Zieleniec miejski w typie angielskim został założony w Wieliczce na gruntach miejskich w okolicach rzeki Srawy, pomiędzy Turówką a Nowym Światem, ok. 1837 r.²¹ Park ludowy (Volksgarten) zwany początkowo od nazwiska bocheńskiego starosty Karola Berndta „Berndtówką”, a następnie na Pencalskim lub po prostu parkiem miejskim, od 1890 r. nosi imię A. Mickiewicza. Na jego terenie znajdował się staw o nieregularnych liniach brzegowych, ze sztucznie nasypaną wyspą. Pod koniec XIX w. ogród był znacznie mniejszy i zaniedbany. Staraniem T. Popiołka i jego żony zieleniowi miejskiemu nie tylko przywrócono ład i uporządkowano dotychczasowy układ, ale przede wszystkim rozbudowano go w kierunku zachodnim. Decyzją Rady Miasta z 12 czerwca 1896 r. zakupiono łódzie na

¹⁸ Informację przekazał p. Krzysztof Widomski, powołując się na prywatne notatki ojca Franciszka Widomskiego. *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, s. 13.

¹⁹ Podpisany przez: Anotniego Müllera, Józefa Martynowicza, Eliasza Hirscha Friedmanna, Konstantego Słotwińskiego, Józefa Fryta, dr. Stanisława Steinera, dr. Maurycego Horowitza, Teodora Popiołka oraz Franciszka Aywasa. Zb. Spec. MŻKW, *Statut Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki* (dalej: *Statut...*), nakładem Towarzystwa Upiększania Miasta, Wieliczka 1908, nr inw. 1511/Zb.Spec., s. 12.

²⁰ ANK, Książka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki, sygn. 29/117/0/3.1/100, s. 492; *Statut...*, s. 12; *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, s. 13.

²¹ Pierwsze założenie powstało między 1835 r. a 1837. Zob. Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (dalej: Arch. MŻKW), L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, t. III, nr inw. R/207, s. (167–168) 169–170, (185) 187; F. Boczkowski: *O Wieliczce pod względem historii naturalnej, dziejów i kąpieli*, Bochnia, 1843 r., s. 84; K. Pająk: *Wieliczka...*, s. 100; S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, s. 207.

14. Teodor Popiołek, fot. nn., Wieliczka (?), ok. 1910 r.

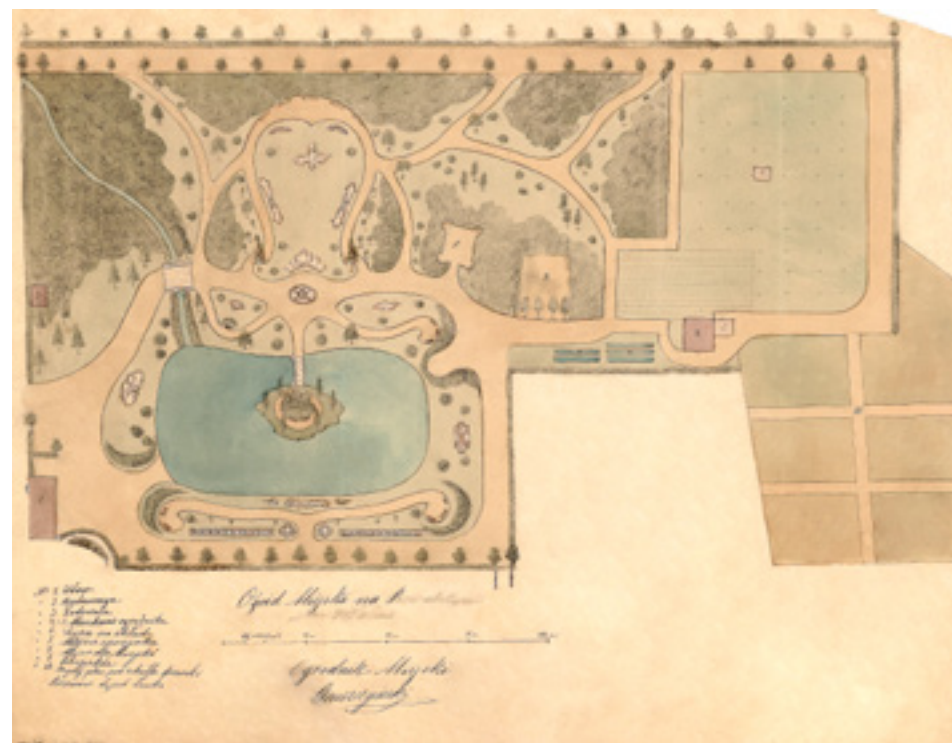
Źródło: MŻKW, nr inw. 685/Zb.Spec.

14. Teodor Popiołek, photograph by unknown author, Wieliczka (?), around 1910

Source: CSMW [Cracow Saltworks Museum in Wieliczka], inv. no. 685/Special Collection

with part of the intelligentsia and townspeople, mainly workers of the saltworks of Wieliczka. The Management Board of the Committee prepared and sent, probably in 1900¹⁸, for approval to k.k. [Imperial and Royal] Governorship in Lviv, the charter of a new organisation – the Society for the Beautification of Wieliczka. The official establishment of the Society took place only seven years later. On 25 June 1907, the Town Council of Wieliczka joined the forming Society as a founding member, at the request of dr Stanisław Steiner. At the same time, the Town Hall provided a one-off financial contribution of K 200 to the new organisation and made the meeting room of the Town Council in Wieliczka available to the meetings of the

¹⁸ The information was provided by Krzysztof Widomski, referring to the private notes of his father, Franciszek Widomski. *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, p. 13.

15. Prawdopodobny projekt parku miejskiego w Wieliczce, nn., Wieliczka, k. XIX/pocz. XX w.
Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2050

15. Probable design of a town park in Wieliczka, unknown author, Wieliczka,
at the turn of the 19th and 20th centuries
Source: CSMW, inv. no. VII/2050

staw do Parku A. Mickiewicza, a dwa lata później, 23 maja 1898 r., podjęto decyzję o budowie altany i pomostu łączącego ogród z wyspą²².

²² ANK, *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/95, s. 64, 74, 84–85; ANK, *Protokoły uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/98, s. 90, 94, 101–102, 224; ANK, *Księżka uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/99, s. 21, 27, 80–81, 162, 209; ANK, *Księżka uchwał Rady Miejskiej* (dalej: *Księżka uchwał...*), sygn. 29/117/0/3.1/100, s. 149; ANK, *Zbiór protokołów...*, sygn. 29/117/0/3.1/108, s. 131–132, 255–256; ANK, *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/113, s. 76, 81, 86; ANK, *Protokoły uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/114, s. 33, 62, 110; ANK, *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/155, s. 313; Arch. MŻKW, L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, t. III, nr inw. R/207, s. (167–168) 169–170, (185) 187; Arch. MŻKW, M. Seykotta: *Notaty do historii kopalni soli i miasta Wieliczki*, nr inw. R/82, k. 30; D. Krzysztofek: *Przemiany w urbanistyce...*, s. 56, 64–65; *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, s. 13; K. Pająk: *Wieliczka...*, s. 100; S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, s. 207.

Society. Three months later, on 14 September 1907, the Lviv governorship adopted the charter¹⁹, thus approving the existence of the Society for the Beautification of Wieliczka and its surroundings. The first project of the Committee (later the Society) was to arrange and expand the town park and found the aforementioned monument to Adam Mickiewicz²⁰.

The English-type town green area was established in Wieliczka on municipal land near the Srawa river, between Turówka and Nowy Świat, around 1837²¹. The people's park (Volksgarten), initially called "Berndtówka" after the name of the starost of Bochnia, Karol Berndt, and then called the "Pencalski" or simply a town park, has been named after Adam Mickiewicz since 1890. There was a pond with irregular coastlines and an artificially embanked island on its territory. At the end of the 19th century, the garden was much smaller and neglected. Thanks to the efforts of T. Popiołek and his wife, not only was the town green area restored to order and the existing layout arranged, but above all it was expanded towards the west. In the park there was a pond with irregular coastlines, on which an artificial island was built. By the decision of the Town Council of 12 June 1896, boats for the pond to the Adam Mickiewicz Park were purchased, and two years later, on 23 May 1898, it was decided to build a gazebo and a bridge connecting the garden with the island²².

¹⁹ Signed by: Antoni Müller, Józef Martynowicz, Eliazs Hirsch Friedmann, Konstanty Słotwiński, Józef Fryt, dr Stanisław Steiner, dr Maurycy Horowitz, Teodor Popiołek and Franciszek Aywas. Special Collection of the CSMW, *Statut Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki* (hereinafter: *Statut...*), edition by Towarzystwo Upiększania Miasta, Wieliczka, 1908, inv. no. 1511/Special Collection, p. 12.

²⁰ NAC, *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/100, p. 492; *Statut...*, p. 12; *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, p. 13.

²¹ It is assumed that the first green area was established between 1835 and 1837. See Archive of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (hereinafter: Arch. of the CSMW), L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, vol. III, inv. no. R/207, pp. (167–168) 169–170, (185) 187; F. Boczkowski: *O Wieliczce pod względem historyi naturalnej, dziejów i kąpieli*, Bochnia 1843, p. 84; K. Pająk: *Wieliczka...*, p. 100; S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, p. 207.

²² NAC, *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/95, pp. 64, 74, 84–85; NAC, *Protokoły uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/98, pp. 90, 94, 101–102, 224; NAC, *Księżka uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/99, pp. 21, 27, 80–81, 162, 209; NAC, *Księżka uchwał Rady Miejskiej* (hereinafter: *Księżka uchwał...*), ref. no. 29/117/0/3.1/100, p. 149; NAC, *Zbiór protokołów...*, ref. no. 29/117/0/3.1/108, pp. 131–132, 255–256; NAC, *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/113, pp. 76, 81, 86; NAC, *Protokoły uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/114, pp. 33, 62, 110; NAC, *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*,

16. Plan parku miejskiego z naniesionym ołówkiem założeniami jego rozbudowy w kierunku zachodnim, nn., Wieliczka, k. XIX/pocz. XX w.
Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2071

16. Plan of the town park with the plans for its expansion to the west marked in pencil, unknown author, Wieliczka, at the turn of the 19th and 20th centuries
Source: CSMW, inv. no. VII/2071

17. Park im. A. Mickiewicza, nn., Wieliczka, lata 1939–1945
Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2521/1

17. Park im. A. Mickiewicza [Adam Mickiewicz Park], unknown author, Wieliczka, 1939–1945
Source: CSMW, inv. no. VII/2521/1

But let us come back to the issue of the monument. The final decisions regarding the selection and implementation of the monument's design were made in 1903. The Wieliczka Monument Construction Committee purchased a design by a well-known Krakow sculptor and artist, Tadeusz Błotnicki (1858–1928). T. Błotnicki's study was a perfect copy of the monument prepared by the artist from Krakow in Stanisławów in 1898.

The author of three monuments to Adam Mickiewicz – in Stanisławów, Tarnów and Wieliczka, and the monument to Michał Bałucki (1911) in the Planty Gardens of Krakow – studied in Krakow, Vienna, Paris, Munich and Florence. For many

ref. no. 29/117/0/3.1/155, p. 313; Arch. of the CSMW, L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, vol. III, inv. no. R/207, pp. (167–168) 169–170, (185) 187; Arch. of the CSMW, M. Seykotta: *Notaty do historii kopalni soli i miasta Wieliczki*, inv. no. R/82, k. [sheet] 30; D. Krzysztofek: *Przemiany w urbanistyce...*, pp. 56, 64–65; *Towarzystwo Upiększania Miasta...*, p. 13; K. Pająk: *Wieliczka...*, p. 100; S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, p. 207.

Wróćmy jednak do kwestii pomnika. Ostateczne decyzje dotyczące wyboru i realizacji projektu pomnika zapadły w 1903 r. Wielicki Komitet budowy nabył projekt znanego krakowskiego rzeźbiarza, artysty, Tadeusza Błotnickiego (1858–1928). Studium T. Błotnickiego było idealną kopią pomnika przygotowanego przez krakowskiego artystę w Stanisławowie w 1898 r.

Autor trzech pomników A. Mickiewicza – w Stanisławowie, Tarnowie i Wieliczce oraz pomnika Michała Bałuckiego (1911 r.) na krakowskich Plantach – studiował w Krakowie, Wiedniu, Paryżu, Monachium i Florencji. Przez wiele lat swojej działalności artystycznej był rzeźbiarzem, kostiumologiem i wykładowcą na Politechnice Lwowskiej. Projekt pierwszej statuy polskiego wieszcza T. Błotnicki przygotował na zamówienie, złożone przez komitet budowy pomnika A. Mickiewicza w Stanisławowie, w 1896 r. Do opracowania projektu wykorzystał opracowany przez siebie, jeszcze we Florencji w 1881 r., wstępny rysunek portretu Mickiewicza oraz wizerunki poety zgromadzone w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Odsłonięty w listopadzie 1898 r. monument został wykonany z włoskiego marmuru. Prawie trzymetrowa, pełnopostaciowa rzeźba o wadze ośmiu ton została umieszczona na cokole z napisem: „ADAMOWI MICKIEWICZOWI w setną rocznicę urodzin OBYWATELSTWO w Stanisławowie 1898”. Figura Mickiewicza przedstawiała głęboko zamyślnego poetę, ubranego w tradycyjny strój z epoki z prawą dłonią umieszczoną na klatce piersiowej i lewą trzymającą księgę. Pięć lat później T. Błotnicki, autor pomnika przygotowanego dla jednego z największych miast Galicji, sprzedał Komitetowi budowy pomnika A. Mickiewicza w Wieliczce duplikat stanisławowskiego posągu. Co ciekawe, ówczesna prasa nie odnotowała powstania wręcz bliźniaczych wizerunków A. Mickiewicza.

Wielicki pomnik został wykuty z dwóch gatunków jasnych kamieni – pińczowskiego i dobczyckiego. Pierwszy z nich autor wykorzystał do opracowania figury A. Mickiewicza, drugi natomiast do wykonania podstawy. Na cokole rzeźbiarz umieścił napis: z przodu – „Adamowi Mickiewiczowi – Wieliczka”, z tyłu „1903”. Decyzją Rady Miasta z 18 listopada 1903 r. asygnowano kwotę 100 złr celem pokrycia kosztów uroczystości odsłonięcia pomnika poety, zaplanowane na koniec miesiąca. Jedenaście dni później, w niedzielę 29 listopada, w Parku Mickiewicza odbyła się uroczysta ceremonia z udziałem burmistrza Zygmunta Miczyńskiego. Decyzje z końca listopada były z jednej strony wyborem terminu najbliższego dacie śmierci wielkiego poety, z drugiej zaś szczęśliwie zbiegły się z rocznicą wybuchu powstania listopadowego. Pomnik z cokolem, umieszczony w centralnej części parku, otoczony był klombem – rabata kwiatowa w postaci koła z lekkim wypiętrzeniem w formie

18. Tadeusz Błotnicki, Mien i Sebald, Kraków, ok. 1897 r.

Źródło: Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-Fs74/VI

18. Tadeusz Błotnicki, Mien and Sebald, Krakow, around 1897

Source: Museum of Cracow, inv. no. MHK-Fs74/VI

19. Pomnik Mickiewicza w parku, nakład B. Wierzbicki, Wieliczka, lata 1903–1908

Źródło: MŻKW, nr inw. 1877/Zb.Spec.

19. Monument to Mickiewicz in the park, edition by B. Wierzbicki, Wieliczka, 1903–1908

Source: CSMW, inv. no. 1877/Special Collection

years of his artistic activity, he was a sculptor, costume designer and lecturer at the Lviv Polytechnic University. The design of the first statue of the Polish poet was prepared by T. Błotnicki on commission from the committee for the construction of the monument to Adam Mickiewicz in Stanisławów in 1896. To develop the design, he used the preliminary drawing of the portrait of Mickiewicz, which he had drawn in Florence in 1881, as well as images of the poet gathered in the collections of the National Museum in Krakow. The monument, unveiled in November 1898, was made of Italian marble. The almost three-metre-high, eight-tonne, full-figure sculpture was placed on a pedestal with the inscription: “TO ADAM MICKIEWICZ on the hundredth anniversary of his birth CITIZENSHIP in Stanisławów 1898”. The figure of Mickiewicz depicted a deeply thoughtful poet, dressed in traditional period clothing, with his right hand placed on his chest and the left hand holding a book. Five years later, T. Błotnicki, the author of the monument prepared for one of the largest cities in Galicia, sold to the Committee for the construction of the monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka a duplicate design of the statue in Stanisławów. Interestingly, the press of that time did not mention the construction of virtually twin images of Adam Mickiewicz.

The monument in Wieliczka was carved from two types of light stones – from Pińczów and Dobczyce. The first was used by the author to develop the figure of Adam Mickiewicz, while the second was used to make the base. The sculptor placed the inscription on the pedestal: “To Adam Mickiewicz – Wieliczka” on the front, and “1903” on the back. By the decision of the Town Council of 18 November 1903, the amount of kr 100 was allocated to cover the celebrations cost of unveiling the monument to the poet, planned for the end of the month. Eleven days later, on Sunday 29 November, a solemn ceremony was held in the Adam Mickiewicz Park with the participation of the mayor, Zygmunt Miczyński. The decisions made at the end of November were, on the one hand, the choice of the date closest to the date of the great poet’s death, and on the other hand, they happily coincided with the anniversary of the November Uprising. The monument with a pedestal, placed in the central part of the park, was surrounded by a flower bed – a bed of flowers in the form of a circle with a slight uplift in the form of a mound to emphasise the central point of the composition, which was the monument itself. The whole was complemented by a greenery design based on a coherent, repeating arrangement of flower beds embedded into the grass and trees and shrubs loosely planted in open spaces. The first images and official information about the unveiling of the monument in Wieliczka appeared in the local daily press and weekly magazines –

20. Staw w Parku A. Mickiewicza z widocznym pomnikiem wieszczu,
fot. J. Czernecki (?), Wieliczka, ok. 1913 r.
Źródło: MŻKW, nr inw. 1265/9/Zb.Spec.

20. Pond in the Adam Mickiewicz Park with a visible monument to the poet,
photograph by J. Czernecki (?), Wieliczka, around 1913
Source: CSMW, inv. no. 1265/9/Special Collection

kopczyka w celu podkreślenia centralnego punktu kompozycji, jakim był sam pomnik. Całości dopełniał projekt zieleni oparty na spójnym, powtarzającym się układzie grządek roślin wkomponowanych w trawę oraz luźno nasadzonych na otwartych przestrzeniach drzew i krzewów. Pierwsze wizerunki i oficjalne informacje o odsłonięciu wielickiego pomnika pojawiły się w lokalnej prasie codziennej oraz pismach tygodniowych w listopadzie i grudniu. Na łamach periodyków można odnaleźć zdjęcia autorstwa wielickiego fotografa Jana Czerneckiego²³.

²³ ANK, *Księżka uchwał...*, sygn. 29/117/0/3.1/100, s. 232–235, 238–239; ANK, *Protokół uchwał Rady Miejskiej*, sygn. 29/117/0/3.1/121, s. 151–153, 171–172; ANK, *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/156, s. 778, 785; *Gazeta Lwowska*, Nr 269, Rok 93, Lwów, 24 listopada 1903, s. 3; *Ilustracja Polska...*, s. 901–902; *Tygodnik Ilustrowany*, Nr 49 (5 grudnia), 1903, s. 966; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, s. 4; *Namysłowskie Spotkania Kresowe*, wydanie specjalne, 1/28/2018, Namysłów, 2018, s. nn.; A. Srebrakowski: *Przetrwał w Stanisławowie*, „Spotka-

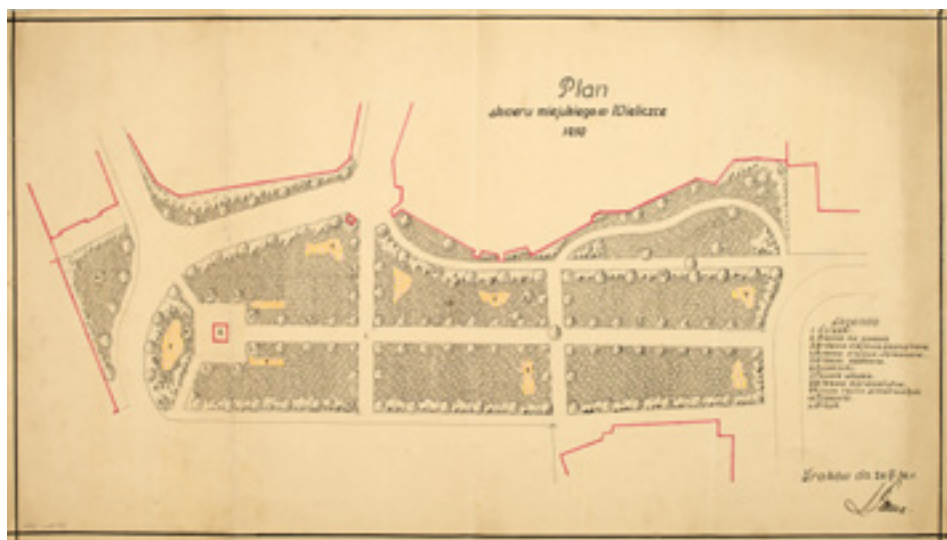
21. Pomnik Adama Mickiewicza, fot. W. Gargul, Wieliczka, 1922 r.
Źródło: MŻKW, nr inw. 1448/7/Zb.Spec.

21. Monument to Adam Mickiewicz, photograph by W. Gargul, Wieliczka, 1922
Source: CSMW, inv. no. 1448/7/Special Collection

in November and December. The photographs taken by Jan Czernecki, a photographer from Wieliczka could be found in the pages of periodicals²³.

Two days before the ceremony of unveiling the monument in Wieliczka, the son of the deceased poet, Władysław Mickiewicz, addressed his request to the Wieliczka Monument Construction Committee. In 1903, the publisher of the legacy and biographer of Adam Mickiewicz founded a museum in Paris dedicated to the person and work of his father. In an open letter, the director of the museum in Paris asked the organisers of the Sunday's ceremony in Wieliczka to collect and send to France all material souvenirs and commemorative prints accompanying the unveiling of the poet's monument. In response, six original sashes hung on wreaths laid under the monument in Wieliczka, including four with inscriptions,

²³ NAC, *Księżka uchwał...*, ref. no. 29/117/0/3.1/100, pp. 232–235, 238–239; NAC, *Protokół uchwał Rady Miejskiej*, ref. no. 29/117/0/3.1/121, pp. 151–153, 171–172; NAC, *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/156, pp. 778, 785; *Gazeta Lwowska*, No. 269, Year 93, Lviv, 24 November 1903, p. 3; *Ilustracja Polska...*, pp. 901–902; *Tygodnik Ilustrowany*, No. 49 (5 December), 1903, p. 966; W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu...*, p. 4; *Namysłowskie Spotkania Kresowe*, special edition, 1/28/2018, Namysłów, 2018, p. unknown; A. Srebrakowski: *Przetrwał w Stanisławowie*, „Spotkania z Zabytkami. Informator popularnonaukowy”, R. [yearbook] 15, No. 6 (58), XV, Warsaw, 1991, pp. 22–24; *Norwości Ilustrowane*, No. 8, Year II, 18 February 1905, p. 9; K. Pająk: *Wieliczka...*, pp. 110, 136, S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, p. 220.

22. Plan skweru miejskiego w Wieliczce, nn., Kraków, 26 maja 1936 r.

Źródło: MŻKW, nr inv. VII/1986

22. Design of a town square in Wieliczka, unknown author, Kraków, 26 May 1936

Source: CSMW, inv. no. VII/1986

Na dwa dni przed uroczystościami odsłonięcia wielickiego monumentu do Komitetu budowy pomnika w Wieliczce zaadresował swoją prośbę syn zmarłego poety Władysław Mickiewicz. Wydawca spuścizny i biograf A. Mickiewicza ufundował w Paryżu w 1903 r. muzeum poświęcone osobie i twórczości ojca. W otwartym piśmie dyrektor paryskiego muzeum zwrócił się do organizatorów niedzielnej uroczystości w Wieliczce z prośbą o zgromadzenie i przesłanie do Francji wszelkich materialnych pamiątek i druków okolicznościowych towarzyszących odsłonięciu pomnika wieszczu. W odpowiedzi przekazano sześć oryginalnych szarf zawieszonych na wieńcach złożonych pod wielickim pomnikiem, w tym cztery z napisami, oraz cztery egzemplarze ulotek. Do dzisiaj nie udało się odnaleźć ani ustalić kolei losów wspomnianych przedmiotów²⁴.

nia z Zabytkami. Informator popularnonaukowy”, R.15, nr 6 (58), XV, Warszawa, 1991, s. 22–24; Nowości Ilustrowane, Nr 8, Rok II, 18 lutego 1905, s. 9; K. Pająk: *Wieliczka...*, s. 110, 136, S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi...*, s. 220.

²⁴ Zb. Spec. MŻKW, *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r....*, Zb. Spec. MŻKW, *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r....*

23. Dawny Dolny Rynek po założeniu plant, nn., Wieliczka, ok. 1937 r.

Źródło: *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, Kraków, 1990, s. 224–225

23. Former Lower Market after establishing the Planty Gardens, unknown author, Wieliczka, around 1937

Source: *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, Kraków, 1990, pp. 224–225

and four copies of leaflets were sent. To date, it has not been possible to locate or determine the fate of these items²⁴.

The history of the monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka ends with an episode from the beginning of the Polish People's Republic. After the end of the Second World War, the monument was moved to the town centre and located in the Planty Gardens of Wieliczka designed as quarter gardens. The green area on Sobieski Square and partly on Kościuszko Square was started to be established in the 1930s. The design of a town square for the mining town of Wieliczka was developed in Kraków in 1936. The wide green belt, located below the Saltworks Castle, provided for the placement of a flower bed composition with a monument in the central quarter – below the St. Clement's parish church.

²⁴ Special Collection of the CSMW, *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r....*, Special Collection of the CSMW, *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r....*

Historię wielickiego pomnika A. Mickiewicza zamyka epizod z początku PRL. Po zakończeniu II wojny światowej monument przeniesiono do centrum miasta i usytuowano na wielickich plantach zaprojektowanych w układzie kwaterym. Zieleniec na placu Sobieskiego i częściowo placu Kościuszki zaczęto zakładać w latach 30. XX w. Projekt skweru miejskiego dla górniczego miasta Wieliczki opracowany został w Krakowie w 1936 r. Na szerokim pasie zieleni, usytuowanym poniżej Zamku Żupnego, przewidziano umieszczenie w kwaterze centralnej – poniżej kościoła parafialnego św. Klemensa – kompozycji rabatowej wraz z pomnikiem.

Przed założeniem plant, na placu Sobieskiego znajdował się pomnik poległych wieliczian w latach 1914–1920, projektu prof. Stefana Chmiela, który zdobił plac od 1926 r. Decyzją uchwały Rady Miasta nr 130, z 20 kwietnia 1936 r., monument stojący obok wielickiego Magistratu rozebrano w związku z budową nowego zieleńca na terenie Dolnego Rynku. Podjęta przez władze miasta decyzja była podyktowana nie tylko planem założenia plant wielickich, ale, zdaniem radnych, niedoskonałością projektu pomnika poległych wieliczian. Ze względu na brak dostatecznych walorów estetycznych i niski poziom patetyzmu zdecydowano, aby zlikwidować dotychczasowy monument i wznieść nowy pomnik – pamięci wieliczian Bojowników o Wolność. Jednocześnie zobligowano Zarząd Miejski do koordynacji prac związanych z przyszłym konkursem na nowy pomnik oraz do powołania Komitetu Obywatelskiego dla sfinansowania przyszłego obelisku. Dalsze prace przerwał wybuch II wojny światowej. Tuż po wojnie, w nowej, komunistycznej rzeczywistości, we wschodniej części plant, w miejscu planowanego monumentu – pamięci wieliczian Bojowników o Wolność, umieszczono pomnik z 1903 r. Przeniesioną z parku A. Mickiewicza statuetkę można podziwiać do dzisiaj. W pamięci mieszkańców i ówczesnych relacjach prasowych oraz wydawnictwach popularnych pojawiają się dwie daty przeniesienia pomnika A. Mickiewicza na wielickie planty – 1945 r. i 1947 r. Trudno dziś ustalić źródło pochodzenia tych dat. Jedną z nich może wiązać się z miejską kroniką, przechowywaną niegdyś w Urzędzie m. Wieliczka. Pod rokiem 1947 we wspomnianej księdze zanotowano, że pomnik „ufundowany przez obywateli Wieliczki w 1903 r. przeniesiono z parku w serce miasta”. Informacje zawarte w księdze nie znajdują jednak potwierdzenia w oficjalnych dokumentach przechowywanych w Archiwum Narodowym w Krakowie²⁵. W obliczu zachowanych źródeł obie daty wydają się mało prawdopodobne.

²⁵ Autorce nie udało się dotrzeć do oryginału kroniki. Do dyspozycji pozostawała jedynie kserokopia wykonana w 1990 r. i przechowywana w Zbiorach Specjalnych wielickiego muzeum.

Prior to the establishment of the Planty gardens, on Sobieski Square there was a monument to the fallen residents of Wieliczka in the years 1914–1920, designed by prof. Stefan Chmiel, which decorated the square from 1926. By decision of the resolution no. 130 of 20 April 1936 of the Town Council, the monument next to the Wieliczka Town Hall was demolished in connection with the construction of a new green area on the Lower Market Square. The decision made by the town authorities was dictated not only by the plan to establish the Planty gardens of Wieliczka, but, according to councillors, by the inadequacy of the design of the monument to the fallen residents of Wieliczka. Due to the lack of sufficient aesthetic values and a low level of pathos and dignity, it was decided to remove the existing monument and erect a new monument – to the memory of the Freedom Fighters from Wieliczka. At the same time, the Town Board was obliged to coordinate works related to the future competition for a new monument and to establish a Citizens' Committee to finance the future obelisk. Further works were interrupted by the outbreak of the Second World War. Shortly after the war, in the new, communist reality, the monument from 1903 was placed in the eastern part of the Planty Gardens, in the place of the planned monument – to the memory of the Freedom Fighters from Wieliczka. The statue relocated from the Adam Mickiewicz Park can be admired to this day. Two dates of the relocation of the monument of Adam Mickiewicz to the Planty Gardens of Wieliczka – 1945 and 1947 – appear in the memory of the residents and contemporary press reports and popular publications. It is difficult today to establish the source of these dates. One of them may be connected with the town chronicle, once kept in the Town Hall of Wieliczka. Under the year 1947 it was noted in the said chronicle that the monument “founded by the residents of Wieliczka in 1903 was relocated from the park to the heart of the town”. However, the information contained in the chronicle is not confirmed by official documents kept in the National Archives in Cracow²⁵. Considering the preserved sources, both dates seem unlikely. After 1947, the issue of saving the monument, valuable for the town, was brought back several times. In October 1948, the Presidium of the National Town Council, by resolution no. Prez-66/48, requested to “call on the Town Board in Wieliczka to

²⁵ The author did not manage to find the original chronicle. Only a photocopy made in 1990 and kept in the Special Collections of the Museum in Wieliczka was available. Special Collection of the CSMW, *Photocopy “Kronika m. Wieliczki 1945–67”*, Wieliczka, November 1990, inv. no. 2367/ Special Collection, pp. 3–4.

Po 1947 r. kilkakrotnie wracano do tematu ratowania cennego dla miasta monumentu. W październiku 1948 r. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej, uchwała nr Prez-66/48, wnioskowało „wezwać Zarząd Miejski w Wieliczce do rozpatrzenia większej opieki nad pomnikiem Adama Mickiewicza w parku miejskim”. Trzy lata później tutejsza Komisja Oświaty apelowała o umieszczenie pomnika w centrum miasta. Do tematu powrócono w grudniu 1953 r. Podczas obrad Prezydium Miejskiej Rady Narodowej radny Marian Jendral zgłosił konieczność przeniesienia, historycznego i cennego dla społeczności lokalnej monumentu. W jego ocenie obiekt ten zaniedbany i stale narażony na działanie solanki z pobliskiej warzelni wymagał zabezpieczenia i zagwarantowania optymalnych warunków. Niestety nie udało się dotrzeć do informacji źródłowych potwierdzających dokładną datę przeniesienia. Biorąc pod uwagę oficjalne informacje urzędowe oraz zachowane w zbiorach wielickiego muzeum zdjęcia, pochodzące z końca lat 50. i początku lat 60. XX w., można wnioskować, że pomnik A. Mickiewicza stanął na wielickich plantach w II połowie lat 50. XX w. Być może miało to miejsce w roku 1955, kiedy odbywało się wiele uroczystości związanych z jubileuszowym Rokiem Mickiewiczowskim, upamiętniającym 100. rocznicę śmierci poety²⁶.

Zb. Spec. MŻKW, *Kserokopia „Kronika m. Wieliczki 1945–67”*, Wieliczka, listopad 1990, nr inw. 2367/Zb.Spec., s. 3–4.

²⁶ ANK, *Protokoły Rady Miejskiej*, sygn. 29/117/0/3.1/149, s. 157; ANK, *Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej*, sygn. 29/1064/ZMW7, s. 123; ANK, *Protokoły z [sesji Miejskiej] Rady Narodowej [w Wieliczce]*, sygn. 29/1064/0/1.2/14, s. 290; ANK, *[Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Wieliczce]*, „Sprawozdanie z 3-letniej działalności Komisji Oświaty i Kultury od 1955 do 1957 r.”, sygn. 29/1065/0/1.2/083, s. nn.; *Życie Warszawy*, Rok XI, Nr 33 (3205), 7–8 lutego 1954, s. 1; Biblioteka MŻKW, S. Pamuła: *Moje wspomnienia*, Wieliczka, 1977, nr inw. 112/mpis, s. 12–13; B. Konwerska: *Nieznana historia pomnika Odrodzenia Polski w Wieliczce*, Wieliczka 2018, s. 24–31; *Powiat wielicki. Pieszorowerem–samochodem. Przewodnik*, red. J. Rachwał, A. Wolańska, Wieliczka 2001, s. 19; M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013, s. 23; <https://narowery.visitmalopolska.pl/pl/obiekt/-/poi/pomnik-adama-mickiewicza-wieliczka> (1 lipca 2022 r.); <http://4tour.pl/wieliczka/pomnik-adama-mickiewicza-w-wieliczce> (1 lipca 2022 r.); <https://dziennikpolski24.pl/mickiewiczowska-odnowa/ar/1586022>; <https://www.wieliczka.eu/files/s/80/200679/Pliki/26944/PRZEWODNIK.pdf> (1 lipca 2022 r.).

take greater care of the monument of Adam Mickiewicz in the town park”. Three years later, the local Education Commission called for the monument to be placed in the town centre. The issue came back in December 1953. During a meeting of the Presidium of the National Town Council, the councillor, Marian Jendral, reported the need to relocate the monument, which was historical and valuable to the local community. In his opinion, this object, neglected and constantly exposed to brine from the nearby saline, required protection and optimal conditions. Unfortunately, it was not possible to find any source information confirming the exact date of the relocation. Taking into account official information and photographs preserved in the collections of the Museum in Wieliczka, dating from the late 1950s and early 1960s, it can be concluded that the monument of Adam Mickiewicz was erected in the Planty Gardens of Wieliczka in the second half of the 1950s. Perhaps, it took place in 1955, when there were many celebrations related to the jubilee Mickiewicz Year, commemorating the 100th anniversary of the poet’s death²⁶.

CONCLUSION

Streets, parks, alleys, squares or public buildings dedicated to the memory of Adam Mickiewicz can be found in many Polish cities and in some European cities. However, the monuments to the poet, built in large numbers in urban areas, were of exceptional importance for the Polish and European communities. The image of the master, reproduced dozens of times, not only preserved the face of

²⁶ NAC, *Protokoły Rady Miejskiej*, ref. no. 29/117/0/3.1/149, p. 157; NAC, *Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej*, ref. no. 29/1064/ZMW7, p. 123; NAC, *Protokoły z [sesji Miejskiej] Rady Narodowej [w Wieliczce]*, ref. no. 29/1064/0/1.2/14, p. 290; NAC, *[Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Wieliczce]*, „Sprawozdanie z 3-letniej działalności Komisji Oświaty i Kultury od 1955 do 1957 r.”, ref. no. 29/1065/0/1.2/083, p. unknown; *Życie Warszawy*, Year XI, No. 33 (3205), 7–8 February 1954, p. 1; Library of the CSMW, S. Pamuła: *Moje wspomnienia*, Wieliczka 1977, inv. no. 112/typescript, pp. 12–13; B. Konwerska: *Nieznana historia pomnika Odrodzenia Polski w Wieliczce*, Wieliczka 2018, pp. 24–31; *Powiat wielicki. Pieszorowerem–samochodem. Przewodnik*, edited by J. Rachwał, A. Wolańska, Wieliczka 2001, p. 19; M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013, p. 23; <https://narowery.visitmalopolska.pl/pl/obiekt/-/poi/pomnik-adama-mickiewicza-wieliczka> (1 July 2022); <http://4tour.pl/wieliczka/pomnik-adama-mickiewicza-w-wieliczce> (1 July 2022); <https://dziennikpolski24.pl/mickiewiczowska-odnowa/ar/1586022>; <https://www.wieliczka.eu/files/s/80/200679/Pliki/26944/PRZEWODNIK.pdf> (1 July 2022).

ZAKOŃCZENIE

W wielu polskich miastach oraz w niektórych miastach Europy można odnaleźć ulice, parki, zaułki, place czy budynki użyteczności publicznej poświęcone pamięci A. Mickiewicza. Jednak wyjątkowe znaczenie dla społeczności Polski i Europy miały pomniki poety licznie budowane na obszarach miejskich. Odtwarzany kilkadziesiąt razy wizerunek mistrza nie tylko utrwalił oblicze nieśmiertelnego wieszczą, ale w istotny sposób obudził nastroje patriotyczne, łączące Polaków żyjących zarówno na terenie trzech zaborów, jak i za granicami dawnej Rzeczypospolitej. W procesie tym aktywny i długofalowy (w latach 1890–1903) udział wzięli również mieszkańcy górniczego miasta Małopolski, potrójnie upamiętniając osobę wielkiego poety. Imieniem A. Mickiewicza nazwano jedną z ulic w centrum miasta oraz najpiękniejszy zieleńiec miejski, ponadto ufundowano i zbudowano pełnopostaciowy monument wieszczą. Usytuowany niegdyś w parku im. A. Mickiewicza pomnik jest dzisiaj główną ozdobą wielickich plant – centrum życia mieszkańców Wieliczki.

Opisana historia na tle pozostałych miast Polski i Europy może wydawać się drugorzędna. Niemniej jednak jest ona istotna nie tylko dla mieszkańców dzisiejszej Wieliczki. Uzupełnia losy pomnika istniejącego niegdyś w Stanisławowie. Pamiętać należy, że ukraiński pierwowzór wielickiego monumentu został zniszczony w czasie walk polsko-ukraińskich w latach 1918–1919. Co prawda, został on skopiowany i odlany w brązie w 1930 r., ale od lat 30. XX w. do teraz stanowi jedynie kopię zniszczonego oryginału. Z dwóch bliźniaczych pomników jedynie wielicki monument przetrwał w oryginale do dzisiaj. Dodatkowo zwróćmy uwagę, że opisane powyżej perypetie, tak jak historie z wielu innych miast Polski, wzbogacają badania stale prowadzone wokół historii życia, twórczości i pamięci o A. Mickiewiczu.

the immortal poet, but also significantly awakened patriotic sentiments, uniting Poles living both on the territory of the three partitions and outside the borders of the former Republic of Poland. The residents of the mining town of Małopolska also took an active and long-term part in this process (in the years 1890–1903), commemorating the great poet three times – by naming one of the streets in the town centre and the most beautiful town green area after Adam Mickiewicz, as well as by founding and building a full-figure monument to the poet. Once located in the Adam Mickiewicz Park, the monument is today the main decoration of Planty Gardens of Wieliczka – the centre of life for the town's residents.

The described history may seem to be of secondary importance compared to other Polish and European cities. Nevertheless, it is important not only for the residents of today's Wieliczka. It supplements the fates of the monument that once existed in Stanisławów. It should be remembered that the Ukrainian prototype of the monument in Wieliczka was destroyed during the Polish-Ukrainian fights in 1918–1919. Although it was copied and cast in bronze in 1930, it has only been a copy of the destroyed original from the 1930s to the present day. Out of the two twin monuments, only the monument in Wieliczka has survived in its original form to this day. In addition, it should be noted that the twists and turns described above, just like the stories from many other Polish cities, enrich the research continuously conducted on the history of life, work and memory of Adam Mickiewicz.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

1. Zbiory Specjalne Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

- « *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce*, 1872–1956, nr inw. 1099/Zb.Spec.
- « *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce*, Paryż 1906, nr inw. 511/Zb. Spec.
- « *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce*, Paryż 1903, nr inw. 512/Zb. Spec.
- « *Pomnik Adama Mickiewicza*, fot. W. Gargul, Wieliczka 1922, nr inw. 1448/7/Zb.Spec.
- « *Pomnik Mickiewicza w Parku*, nakład B. Wierzbicki, Wieliczka 1903–1908, nr inw. 1877/Zb.Spec.
- « *Teodor Popiołek*, fot. nn., Wieliczka (?) ok. 1910, nr inw. 685/Zb.Spec.
- « *Statut Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki*, nakładem Tow. Upiększania Miasta, Wieliczka 1908, nr inw. 1511/Zb.Spec.
- « *Staw w Parku A. Mickiewicza*, fot. J. Czernecki (?), Wieliczka ok. 1913, nr inw. 1265/9/Zb.Spec.

2. Zbiory Kartograficzne Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

- « *B. t. Plan sytuacyjny terenów „Pod Klasno”*, nn., Wieliczka k. XIX/pocz. XX w., nr inw. VII/2071.
- « *Ogród Miejski na Pancalskim*, nn., Wieliczka k. XIX/pocz. XX w., nr inw. VII/2050.
- « *Plan skweru miejskiego w Wieliczce*, nn., Kraków 26 maja 1936 r., nr inw. VII/1986.
- « *Stadtplan Wieliczka*, nn., Wieliczka 1939–1945, nr inw. VII/2521.

3. Archiwum Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

- « L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, t. III, nr inw. R/207.
- « M. Seykotta: *Notaty do historii kopalni soli i miasta Wieliczki*, nr inw. R/82.

4. Archiwum Narodowe w Krakowie

- « *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/155.
- « *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/156.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/95.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/98.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/99.

BIBLIOGRAPHY

ARCHIVAL SOURCES

1. Special Collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka

- « *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce*, 1872–1956, inv. no. 1099/Special Collection.
- « *List W. Mickiewicza z 7 lipca 1906 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce*, Paris 1906, inv. no. 511/Special Collection.
- « *List W. Mickiewicza z 27 listopada 1903 r. do Komitetu budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wieliczce*, Paris 1903, inv. no. 512/Special Collection.
- « *Pomnik Adama Mickiewicza*, photograph by W. Gargul, Wieliczka 1922, inv. no. 1448/7/Special Collection.
- « *Pomnik Mickiewicza w Parku*, edition by B. Wierzbicki, Wieliczka 1903–1908, inv. no. 1877/Special Collection.
- « *Teodor Popiołek*, photograph by unknown author, Wieliczka (?) around 1910, inv. no. 685/Special Collection.
- « *Statut Towarzystwa Upiększania Miasta Wieliczki [Charter of the Society for the Beautification of Wieliczka]*, edition by Tow. Upiększania Miasta [Town Beautification Society], Wieliczka 1908, inv. no. 1511/Special Collection.
- « *Staw w Parku A. Mickiewicza*, photograph by J. Czernecki (?), Wieliczka around 1913, inv. no. 1265/9/Special Collection.

2. Cartographic Collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka

- « *B. t. Plan sytuacyjny terenów „Pod Klasno”*, unknown author, Wieliczka, at the turn of the 19th and 20th centuries, inv. no. VII/2071.
- « *Ogród Miejski na Pancalskim*, unknown author, Wieliczka, at the turn of the 19th and 20th centuries, inv. no. VII/2050.
- « *Plan skweru miejskiego w Wieliczce*, unknown author, Krakow 26 May 1936, inv. no. VII/1986.
- « *Stadtplan Wieliczka*, unknown author, Wieliczka 1939–1945, inv. no. VII/2521.

3. Archives of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka

- « L. Cehak: *Inwentarz Archiwum Salinarnego*, vol. III, inv. no. R/207.
- « M. Seykotta: *Notaty do historii kopalni soli i miasta Wieliczki*, inv. no. R/82.

- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej*, sygn. 29/117/0/3.1/100.
- « *Księżka uchwał Rady Magistratu miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/154.
- « *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/114.
- « *Protokół uchwał Rady Miejskiej*, sygn. 29/117/0/3.1/121.
- « *Protokoły Rady Miejskiej 1936*, sygn. 29/117/0/3.1/149.
- « *Protokoły Rady Miejskiej, [Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Wieliczce]*, sygn. 29/1065/0/1.2/083.
- « *Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej*, sygn. 29/1064/ZMW7.
- « *Protokoły z [sesji Miejskiej] Rady Narodowej [w Wieliczce]*, sygn. 29/1064/0/1.2/14.
- « *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/108.
- « *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, sygn. 29/117/0/3.1/113.

5. Biblioteka Narodowa

- « *Na uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza*, Kraków 1898, nr inw. DŹS XII 8b/p.8/3.
- « *Odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie 24 grudnia 1898 r.*, fot. Kostka i Mulert, autotypia Meisenbach Riffarth, Warszawa 1898, nr inw. A.1006/Repr. XIX/I-19.
- « *Pomnik A. Mickiewicza we Lwowie*, Lwów po 1906, nr inw. Pocz. 2211.
- « *Pomnik Mickiewicza w Poznaniu*, 1918–1939, nr inw. DŹS XII 8b/p.13/10.
- « *Pomnik Adama Mickiewicza w Poznaniu za subskrypcję państwową w 1857 r.*, Gilquin & Dupain, Paryż 1858, nr inw. G.10930/II.
- « *Pomnik Mickiewicza w Rzeszowie*, fot. E. Janusz, Rzeszów 1906, nr inw. DŹS XII 8b/p.14/62.
- « *Pomnik Mickiewicza w Tarnopolu*, Kraków przed 1918, nr inw. Pocz. 9832.
- « *Pomnik Mickiewicza w Tarnowie*, fot. T. Jabłoński, Tarnów 1911, nr inw. 564.300.
- « *Pomnik Mickiewicza w Złoczowie*, nakład księgarni Kacze, Złoczów 1907, nr inw. DŹS XII 8b/p.97/24 (Pocz. 9035).
- « *Stanisławów, pomnik Adama Mickiewicza*, fot. nn., Stanisławów po 1898, nr inw. F.19249/IV.

4. National Archives in Cracow

- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki [Book of Resolutions of the Wieliczka Town Council]*, ref. no. 29/117/0/3.1/95.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/98.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/99.
- « *Księżka uchwał Rady Miejskiej*, ref. no. 29/117/0/3.1/100.
- « *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/108.
- « *Zbiór protokołów uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/113.
- « *Protokoły uchwał z posiedzeń Rady Miejskiej miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/114.
- « *Protokół uchwał Rady Miejskiej*, ref. no. 29/117/0/3.1/121.
- « *Protokoły Rady Miejskiej 1936*, ref. no. 29/117/0/3.1/149.
- « *Protokoły Rady Miejskiej*, ref. no. 29/1065/0/1.2/083.
- « *Protokoły z posiedzeń Prezydium Miejskiej Rady Narodowej*, ref. no. 29/1064/ZMW7.
- « *Protokoły z [sesji Miejskiej] Rady Narodowej [w Wieliczce]*, ref. no. 29/1064/0/1.2/14.
- « *Księżka uchwał Rady Magistratu miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/154.
- « *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/155.
- « *Księżka uchwał Magistratu miasta Wieliczki*, ref. no. 29/117/0/3.1/156.
- «

5. National Library

- « *Na uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza*, Kraków 1898, inv. no. DŹS XII 8b/p.8/3.
- « *Odsłonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie 24 grudnia 1898 r.*, fot. Kostka i Mulert, autotypy by Meisenbach Riffarth, Warsaw 1898, inv. no. A.1006/Repr. XIX/I-19.
- « *Pomnik A. Mickiewicza we Lwowie*, Lviv after 1906, inv. no. Pocz. [postcard] 2211.
- « *Pomnik Mickiewicza w Poznaniu*, 1918–1939, inv. no. DŹS XII 8b/p.13/10.
- « *Pomnik Adama Mickiewicza w Poznaniu za subskrypcję państwową w 1857 r.*, Gilquin & Dupain, Paris 1858, inv. no. G.10930/II.
- « *Pomnik Mickiewicza w Rzeszowie*, photograph by E. Janusz, Rzeszów 1906, inv. no. DŹS XII 8b/p.14/62.
- « *Pomnik Mickiewicza w Tarnopolu*, Kraków before 1918, inv. no. Pocz. [postcard] 9832.
- « *Pomnik Mickiewicza w Tarnowie*, photograph by T. Jabłoński, Tarnów 1911, inv. no. 564.300.

6. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

- « *Afisz Teatru Amatorskiego w Wieliczce*, druk J. Litwiński, Wieliczka 1898, nr inw. 224660 IV 36/41.
- « *Afisz Przedstawienie Amatorskie*, druk J. Litwiński, Wieliczka 7 września 1902 r., nr inw. 224660 IV 36/43.

7. Muzeum Krakowa

- « *Tadeusz Błotnicki, Mien i Sebald*, Kraków ok. 1897, nr inw. MHK-Fs74/VI.
- « *Uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w 1898 r.*, fot. F. Kasprzykiewicz, Kraków 1898, nr inw. MHK-1030/VIII.

8. Biblioteka Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

- « *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce*, 1872–1956, nr inw. 147/mpis.
- « S. Pamuła: *Moje wspomnienia*, Wieliczka 1977, nr inw. 112/mpis.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- « F. Boczkowski: *O Wieliczce pod względem historyi naturalnej, dziejów i kąpieli*, Bochnia 1843.
- « „Czas”, Nr 152 (5 lipca), Rok 1890, Rocznik XLIII.
- « „Czas”, Nr 210 (13 września), Rok 1902, Rocznik LV.
- « „Gazeta Lwowska”, Nr 269, Rok 93, Lwów, 24 listopada 1903.
- « „Ilustracja Polska”, R. III, nr 49 (4 grudnia 1903), Kraków–Lwów 1903.
- « *Jednodniówka na uroczystość odsłonięcia Pomnika Adama Mickiewicza*, Złoczów 20 września 1899 r.
- « L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza: wyjątek z obszerniejszego*, Lwów 1888.
- « „Nowości Ilustrowane”, Nr 8, Rok II, 18 lutego 1905.
- « *Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*, red. R. Pilat, Lwów 1891, R. 5.
- « *Rok Mickiewiczowski: księga pamiątkowa wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie*, nakładem H. Altenberga, Lwów 1899.
- « W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu na pamiątkę odsłonięcia jego pomnika w Wieliczce 29 listopada 1903 r.*, Wieliczka 1903.
- « *Szematyzm Królestwa Galicyji i Lodomeryji z Wielkim Księstwem Krakowskim: na rok 1898*, Lwów 1872.
- « „Tygodnik Ilustrowany” Nr 49 (5 grudnia), 1903.

- « *Pomnik Mickiewicza w Złoczowie*, edition of Kacze Bookstore, Złoczów 1907, inv. no. DŹS XII 8b/p.97/24 (Poczt. [postcard] 9035).
- « *Stanisławów, pomnik Adama Mickiewicza*, photograph by unknown author, Stanisławów after 1898, inv. no. F.19249/IV.

6. Jagiellonian Library in Cracow

- « *Afisz Teatru Amatorskiego w Wieliczce*, printed by J. Litwiński, Wieliczka 1898, inv. no. 224660 IV 36/41.
- « *Afisz Przedstawienie Amatorskie*, printed by J. Litwiński, Wieliczka 7 September 1902, inv. no. 224660 IV 36/43.
- «

7. Museum of Cracow

- « *Tadeusz Błotnicki, Mien and Sebald*, Krakow around 1897, inv. no. MHK-Fs74/VI.
- « *Uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza w 1898 r.*, photograph by F. Kasprzykiewicz, Krakow 1898, inv. no. MHK-1030/VIII.

8. Biblioteka Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

- « *Kronika Szkoły 3-klasowej męskiej w Wieliczce*, 1872–1956, inv. no. 147/typescript.
- « S. Pamuła: *Moje wspomnienia*, Wieliczka 1977, inv. no. 112/typescript.

PRINTED SOURCES

- « F. Boczkowski: *O Wieliczce pod względem historyi naturalnej, dziejów i kąpieli*, Bochnia 1843.
- « „Czas”, No. 152 (5 July), Year 1890, Yearbook XLIII.
- « „Czas”, No. 210 (13 September), Year 1902, Yearbook LV.
- « „Gazeta Lwowska”, No. 269, Year 93, Lviv, 24 November 1903.
- « „Ilustracja Polska”, R. [yearbook] III, No. 49 (4 December 1903), Krakow–Lviv 1903.
- « *Jednodniówka na uroczystość odsłonięcia Pomnika Adama Mickiewicza*, Złoczów 20 September 1899.
- « L. Meyet: *Wizerunki A. Mickiewicza: wyjątek z obszerniejszego*, Lviv 1888.
- « „Nowości Ilustrowane”, No. 8, Year II, 18 February 1905.
- « *Pamiętnik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza*, editor: R. Pilat, Lviv, 1891, R. [yearbook] 5.
- « *Rok Mickiewiczowski: księga pamiątkowa wydana staraniem Kółka Mickiewiczowskiego we Lwowie*, edition by H. Altenberg, Lviv 1899.

- « B. Zaleski: *Mowa nad grobem Adama Mickiewicza w Montmorency dnia 21 stycznia 1856 roku* (w:) „Korespondencja Józefa Bohdana Zaleskiego”, t. 2 (1901).
- « Zdzisław K. (Kamiński Z.): *Zosia. Skreślił i odczytał d. 8 grudnia 1889 na Wieczorku Mickiewicza w Wieliczce* Zdzisław K., Kraków 1890.

PUBLIKACJE

- « A. Biernat, I. Ihnatowicz: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.*, Warszawa 2003.
- « J. Duda: 123 spotkanie z cyklu „Wieliczka – Wieliczanie”, pt. „*Towarzystwo Upiększania Miasta Wieliczki – w 100. Rocznicę powstania*”, „Biblioteczka Wielicka”, z. 68, Wieliczka 2008.
- « S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi* (w:) „Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)”, Kraków 1990, s. 201–225.
- « W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczanie*, Wieliczka 2008.
- « Z. Grot: *Dzieje pomnika Mickiewicza w Poznaniu: 1856–1939*, Poznań 1956.
- « D. Kaczmarzyk: *Sprawa pomników Adama Mickiewicza*, „Ochrona Zabytków”, R. 9, nr 1–2 (32–33), Warszawa 1956, s. 88–100.
- « P. Krokosz: *Życie kulturalne Wieliczki od XIX wieku do czasów współczesnych*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXVII, Wieliczka 2011, s. 189–242.
- « D. Krzysztofek: *Przemiany w urbanistyce Wieliczki w latach 1772–1918*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXVII, Wieliczka 2011, s. 37–75.
- « B. Konwerska: *Nieznana historia pomnika Odrodzenia Polski w Wieliczce*, Wieliczka 2018.
- « B. Konwerska: *Księgi i dyplomy okolicznościowe z XIX i XX w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 200–287.
- « J. Łukasiewicz: *Mickiewicz*, Wrocław 1998.
- « M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej*, Wieliczka 2021.
- « M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013.
- « *Namysłowskie Spotkania Kresowe*, wydanie specjalne, 1/28/2018, Namysłów 2018.
- « K. Pająk: *Wieliczka stare miasto górnicze*, Kraków 1968.
- « *Powiat wielicki. Pieszorowerem-samochodem. Przewodnik*, red. J. Rachwał, A. Wolańska, Wieliczka 2001.
- « M. Sokalska: *U stóp pomników. Kantaty okolicznościowe ku czci Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego*, „Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo”, nr 10 (13), Warszawa 2020, s. 151–169.

- « W. Sosiński: *Kilka słów o Adamie Mickiewiczu na pamiątkę odsłonięcia jego pomnika w Wieliczce 29 listopada 1903 r.*, Wieliczka 1903.
- « *Szematyzm Królestwa Galicyji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim*: for 1898, Lwiv 1872.
- « „Tygodnik Ilustrowany”, No. 49 (5 December), 1903.
- « B. Zaleski: *Mowa nad grobem Adama Mickiewicza w Montmorency dnia 21 stycznia 1856 roku* [in] „Korespondencja Józefa Bohdana Zaleskiego”, vol. 2 (1901).
- « Zdzisław K. (Kamiński Z.): *Zosia. Skreślił i odczytał d. 8 grudnia 1889 na Wieczorku Mickiewicza w Wieliczce* Zdzisław K., Krakow 1890.

PUBLICATIONS

- « A. Biernat, I. Ihnatowicz: *Vademecum do badań nad historią XIX i XX w.*, Warsaw 2003.
- « J. Duda: 123 spotkanie z cyklu „Wieliczka – Wieliczanie”, pt. „*Towarzystwo Upiększania Miasta Wieliczki – w 100. Rocznicę powstania*”, „Biblioteczka Wielicka”, z. [volume] 68, Wieliczka 2008.
- « S. Gawęda: *Wieliczka pod rządami austriackimi* (in:) „Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)”, Krakow 1990, pp. 201–225.
- « W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczanie*, Wieliczka 2008.
- « Z. Grot: *Dzieje pomnika Mickiewicza w Poznaniu: 1856–1939*, Poznań 1956.
- « D. Kaczmarzyk: *Sprawa pomników Adama Mickiewicza*, „Ochrona Zabytków”, R. [year-book] 9, no. 1–2 (32–33), Warsaw 1956, pp. 88–100.
- « P. Krokosz: *Życie kulturalne Wieliczki od XIX wieku do czasów współczesnych*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXVII, Wieliczka, 2011, pp. 189–242.
- « D. Krzysztofek: *Przemiany w urbanistyce Wieliczki w latach 1772–1918*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXVII, Wieliczka 2011, pp. 37–75.
- « B. Konwerska: *Nieznana historia pomnika Odrodzenia Polski w Wieliczce*, Wieliczka 2018.
- « B. Konwerska: *Księgi i dyplomy okolicznościowe z XIX i XX w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXXV, Wieliczka 2021, pp. 200–287.
- « J. Łukasiewicz: *Mickiewicz*, Wrocław 1998.
- « M. Międzobrodzka: *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej*, Wieliczka 2021.
- « M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013.
- « *Namysłowskie Spotkania Kresowe*, special edition, 1/28/2018, Namysłów 2018.
- « K. Pająk: *Wieliczka stare miasto górnicze*, Krakow 1968.

- « M. Sokołowski: *Mowy pogrzebowe wygłaszane z powodu śmierci Adama Mickiewicza wobec tradycji gatunku* (w:) „Pamiętniki literackie”, R. 96, z. 4, Lwów 2005, s. 123–141.
- « A. Srebrakowski: *Przetrwał w Stanisławowie*, „Spotkania z Zabytkami. Informator popularnonaukowy”, R.15, nr 6 (58), XV, Warszawa 1991.
- « *Życie Warszawy*, Rok XI, Nr 33 (3205), 7–8 lutego 1954.

STRONY WWW

- « <https://polona.pl/item/monument-erige-a-poznan-posen-par-souscription-nationale-1857-adam-mickiewicz,MTE5NzIyNDIw/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/poznan-pomnik-mickiewicza,NzE0NTE0NTA/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/pomnik-mickiewicza-w-rzeszowie,NzA2NTI0NzY/1/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/tarnopol-ulica-i-pomnik-mickiewicza-monument-und-mickiewicz-gasse,MTM3OTA4NjQ/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/na-uroczystosc-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-krakow-26-czerwca-1898,Njk4Nzg0MDk/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/stanislawow-pomnik-adama-mickiewicza,NzEzOTExMzg/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/album-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-w-warszawie-24-grudnia-1898-r,MTg1NTA4MzA/4/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/zloczow-pomnik-mickiewicza,ODE1NjM5ODI/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/dzieje-miasta-tarnowa,OTc0NzE3ODY/260/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/pomnik-a-mickiewicza-we-lwowie,NTkyNzMwMg/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 lutego 2022 r.).
- « <http://ct.mhk.pl/wps/portal/mhmk/main/strona-artefaktu?artefactId={53985BEE-B721-4113-A69F-DA28298DF327}> (12 lutego 2022 r.).
- « <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 lutego 2022 r.).
- « <https://www.wieliczka.eu/files/s/80/200679/Pliki/26944/PRZEWODNIK.pdf> (1 lipca 2022 r.).
- « <https://dziennikpolski24.pl/mickiewiczowska-odnowa/ar/1586022> (1 lipca 2022 r.).

- « *Powiat wielicki. Pieszo-rowerem-samochodem. Przewodnik*, red. J. Rachwał, A. Wolańska, Wieliczka 2001.
- « M. Sokalska: *U stóp pomników. Kantaty okolicznościowe ku czci Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego*, „Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo”, No. 10 (13), Warsaw 2020, pp. 151–169.
- « M. Sokołowski: *Mowy pogrzebowe wygłaszane z powodu śmierci Adama Mickiewicza wobec tradycji gatunku* (in:) „Pamiętniki literackie”, R. [yearbook] 96, z. [volume] 4, Lviv 2005, pp. 123–141.
- « A. Srebrakowski: *Przetrwał w Stanisławowie* (in:) „Spotkania z Zabytkami. Informator popularnonaukowy”, R. [yearbook] 15, No. 6 (58), XV, Warsaw 1991.
- « *Życie Warszawy*, Rok XI, Nr 33 (3205), 7–8 lutego 1954.

WEBSITES

- « <https://polona.pl/item/monument-erige-a-poznan-posen-par-souscription-nationale-1857-adam-mickiewicz,MTE5NzIyNDIw/0/#info:metadata> (7 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/poznan-pomnik-mickiewicza,NzE0NTE0NTA/0/#info:metadata> (7 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/pomnik-mickiewicza-w-rzeszowie,NzA2NTI0NzY/1/#info:metadata> (7 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/tarnopol-ulica-i-pomnik-mickiewicza-monument-und-mickiewicz-gasse,MTM3OTA4NjQ/0/#info:metadata> (7 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/na-uroczystosc-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-krakow-26-czerwca-1898,Njk4Nzg0MDk/0/#info:metadata> (8 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/stanislawow-pomnik-adama-mickiewicza,NzEzOTExMzg/0/#info:metadata> (8 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/album-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-w-warszawie-24-grudnia-1898-r,MTg1NTA4MzA/4/#info:metadata> (8 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/zloczow-pomnik-mickiewicza,ODE1NjM5ODI/0/#info:metadata> (8 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/dzieje-miasta-tarnowa,OTc0NzE3ODY/260/#info:metadata> (8 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/pomnik-a-mickiewicza-we-lwowie,NTkyNzMwMg/0/#info:metadata> (8 February 2022).

- « <https://narowery.visitmalopolska.pl/pl/obiekt/-/poi/pomnik-adama-mickiewicza-wieliczka> (1 lipca 2022 r.).
- « <http://4tour.pl/wieliczka/pomnik-adama-mickiewicza-w-wieliczce> (1 lipca 2022 r.).

- « <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 February 2022).
- « <http://ct.mhk.pl/wps/portal/mhmk/main/strona-artefaktu/?artefactId={53985BEE-B721-4113-A69F-DA28298DF327}> (12 February 2022).
- « <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 February 2022).
- « <https://www.wieliczka.eu/files/s/80/200679/Pliki/26944/PRZEWODNIK.pdf> (1 July 2022).
- « <https://dziennikpolski24.pl/mickiewiczowska-odnowa/ar/1586022> (1 July 2022).
- « <https://narowery.visitmalopolska.pl/pl/obiekt/-/poi/pomnik-adama-mickiewicza-wieliczka> (1 July 2022).
- « <http://4tour.pl/wieliczka/pomnik-adama-mickiewicza-w-wieliczce> (1 July 2022).

Marek Skubisz*

PARADNE TOPORY GÓRNICZE Z XVII I XVIII WIEKU W ZBIORACH MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA

ABSTRAKT

Artykuł jest prezentacją zbioru paradnych toporów górniczych w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Kolekcja liczy 10 egzemplarzy i zapewne jest to największy zbiór tego typu zabytków w polskich muzeach. Najstarszy z nich ma wygrawerowaną datę 1663 r., natomiast najmłodszy powstał prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX w. Re-prezentują one dwa najczęściej spotykane typy bart: rogowe i inkrustowane.

Topory górnicze wywodzą się z Saksonii i łączyły się je z tamtejszym górnictwem rud metali: srebra, miedzi i ołowiu. Jest to broń paradna o charakterystycznym, ozdobnym kształcie. Początkowo (w XVII w.) noszone były jako narzędzie pracy i oznaka statusu górników – ludzi wolnych, którzy mieli przywilej posiadania broni. Jednak szybko zaczęły się pojawiać także w rękach książąt i kierownictwa górniczego. Od początku XVIII w. były zastrzeżone dla właścicieli szybów i najwyższych urzędników. Z czasem barty, podobnie jak laski górnicze, stały się odznakami honorowymi, które noszono przy uroczystych okazjach jako ozdobę i część paradnego stroju górniczego. Wykorzystywano je m.in. podczas parad Akademii Górniczej we Freibergu w XVIII w. Drzewce toporów pokryte są zdobieniami grawerowanymi na płytkach z poroża jelenia lub na jego fragmentach tworzących ich części. Przedstawienia ryte na drzewcach bart są zwykle dość nieporadne i schematyczne. Bardzo interesująca jest ich ikonografia: przedstawienia górników podczas pracy, na których widoczny jest ich strój, narzędzia, urządzenia, instrumenty muzyczne oraz przedmioty osobiste. Na wielu bartach znajdują się motywy religijne (m.in. krucyfiksy). Z kolei w dole części toporzyska – na stopie – umieszczano herb Wettinów (książąt–elektorów saskich), a po drugiej stronie godło górnicze – skrzyżowane młotki. Miejsca pomiędzy poszczególnymi wyobrażeniami wypełnione są ornamentami roślinnymi i geometrycznymi.

Zabytkowe egzemplarze toporów z XVII–XVIII w. trafiły do wielu kolekcji muzealnych i prywatnych. Są one chętnie eksponowane na wystawach stałych i czasowych. Ich współczesne naśladownictwa nadal funkcjonują w środowiskach górniczych, stanowiąc jeden z elementów dziedzictwa górniczego nie tylko na terenie Niemiec, ale także w Polsce.

Słowa kluczowe: Wieliczka, topór górniczy, barta, Saksonia, broń paradna

* Marek Skubisz, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, m.skubisz@muzeum.wieliczka.pl

Marek Skubisz*

THE GALA MINER'S AXES FROM THE 17TH AND 18TH CENTURIES IN THE COLLECTIONS OF THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA

ABSTRACT

The article is a presentation of the collection of gala miner's axes in the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. The collection includes 10 objects, and it is probably the largest collection of this type of artefacts in the Polish museums. The oldest of them has the engraved date 1663, while the youngest one was probably made at the turn of the 18th and 19th centuries. They represent the two most common types of axes: antler and inlaid.

The miner's axes come from Saxony and are related to the local mining of metal ores: silver, copper and lead. It is the gala weaponry with a characteristic decorative shape. Initially (in the 17th c.), axes were carried as working tools and the symbol of miners' status – free people who had the privilege of possessing a weapon. However, then they rapidly started to be carried by princes and managers of mines. From the early 18th century, they were reserved for shaft owners and the highest officials. Over time, miner's axes, just like miner's staff, became honorary badges carried during ceremonies as a decoration and an element of miner's gala clothes. They were used, e.g., during parades at the Freiberg Mining Academy in the 18th century. The axe shaft is covered with ornaments engraved on deer antler plates or on the fragments forming their parts. Motifs carved on the axe shaft were usually quite clumsy and schematic. Their iconography is very interesting: the depictions of miners at work, where their costume, tools, equipment, musical instruments and personal items are visible. Many axes include religious motifs (e.g. crucifixes). On the lower part of the axe handle – on the base – there was the coat of arms of the House of Wettin (princes–electors of Saxony), while on the other side there were hammer and pick, the miners' emblem. Spaces between individual images are filled with floral and geometrical motifs.

Historic examples of axes from the 17th and 18th centuries found their way into many museum and private collections. They are willingly displayed at permanent and temporary exhibitions. Their contemporary imitations still function in mining communities, being one of the elements of the mining heritage not only in Germany, but also in Poland.

Keywords: Wieliczka, miner's axe, axe, Saxony, gala weaponry

* Marek Skubisz, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, m.skubisz@muzeum.wieliczka.pl

WSTĘP

W ekspozycji podziemnej Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, w komorze *Russegger V* znajduje się gablota, w której umieszczono górniczą broń paradną. Z powodu nieco zaskakujących kształtów i bogatego zdobienia zwracają one uwagę turystów. Na trasie zwiedzania zaprezentowano siedem obiektów tego typu¹, ale nie jest to całość kolekcji bart należącej do wielickiego muzeum, które szczyci się posiadaniem w swoich zbiorach aż dziesięciu egzemplarzy. Jest to prawdopodobnie najliczniejszy zbiór toporów górniczych w Polsce². Najstarszy z nich pochodzi z 1663 r., a najmłodszy z przełomu XVIII/XIX w. Reprezentują one dwa najczęściej spotykane typy bart: kościane i inkrustowane.

Niniejszy artykuł jest próbą przybliżenia stanu badań oraz uporządkowania tematyki górniczych toporów paradnych, wokół których na gruncie wielickim narodziło wiele nieporozumień i nieścisłości. Głównym jego celem jest przedstawienie wielickiej kolekcji bart. Porównanie egzemplarzy ze zbioru Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka z wybranymi zabytkami znajdującymi się w innych zbiorach polskich oraz zagranicznych, a także poszerzona analiza przewidziane zostały do dalszego etapu badań.

Barty można rozpatrywać zarówno jako specyficzny rodzaj broni obuchowej, ale też jako wytwór rzemiosła artystycznego z bogatą dekoracją. Przede wszystkim stanowią przejaw kultury górniczej charakterystycznej dla Saksonii w czasach nowożytnych. Zarówno w XIX w., jak i współcześnie cieszą się wielką popularnością wśród kolekcjonerów prywatnych oraz muzeów ze względu na zdobienia, podobne do stosowanego przy produkcji kusz myśliwskich i strzelb cieszynek.

Ważnym problemem, któremu poświęcono wiele miejsca w literaturze, głównie niemieckiej, jest tematyka genezy bart. Nie do końca rozstrzygnięto, czy wywodzą

¹ Właścicielem jednej z bart jest Zamek Królewski na Wawelu (nr inw. 1361) – została ona przekazana do Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka jako depozyt.

² Kilka lat temu autor przeprowadził kwerendę w polskich muzeach, która pozwala na takie stwierdzenie, choć kolekcje muzealne mogły zostać później rozbudowane, jak to miało miejsce chociażby w przypadku wielickiego muzeum.

INTRODUCTION

In the underground exhibition of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, in the *Russegger V* chamber, there is a display case with gala mining weaponry. Due to their somewhat surprising shapes and rich decoration, they attract the attention of tourists. Seven objects of this type are presented on the sightseeing route¹, but this is not the entire collection of axes belonging to the Museum in Wieliczka, which is proud to have as many as ten objects in its collections. It is probably the most numerous collection of miner's axes in Poland². The oldest of them comes from 1663, while the youngest one is from the turn of the 18th and 19th centuries. They represent the two most common types of axes: bone and inlaid.

The article is an attempt to present the state of research and to organise the subject of gala miner's axes, around which many misunderstandings and inaccuracies have arisen on the grounds of Wieliczka. Its main objective is to present the Wieliczka collection of axes. A comparison of objects from the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka with the selected artefacts in other Polish and foreign collections, as well as an extended analysis are planned for the next stage of research.

Axes can be considered both as a specific type of blunt weapon, but also as a product of artistic craftsmanship with rich decorations. Above all, they are a manifestation of the mining culture characteristic of Saxony in modern times. Both in the 19th century and today, they are very popular among private collectors and museums because of their decorations, similar to those used in the production of hunting crossbows and teschings.

An important issue to which much space has been devoted in the literature, mainly German, is the subject of the genesis of axes. It has not been fully decided

¹ One of the axes is owned by the Wawel Royal Castle (inv. no. 1361) – it was given to the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka as a deposit.

² A few years ago, the author conducted research in Polish museums, which allows for such a statement, although museum collections could later be expanded, as was the case, for example, in the case of the Museum in Wieliczka.

się one od toporów górniczych (narzędzie), czy posiadają raczej cechy toporów bojowych (broń), czy też może łączą w sobie cechy obu tych źródeł. Zagadkowe jest to, że pojawiają się jako typ broni od razu w pełni wykształconej, z charakterystycznym kształtem oraz zdobieniami i przez niemal dwieście lat zachowują te cechy prawie bez zmian.

W literaturze przedmiotu jako pierwszy temat toporów górniczych podjął radca górniczy (Beramtsrat) Albert Borchers, publikując artykuł w czasopiśmie „Mitteilungen des Freiburger Alterumsvereins” w 1911 r.³ Dowodził on dwójakiej genezy bart – miały one wywodzić się od narzędzia pracy (topora ciesielskiego) oraz broni, którą mogli nosić górnicy jako ludzie wolni. Przeanalizował ich rolę, jako górniczej broni paradnej w XVII–XVIII w. Omówił też tradycję parad górniczych kontynuowanych do czasów jemu współczesnych. Borchers zaproponował podział toporów górniczych na pięć głównych typów: Einlagenbarte, Röhrenbarte, Holzbarte, Prunkbarte oraz Fussbarte. Opisał przedstawienia zamieszczone na styliskach bart oraz przytoczył teksty (sentencje, modlitwy) towarzyszące scenom górniczym na bartach rogowych (Röhrenbarte).

Kilka lat później problematykę genezy toporów górniczych podjął miejski radca budowlany (Stadtbourat) z Freibergu Gustav Rieß, który interpretował barty górnicze jako broń pochodzącą od toporów bojowych⁴. W tym samym zeszycie „Mitteilungen des Freiburger Alterumsvereins” odnaleźć można także tekst A. Borchersa, który uzupełnił swoje wcześniejsze rozważania na temat pochodzenia i przeznaczenia toporów górniczych⁵. A. Borchers traktował je jako wywodzące się od narzędzi górniczych. Swoje rozważania na temat bart górniczych publikował także później, opisując szczegółowo ich podstawowe rodzaje⁶.

René Géroutet w wydawanym w Genewie czasopiśmie „Armes Anciennes” podsumował wcześniejsze ustalenia badaczy niemieckich i starał się je rozwinąć. Wiele miejsca poświęcił genezie i funkcji bart, ich specyficznemu kształtowi, budowie, zdobieniu oraz typologii. Interesowały go zwłaszcza sceny wygrawerowane

³ [Albert] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, s. 20–32.

⁴ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1916, 1917, s. 9–22; [G.] Rieß, *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 52, 1917, 1918, s. 87–92.

⁵ [A.] Borchers: *Ursprung und Zweck der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1916, 1917, s. 62–66.

⁶ [A.] Borchers: *Bergbarten*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 54, 1923, s. 18–23.

whether they originate from mining axes (tool), or have the features of battle axes (weapon), or whether they combine the features of both of these sources. It is puzzling that they appear as a type of weapon that is immediately fully developed, with a characteristic shape and decorations, and for almost two hundred years they retain these features almost unchanged.

In the literature on the subject, the mining councillor (Beramtsrat) Albert Borchers was the first to address the subject of miner's axes, publishing an article in the journal „Mitteilungen des Freiburger Alterumsvereins” in 1911.³ He argued for the double-sided genesis of axes – they were said to derive from a working tool (carpenter's axe), and a weapon that miners could carry as free people. He analysed their role as gala mining weaponry from the 17th and 18th centuries. He also discussed the tradition of mining parades that continued to his contemporary times. Borchers proposed a division of miner's axes into five main types: Einlagenbarte, Röhrenbarte, Holzbarte, Prunkbarte and Fussbarte. He described the depictions placed on the axe hafts. He also cited texts (sentences, prayers) accompanying mining scenes on antler axes (Röhrenbarte).

A few years later, the issue of the genesis of miner's axes was undertaken by the municipal construction councillor (Stadtbourat) from Freiberg, Gustav Rieß, who interpreted miner's axes as weapons derived from battle axes⁴. In the same issue of „Mitteilungen des Freiburger Alterumsvereins”, there is also a text by A. Borchers, who supplemented his earlier considerations on the origin and purpose of miner's axes⁵. A. Borchers treated them as derived from mining tools. He also published his considerations on miner's axes later, describing their basic types in detail⁶.

René Géroutet, in the journal „Armes Anciennes”, which is published in Geneva, summarised the earlier findings of German researchers and tried to develop them. He devoted much of his attention to the genesis and function of axes, their specific shape, structure, decoration and typology. He was particularly interested in the scenes engraved on the shaft. He published descriptions of three axes from

³ [Albert] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, pp. 20–32.

⁴ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1916, 1917, pp. 9–22; [G.] Rieß, *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 52, 1917, 1918, pp. 87–92.

⁵ [A.] Borchers: *Ursprung und Zweck der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1916, 1917, pp. 62–66.

⁶ [A.] Borchers: *Bergbarten*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 54, 1923, pp. 18–23.

na drzewcach. Opublikował opisy trzech bart z własnej kolekcji, trzech ze zbioru C. Bosson'a oraz jednej z muzeum Tower of London⁷.

Paul Müller dostrzegł, że ze względu na swą atrakcyjność wiele z saksońskich toporów górniczych opuściło już Saksonię i znajduje się obecnie w różnych zbiorach muzealnych i prywatnych. Zaprezentował 18 toporów paradnych z prywatnych kolekcji we Freibergu (w tym jedną z własnych zbiorów). Skrupulatnie przedstawił nie tylko ich kształt i budowę, ale także wymienił wszystkie przedstawienia znajdujące się na ich drzewcach. Artykuł został zilustrowany fotografiami wszystkich opisanych bart (awersy i rewersy)⁸.

Tematem przedstawień i dekoracji umieszczanych na toporzyskach bart oraz ich analizą zajął się także Herbert Clauss⁹. Posługując się wybranymi przykładami, podkreślał on ludowy charakter scen, a jednocześnie bogactwo ikonograficzne obejmujące rozmaite prace, narzędzia i maszyny związane z górnictwem i hutnictwem regionu Rudaw. Dodatkowe informacje i komentarze do rozprawy Clausa opublikował kilka lat później Helmut Wilsdorf¹⁰.

Jak dotąd najbardziej wyczerpujący tekst dotyczący toporów górniczych został opublikowany w 1960 r. W 31. zeszycie czasopisma „Freiberger Forschungshefte” Heinrich Anacker opisał siekiery, topory i laski górnicze związane z górnictwem w Saksonii¹¹. Analizując bogaty materiał ilustracyjny, autor stwierdził, że w górnictwie niemieckim wcześniej rozwinął się strój zawodowy, który z czasem przekształcił się w specjalny ubiór świąteczny i paradny górników. Było tak zwłaszcza w Saksonii, gdzie górnictwo cieszyło się specjalnym zainteresowaniem władców i gdzie od XVIII w. surowe przepisy zobowiązywały górników do posiadania takiego stroju. Autora interesowała szczególnie geneza i czas powstania przedmiotów nazywanych *Bergbeil* (topór górniczy) i *Bergbarte* (topór górniczy z brodą). Anacker dowodził, że najpóźniej w 1. połowie XVI w. istniała w górnictwie kruszcowym w Saksonii specjalna odmiana topora górniczego, różniąca się od topora –

⁷ R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, Armes Anciennes, No 1, 1953, s. 103–108, planche XXV–XXXVI.

⁸ P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, „Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, s. 147–167.

⁹ H. Clauss: *Bergmännische Arbeitsvorgänge in volkskünstlerischer Gestaltung*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, 3, 1957, s. 407–446.

¹⁰ H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, Forschungen und Berichte, Bd. 7, Kunsthistorische Beiträge, 1965, s. 43–53, t. 17–20.

¹¹ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.

his own collection, three from C. Bosson's collection and one from the museum of the Tower of London⁷.

Paul Müller recognised that, due to their attractiveness, many of the Saxon miner's axes had already left Saxony and are now in various museum and private collections. He presented 18 gala axes from private collections in Freiberg (including one from his own collections). He scrupulously presented not only their shape and structure, but also listed all the motifs found on their shaft. The article was illustrated with photographs of all described axes (obverses and reverses)⁸.

The subject of depictions and decorations placed on the handles of axes and their analysis was also dealt with by Herbert Clauss⁹. Using selected examples, he emphasised the folk character of the scenes and, at the same time, the iconographic richness encompassing various works, tools and machines related to mining and metallurgy in the region of the Ore Mountains. Additional information and comments on Clauss's dissertation were published a few years later by Helmut Wilsdorf¹⁰.

The most comprehensive text on miner's axes so far was published in 1960. In the 31st issue of the journal “Freiberger Forschungshefte”, Heinrich Anacker described the miner's axes, hatchets and staffs associated with mining in Saxony¹¹. By analysing the rich illustrative material, the author concluded that professional costume developed early in German mining, which over time turned into a special festive and parade outfit for miners. This was especially the case in Saxony, where mining was of special interest to the rulers, and where, from the 18th century, strict regulations obliged miners to wear such outfit. The author was particularly interested in the genesis and time of creation of items called *Bergbeil* (miner's axe) and *Bergbarte* (miner's bearded axe). Anacker argued that, in the 1st half of the 16th century at the latest, there was a special variety of miner's axe in the ore mining in Saxony, which was different from the axe – a tool of mining work – and was only

⁷ R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, Armes Anciennes, No 1, 1953, pp. 103–108, planche XXV–XXXVI.

⁸ P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, “Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, pp. 147–167.

⁹ H. Clauss: *Bergmännische Arbeitsvorgänge in volkskünstlerischer Gestaltung*, Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, 3, 1957, pp. 407–446.

¹⁰ H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, Forschungen und Berichte, Bd. 7, Kunsthistorische Beiträge, 1965, pp. 43–53, tables 17–20.

¹¹ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, “Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.

narzędzia pracy górniczej – a stanowiąca jedynie symbol tej pracy. W 2. połowie tegoż wieku pojawia się on jako oznaka stanu górniczego Bergbarte i ten nowy symbol wypiera ostatecznie topór górniczy¹².

Bardzo istotne w rozwoju wiedzy na temat bart było publikowanie opisów pojedynczych zabytków i kolekcji toporów górniczych, pochodzących ze zbiorów prywatnych we Freibergu¹³, Stadt – und Bergbaumuseums Freiberg, Städtisches Museum Zwickau¹⁴, Museum für Volkkunde in Berlin¹⁵ oraz Deutsches Bergbau-Museum Bochum¹⁶. O bartach wzmiankowano także przy okazji szerszych opracowań zajmujących się sztuką i zwyczajami górniczymi¹⁷ oraz w katalogach wystaw i towarzyszących im folderach¹⁸. Wizerunki niektórych zabytków zostały opublikowane na stronach internetowych zawierających wystawy wirtualne¹⁹.

Polskojęzyczna literatura przedmiotu jest bardzo skromna. Najstarsza wzmianka o bartach, interpretowanych jako topory cechowe ciesielskie z XVII i XVIII w.,

¹² A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu „Freiberger Forschungshefte”, Reihe D. „Technik Und Kultur”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Tom 15, Numer 1 (1967), s. 151.*

¹³ P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, „Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, s. 147–167.

¹⁴ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.

¹⁵ H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, *Forschungen und Berichte*, Bd. 7, *Kunsthistorische Beiträge*, 1965, s. 43–53, t. 17–20.

¹⁶ *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, s. 336–340.

¹⁷ *Der Bergbau in der Kunst*, wyd. H. Winkelmann, Essen 1958, s. 11, il. 16, 89–93; F. Kirnbauer: *Bausteine zur Volkskunde des Bergmanns oder bergmännisches Brauchtum*, Wien 1958, s. 34; W. Kroker: *Der Bergbau in Kunst und Kultur* (w:) *Deutsche Bergbau-Museum Bochum, Bochum (?)* 1981 (?), s. 90–106; M. Bachmann, H. Marx, E. Wächtler: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Leipzig 1990, s. 237–238, 259, 297–298; *Brücke zwischen den Völkern – Zur Geschichte der Frankfurter Messe. Band 3: Ausstellung zur Geschichte der Frankfurter Messe*, red. Patricia Stahl, Frankfurt am Main 1991, s. 107–108; *Salz macht Geschichte*, t. 1–2, Augsburg 1995.

¹⁸ *Zbiory Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Muzeum Narodowym w Poznaniu. Katalog wystawy*, Poznań 1982, s. 159, poz. 11; *Wieliczka – Magnum Sal, Begleitheft zur 9. Sonderausstellung des Bergbau-museums*, Klagenfurt 1987, s. 7, fot. na s. 9; *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, s. 336–340; E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe. Komentarz do wystawy*, Wieliczka 2002, fot. 24; *Skarby z kolekcji polskich towarzystw naukowych. Katalog wystawy*, red. A. Mierzejewska, A. Kardas, Toruń 2002; M. Skubisz: *Paradny topór górniczy – kościany* (w:) *70/70. Wystawa jubileuszowa. Katalog*, Wieliczka 2021, s. 76–78.

¹⁹ *Barta górnicza* na stronie *Wirtualne Muzea Małopolski* – <https://muzea.malopolska.pl/pl/lista-obiektow/274>.

a symbol of this work. In the second half of that century it appears as a symbol of the mining state of Bergbarte and this new symbol is finally replaced by the miner's axe¹².

Publishing descriptions of individual artefacts and collections of miner's axes from private collections in Freiberg¹³, Stadt – und Bergbaumuseums Freiberg, Städtisches Museum Zwickau¹⁴, Museum für Volkkunde in Berlin¹⁵ and Deutsches Bergbau-Museum Bochum¹⁶ was very important for the development of knowledge on axes. Axes were also mentioned in broader studies dealing with mining art and customs¹⁷ and in exhibition catalogues and accompanying brochures¹⁸. The images of some artefacts have been published on websites containing virtual exhibitions¹⁹.

The Polish-language literature on the subject is very scarce. The oldest reference of axes, interpreted as carpentry guild axes from the 17th and 18th centuries, was included in the inventory of the armoury of count Krasinski from 1909.²⁰ Three objects

¹² A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu „Freiberger Forschungshefte”, Reihe D. „Technik Und Kultur”, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Volume 15, Number 1 (1967), p. 151.*

¹³ P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, „Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, pp. 147–167.

¹⁴ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.

¹⁵ H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, *Forschungen und Berichte*, Bd. 7, *Kunsthistorische Beiträge*, 1965, pp. 43–53, tables 17–20.

¹⁶ *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, pp. 336–340.

¹⁷ *Der Bergbau in der Kunst*, edited by H. Winkelmann, Essen, 1958, p. 11, fig. 16, 89–93; F. Kirnbauer: *Bausteine zur Volkskunde des Bergmanns oder bergmännisches Brauchtum*, Wien 1958, p. 34; W. Kroker: *Der Bergbau in Kunst und Kultur* (in:) *Deutsche Bergbau-Museum Bochum, Bochum (?)* 1981 (?), pp. 90–106; M. Bachmann, H. Marx, E. Wächtler: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Leipzig 1990, pp. 237–238, 259, 297–298; *Brücke zwischen den Völkern – Zur Geschichte der Frankfurter Messe. Band 3: Ausstellung zur Geschichte der Frankfurter Messe*, edited by Patricia Stahl, Frankfurt am Main 1991, pp. 107–108; *Salz macht Geschichte*, vol. 1–2, Augsburg 1995.

¹⁸ *Zbiory Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Muzeum Narodowym w Poznaniu. Katalog wystawy*, Poznań 1982, p. 159, item 11; *Wieliczka – Magnum Sal, Begleitheft zur 9. Sonderausstellung des Bergbau-museums*, Klagenfurt 1987, p. 7, photograph on p. 9; *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, pp. 336–340; E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe. Komentarz do wystawy*, Wieliczka 2002, photograph 24; *Skarby z kolekcji polskich towarzystw naukowych. Katalog wystawy*, edited by A. Mierzejewska, A. Kardas, Toruń 2002; M. Skubisz: *Paradny topór górniczy – kościany* (in:) *70/70. Wystawa jubileuszowa. Katalog*, Wieliczka 2021, pp. 76–78.

¹⁹ *Miner's axe* on the website of the *Virtual Museums of Małopolska* – <https://muzea.malopolska.pl/pl/lista-obiektow/274>.

²⁰ F. Pułaski: *Inwentarz zbrojowni Ordynacji hr. Krasieńskiego*, Warsaw 1909, pp. 90–91.

zamieszczona została w inwentarzu zbrojowni hr. Krasińskich z 1909 r.²⁰ Szczegółowo opisane zostały trzy egzemplarze. Tym większe znaczenie ma zamieszczona w *Kalendarzu Górniczo-Hutniczym* na rok 1937 krótka notka o elementach stroju górniczego, wśród których Stanisław Majewski najwięcej miejsca poświęcił bardom (bartom)²¹. Wymienił między innymi paradne barty bogato zdobione, przechowywane w muzeum w Dreźnie (Grünes Gewölbe), a należące niegdyś do księcia elektora Jana Jerzego II (z 1629 oraz 1675 r.²²). Autor wspomina także, że w zbiorach muzeum we Freibergu znajduje się barta z herbem Polski (Orzeł i Pogoń w szachownicę, a w środku mały herb saski).

W 1967 r. Antonina Keckowa, Danuta Molenda i Jan Pazdur w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej” streszczając wydawnictwa Akademii Górniczej we Freibergu – „Freiberger Forschungshefte”, opisali między innymi publikację H. Anackera o siekierach, toporach i laskach górniczych²³.

Topory górnicze wchodzą w skład zbiorów wielu muzeów. Szczególnie liczne kolekcje posiadają muzea w Saksonii, ale spotkać je można także w innych regionach Niemiec oraz w innych krajach: Stadt – und Bergbaumuseums Freiberg, Museum sächsisch-böhmisches Erzgebirge Marienberg, Erzgebirgsmuseum Annaberg-Buchholz, Historisches Museum Dresden, Grüne Gewölbe Dresden, Deutsches Bergbau Museum Bochum, Deutsches Historisches Museum Berlin, Museum Europäischer Kulturen zu Berlin (obejmujące zbiory dawnego Museum für Volkskunde zu Berlin), Bayerisches Museum Munich, Städtisches Museum Zwickau, Royal Armouries Museum Leeds, Muzeum Královská mincovna Jáchymov, Ostravské Muzeum, Museum Saint-Marie aux Mines, Philadelphia Museum of Art. Topory górnicze znajdują się także w wielu kolekcjach prywatnych.

Po przeprowadzonej kwerendzie w zbiorach polskich muzeów, udało się zidentyfikować 35 bart, reprezentujących różne typy: sześć rogowych, dwadzieścia cztery inkrustowane, dwie ze stopą rogową, dwie ze styliskiem drewnianym i jedną cynową. Najwięcej bart znajduje się w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (10 zabytków) i Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu (7).

²⁰ F. Pułaski: *Inwentarz zbrojowni Ordynacji hr. Krasińskich*, Warszawa 1909, s. 90–91.

²¹ S. Majewski: *Honorowy rynsztunek górniczy w dawnych czasach* (w:) *Kalendarz Górniczo-Hutniczy na Rok Zwyczajny 1937*, Warszawa 1937, s. 140–143.

²² Obecnie przyjmuje się datowanie na lata 1675–1677 – patrz przypis 47.

²³ A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu...*, T. 15, Nr 1 (1967), s. 151.

were described in detail. All the more important is a short note in the *Kalendarz Górniczo-Hutniczy* for 1937 about the elements of miners' costume, among which Stanisław Majewski devoted most space to miner's axes²¹. He mentioned, among other things, the richly decorated gala axes, kept in the museum in Dresden (Grünes Gewölbe), and formerly owned by prince-electors John George II (from 1629 and 1675²²). The author also mentions that in the collections of the museum in Freiberg there is an axe with the coat of arms of the Polish-Lithuanian Commonwealth (a chequered Eagle and coat of arms of Lithuania depicting Lithuanian rider, with a small coat of arms of Saxony in the middle).

In 1967, Antonina Keckowa, Danuta Molenda and Jan Pazdur by summarising the publications of the Freiberg Mining Academy – “Freiberger Forschungshefte” – in “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, they described, among other things, the publication by H. Anacker about the miner's axes, hatchets and staffs²³.

Miner's axes are part of the collections of many museums. The museums in Saxony in particular have numerous collections, but they can also be found in other regions of Germany and in other countries: Stadt – und Bergbaumuseum Freiberg, Museum sächsisch-böhmisches Erzgebirge Marienberg, Erzgebirgsmuseum Annaberg-Buchholz, Historisches Museum Dresden, Grüne Gewölbe Dresden, Deutsches Bergbau Museum Bochum, Deutsches Historisches Museum Berlin, Museum Europäischer Kulturen zu Berlin (covering the collections of the former Museum für Volkskunde zu Berlin), Bayerisches Museum Munich, Städtisches Museum Zwickau, Royal Armouries Museum Leeds, Royal Mint Jáchymov Museum, Ostrava Museum, Museum of Sainte-Marie aux Mines, Philadelphia Museum of Art. The miner's axes are also found in many private collections.

After the conducted research in the collections of the Polish museums, it was possible to identify 35 axes, representing different types: six antler axes, twenty-four inlaid axes, two with antler base, two with a wooden haft and one tin axe. The largest number of axes is in the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (10 artefacts) and the Museum of Applied Arts in Poznań (7). They can also be found in the Karkonosze Museum in Jelenia Góra (5), the Polish Army

²¹ S. Majewski: *Honorowy rynsztunek górniczy w dawnych czasach* (in:) *Kalendarz Górniczo-Hutniczy na Rok Zwyczajny 1937*, Warsaw, 1937, pp. 140–143.

²² The dating to the years 1675–1677 is currently assumed – see footnote 47.

²³ A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu...*, Vol. 15, No. 1 (1967), p. 151.

Odnajdujemy je także w Muzeum Karkonoskim w Jeleniej Górze (5), Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (4), Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu (3), Muzeum Narodowym w Krakowie (2), Muzeum w Łowiczu (2), w Zamku Królewskim na Wawelu (1) oraz w Muzeum Zamkowym w Pszczynie (1). Być może barty znajdują się także w zbiorach innych muzeów lub w kolekcjach prywatnych. Najstarsza barta w zbiorach polskich, pochodząca z 1662 r., znajduje się w Muzeum Narodowym w Krakowie. Natomiast o rok młodszy jest eksponat należący do muzeum wielickiego.

Wiele bart w polskich muzeach pochodzi z dawnych kolekcji prywatnych (zbiory księcia Witolda Czartoryskiego, księcia Sapiehy²⁴, zbrojownia Ordynacji hr. Kasińskich, zbrojownia pałacu w Czerniejewie) oraz towarzystw naukowych (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Akademia Umiejętności w Krakowie). Niektóre zostały wpisane do zbiorów muzealnych z dawnych kolekcji niemieckich po II wojnie światowej. W ostatnich latach wiele obiektów zostało zakupionych przez muzea od osób prywatnych i ich przeszłość często nie jest znana.

Do zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka pierwsze barty trafiły w 1970 r. Wkrótce potem w publikacjach pojawiła się ich interpretacja jako symbolu władzy wielickich górników (bachmistrzów) (ilustracja 1)²⁵. Prawdopodobnie źródłem powiązania bart górniczych z bachmistrzami działającymi w żupach krakowskich był przywilej, który im przysługiwał – pobierali oni opłatę zwaną „toporowe”. Mieli toporem wyznaczać stania kopackie (miejsce pracy w kopalni), a z czasem topór stał się oznaką ich władzy²⁶. Stąd prawdopodobnie pojawiło się skojarzenie

²⁴ Cztery barty zostały zakupione przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w 1995 r. od Michała Sapiehy z Belgii (wykup z depozytu Muzeum Narodowego w Krakowie): nr inw. IV/1564, IV/1563, IV/1562, IV/1565, Aneks – Katalog toporów górniczych ze zbioru Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka: nr katalogowy 2, 3, 5, 8 (dalej: kat. 2, 3, 5, 8).

²⁵ A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Przewodnik*, Wieliczka 1975, s. 19–21, il. 93; A. Jodłowski: *Przemysł solny na ziemiach polskich. Wystawa w Muzeum Techniki w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 27, 1982, s. 727, ryc. 3; M. Broniowska, H. Szydłowski: *Solny Skarb*, Kraków 1984, s. 144; M. Hanik: *Wieliczka. Siedem wieków polskiej soli*, Warszawa 1988, ilustracje (na stronach nienumerowanych); A. Jodłowski: *Wieliczka. Muzeum Żup Krakowskich*, Wieliczka 1991, s. 112, il. 126; A. Jodłowski: *Żupa Solna w Wieliczce*, Wieliczka 2000, s. 156–158, il. 81; A. Jodłowski: *Wieliczka. Solne Dziedzictwo Kultury*, Wieliczka 2009, s. 84–85; A. Jodłowski: *Ze skarbcza wielickiego Muzeum*, Wieliczka 2012, s. 7, ilustracje (na stronach nienumerowanych).

²⁶ A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka przewodnik*, Wieliczka 1975, s. 19–21; T. Wojciechowski: *Bachmistrzostwo w Bochni*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XIV, Wieliczka 1985, s. 81, przyp. 156; E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe...*; Alfons Długosz rysując postać górniczą przedstawiał go zwykle z laską górniczą (A. Długosz: *Ubiory*

Museum in Warsaw (4), the Museum of Coal Mining in Zabrze (3), the National Museum in Krakow (2), the Museum in Łowicz (2), the Royal Castle in Wawel (1) and the Castle Museum in Pszczyna (1). Perhaps axes can also be found in the collections of other museums or in private collections. The oldest axe in the Polish collections, from 1662, is in the National Museum in Krakow. While, the exhibit belonging to the Museum in Wieliczka is a year younger.

Many axes in the Polish museums come from former private collections (the collections of Prince Witold Czartoryski, Prince Sapieha²⁴, the armoury of count Kasiński Entail, the armoury of the palace in Czerniejewo) and scientific societies (Poznań Society for the Advancement of Arts and Sciences, Polish Academy of Arts and Sciences in Krakow). Some of them were entered into museum collections from former German collections after the Second World War. In recent years, museums have purchased many objects from private persons and their past is often unknown.

The first axes came to the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in 1970. They were soon interpreted in the publications as a symbol of the power of the Wieliczka mine managers “bachmistrzowie” (masters of works) (Figure 1)²⁵. Probably the source of the link between the miner's axes and the masters of works acting in the Cracow Saltworks was the privilege they were entitled to – they collected and charged the so-called “axe” fee. They were supposed to use the axe to mark the digging stations (the place of work in the mine), and over time the axe became a symbol of their power²⁶. Hence, the association with

²⁴ Four axes were purchased by the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in 1995 from Michał Sapieha from Belgium (redemption from the deposit of the National Museum in Krakow): inv. no. IV/1564, IV/1563, IV/1562, IV/1565, Annex – Catalogue of miner's axes from the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka: catalogue no. 2, 3, 5, 8 (hereinafter: cat. 2, 3, 5, 8).

²⁵ A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Przewodnik*, Wieliczka, 1975, pp. 19–21, fig. 93; A. Jodłowski: *Przemysł solny na ziemiach polskich. Wystawa w Muzeum Techniki w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, vol. 27, 1982, p. 727, fig. 3; M. Broniowska, H. Szydłowski: *Solny Skarb*, Kraków 1984, p. 144; M. Hanik: *Wieliczka. Siedem wieków polskiej soli*, Warsaw 1988, figures (on unnumbered pages); A. Jodłowski: *Wieliczka. Muzeum Żup Krakowskich*, Wieliczka 1991, p. 112, fig. 126; A. Jodłowski: *Żupa Solna w Wieliczce*, Wieliczka 2000, pp. 156–158, fig. 81; A. Jodłowski: *Wieliczka. Solne Dziedzictwo Kultury*, Wieliczka 2009, pp. 84–85; A. Jodłowski: *Ze skarbcza wielickiego Muzeum*, Wieliczka 2012, p. 7, figures (on unnumbered pages).

²⁶ A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka przewodnik*, Wieliczka 1975, pp. 19–21; T. Wojciechowski: *Bachmistrzostwo w Bochni*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XIV, Wieliczka 1985, p. 81, footnote 156; E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe...*; When drawing the figure of the master of works, Alfons Długosz usually depicted him with a miner's staff (A. Długosz: *Ubiory górników wielickich wiek XVI*, 1959, Art Collection of the CSMW [Cracow

1. A. Długosz, „Kierownictwo”, ok. 1968, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1407, fot. A. Grzybowski
1. A. Długosz, „Kierownictwo”, around 1968, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1407,
photograph by A. Grzybowski

z bartami – atrakcyjnymi toporami o charakterystycznym kształcie, które jednak nie miały nic wspólnego z górnictwem solnym Wieliczki i Bochni. Czasami, przy okazji bardziej szczegółowych opisów, pojawiała się też mylna informacja o inkrustacji styliska barty kością słoniową²⁷. Po przeprowadzeniu wstępnej kwerendy w muzeach polskich i zagranicznych oraz po analizie literatury przedmiotu, autor niniejszej publikacji starał się przedstawiać najnowszy stan badań w artykułach

górników wielickich wiek XVI, 1959, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/113) lub bartą (A. Długosz: *Stroje górnicze*, 1970, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1053; A. Długosz: *Kierownictwo*, ok. 1968, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1407).

²⁷ A. Jodłowski: *Żupa Solna w Wieliczce*, Wieliczka 2000, s. 156.

axes probably appeared – attractive axes with a characteristic shape, which, however, had nothing to do with the salt mining of Wieliczka and Bochnia. Sometimes, with more detailed descriptions, there was also misleading information about the inlay of the axe haft with ivory²⁷. After the preliminary research in the Polish and foreign museums and after the analysis of the literature on the subject, the author of this publication attempted to present the latest state of research in popularising articles in the local press²⁸, on websites²⁹ and at museum meetings³⁰.

The gala miner's axes are visually very attractive items with interesting provenance, decoration techniques and a surprising shape. For these reasons, they are often displayed at permanent exhibitions and are willingly shown at temporary exhibitions. Two axes, purchased in 1970, for the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, quickly enriched the permanent exhibition in the museum's underground exhibition. After the change in 2007, an important element of the new exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise” in the *Russegger V* chamber was a display case with seven axes (two were deposits: from the Polish Army Museum in Warsaw³¹ and from the Wawel Royal Castle) (Figure 2).

Miner's axes from the collection of the Museum in Wieliczka have been exhibited many times in the Polish and foreign museums as elements of temporary exhibitions prepared at the Museum of Wieliczka and loaned to other Polish and foreign museums. These include, among other things, the exhibition “Przemysł solny na ziemiach polskich do początku XX wieku” showed at the Museum of Coal Mining in Zabrze (1981–1982) and at the Museum of Technology in Warsaw (1982). The axes

Saltworks Museum in Wieliczka], inv. no. IV/113) or with an axe (A. Długosz: *Stroje górnicze*, 1970, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1053; A. Długosz: *Kierownictwo*, around 1968, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1407).

²⁷ A. Jodłowski: *Żupa Solna w Wieliczce*, Wieliczka 2000, p. 156.

²⁸ M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w.*, “Żupy. Kwartalnik Muzeum Żup Krakowskich”, No. 14, January–March 2003, pp. 3–5; M. Skubisz: *Ulrich von Jungingen został zabity bartą górniczą?!*, *Gazeta Muzealna – Miesięcznik Muzeum Żup Krakowskich*, 69, 2009, p. 2, “Panorama Powiatu Wielickiego” 2009, No. 3.

²⁹ *Ze Skarbca Wielickiego Muzeum 9*, film published on 20.08.2010, <https://www.youtube.com/watch?v=UKZmuuJs03s>.

³⁰ M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, lecture at the meeting of the Society of the Friends of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in February 2003.

³¹ After the owner of the exhibit had withdrawn the deposit, it was replaced with a miner's axe from the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.

popularyzatorskich zamieszczanych w prasie lokalnej²⁸, na stronach internetowych²⁹, a także na spotkaniach muzealnych³⁰.

Paradne topory górnicze są bardzo atrakcyjnymi wizualnie przedmiotami z ciekawą proveniencją, technikami zdobienia i zaskakującym kształtem. Z tych powodów często trafiają one na wystawy stałe i chętnie pokazywane są na wystawach czasowych. Zakupione dwie barty w 1970 r., do zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, szybko wzbogaciły wystawę stałą w muzealnej ekspozycji podziemnej. Po zmianie w 2007 r., ważnym elementem nowej ekspozycji „Żupy krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie” w komorze *Russegger V* była gablota z siedmioma bartami (dwie były depozytami: z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie³¹ oraz z Zamku Królewskiego na Wawelu) (ilustracja 2).

Topory górnicze z kolekcji wielickiego muzeum były wielokrotnie eksponowane w muzeach polskich i zagranicznych jako elementy wystaw czasowych przygotowywanych w wielickim Muzeum, a wypożyczanych do innych muzeów polskich i zagranicznych. Mowa tu m.in. o wystawie „Przemysł solny na ziemiach polskich do początku XX wieku” pokazywanej w Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze (1981–1982) oraz w Muzeum Techniki w Warszawie (1982). Wielickie topory trafiły również za granicę na wystawy: „Wieliczka – Magnum Sal, die Königin der Salzbergwerke” – w Deutsches Bergbau-Museum w Bochum (1984–1985), w Naturhistorisches Museum w Wiedniu (1987) oraz w Deutsches Bergbau-Museum w Klagenfurcie (1987). Barty można było zobaczyć też na wystawach: „Kopalnia wielicka w dawnych wiekach” w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie (1989–1990) oraz „Fortuny na soli wyrosłe” w Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (2002–2003). Na wystawie „Broń paradna i zdobiona” w Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (2011) eksponowanych było aż 14 bart pochodzących ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Narodowego w Poznaniu,

²⁸ M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w.*, „Żupy. Kwartalnik Muzeum Żup Krakowskich”, nr 14, styczeń–marzec 2003, s. 3–5; M. Skubisz: *Ulrich von Jungingen został zabity bartą górniczą?!*, *Gazeta Muzealna – Miesięcznik Muzeum Żup Krakowskich*, 69, 2009, s. 2, „Panorama Powiatu Wielickiego” 2009, nr 3.

²⁹ *Ze Skarba Wielickiego Muzeum 9*, film opublikowany 20.08.2010 r., <https://www.youtube.com/watch?v=UKZmuuJs03s>.

³⁰ M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w. w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, prelekcja na spotkaniu Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w lutym 2003 r.

³¹ Po wycofaniu depozytu przez właściciela eksponatu, zastąpiono ją toporem górniczym ze zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka.

2. Gablota z toporami górniczymi na stałej wystawie „Żupy krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie” w komorze „Russegger V” w wielickiej kopalni, fot. D. Kolakowski

2. Display case with miner's axes at the permanent exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise” in the “Russegger V” chamber in the Wieliczka Salt Mine, photograph by D. Kolakowski

3. Topory górnicze na wystawie „Broń paradna i zdobiona” w Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 2011 r., fot. A. Grzybowski

3. Miner's axes at the exhibition "Gala and decorated weaponry" at the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in 2011, photograph by A. Grzybowski

Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze, Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrze oraz Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka (ilustracja 3). Dwie barty zostały wypożyczone z wielickiego muzeum na wystawę „Homo Salinus Sapiens: SALT, the source of human wisdom” w National Folk Museum of Korea, Seul (2018). Na wystawie jubileuszowej Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka „70/70” (2021) została przedstawiona barta rogowa, którą rok wcześniej zakupiono do zbiorów (ilustracja 4). Ponadto na wystawie prezentującej wybrane nowe nabytki Muzeum Żup Krakowskich pokazano dwa pozyskane ostatnio topory górnicze (2021) (ilustracja 5).

GENEZA BART

Pierwszy topór górniczy, w kształcie przypominającym późniejsze barty, został przedstawiony na drzeworycie z Freibergu z 1573 r.³² Górnik trzyma topór, nie

³² H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 35, il. 13.

4. Fragment wystawy „70/70”, w Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 2021 r., fot. D. Kolakowski

Fragment of the “70/70” exhibition at the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in 2021, photograph by D. Kolakowski

5. Topór górniczy na wystawie prezentującej wybrane nowe nabytki Muzeum Żup Krakowskich w 2021 r., fot. D. Kolakowski

5. Miner's axe at the exhibition presenting the selected new acquisitions of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in 2021, photograph by D. Kolakowski

posiadający jeszcze charakterystycznego, wydłużonego kolca oraz uskoju w dolnej części żelźca. Natomiast najstarszy zachowany egzemplarz topora, według Borchersa, datowany jest na 1622 r.³³ Zdaniem badaczy paradne topory górnice pojawiły się pod koniec XVI lub na początku XVII w. w formie już wykształconej i następnie dość konsekwentnie naśladowanej do końca XVIII w. Bardzo istotne są zatem pytania o to, z jakich wcześniejszych typów toporów się wywodzą, dlaczego przybrały właśnie taką formę oraz czy stoi za tym jakaś dodatkowa treść. Słowem – jaka była ich geneza.

Topory i siekiery w średniowieczu były dość powszechnie używanymi narzędziami, o różnych kształtach, nadawanych im w zależności od przeznaczenia. Te używane w górnictwie wykorzystywano głównie do obróbki drewna. Często żelźce toporów w dolnej części wydłużały się, tworząc tzw. brodę, a niektóre z nich miały także wydłużoną osadę. Topory takie znane są zarówno z ikonografii, jak i z zachowanych zabytków przechowywanych w muzeach³⁴. Wielu badaczy przyjmuje, że topory górnice (die Bergbarte) powstały w wyniku ewolucji narzędzi pracy (das Grubenbeil).

Takie właśnie narzędzia, jak siekiera czy topór, w razie zagrożenia, konfliktu lub wojny, z powodzeniem można było wykorzystać jako broń. Rieß³⁵ podkreślał bojowy charakter toporów noszonych przez górników. Inni badacze, jak Borchers³⁶ czy później Anacker, kładli nacisk na powszechne stosowanie toporów górnich jako narzędzi. Górnicy w zasadzie nie wnosili do kopalni broni. Znane są jednak wzmianki historyczne z terenu Rudaw o użyciu toporów przez górników podczas konfliktów – zasadniczo do obrony osobistej. Jako ludzie wolni, mieli oni prawo do noszenia broni. Z czasem topór górnicy stał się symbolem tego zawodu i nawet

³³ Najstarszy znany topór górnicy ma wygrawerowaną datę 1622 – [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, s. 21; R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, Armes Anciennes, No 1, 1953, s. 103; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 40, 96.

³⁴ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 11–16, il. 1–7.

³⁵ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51: 1916, 1917, s. 9–22, [Gustav] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 52: 1917, 1918, s. 87–92.

³⁶ [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47: 1911, 1912, s. 20–32.

from the collection of the Museum in Wieliczka also went abroad for exhibitions: “Wieliczka – Magnum Sal, die Königin der Salzbergwerke” – at the Deutsches Bergbau-Museum in Bochum (1984–1985), at the Naturhistorisches Museum in Vienna (1987) and at the Deutsches Bergbau-Museum in Klagenfurt (1987). The axes could also be seen at exhibitions: “Kopalnia wielicka w dawnych wiekach” at the Regional Museum in Rzeszów (1989–1990) and “Fortuny na soli wyrosłe” at the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (2002–2003). The exhibition “Broń paradna i zdobiona” at the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (2011) displayed as many as 14 axes from the collections of the National Museum in Krakow, the National Museum in Poznań, the Karkonosze Museum in Jelenia Góra, the Museum of Coal Mining in Zabrze and the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (Figure 3). Two axes were borrowed from the Museum in Wieliczka for the exhibition “Homo Salinus Sapiens: SALT, the source of human wisdom” at the National Folk Museum of Korea, Seul (2018). At the “70/70” jubilee exhibition of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (2021) an antler axe was presented, which had been purchased for the collection a year earlier (Figure 4). In addition, the exhibition presenting the selected new acquisitions of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka showed two recently acquired miner's axes (2021) (Figure 5).

GENESIS OF AXES

The first miner's axe in the shape resembling later axes, was depicted in a woodcut from Freiberg in 1573³². The miner is holding the axe, which does not yet have the characteristic elongated spike and a slant in the lower part of the metal heads. However, the oldest surviving example of the axe, according to Borchers, dates back to 1622³³. According to the researchers, the gala miner's axes appeared at the end of the 16th or the beginning of the 17th century in an already developed form and then quite consistently followed until the end of the 18th century. The questions

³² H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, p. 35, fig. 13.

³³ The oldest known miner's axe has an engraved date of 1622 – [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, p. 21; R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, Armes Anciennes, No 1, 1953, p. 103; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, pp. 40, 96.

zaczął pojawiać się w rękach dostojników saskich jako opiekunów górnictwa Rudaw³⁷.

Ważnym i charakterystycznym elementem żeleźców toporów górniczych jest długi kolec (szpic), który może być dalekim nawiązaniem do toporów rycerskich z końca XV w.³⁸ Taki kształt pozwalał na zadawanie sztychów, dzięki czemu poszerzał możliwości bojowe danej broni. Na pytania jak i dlaczego doszło do ewentualnego dodania kolca z broni rycerskiej do toporów górniczych nie udało się jeszcze odpowiedzieć. Być może pewne znaczenie miała atrakcyjność wizualna takiej broni, która właśnie stawiała się bronią paradną.

Typową cechą toporów górniczych są płaskie i dość cienkie żeleźce³⁹, które przez „owinięcie” wokół toporzyska i zespolenie z żeleźcami tworzą osadę. Powstaje w ten sposób z jednej strony, charakterystyczna dla toporów ciesielskich, płaszczyzna. Riß, a za nim także Anacker tłumaczą to rozwiązanie nie tyle pochodzeniem od toporów ciesielskich, ile stosunkową łatwością podczas produkcji. Żeleźce były wycinane z blachy żelaznej. Osada, którą kowal kształtował poprzez wywinięcie, w niektórych egzemplarzach nie jest dokładnie zgrzana z resztą arkusza, a czasami nawet tylko nitowana. Broń taka była zapewne lżejsza od toporów wojennych czy roboczych, co mogło mieć pewne znaczenie w przypadku toporów o funkcji paradnej⁴⁰.

Anacker podjął próbę określenia, kiedy pojawiły się najstarsze przedstawienia bart – na obrazach, drzeworytach i rzeźbach – oraz przeprowadził ich krytyczną analizę. Niestety zabytki te są trudne do datowania, a te, które były prezentowane we wcześniejszej literaturze, są niepewne i najprawdopodobniej powstały później lub mogą mieć uzupełnienia⁴¹.

³⁷ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 16–23.

³⁸ A. Demmin: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung*, Leipzig 1869, ryc. 22; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 40, il. 40 na s. 139.

³⁹ Blacha żeleźców ma grubość ok. 3–4 mm.

⁴⁰ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51: 1916, 1917; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 48.

⁴¹ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 32–39.

of which earlier types of axes they originated from, why they took this particular form and whether there was any additional content behind it are therefore very important. In a word – what was their genesis.

Axes and hatchets in the Middle Ages were quite commonly used tools, with various shapes, given to them depending on their purpose. Those used in mining were mainly used for woodworking. Often the metal heads of the axes were elongated at the lower part to form what is known as a beard, and some also had an elongated frame. Such axes are known both from iconography and from preserved artefacts kept in museums³⁴. Many researchers assume that miner's axes (die Bergbarte) arose as a result of the evolution of working tools (das Grubenbeil).

Such tools as a hatchet or an axe, in the event of a threat, conflict or war, could be successfully used as a weapon. Rieß³⁵ emphasised the battle nature of the axes carried by the miners. Other researchers, such as Borchers³⁶ and later Anacker, placed emphasis on the widespread use of miner's axes as tools. Miners did not generally bring weaponry into the mine. However, there are known historical references from the Ore Mountains to the use of axes by miners during conflicts – essentially for personal defence. As free people, they had the right to carry weaponry. Over time, the miner's axe became a symbol of this profession and even began to appear in the hands of Saxon dignitaries as guardians of the mining industry of the Ore Mountains³⁷.

An important and characteristic element of the metal heads of miner's axes is a long spike, which may be a distant reference to the knight axes from the end of the 15th century³⁸. Such a shape allowed for making prints, thanks to which it expanded the combat capabilities of a given weapon. The questions of how and why a spike from a knight's weapon was possibly added to miner's axes have not

³⁴ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, pp. 11–16, fig. 1–7.

³⁵ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51: 1916, 1917, pp. 9–22, [Gustav] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 52: 1917, 1918, pp. 87–92.

³⁶ [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47: 1911, 1912, pp. 20–32.

³⁷ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, pp. 16–23.

³⁸ A. Demmin: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung*, Leipzig 1869, fig. 22; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, p. 40, fig. 40 on p. 139.

Jak już wspomniano, najstarszy datowany topór górniczy pochodzi z 1622 r.⁴², natomiast barta z Muzeum Narodowego w Krakowie (najstarsza w zbiorach polskich muzeów) jest o 40 lat młodsza⁴³. Rok później wykonano najstarszy topór górniczy, który znajduje się w kolekcji wielickiego muzeum⁴⁴.

Wczesnym, a jednocześnie wyjątkowym przykładem topora górniczego bogato zdobionego (Prunkbarte) jest egzemplarz podarowany przez radę miasta Freiberga księciu elektorowi Johannowi Georgowi (II) podczas jego odwiedzin w tym mieście w 1629 r. Przedmiot został wykonany przez Davida Winklera i znajduje się obecnie w Rüstammer w Dreźnie⁴⁵. Na barcie zostali wyobrażeni pracujący górnicy i hutnicy oraz reliefowo przedstawiono krucyfiks i adorujących go górników⁴⁶. Żeleźce inkrustowane były złotem i srebrem, z ażurowym herbem elektoratu Saksonii, drzewce obłożono srebrną, repusowaną i rytowaną blachą, miejscami złożoną.

Najcenniejsza barta znajduje się w zbiorach Grüne Gewölbe w Dreźnie. Jest ona elementem zestawu górniczego, który złotnik Samuel Klemm we Freibergu wykonał dla księcia elektora Jana Jerzego II w latach 1675–1677. Topór zrobiony został ze srebra, miejscami złożonego, z emaliowanymi przedstawieniami, inkrustowany kamieniami (jaspis, granaty, kryształy górskie, ametysty, opale, różne odmiany kwarcu), oraz z żelaza⁴⁷.

⁴² [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47, 1911, 1912, s. 21; R. Géroudet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, *Armes Anciennes*, No 1, 1953, s. 103; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 40, 96.

⁴³ Barta inkrustowana, 1662, Muzeum Narodowe w Krakowie, nr inw. V 2144.

⁴⁴ Barta inkrustowana, 1663, kat. 1.

⁴⁵ Wyposażenie górnicze, jakie otrzymał każdy z czterech synów księcia, obok srebrnego, połączanego kielicha, składało się z 18 sztuk i kosztowało każde ponad 108 guldenów. Ponieważ także wszyscy pozostali członkowie rodziny zostali obdarowani drogimi prezentami, koszty wyniosły ponad 1055 guldenów. Przy czym książę elektor przybył z rodziną do Freibergu nie z okazji jakiegoś święta, lecz na polowanie na jelenie.

⁴⁶ H. Winkelmann: *Der Bergbau in der Kunst*, Essen 1958, s. 122, il. 169; <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/281101>.

⁴⁷ H. Winkelmann: *Der Bergbau in der Kunst*, Essen 1958, s. 120, il. 89, 90; M. Bachmann, H. Marx, E. Wächter: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Leipzig 1990, s. 237–238, 259; <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/117494>.

yet been answered. Perhaps, the visual attractiveness of such a weapon, which was just becoming a gala weaponry, was of some importance.

A typical feature of miner's axes are flat and quite thin metal heads³⁹, which by “wrapping” around the axe handle and fixing with metal heads form a frame. This creates on one side the plane characteristic of carpenter's axes. Rieß, and after him also Anacker, explain this solution not so much by the origin from carpenter's axes, but by its relative ease during production. Metal heads were cut from iron sheet. The frame, which was shaped by the blacksmith by folding, is in some examples not exactly welded to the rest of the sheet, and sometimes even only riveted. Such weapons were probably lighter than battle or working axes, which may have been of some importance in the case of axes with a gala function⁴⁰.

Anacker attempted to determine when the oldest representations of axes – in paintings, woodcuts, and sculptures – appeared and carried out a critical analysis of them. Unfortunately, these artefacts are difficult to date, and those that have been presented in earlier literature are uncertain and most likely were created later or may have supplementations⁴¹.

As already mentioned, the oldest dated miner's axe dates back to 1622⁴², while the axe from the National Museum in Krakow (the oldest in the collections of the Polish museums) is 40 years younger⁴³. A year later, the oldest miner's axe, which is in the collection of the Museum in Wieliczka, was made⁴⁴.

An early and at the same time unique example of a richly decorated miner's axe (Prunkbarte) is a specimen given by the town council of Freiberg to prince-electors John George (II) during his visit to the town in 1629. It was made by David Winkler

³⁹ The sheet of metal heads is approx. 3–4 mm thick.

⁴⁰ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, *Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins*, 51: 1916, 1917; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, p. 48.

⁴¹ H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, pp. 32–39.

⁴² [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47, 1911, 1912, p. 21; R. Géroudet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, *Armes Anciennes*, No 1, 1953, p. 103; H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzbergbaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, pp. 40, 96.

⁴³ Inlaid axe, 1662, National Museum in Krakow, inv. no. V 2144.

⁴⁴ Inlaid axe, 1663, cat. 1.

BUDOWA I TYPY BART

Charakterystyczny wygląd bart górniczych, który wykształcił się pod koniec XVI lub na pocz. XVII w., nie podlegał większym modyfikacjom do końca XVIII w. Opisywane topory górnicze są bronią obuchową i składają się z żeleźców (ostrze) oraz drzewców (toporzysko)⁴⁸.

Żeleźce wykonywano z blachy żelaznej (rzadziej z cyny). Topór ma kształt prostokąta z krótką brodą w dolnej części, przechodzącego u góry w charakterystyczny długi kolec (szpic) zabezpieczony często mosiężną kulką (żołędziem). Zwykle w środkowej części ma podłużne wycięcie w kształcie krzyża lub trójlistnej koniczyny z szerszą łodyżką przy liściach. Rzadziej występują bardziej skomplikowane, ażurowe przedstawienia, takie jak herb saski czy młotki górnicze. Zwykle na toporze znajdują się także dwie grupy małych otworków (zgrupowane po trzy lub pięć sztuk). Spotykane są egzemplarze, w których otwory te są wypełnione mosiądzem, co może świadczyć o ich dekoracyjnej funkcji. Otwory umieszczane na żeleźcach, według interpretacji badaczy średniowiecznych toporów, służyły do zawieszania topora, wyciągania gwoździ, przymocowania futerału oraz wiązania ze sobą żeleźców przeznaczonych na sprzedaż. Według niektórych były znakiem magicznym lub oznaką kultu i ozdobą⁴⁹. Pierwsi badacze bart sugerowali, że otwory w kształcie koniczynek należy wiązać z symboliką germańską⁵⁰.

Osada (mocowanie żeleźców) jest niesymetryczna. Jak już wyżej wspomniano, blacha owinięta jest wokół drzewców i zgrzana z płaszczyzną żeleźców w taki sposób, że z jednej strony powstaje płaszczyzna – podobnie jak w toporach cieśli. Na osadzie po przeciwnej stronie niż ostrze znajduje się młotek (obuch). Na niektórych egzemplarzach toporów, przy osadzie, można odnaleźć odbitą cechę wykonawcy.

⁴⁸ M. Gradowski, Z. Żygulski Jun.: *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998, s. 51–53; J. Kruczek: *Arma offensiva. Broń ręczna z minionych stuleci*, Pszczyna 2001.

⁴⁹ Poglądy na temat funkcji otworów na żeleźcach oraz literatura dotycząca tego tematu zebrana została w publikacji: P. N. Kotowicz: *Nie tylko żeleźca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów* (w.): *Ad oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra 2008, s. 456–459.

⁵⁰ [G.] Rieff: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1917; F. Bleyl: *Beulich und volkskundlich Beachtenswerter aus dem Kulturgebiete des Silberbergbaus zu Freiberg, Schneeberg und Johanngeorgenstadt*, Dresden 1917.

and is now in the Rüstkammer in Dresden⁴⁵. Working miners and metallurgists are depicted on the axe, and the crucifix and miners adoring it are depicted in relief⁴⁶. The metal heads were inlaid in gold and silver, with the openwork coat of arms of the Electorate of Saxony, the shaft covered with silver, embossed and engraved sheet, gilded in places.

The most valuable axe is in the collection of the Grüne Gewölbe in Dresden. It is part of a mining set, which the gilder, Samuel Klemm, made in Freiberg for prince-electors John George II in the years 1675–1677. The axe was made of silver, gilded in places, with enamelled representations inlaid with stones (jasper, garnet, mountain crystals, amethysts, opals, various varieties of quartz) and iron⁴⁷.

STRUCTURE AND TYPES OF AXES

The characteristic appearance of miner's axes, which developed at the end of the 16th century or at the beginning of the 17th century, was not subject to major modifications until the end of the 18th century. The described miner's axes are blunt weapons and consist of metal heads (blade) and shaft (axe handle)⁴⁸.

The metal heads were made of iron sheet (less often of tin). The axe is rectangular in shape with a short beard in the lower part, elongated in the upper section in the shape of a characteristic long spike, often secured with a brass ball (acorn). In the central part it usually has an elongated cross-shaped or shamrock-shaped cutout with a broader stem at the leaves. More complex, openwork depictions such as the coat of arms of Saxony or hammer and pick symbol are less common. There are also usually two groups of small holes (grouped in groups of three or five) on the axe. There are examples, in which these holes are filled with brass, which may

⁴⁵ The mining equipment that each of the prince's four sons received, apart from a silver, gilded chalice, consisted of 18 pieces and cost more than 108 guilders each. As all other family members were also given expensive gifts, the cost was more than 1,055 guilders. The prince-electors came with his family to Freiberg not for a holiday, but for deer hunting.

⁴⁶ H. Winkelmann: *Der Bergbau in der Kunst*, Essen 1958, p. 122, fig. 169; <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/281101>.

⁴⁷ H. Winkelmann: *Der Bergbau in der Kunst*, Essen 1958, p. 120, fig. 89, 90; M. Bachmann, H. Marx, E. Wächter: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Leipzig 1990, pp. 237–238, 259; <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/117494>.

⁴⁸ M. Gradowski, Z. Żygulski Jr.: *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warsaw 1998, pp. 51–53; J. Kruczek: *Arma offensiva. Broń ręczna z minionych stuleci*, Pszczyna, 2001.

Toporzysko (trzon) wykonywane było z drewna (z drzew liściastych: dębu, buka, jesionu lub śliwy)⁵¹ lub z poroża jelenia. Jego dolna część przechodziła w charakterystyczną, wydłużoną stopę, czasami wyodrębnioną zastosowaniem innego materiału. Pod nią często jeszcze umieszczano płytkę i kulkę z poroża. Toporzysko najczęściej jest bogato zdobione, rytowane różnego rodzaju przedstawieniami oraz ornamentami.

Barty, ze względu na użyty materiał i sposób zdobienia, można podzielić na kilka typów⁵²:

- Barty wystawne (Prunkbarte) – szczególnie bogato zdobione (z wykorzystaniem emalii, inkrustacji kamieniami szlachetnymi, srebra). Reprezentują wysoki poziom artystyczny. Często wykorzystywane jako podarunek dla monarchów lub dostojników – najwyższych zwierzchników sztygarów.
- Barty rogowe (rurowe, niem. Röhrenbarte) – toporzyska wykonane są z kilku odcinków poroża jelenia nałożonych na drewniany rdzeń. Zwykle są bardzo bogato zdobione przedstawieniami o tematyce religijnej i górniczej, niekiedy wzbogacane sentencjami, rzadziej spotykane są wizerunki książąt. Poszczególne sceny oddzielano ornamentami roślinnymi i geometrycznymi.
- Barty inkrustowane (Einlagebarte) – toporzyska są zdobione inkrustowanymi plakietkami i cętkami z poroża jelenia oraz – rzadziej – z drutu mosiężnego. Wmontowane w drewniany trzon topora liczne płytki o różnych kształtach pokryto przedstawieniami i ornamentami. Najczęściej toporzysko zakończone jest stopą wykonaną z poroża.
- Barty „ze stopą” (Fussbarte) – toporzyska mają zdobienia rytowane bezpośrednio na drewnie lub nie mają ich wcale. Ich główną ozdobą jest stopa z poroża.
- Barty drewniane (Holzbarte) – trzony w całości wykonane z drewna, czasami zdobione są grawerunkami.
- Barty cynowe (Zinnbarte) charakteryzują się odlanymi z cyny żeleźcami. Ten typ barty stosowany był raczej pod koniec XVIII w.

⁵¹ [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, s. 25.

⁵² H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzberghaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, s. 32.

prove their decorative function. The holes placed on the metal heads, according to the interpretation of medieval axe researchers, were used to hang the axe, pull out nails, attach the case, and bind together metal heads intended for sale. According to some researchers, they were a magic sign or a sign of worship and decoration⁴⁹. The first researchers of axes suggested that the clover-shaped holes should be associated with German symbolism⁵⁰.

The frame (fixing of metal heads) is unsymmetrical. As mentioned above, the sheet is wrapped around the shaft and welded to the plane of the metal heads in such a way that a plane is formed on one side – similar to carpenter's axes. On the frame on the opposite side to the blade is the hammer (head butt). On some axes, the manufacturer's imprint can be found next to the frame.

The axe handle (shaft) was made of wood (from deciduous trees: oak, beech, ash or plum)⁵¹ or deer antler. Its lower part ends with a characteristic, elongated base, sometimes distinguished by the use of a different material. An antler plate and a ball were often yet placed under the base. The axe handle is usually richly decorated, engraved with various types of depictions and ornaments.

Due to the material used and the method of decoration, the axes can be divided into several types⁵²:

- Ceremonial axes, (Prunkbarte) – particularly richly decorated (using enamel, gemstone inlay, silver). They represent a high artistic level. They are often used as a gift for monarchs or dignitaries – the supreme superiors of the foremen.
- Antler axes (pipe, German: Röhrenbarte) – axe handles made of several sections of deer antlers placed on a wooden core. They are usually very richly decorated with depictions of religious and mining motifs, sometimes enriched with sentences. Images of princes are less common. Individual scenes were separated by floral and geometric ornaments.

⁴⁹ The views on the function of holes in the metal heads and the reference literature have been collected in the publication: P. N. Kotowicz: *Nie tylko żeleźca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów* (in: *Ad oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, edited by B. Gruszka, Zielona Góra 2008, pp. 456–459).

⁵⁰ [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 51, 1917; F. Bleyl: *Beulich und volkskundlich Beachtenswerter aus dem Kulturgebiete des Silberbergbaus zu Freiberg, Schneeberg und Johanngeorgenstadt*, Dresden 1917.

⁵¹ [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins, 47, 1911, 1912, p. 25.

⁵² H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzberghaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960, p. 32.

IKONOGRAFIA – PRZEDSTAWIENIA NA BARTACH ZE ZBIORU MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA

Kształty niemal wszystkich toporów górniczych były zbliżone, a ich najbardziej indywidualnym, wyróżniającym i jednocześnie najciekawszym elementem były przedstawienia grawerowane na toporzyskach. Można je podzielić na kilka grup, które zostaną kolejno omówione na przykładach bart ze zbioru wielickiego muzeum.

Motywy religijne

Niemal na każdej barcie, w najbardziej eksponowanym miejscu – na grzbiecie toporzyska, tuż pod osadą topora – znajduje się scena adoracji Chrystusa na krzyżu przez dwóch górników (ilustracje 6–9). Tylko w jednym przypadku postaci stojące odwrócone są w stronę przeciwną niż krucyfiks. Ich ubiór różni się od strojów innych górników. Długie tuniki przewiązane w pasie, z kapturem założonym na głowę przypominają starsze przedstawienia strojów górniczych (ilustracja 10)⁵³. Na bartach rogowych scena ta może obejmować trzy⁵⁴ lub tylko jeden⁵⁵ segment toporzyska. W przypadku bart inkrustowanych krzyż wygrawerowany jest na trzech płytkach, powtarzających jego kształt. Ponad głową Chrystusa umieszczony jest *titulus* – tabliczka lub banderola z napisem „INRI” (łac. Iesus Nazarenius Rex Iudaeorum – Jezus Nazarejczyk Król Żydów) lub w jednym przypadku – „IHS” (monogram będący symbolem Jezusa Chrystusa)⁵⁶. Dwie płytki ze stojącymi lub klęczącymi górnikiemami w modlitewnej pozie umieszczone są zwykle symetrycznie po bokach, u jego podstawy. U stóp krzyża czasami ryto czaszkę i skrzyżowane piszczele nawiązujące do pochówku biblijnego Adama na wzgórzu Golgoty (Miejsce Czaszki). W jednym przypadku, obok czaszki, umieszczona została klepsydra symbolizująca upływ czasu⁵⁷. Do rzadkości należy umieszczenie popiersia mężczyzny poniżej stóp Chrystusa⁵⁸. Z kolei na innej barcie w tym miejscu

⁵³ Kat. 1.

⁵⁴ Kat. 3.

⁵⁵ Kat. 10, kat. 9 – tu został wtórnie wmontowany fragment pochodzący z innej barty (odwrócony).

⁵⁶ Kat. 9.

⁵⁷ Kat. 4. W przypadku tej barty brakuje górnej części przedstawienia (głowy Chrystusa oraz tabliczki INRI).

⁵⁸ Kat. 2.

6. Krucyfiks z popiersiem mężczyzny poniżej stóp Chrystusa, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1664, fot. A. Grzybowski

6. Crucifix with the bust of man below the feet of Christ, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1664, photograph by A. Grzybowski

7. Krucyfiks, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1663, fot. A. Grzybowski

7. Crucifix, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1663, photograph by A. Grzybowski

8. Krucyfiks z adorującymi górnikami, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski

8. Crucifix with adoring miners, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358,
photograph by A. Grzybowski

wygrawerowano inicjały zapewne jej właściciela. W kilku przypadkach dolna część krzyża pokryta jest ornamentami geometrycznymi lub roślinnymi (kwiaty).

Rzadziej na toporzyskach bart rytowano inne sceny religijne. Na barcie z 1670 r., na jednej z płytek wyobrażony jest Chrystus Zmartwychwstały, na innej – Bóg

9. Krucyfiks z adorującymi górnikami, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1574, fot. A. Grzybowski

9. Crucifix with adoring miners, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1574,
photograph by A. Grzybowski

- Inlaid axes (Einlagebarte) – axe handles decorated with inlaid plates and spots of deer antlers and – less frequently – of brass wire. Embedded in the wooden shaft of the axe, numerous plates of various shapes are covered with depictions and ornaments. Most often, the axe handle ends with a base made of antlers.
- Axes “with base” (Fussbarte) – axe handles have ornaments engraved directly on the wood or have none at all. Their main ornament is a base made of antlers.
- Wooden axes (Holzbarte) – shaft made entirely of wood, sometimes decorated with engravings.
- Tin axes (Zinnbarte) are characterised by cast tin metal heads. This type of axe was used rather at the end of the 18th century.

10. Górnicy stojący tyłem do krucyfiksu, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski

10. Miners facing away from the crucifix, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski

przedstawiony w półpostaci, z profilu, trzymający w ręce jabłko królewskie. Inne przedstawienia wygrawerowano na stopie toporzyska: Bóg Ojciec tronuujący w otoczeniu chmury, gwiazd, słońca i księżyca. Poniżej, na pagórku, znajduje się słabo widoczna postać z księgą lub tablicami (Mojżesz?). Po drugiej stronie, ponad kartuszem z godłem górniczym wznosi się półpostać Archanioła Michała z wagą i mieczem⁵⁹.

⁵⁹ Kat. 2.

ICONOGRAPHY – DEPICTIONS ON AXES FROM THE COLLECTION OF THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA

The shapes of almost all miner's axes were similar, and the depictions engraved on the axe handles were their most individual, distinctive and also most interesting element. They can be divided into several groups that will be successively discussed on the examples of axes from the collection of the Museum in Wieliczka.

Religious motifs

Almost every axe, in the most exposed place – on the back of the axe handle, just below the axe frame – includes a scene of adoration of Christ on the cross by two miners (Figures 6–9). In only one case the standing figures are facing away from the crucifix. Their clothing differs from that of the other miners. Long tunics tied at the waist, with a hood over the head, resemble older depictions of mining clothes (Figure 10)⁵³. In the case of antler axes, this scene may include three⁵⁴ or only one⁵⁵ segment of the axe handle. In the case of inlaid axes, the cross is engraved on three plates repeating its shape. Above the head of Christ there is a *titulus* – a plate or panel with the inscription “INRI” (Latin: Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum – Jesus the Nazarene, King of the Jews) on in one case – “IHS” (monogram being the symbol of Jesus Christ)⁵⁶. Two plates with standing or kneeling miners in a praying pose are usually placed symmetrically on the sides, at its base. At the foot of the cross, a skull and crossbones were sometimes engraved referring to the biblical burial of Adam on Mount Calvary (Place of the Skull). In one case, an hourglass was placed next to the skull, symbolising the passage of time⁵⁷. It is rare to place a bust of a man below the feet of Christ⁵⁸. While, on another axe in this place, the initials, probably of its owner, were engraved. In several cases, the lower part of the cross is covered with geometric or floral (flowers) ornaments.

Other religious scenes were engraved more rarely on the axe handles. On the axe from 1670, one of the plates depicts the Risen Christ, while another depicts

⁵³ Cat. 1.

⁵⁴ Cat. 3.

⁵⁵ Cat. 10, Cat. 9 – here a fragment from another axe was re-inserted (reversed).

⁵⁶ Cat. 9.

⁵⁷ Cat. 4. In the case of this axe, the upper part of the depiction (the head of Christ and the *titulus* INRI) is missing.

⁵⁸ Cat. 2.

Na innej inkrustowanej barcie, datowanej na koniec XVII w., można odnaleźć dwie płytki z wyobrażeniem półpostaci z nimbem (święci, Bóg Ojciec?). Niestety ich zły stan zachowania (zatarty rysunek) nie pozwala na jednoznaczną identyfikację. Znacznie lepiej widoczny jest, wyryty na stopie toporzyska, tronujący Bóg Ojciec z berłem, na chmurach⁶⁰.

Motywy górnicze

Wspomniano już, że w scenie adoracji Chrystusa na krzyżu występują zwykle klęczący lub stojący górnicy, często ze złożonymi dłońmi – w pozie modlitewnej (ilustracja 8). W strojach górników widoczne są elementy charakterystyczne dla ubioru górników używanego w Saksonii w XVII i XVIII w.: kurtka, skóra górnicza, spodnie, nogawice zakończone osłonami kolan (nakolanniki) oraz buty. Górnicy mają zwykle długie włosy, w jednym przypadku ukryte pod kapturem lub czapką (ilustracje 8 i 9). Na jednym przedstawieniu widoczny jest stojący górnik w mundurze z pelerynką i wysokim kapeluszu na głowie (cylinder)⁶¹. Wyjątkowy jest także wspomniany wizerunek górników w strojach starszych, może nawet średniowiecznych (ilustracja 10).

Na toporzysku barty z 1687 r. można odnaleźć kilka przedstawień górników⁶². Na stopie wygrawerowano aż trzy postaci górników: jedna z laską, druga z kagankiem (oba na tle skał), trzecia trzyma różdżkę pomocną podczas poszukiwań złóż rudy. Każdy górnik ma brodę (ten z różdżką ma krótką bródkę) i ubrany jest w strój górników saskich używany w XVII w. Na dwóch innych plakietkach widoczni są stojący górnicy, z których jeden trzyma paradny topór górniczy zawieszony na przedramieniu. Niestety rysunki są miejscami nieczytelne.

Ciekawe jest przedstawienie górnika na plakietce wmontowanej w drzewce barty z 1719 r. Ukazany jest on od przodu, na sobie ma strój charakterystyczny dla górników saskich, trzyma dwa młotki górnicze⁶³.

Czasami plakietki z poroża są mało czytelne, zniszczone, zatarte albo wręcz nie zachowały się do naszych czasów i zastąpiono je drewnianymi uzupełnieniami⁶⁴. W jednym przypadku nad postaciami klęczących górników umieszczono

God presented in half-figure, in profile, holding the globus cruciger in his hand. Other depictions are engraved on the base of the axe handle: God the Father seated on the throne surrounded by a cloud, stars, sun and moon. Below, on the hill, a figure with a book or tablets (Moses?) is barely visible. On the other side, above the cartouche with the hammer and pick symbol, there is a half-figure of Archangel Michael with a scale and a sword⁵⁹.

On another inlaid axe, dating back to the end of the 17th century, two plates can be found with a depiction of a half-figure with a nimbus (saints, God the Father?). Unfortunately, their poor state of preservation (blurred drawing) does not allow for unambiguous identification. Much more visible is the God the Father seated on the throne with a sceptre on the clouds, engraved on the base of the axe handle⁶⁰.

Mining motifs

It has already been mentioned that in the scene of adoration of Christ on the cross there are usually kneeling or standing miners, often with folded hands – in a praying pose (Figure 8). The miners' costumes show elements typical of the miners' clothing used in Saxony in the 17th and 18th centuries: jacket, miner's leather apron, trousers, chaps ending in knee protectors (knee pads) and boots. The miners usually have long hair, in one case hidden under a hood (or cap) (Figures 8–9). One depiction shows a standing miner in uniform with a cape and a high hat on his head (cylinder hat)⁶¹. The mentioned image of miners in older, maybe even medieval, costumes is also unique (Figure 10).

Several depictions of miners can be found in the handle of the axe from 1687⁶². There are as many as three figures of miners engraved on the base: one with a miner's staff, the other with an oil lamp (both against the background of rocks), and the third holding a rod, helpful while exploring ore deposits. Each miner has a beard (the one with a rod has a short beard) and is dressed in Saxon miners' costumes used in the 17th century. Two other plates show the standing miners, one of whom is holding a gala miner's axe hung on his forearm. Unfortunately, the drawings are illegible in some places.

⁶⁰ Kat. 6.

⁶¹ Kat. 5.

⁶² Kat. 4.

⁶³ Kat. 8.

⁶⁴ Kat. 3, 5, 6, 8, 9.

⁵⁹ Cat. 2.

⁶⁰ Cat. 6.

⁶¹ Cat. 5.

⁶² Cat. 4.

11. Górnik urabiający skalę kilofem oraz górnik rozłupujący skalę za pomocą klina pobijanego młotem, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inv. IV/1832, fot. D. Kolakowski

11. Miner working a rock with a miner's pickaxe and miner breaking a rock with a miner's wedge beaten with a hammer, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kolakowski

napisy ze słowami ich modlitwy: „Mein grubenlicht soll Jesus sein” (Jezu bądź moim światłem w kopalni) oraz „So fahr ich fröhlich auß und ein” (Abym szczęśliwie zjeżdżał i wyjeżdżał)⁶⁵.

Na toporzyskach bart rogowych zwykle umieszczano liczne sceny z górnikami. Tak też jest w przypadku jednej z bart, należącej do wielickiego Muzeum. W dziesięciu owalnych polach umieszczone zostały rysunki przedstawiające prace górnicze, prowadzone parami albo w pojedynkę⁶⁶:

- górnik pracujący młotkiem przy pionowej skale,
- górnik rozłupujący skalę za pomocą klina pobijanego młotem trzymanym w obu rękach (ilustracja 11),
- górnik z różdżką, poszukujący rud metalu na powierzchni (w oddali widoczne jest drzewo iglaste),

⁶⁵ Kat. 9.

⁶⁶ Kat. 10.

There is an interesting depiction of a miner on a plate mounted in the shaft of the axe from 1719. He is shown from the front, dressed in a costume typical of Saxon miners, holding two miner's hammers⁶³.

Sometimes the antler plates are hardly legible, damaged, obliterated or even not preserved to our times and they have been replaced with wooden supplementations⁶⁴. In one case, above the figures of the kneeling miners there were inscriptions with the words of their prayer: „Mein grubenlicht soll Jesus sein” (Jesus, be my light in the mine) and „So fahr ich fröhlich auß und ein” (That I may happily go down and out)⁶⁵.

Numerous scenes with miners were usually placed on the antler axe handles. This is also the case with one of the axes belonging to the Museum in Wieliczka. The ten oval fields contain drawings of mining works, carried out in pairs or alone⁶⁶:

- miner working with a hammer on a vertical rock,
- miner breaking rock with a miner's wedge beaten with a hammer held in both hands (Figure 11),
- miner with a rod, exploring for metal ores on the surface (a coniferous tree is visible in the distance),
- two miners hammering into the ground a vertical post (a pole?),
- miner hammering a wedge or a pole into the rock,
- two miners: one is hammering a pole into the ground, the other is holding a rod,
- miner working a rock with a miner's pickaxe held in both hands (Figure 11),
- miner breaking rock with an iron beaten with a hammer,
- two standing miners: one with a miner's axe held on his shoulder, the other with a miner's staff,
- a bending miner picking up a bowl of ore (?) from the ground.

The miners were shown in profile, in various poses (walking, standing, kneeling, bending). The manner in which they carried out their works (breaking rock by hammering a wedge, beating iron with a hammer), the tools used (a rod used to explore for ore deposits), the gala weaponry (axe, miner's staff) and the miners' costume clearly indicate a connection to metal ore mining and Saxony.

⁶³ Cat. 8.

⁶⁴ Cat. 3, 5, 6, 8, 9.

⁶⁵ Cat. 9.

⁶⁶ Cat. 10.

- dwóch górników wbijających młotkami w ziemię pionowy słupek (pręt?),
- górnik wbijający młotkiem w skałę klin lub pręt,
- dwaj górnicy: jeden wbijający w ziemię pręt młotkiem, drugi trzyma różczkę,
- górnik urabiający skałę kilofem trzymanym oburącz (ilustracja 11),
- górnik rozbijający skałę za pomocą żelazka uderzanego młotkiem,
- dwóch stojących górników: jeden z toporem górniczym trzymanym na ramieniu, drugi z laską górniczą,
- schylony górnik podnoszący z ziemi misę z rudą (?).

Górnicy ukazani zostali z profilu, w różnych pozach (kroczący, stojący, klęczący, schylony). Sposób prowadzonych przez nich prac (rozbijanie skał poprzez wbijanie klina, pobijanie żelazka młotkiem), użyte narzędzia (różdżka służąca do poszukiwań złóż rudy), broń paradna (barta, laska górnicza) oraz strój górników wskazują jednoznacznie na związek z górnictwem rud metali i Saksonią.

Herby

Niemal na wszystkich bartach, na stopie toporzyska, grawerowany był herb elektoratu saskiego i dynastii Wettynów (ilustracje 12–24)⁶⁷. Używany w tym kształcie w XVII i XVIII w., składał się z dwóch elementów: w jednym polu są dwa czerwone miecze na czarno-białym tle, a w drugim – położony ukośnie na prawo zielony pasek (wieniec) symbolizujący gałązkę ruty na polu z pięcioma złotymi i pięcioma czarnymi poziomymi pasami. Przytoczony opis herbu dotyczy wersji barwnej, która w przypadku rytowanego przedstawienia z konieczności musiała zostać zamieniona na monochromatyczną.

W jednym przypadku godło zostało umieszczone na płytce z poroża jelenia w kształcie tarczy herbowej, wmontowanej w górną część toporzyska (a nie na jego stopie)⁶⁸. Takie umiejscowienie herbu należy do rzadkości. Godło Wettynów umieszczano zwykle na okrągłym lub owalnym polu obramowanym wieniec lub ornamentem albo na tarczy herbowej. Czasami nad herbem rytowano jeszcze koronę (zamkniętą)⁶⁹. Herby były grawerowane mniej lub bardziej starannie, poprawnie, a czasami wręcz jako odwrócone⁷⁰. Zdarzają się jednak wyjątki. Na jednej z bart

⁶⁷ Kat. 1, 3, 6–8, 10.

⁶⁸ Kat. 4.

⁶⁹ Kat. 3.

⁷⁰ Kat. 1.

12. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski

12. Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski

Coats of arms

On almost all the axes, the coat of arms of the Electorate of Saxony and the House of Wettin was engraved on the base of the axe handle (Figures 12–24)⁶⁷. Used in this shape in the 17th and 18th centuries, it consisted of two elements: in one field there are two red swords on a black and white background, and in the

⁶⁷ Cat. 1, 3, 6–8, 10.

13. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski

13. Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski

14. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kolakowski

14. Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kolakowski

zamiast herbu saskiego wygrawerowana jest scena religijna z Bogiem Ojcem⁷¹, na innej przedstawienia na stopie są mocno zatarte i trudne do identyfikacji⁷². W jednym przypadku oryginalna stopa nie zachowała się i została dorobiona z wykorzystaniem górnej części trzonka innej barty rogowej (z przedstawieniem adoracji Chrystusa na krzyżu)⁷³.

⁷¹ Kat. 2.

⁷² Kat. 5.

⁷³ Kat. 9.

other – a green stripe (wreath) located diagonally on the right, symbolising a sprig of rue in a field with five gold and five black horizontal stripes. The cited description of the coat of arms refers to the colour version, which, in the case of the engraved depiction, necessarily had to be changed to monochrome one.

In one case, the emblem was placed on a plate of deer antlers in the shape of a coat of arms, mounted in the upper part of the axe handle (and not on its base)⁶⁸. Such placement of the coat of arms is rare. The emblem of the Wettins was often placed on round or oval field framed with a wreath or ornament, or on a coat of arms. Sometimes a (closed) crown was engraved above the coat of arms⁶⁹. The coats of arms were engraved more or less carefully, correctly, and sometimes even reversed⁷⁰. However, there are exceptions. On one axe, instead of the coat of arms of Saxony, a religious scene with God the Father is engraved⁷¹, on another, the depictions on the base are very blurred and difficult to identify⁷². In one case, the original base did not survive and was made using the top of the shaft of another antler axe (with a depiction of the adoration of Christ on the cross)⁷³.

Placing the coat of arms of the Electorate of Saxony on almost all miner's axes proves the direct relationship of this type of gala weaponry with Saxony, where mining was supported by the rulers, which in turn influenced its development and importance for the country. However, there are also a few examples of axes on which a different coat of arms was engraved instead of the Saxon one. In the collections of the Museum of Applied Arts in Poznań there are two axes with the coat of arms of the Kingdom of Poland – the White Eagle, on the chest of which the coat of arms of the Commonwealth is placed – in a four-fold shield in a cross, squared coats of arms of the Kingdom of Poland (White Eagle) and the Grand Duchy of Lithuania (coat of arms of Lithuania depicting Lithuanian rider)⁷⁴. Perhaps this was a specific reference to the assumption of the throne of the Commonwealth by the representatives of the Wettins dynasty – the princes-electors of Saxony.

⁶⁸ Cat. 4.

⁶⁹ Cat. 3.

⁷⁰ Cat. 1.

⁷¹ Cat. 2.

⁷² Cat. 5.

⁷³ Cat. 9.

⁷⁴ National Museum in Poznań [MNP], inv. no. MNP Rm 1339, MNP Rm 1340.

Umieszczanie niemal na wszystkich toporach górniczych herbu elektoratu saskiego udowadnia bezpośredni związek tego typu broni paradnej z Saksonią, gdzie górnictwo było wspierane przez panujących, co wpłynęło z kolei na jego rozwój i znaczenie dla państwa. Znane są jednak także nieliczne przykłady bart, na których zamiast saskiego, wygrawerowano inny herb. W zbiorach Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu znajdują się dwie barty, na których można odnaleźć herb Królestwa Polskiego – Orzeł Biały, na piersi którego umieszczono herb Rzeczypospolitej – w tarczy czwórdzielnej w krzyż skwadrowane herby Królestwa Polskiego (Orzeł Biały) i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Pogoń)⁷⁴. Być może było to swoiste nawiązanie do objęcia tronu Rzeczypospolitej przez przedstawicieli dynastii Wettynów – książąt elektorów saskich.

Godła górnicze

Po drugiej stronie stopy toporzyska zwykle umieszczano godło górnicze⁷⁵. Symbol ten składa się z dwóch skrzyżowanych narzędzi: żelaza (żelazko, niem. Eisen) – rodzaj młotka o ostrym zakończeniu, którym urabiano złożę, oraz młotka (perlik, pyrlik, niem. Schlägel) o płaskich końcach, którym uderzano w żelazko. Na toporzysku barty z 1687 r., w górnej jego części, godło górnicze zostało umieszczone na płycie w kształcie tarczy herbowej (jako rewers opisanego powyżej herbu saskiego)⁷⁶. Dodatkowo wygrawerowano tam jeszcze datę wykonania topora. Skrzyżowane młotki często były umieszczane na ozdobnym kartuszu lub otoczone wieńcem. Czasami towarzyszą im dodatkowe zdobienia, inicjały – prawdopodobnie właściciela – oraz data wytworzenia topora (ilustracje 15–17, 20). Na jednej z bart młotki górnicze otoczone są owalnym wieńcem z liści laurowych przewiązanym szarfą, zwieńczonym koroną zamkniętą z krzyżem, wzbogaconym dekoracją w kształcie labrów. W dolnej części – pod wieńcem umieszczone są: kokarda i strusie pióra (ilustracja 18). Dodatkowo, na płycie z poroża umieszczonej pod stopą, powtórzono godło w postaci skrzyżowanych młotków, tym razem bez rozbudowanego otoczenia. Interesujące jest przedstawienie wygrawerowane na innej barcie, gdzie nad kartuszem z godłem górniczym widoczna jest półpostać Archanioła Michała z mieczem i wagą (ilustracja 17)⁷⁷.

⁷⁴ Muzeum Narodowe w Poznaniu, nr inw. MNP Rm 1339, MNP Rm 1340.

⁷⁵ Kat. 1–3, 7, 8, 10.

⁷⁶ Kat. 4.

⁷⁷ Kat. 2.

15. Młotki górnicze i data 1663 na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski

15. Hammer and pick symbol and date 1663 on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski

16. Młotki górnicze, data 1701 i inicjały „DS” na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski

16. Hammer and pick symbol, date 1701 and initials “DS” on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski

Hammer and pick symbols

The hammer and pick symbol was usually placed on the other side of the axe handle base⁷⁵. This symbol consists of two crossed tools: chisel (iron, German: Eisen) – a type of a sharp-edged hammer, which was used to cut the deposit, and a hammer (mallet, miner's hammer, German: Schlägel) with flat ends, with which an

⁷⁵ Kat. 1–3, 7, 8, 10.

17. Młotki górnicze, data 1670 i inicjały „AE” na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1564, fot. A. Grzybowski

17. Hammer and pick symbol, date 1670 and initials “AE” on the base of the miner’s axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1564, photograph by A. Grzybowski

18. Młotki górnicze na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kolakowski

18. Hammer and pick symbol on the base of the miner’s axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kolakowski

Zdarzają się jednak wyjątki. Na jednej z bart, w miejscu, gdzie zwykle umieszczano godło górnicze, odnaleźć można scenę religijną z Bogiem Ojcem w chmurach⁷⁸. W innym egzemplarzu – oryginalna stopa została wymieniona⁷⁹.

⁷⁸ Kat. 6.

⁷⁹ Kat. 9.

iron was struck. On the handle of the axe from 1687, in its upper part, the hammer and pick symbol was placed on a plate in the shape of a coat of arms (as the reverse of the coat of arms of Saxony described above)⁷⁶. Additionally, the date of the axe was engraved there. Crossed hammers were often placed on a decorative cartouche or surrounded by a wreath. Sometimes they are accompanied by additional decorations, initials – probably of the owner – and the date of manufacture of the axe (Figures 15–17, 20). On one axe, the miner’s hammers are surrounded by an oval wreath of laurel leaves tied with a sash, topped with a crown closed with a cross, enriched with mantling decoration. In the lower part – under the wreath there are a bow and ostrich feathers (Figure 18). In addition, the emblem in the form of crossed hammers is repeated on an antler plate placed under the base, this time without an extended surrounding. There is an interesting depiction engraved on another axe, where above the cartouche with the hammer and pick symbol there is a half-figure of the Archangel Michael with a sword and a scale (Figure 17)⁷⁷.

However, there are exceptions. On one of the axes, in the place where the hammer and pick symbol was usually placed, a religious scene with God the Father in the clouds can be found⁷⁸. In another example, the original base was replaced⁷⁹.

Portraits of the princes–electors of Saxony

The portraits of the mighty – usually depicted in half-figure, full-figure, and sometimes even on horseback – are an interesting but relatively rare motif on axes. In the case of one of the axes in the collection of the Museum in Wieliczka, two busts of men wearing crowns, with a long wig, are engraved on its shaft⁸⁰. These are probably the images of the prince–elector of Saxony (Figure 19). This axe has an engraved date of “1680”, which could indicate the figure of John George II of Wettin (1613–1680), reigning in Saxony from 1656.

Dates

An important issue in describing and interpreting the works of artistic craftsmanship is as precisely as possible determining the time of their creation.

⁷⁶ Cat. 4.

⁷⁷ Cat. 2.

⁷⁸ Cat. 6.

⁷⁹ Cat. 9.

⁸⁰ Cat. 3.

Portrety książąt – elektorów saskich

Ciekawym, choć stosunkowo rzadko spotykanym na bartach motywem są portrety możnych – przedstawianych zwykle w półpostaci, w całości, a czasami nawet na koniu. W przypadku jednej z bart, znajdującej się w zbiorze wielickiego muzeum, na jej trzonku wygrawerowano dwa popiersia mężczyzn w koronach, z długą peruką⁸⁰. Prawdopodobnie są to wyobrażenia saskiego księcia–elektora (ilustracja 19). Ten egzemplarz barty ma wyrytą datę „1680”, co mogłoby wskazywać na postać Jana Jerzego II Wettyna (1613–1680), panującego w Saksonii od 1656 r.

Daty

Ważną kwestią w opisywaniu i interpretacji wytworów rzemiosła artystycznego jest możliwie precyzyjne określenie czasu ich powstania. Jak już wspomniano, kształt bart górniczych wykształcił się w połowie XVII w. i był naśladowany do końca XVIII w. Przedstawienia umieszczane na toporzyskach to ustalony i zwykle naśladowany przez autorów zbiór ikonograficzny (adoracja krzyżka, sceny religijne, górnicze, herb saski, godło górnicze). W ustaleniu datowania mogłyby być pomocne zastosowane ornamenty i motywy dekoracyjne charakterystyczne dla pewnych okresów w sztuce, jednak wydaje się, że warsztaty wytwarzające barty cechowało naśladownictwo, tradycjonalizm, a czasami nawet pewien prymitywizm. Wszystko to powoduje duże trudności w datowaniu poszczególnych egzemplarzy.

Zdarza się, że na toporzysku została wygrawerowana data, choć oczywiście mogła ona zostać dopisana także później. Na pięciu bartach ze zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka ich twórcy umieścili daty – prawdopodobnie dotyczące czasu powstania. Wszystkie one znajdują się na polach z godłem górniczym, a w jednym przypadku – pod tarczą herbu saskiego. Najstarsza barta przechowywana w wielickim muzeum pochodzi z 1663 r. (ilustracja 15)⁸¹, a niewiele młodsze są egzemplarze z 1670 (ilustracja 17)⁸², 1680 (ilustracja 20)⁸³ oraz 1687 r.⁸⁴ Dwie barty mają wygrawerowane daty wskazujące na początek XVIII w., a mianowicie: 1701 (ilustracja 16)⁸⁵ i 1719⁸⁶.

⁸⁰ Kat. 3.

⁸¹ Kat. 1.

⁸² Kat. 2.

⁸³ Kat. 3.

⁸⁴ Kat. 4.

⁸⁵ Kat. 7.

⁸⁶ Kat. 8.

19. Popiersie księcia–elektora, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563

19. Bust of the prince–elector, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563

20. Młotki górnicze i data 1680 na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563, fot. A. Grzybowski

20. Hammer and pick symbol and date 1680 on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563, photograph by A. Grzybowski

As already mentioned, the shape of miner's axes was developed in the mid-17th century and was imitated until the end of the 18th century. The depictions placed on axe handles are an iconographic collection established and usually imitated by the authors (adoration of the crucifix, religious and mining scenes, coat of arms of Saxony, hammer and pick symbol). The use of ornaments and decorative motifs characteristic of certain periods in art could be helpful in establishing the dating, but it seems that the workshops manufacturing axes were characterised by imitation, traditionalism, and sometimes even a certain primitivism. All this causes great difficulties in the dating of individual axes.

It happens that a date was engraved on the axe, although of course it could have been added later. In the case of five axes from the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, their manufacturers placed dates – probably

Czas powstania pozostałych bart, na których nie umieszczono dat, określany jest orientacyjnie na schyłek XVII⁸⁷ lub XVIII w.⁸⁸ Czasami w datowaniu pomocne są użyte zdobienia i ornamenty, tak jak to ma miejsce w przypadku egzemplarza najmłodszego, ocenianego na lata 1790–1820⁸⁹, na którym rozpoznać można motywy klasycystyczne, charakterystyczne dla tego okresu.

Inicjały

Na stopkach toporzysk niektórych bart odnaleźć można wyryte litery przypuszczalnie odnoszące się do imienia i nazwiska właściciela lub wykonawcy zdobień. Przeważnie są one wkomponowane w tarczę z godłem górniczym (ilustracje 16, 17, 21)⁹⁰. Czasami inicjały umieszczano na krzyżu Chrystusa, poniżej jego stóp, a ponad czaszką⁹¹. Na jednej z bart, w górnej części toporzyska, tuż pod osadą wyryta została litera „Z”⁹².

Motywy i ornamenty roślinne oraz geometryczne

Drzewce bart, poza przedstawieniami figuralnymi – religijnymi i górniczymi oraz herbowymi, zwykle są pokryte także dekoracją ornamentalną – roślinną i geometryczną. W przypadku bart rogowych, których drzewce tworzą połączone segmenty z poroża jelenia, motywy ornamentalne wypełniają niektóre pola oraz je rozdzielają. Znakomitym tego przykładem jest barta rogowa z 1680 r. (nr inw. MŻKW IV/1563). W poszczególnych polach umieszczone zostały parami (na awersie i rewersie) rozmaite motywy: popiersia władców, dekoracyjne serca, kwiaty tulipanów, geometryczne rozety ujęte w koło, odwrócone serca zdobione pasiastym ornamentem, rozety (4 lancetowate liście), serca pokryte „żebrowaniem” (ilustracja 22). Na grzbiecie drzewców występują różne ornamenty geometryczne i roślinne, tworząc dekoracyjny pas przechodzący przez wszystkie segmenty – poniżej krucyfiksu. Na innej barcie z przełomu XVIII/XIX w. w głównych polach poszczególnych segmentów znajdują się sceny z górnikami otoczone owalną ramką⁹³. Są one rozdzielone pasami ze zdobieniami geometrycznymi. Także w tym przypadku

21. Młotki górnicze i inicjały „MK” na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1565, fot. A. Grzybowski

21. Hammer and pick symbol and initials “MK” on the base of the miner’s axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1565, photograph by A. Grzybowski

relating to the time of their creation. They are all on fields with the hammer and pick symbol and, in one case, under the shield of the coat of arms of Saxony. The oldest axe kept in the Museum in Wieliczka dates from 1663 (Figure 15),⁸¹ and slightly younger are axes from 1670 (Figure 17)⁸², 1680 (Figure 20)⁸³ and 1687⁸⁴.

⁸⁷ Kat. 5, 6.

⁸⁸ Kat. 9.

⁸⁹ Kat. 10.

⁹⁰ Kat. 2 – „AE”, IV/1562 – „FK”, IV/358 – „DS”, IV/1565 – „MK”.

⁹¹ Kat. 6 – „AH”.

⁹² Kat. 9.

⁹³ Kat. 10.

⁸¹ Cat. 1.

⁸² Cat. 2.

⁸³ Cat. 3.

⁸⁴ Cat. 4.

22. *Toporzysko barty rogowej z przedstawieniami w poszczególnych segmentach (popiersie, serce, kwiaty, motywy geometryczne), Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563, fot. A. Grzybowski*

22. *Antler axe handle with depictions in individual segments (bust, heart, flowers, geometric motifs), Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563, photograph by A. Grzybowski*

23. *Fragment toporzyska barty rogowej z motywem kwiatowym, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kolakowski*

23. *Fragment of the antler axe handle with floral motif, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kolakowski*

na grzbiecie drzewców umieszczono motywy kwiatowe (ilustracja 23). W pierwszym, górnym segmencie wyryte są dekoracyjnie wijące się kwiaty ponad klęczącymi górnikami adorującymi krucyfiks.

Nazwa innego typu górniczych toporów paradnych – bart inkrustowanych (niem. Einlegebarte) – pochodzi od zdobienia drzewców toporów przez ich inkrustację plakietkami różnej wielkości i kształtu wykonanymi z poroża jelenia, niewielkimi okrągłymi cętkami oraz liniami (ilustracje 24–26)⁹⁴. Zwykle wprawione

⁹⁴ Kat. 1, 2, 5–8.

24. *Fragment toporzyska barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1564, fot. A. Grzybowski*

24. *Fragment of the inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1564, photograph by A. Grzybowski*

25. *Fragment toporzyska barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski*

25. *Fragment of the inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski*

26. *Toporzysko barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1562, fot. A. Grzybowski*

26. *Inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1562, photograph by A. Grzybowski*

Two axes have the engraved dates indicating the beginning of the 18th century, namely: 1701 (Figure 16)⁸⁵ and 1719⁸⁶.

The time of creation of the remaining axes, on which no dates have been placed, is approximate – at the end of the 17th century⁸⁷ or the 18th century⁸⁸. Sometimes

⁸⁵ Cat. 7.

⁸⁶ Cat. 8.

⁸⁷ Cat. 5, 6.

⁸⁸ Cat. 9.

IV/357

IV/1562

IV/1574

IV/1839

27. Cechy wytwórców wybite na żelźcach (Zbiór Sztuki MŻKW, nr inv. IV/357, IV/1562, IV/1574, IV/1839), fot. A. Grzybowski, D. Kolakowski

27. Manufacturer's marks on the metal heads (Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/357, IV/1562, IV/1574, IV/1839), photograph by A. Grzybowski, D. Kolakowski

w drewniane podłoże płytki pokryte są na całej powierzchni rytowaną dekoracją: ornamentami roślinnymi (rozety, kwiaty, wici) oraz geometrycznymi. Czasami plakietki są w kształcie serca⁹⁵ lub żółędzia⁹⁶. Na niektórych okrągłych płytkach niewielkich rozmiarów dostrzec można rysy twarzy, przez co przypominają symbol księżycy⁹⁷.

Funkcję dekoracyjną mają także inkrustacje w postaci linii wykonanych z poroża jelenia oraz drutu mosiężnego lub miedzianego (ilustracja 26). Ze względu na

⁹⁵ Kat. 6, 8.

⁹⁶ Kat. 4.

⁹⁷ Kat. 1.

the used decorations and ornaments are helpful in determining the dates, as in the case of the youngest axe, assessed for the 1790s – 1820⁸⁹, on which it is possible to recognise classicist motifs, characteristic of this period.

Initials

On the axe handle bases of some axes there are engraved letters presumably referring to the name and surname of the owner or maker of the decoration. In most cases they are embedded into the shield with the hammer and pick symbol (Figures 16–17, 21)⁹⁰. Sometimes the initials were placed on the cross of Christ, below his feet and above the skull⁹¹. On one of the axes, in the upper part of the axe handle, just below the frame, the letter “Z” was engraved⁹².

Floral and geometric motifs and ornaments

In addition to depictions of figures – religious and mining, as well as coats of arms – the shaft of axes is usually also covered with ornamental decoration – floral and geometric. In the case of antler axes, the shaft of which form joined segments of deer antlers, thus creating natural segments, ornamental motifs fill in some fields and separate them. An excellent example of this is the antler axe from 1680 (inv. no. CSMW [Cracow Saltworks Museum in Wieliczka] IV/1563). The various motifs were placed in pairs (obverse and reverse) in individual fields: busts of rulers, decorative hearts, tulip flowers, geometric rosettes framed in a circle, inverted hearts decorated with striped ornaments, rosettes (4 lanceolate leaves), “ribbed” hearts (Figure 22). There are various geometric and floral ornaments on the back of the shaft, creating a decorative strip that runs through all the segments – below the crucifix. On another axe from the turn of the 18th and 19th centuries, in the main fields of individual segments, there are scenes with miners surrounded by an oval frame⁹³. They are separated by stripes with geometric ornaments. Also in this case, floral motifs (various types of flowers on a long stem, with leaves) were placed on the back of the shaft (Figure 23). The first, upper segment is carved with decorative twisting flowers above kneeling miners adoring a crucifix.

⁸⁹ Cat. 10.

⁹⁰ Cat. 2 – “AE”, IV/1562 – “FK”, IV/358 – “DS”, IV/1565 – “MK”.

⁹¹ Cat. 6 – “AH”.

⁹² Cat. 9.

⁹³ Cat. 10.

uwarunkowania materiałów, te pierwsze są proste lub łukowate⁹⁸, natomiast metalowe – wiją się różnego rodzaju fantazyjnymi liniami, zawijasami, spiralami⁹⁹.

Cechy wytwórcy na żelźcach

Na wielu żelźcach widoczne są punce wybite przez wykonawcę. Mają one różne kształty (litery „MK”, gmerki, gwiazda). Zwykle umieszczane są w dolnej części żelźców, blisko osady topora (ilustracja 27). Zestawienie tych znaków i analiza licznych toporów górniczych z wielu zbiorów mogłaby prowadzić do pogrupowania i szacunkowego określenia liczby warsztatów produkujących metalowe części toporów.

ANALIZA STYLISTYCZNA

Poziom artystyczny toporów górniczych należących do Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka jest różny, na ogół niestety niski. Omawiane przedmioty noszą cechy sztuki prostej, ludowej, niemal naiwnej. Rysunek jest zwykle schematyczny, nieporadny, z błędami anatomicznymi przy przedstawieniach Chrystusa na krzyżu czy górników oraz uproszczeniami¹⁰⁰. Wrażenie to potęguje nierzadko zły stan zachowania, zatarcie rysunku, zabrudzenia¹⁰¹. Na tym tle wyróżnia się barta z 1670 r.¹⁰² W tym przypadku rysunek jest poprawny, bardziej wyrafinowany. Być może rzemieślnik rytujący plakietki umieszczone na toporzysku miał większy niż w pozostałych przypadkach talent, był staranny, a przy tym korzystał z lepszych wzorów. Najmłodszą w wielickiej kolekcji bartę, z toporzyskiem wykonanym z poroża jelenia, także cechuje bardzo precyzyjny rysunek przedstawień, dbałość o oddanie szczegółów, staranność wykonania i poprawność kompozycji¹⁰³.

Warsztaty wytwarzające drzewce do bart zapewne korzystały z ogólnodostępnych wzorników i grafik, zwłaszcza w przypadku scen adoracji Chrystusa na krzyżu oraz prac górniczych. Dekoracyjny efekt starano się osiągnąć raczej poprzez nagromadzenie, wręcz zagęszczenie rytowanych płytek, cętek, drutów, którymi inkru-

The name of another type of gala miner's axes – the inlaid axes (German: Einlegearte), comes from the decoration of the axe shaft by inlaying them with plates of various sizes and shapes made of deer antlers, small round spots and lines (Figures 24–26)⁹⁴. Usually, the plates set into the wooden base are covered with engraved decorations: floral ornaments (rosettes, flowers, tendrils) and geometric ornaments. Sometimes the plates are in the shape of a heart⁹⁵ or an acorn⁹⁶. Facial features can be seen on some of the small round plates, making them resemble a moon symbol⁹⁷.

Inlays in the form of lines made from deer antlers and brass or copper wire also have a decorative function (Figure 26). Due to the nature of the materials, the former are straight or curved⁹⁸, while the metal ones are twisted with various kinds of fancy lines, swirls, spirals⁹⁹.

Manufacturer's marks on metal heads

There are signatures struck by the manufacturer on many metal heads. They have various shapes (letters “MK”, marks, star). They are usually placed in the lower part of the metal heads, close to the axe frame (Figure 27). The collation of these marks and the analysis of a significant number of miner's axes from many collections could lead to the grouping and estimation of the number of workshops manufacturing metal parts of the axes.

STYLISTIC ANALYSIS

The artistic level of the miner's axes belonging to the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka is different, but, unfortunately, is generally low. It has the characteristic features of simple, folk, almost naive art. The drawing is usually schematic, clumsy, with anatomical errors in the depictions of Christ on the cross or miners, and simplifications¹⁰⁰. This impression is intensified by the bad state of preservation, blurring of the drawing, dirt¹⁰¹. The axe from 1670 stands out against

⁹⁸ Kat. 1, 4.

⁹⁹ Kat. 2. 5.

¹⁰⁰ Kat. 3, 6–9.

¹⁰¹ Kat. 1, 5, 6, 9.

¹⁰² Kat. 2.

¹⁰³ Kat. 4.

⁹⁴ Cat. 1, 2, 5–8.

⁹⁵ Cat. 6, 8.

⁹⁶ Cat. 4.

⁹⁷ Cat. 1.

⁹⁸ Cat. 1, 4.

⁹⁹ Cat. 2. 5.

¹⁰⁰ Cat. 3, 6–9.

¹⁰¹ Cat. 1, 5, 6, 9.

stawiano drzewce¹⁰⁴. Trzonki bart, które były wykonane z poroża jelenia, pokrywano niemal w całości dekoracją figuralną i ornamentami¹⁰⁵.

WSPÓŁCZESNE NAŚLADOWNICTWA BART

W XIX w. chętnie kupowano barty do kolekcji prywatnych i zbiorów towarzystw starożytniczych. Wzrost popytu wpłynął na pojawienie się na rynku kopii i naśladownictw. Z kolei w 2. połowie XX w. w górnictwie polskim chętnie nawiązywano do dawnych tradycji górniczych i projektowano barty (bardy) z mosiężnym toporzykiem. Liczne, współczesne naśladownictwa dawnych saskich toporów paradnych zwykle noszą nazwy kopalń, które je zamówiły, daty oraz przedstawienia związane z górnictwem. Elementy dekoracyjne umieszczano jednak już nie na stylisku, lecz po obu stronach toporzyśka. Jedna z bart, wykonana w 1984 r. ze srebra i czarnego dębu, stała się nawet insygnium rektora Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie¹⁰⁶.

Także w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka znajduje się kilka egzemplarzy współczesnych bart¹⁰⁷. Topory te, z inicjatywy dyrektora technicznego wielickiej kopalni Aleksandra Batko (1928–2006)¹⁰⁸, zostały wykonane w latach 1980–1981, a zaprojektowane przez artystę rzeźbiarza i malarza Władysława Hapkę (1928–1991)¹⁰⁹ dla Kopalni Soli „Wieliczka”. Mają one niezwykle rozbudowany program ikonograficzny nawiązujący do historii kopalni i miasta Wieliczki, tradycji górniczych oraz prac wykonywanych pod ziemią. Na jednej z nich odnaleźć można budynki wielickich klet szybowych (podpisanych), dokument Statutu Krakowskich Żup Solnych z 1368 r., solny pomnik Mikołaja Kopernika z wielickiej kopalni koło dreptakowe, zjazd górników na linie, komory w kopalni, kierat konny, róg Bractwa Kopaczy Wielickich i wreszcie ludzi leżących na łóżkach

¹⁰⁴ Kat. 2, 5, 7, 8.

¹⁰⁵ Kat. 3, 4.

¹⁰⁶ R. Tadeusiewicz: *Topór górniczy jako insygnium rektora AGH*, „Gazeta Krakowska”, z dnia 4.10.2017 r. <https://www.agh.edu.pl/info/article/topor-gorniczy-jako-insygnium-rektora-agh-felieton/> dostęp 10.06.2021.

¹⁰⁷ Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1678, IV/1679, IV/1680, IV/1681.

¹⁰⁸ W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczkan*, Wieliczka 2008, s. 65–66.

¹⁰⁹ Władysław Hapka był autorem solnych rzeźb Kazimierza Wielkiego i Mikołaja Kopernika, ale projektował również przedmioty użytkowe i dekoracyjne, takie jak: kufle, odznaki i medale, papeterie, dyplomy, zaproszenia, noże do papieru oraz barty i laski górnicze. W. Gawroński: *Słownik biograficzny...*, s. 65–66.

this background¹⁰². In this case, the drawing is correct, more sophisticated. Perhaps the craftsman engraving the plates on the axe handle was more talented than in the other cases, was careful, and used better designs. The youngest axe in the collection in Wieliczka, with an axe handle made of deer antlers, is also characterised by a very precise drawing of depictions, attention to detail, carefulness and correctness of the composition¹⁰³.

Workshops manufacturing shafts for axes probably used publicly available designs and engravings, especially for scenes of the adoration of Christ on the cross and mining works. The decorative effect was achieved rather by the accumulation, or even the density of the engraved plates, spots, wires with which the shaft was inlaid¹⁰⁴. The axe shafts, which were made of deer antlers were covered almost entirely with figural decoration and ornaments¹⁰⁵.

CONTEMPORARY IMITATIONS OF AXES

In the 19th century, axes were willingly purchased for private collections and the collections of ancient societies. The increase in demand influenced the appearance of copies and imitations on the market. In turn, in the second half of the 20th century, the Polish mining eagerly referred to old mining traditions and designed axes with brass axe handle. Numerous contemporary imitations of old Saxon gala axes usually bear the names of the mines that ordered them, dates, and mining-related depictions. Decorative elements, however, were no longer placed on the haft, but on both sides of the axe handle. One of the axes, made in 1984 of silver and black oak, even became the insignia of the rector of the AGH University of Science and Technology in Krakow¹⁰⁶.

Also in the collections of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka there are several examples of contemporary axes¹⁰⁷. These axes, on the initiative of the

¹⁰² Cat. 2.

¹⁰³ Cat. 4.

¹⁰⁴ Cat. 2, 5, 7, 8.

¹⁰⁵ Cat. 3, 4.

¹⁰⁶ R. Tadeusiewicz: *Topór górniczy jako insygnium rektora AGH*, „Gazeta Krakowska”, 4.10.2017 <https://www.agh.edu.pl/info/article/topor-gorniczy-jako-insygnium-rektora-agh-felieton/> accessed on 10.06.2021.

¹⁰⁷ Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1678, IV/1679, IV/1680, IV/1681.

28. Współczesna barta górnicza, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1678, fot. A. Grzybowski
 28. Contemporary miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1678,
 photograph by A. Grzybowski

technical director of the Wieliczka Mine, Aleksander Batko (1928–2006)¹⁰⁸, were made between 1980 and 1981, and designed by the sculptor and painter Władysław Hapek (1928–1991)¹⁰⁹ for the “Wieliczka” Salt Mine. They have an extremely extensive iconographic programme relating to the history of the mine and town of Wieliczka, mining traditions and the works carried out underground. On one of them one can find the buildings of the Wieliczka pithead of the shaft (signed), a document of the Charter of the Cracow Saltworks, dated 1368, a salt statue of Nicolaus Copernicus from the Wieliczka mine, a treadwheel, descent of miners on the rope, chambers in the mine, a horse-powered hoisting machinery, the Horn of Salt Diggers Brotherhood of Wieliczka and, finally, people lying on beds in an underground sanatorium (Figure 28)¹¹⁰. On the other one there can be seen, among other things, working miners (one mining salt with a drill, the other – loading salt into the mine railway cars), underground workings with a spraying installation and a miner, a fragment of the saline building with chimneys¹¹¹. The axe handle of the third axe includes a scene of salt evaporating in clay pots; the buildings of Wieliczka from modern times; and on the other side the most important monuments of the town (the pithead of the *Kościuszko* Shaft, the pithead of the *Kinga* Shaft with the buildings of the contemporary saline, the pithead of the *Daniłowicz* Shaft, St. Clement's Church, the Saltworks Castle and the pithead of the *Regis* Shaft)¹¹². Finally, the last one shows scenes of prehistoric salt evaporating, a 17th century saline, a pithead of the shaft, two miners descending on the rope in a harness made of hemp and linen and various mining works. Each axe also bears the coats of arms of Wieliczka, and of the Salt Digger Brotherhood (the logo of the “Wieliczka” Salt Mine), and the dates and the initials of the manufacturers (AB – Aleksander Batko, WH – Władysław Hapek).

These axes refer to mining traditions from modern times and at the same time – thanks to the depictions on them – strongly emphasise their connection with Wieliczka.

¹⁰⁸ W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczkan*, Wieliczka, 2008, pp. 65–66.

¹⁰⁹ Władysław Hapek was the author of salt sculptures of Casimir the Great and Nicolaus Copernicus, but he also designed utility and decorative objects, such as tankards, badges and medals, stationery, diplomas, invitations, paper knives and miner's axes and miner's staff. W. Gawroński: *Słownik biograficzny...*, pp. 65–66.

¹¹⁰ Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1678.

¹¹¹ Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1679.

¹¹² Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1680.

w podziemnym sanatorium (ilustracja 28)¹¹⁰. Na innej dostrzec można między innymi pracujących górników (jeden urabiający sól wiertarką, drugi – ładujący sól do wagoników kolejki), wyrobiska podziemne z instalacją natryskową i górnikiem, fragment budynku warzelni z kominami¹¹¹. Na toporzysku trzeciej barty zamieszczono scenę warzenia soli w garnkach glinianych; zabudowę Wieliczki z czasów nowożytnych, a po drugiej stronie najważniejsze zabytki miasta (nadszybie szybu *Kościuszki*, nadszybie szybu *Kingi* z budynkami współczesnej warzelni, nadszybie szybu *Daniłowicza*, kościół św. Klemensa, zamek żupny oraz nadszybie szybu *Regis*)¹¹². Wreszcie na ostatniej widoczne są sceny prądziejowego warzenia soli, warzelnia z XVII w., kłeta szybowa, dwaj górnicy zjeżdżający u liny w szłągach oraz różne prace górnicze. Na każdej z bart są także herby Wieliczki, Bractwa Kopalni (logo Kopalni Soli „Wieliczka”) oraz daty i inicjały twórców (AB – Aleksander Batko, WH – Władysław Hapek).

Barty te nawiązują do tradycji górniczych z czasów nowożytnych, a jednocześnie – dzięki umieszczonym na nich przedstawieniom – mocno podkreślają ich związek z Wieliczką.

PODSUMOWANIE

Paradne topory górnicze związane są z górnictwem kruszcowym w Saksonii. Ich charakterystyczny kształt prawdopodobnie wyewoluował z górniczego i cieślińskiego narzędzia pracy, ale posiada też cechy broni. Barty stały się także oznaką statusu górników – ludzi wolnych, którzy mieli przywilej posiadania broni. Szybko zaczęły się pojawiać w rękach książąt i kierujących kopalniami.

Barty, podobnie jak laski, były górniczymi odznakami honorowymi, które noszono przy uroczystych okazjach jako ozdobę i część stroju. Wykorzystywane były między innymi podczas parady Akademii Górniczej we Freibergu (w XVIII w.). Ponieważ barty górnicze były zabierane jako pamiątki przez byłych studentów Akademii Górniczej we Freibergu, wraz z nimi rozprzestrzeniły się po całej Europie.

Topory górnicze były istotną częścią stroju górniczego, podobnie jak szpady lub szable oraz kordziki. Stały się ważnym elementem i symbolem tradycji górniczych,

SUMMARY

The gala miner's axes are related to the mining of ores in Saxony. Their characteristic shape probably evolved from a mining and carpentry tool, but it also has the characteristics of weaponry. The axes also became the symbol of miners' status – free people who had the privilege of possessing a weapon. They rapidly started to be carried by princes and managers of mines.

Miner's axes, just like miner's staff, were like mining honorary badges carried during ceremonies as a decoration and an element of clothes. They were used, among other things, during parades at the Freiberg Mining Academy (in the 18th century). As miner's axes were taken as souvenirs by former students of the Freiberg Mining Academy, they spread with them across Europe.

The miner's axes were an essential part of the miner's costume, as were swords or sabres and dirks. They became an important element and symbol of mining traditions, cultivated not only in Saxony but also in other countries. Their later brass imitations, often referred to as axes, were manufactured in contemporary Poland. They were given to deserving miners and dignitaries during the miner's day “Barbórka” and other mining ceremonies. In the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, there is a very large collection of gala miner's axes, representing the two most common types: antler and inlaid axes. The collection is diverse and at the same time representative – it gathers axes manufactured over a period of about 150 years. The oldest axe is engraved with the date 1663, and the latest one was probably made at the turn of the 18th and 19th centuries.

The collection, which was started in 1970, continues to expand and constitutes an important part of the collections related to mining art and tradition. The importance of the collection is emphasised by the fact that a large part of it is displayed in the Museum's underground exhibition, moreover, the exhibits are willingly lent for temporary exhibitions, organised in the Museum in Wieliczka or outside it.

Can the gala miner's axes be associated with the “Wieliczka” Salt Mine? Most of them have the coat of arms of the Electorate of Saxony, which clearly indicates their provenance. It would be difficult to associate them with the territory of Poland at that time. Only two miner's axes, from the Museum of Applied Arts in Poznań, have the coat of arms of the Commonwealth engraved on them. Whether they were made for someone going to Poland, or whether the Saxons were so proud that their prince-electors took the throne of the Commonwealth – it is impossible to find out.

¹¹⁰ Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1678.

¹¹¹ Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1679.

¹¹² Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1680.

kultywowanych nie tylko w Saksonii, ale także w innych krajach. Ich późniejsze mosiężne naśladownictwa zwane często bardami, były wytwarzane we współczesnej Polsce. Wręczano je zasłużonym górnikom i dygnitarzom podczas barbórek i innych uroczystości górniczych. W Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka znajduje się bardzo liczny zbiór paradnych toporów górniczych, reprezentujących dwa najczęściej spotykane typy: barty rogowe i inkrustowane. Kolekcja jest różnorodna a jednocześnie reprezentatywna – gromadzi barty wytworzone przez okres około 150 lat. Najstarszy topór nosi bowiem wygrawerowaną datę 1663, a najpóźniejszy powstał prawdopodobnie na przełomie XVIII i XIX w.

Kolekcja, która została zapoczątkowana w 1970 r., nadal jest rozbudowywana i stanowi ważną część zbiorów związanych ze sztuką i tradycją górniczą. Znaczenie zbioru podkreśla fakt, iż duża jego część pokazywana jest na ekspozycji podziemnej Muzeum, co więcej – eksponaty te chętnie wypożyczane są na wystawy czasowe, organizowane w wielickim muzeum lub poza nim.

Czy paradne topory górnicze można powiązać z wielicką kopalnią soli? Większość posiada herb elektoratu saskiego, co jednoznacznie wskazuje na ich proveniencję. Trudno byłoby je wiązać z terenem ówczesnej Polski. Jedynie dwa topory górnicze, pochodzące z Muzeum Sztuk Użytkowych w Poznaniu, mają wryty herb Rzeczypospolitej. Czy wykonano je dla kogoś udającego się do Polski, czy też Saksończycy byli tak dumni z objęcia przez ich księcia-elektora tronu Rzeczypospolitej – tego nie sposób dociec.

Nie można łączyć którejkolwiek z bart bezpośrednio z Wieliczką i kopalnią soli. Trafiły one bowiem do wielickiego Muzeum znacznie później, zakupione od osób prywatnych. Jednak historyczne i kulturowe związki Rzeczypospolitej z Saksonią są warte podkreślenia.

Okres panowania w Rzeczypospolitej Augusta II i Augusta III z rodu Wettinów w 1. połowie XVIII w. był dla wielickiej kopalni soli czasem rozwoju, wprowadzania nowoczesnych udogodnień i sprawnego zarządzania. Kierowanie żupami krakowskimi oddano w ręce fachowców, związanych z górnictwem saskim. Jednym z nich był Jan Gottfryd Borlach – geometra, twórca planów wielickiej kopalni, sprawny administrator i inicjator ważnych dla postępu technicznego przedsięwzięć¹¹³. Niestety, nie zachowała się żadna informacja o tym, czy przywiózł on ze sobą bartę.

¹¹³ U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXX, 2015, s. 33–68.

None of the axes can be directly linked to Wieliczka and the salt mine. This is because they found their way to the Museum in Wieliczka much later, they were purchased from private persons. However, the historical and cultural links between the Commonwealth and Saxony are worth stressing.

The period of the reign of August II and August III of the Wettin dynasty in the first half of the 18th century was a time of development, modern facilities and efficient management for the “Wieliczka” Salt Mine. The management of the Cracow Saltworks was entrusted to professionals associated with the Saxon mining. One of them was Jan Gottfryd Borlach – a surveyor, creator of the plans for the Wieliczka mine, efficient administrator and initiator of important projects for technical progress¹¹³. Unfortunately, no information has survived as to whether he brought an axe with him.

¹¹³ U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXX, 2015, pp. 33–68.

ANEKS

Katalog toporów górniczych
ze zbioru Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka

Opisywane barty znajdują się w Zbiorze Sztuki Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Sześć z nich eksponowanych jest na wystawie „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie” w komorze *Russegger V* w wielickiej kopalni soli¹¹⁴. Pozostałe cztery przechowywane są w magazynie.

29. Topór górniczy
inkrutowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1148,
fot. A. Grzybowski

1
Nr inw.: MŻKW IV/1148
Nazwa: topór górniczy ceremonialny
Rodzaj: barta inkrutowana
Wymiary: żeleźce – długość: 24 cm; szerokość: 24 cm
toporzysko – długość: 73 cm
całkowita długość – 91 cm
Technika: rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie
Tworzywo: poroże jelenia, drewno, żelazo
Wytwórnia: manufaktura nieznana
Data powstania: 1663 (data na stopie)
Miejsce powstania: Saksonia
Sygnatury, znaki twórcy: brak
Inskrypcje, znaki: brak
Otworki na żeleźcu: wycięcie w kształcie trójliścia, pięć okrągłych otworków w grupie (w górnej części)
Przedstawienia na toporzysku: plakietki – krucyfiks, modlący się górnicy w strojach średniowiecznych (?), ornamenty; cętki na stopie młotki górnicze w wieńcu; data; herb elektoratu saskiego w wieńcu (odwrócony) zapasowa stopa
Proweniencja historyczna: należała do zbiorów ks. Witolda Czartoryskiego, według rejestru z pocz. XVIII w. znajdującego się w pałacu Radziwiłłowskim w Nieświeżu; barta należała do sztygara F. Kessla
Pochodzenie: zakupiona w 1979 r. od osoby prywatnej z Warszawy
Miejsce przechowywania: wystawa „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”, komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

¹¹⁴ Na wystawie eksponowana jest także barta należąca do zbiorów Zamku Królewskiego na Wawelu (jako depozyt).

ANNEX

Catalogue of miner's axes from the collection
of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka (CSMW)

The described axes are in the Art Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. Six of them are exhibited at the exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise” in the *Russegger V* chamber in the “Wieliczka” Salt Mine¹¹⁴. The remaining four are kept in the warehouse.

29. Inlaid miner's
axe, Art Collection of
the CSMW, inv. no.
IV/1148, photograph by
A. Grzybowski

1
Inv. no.: CSMW IV/1148
Name: ceremonial miner's axe
Type: inlaid axe
Dimensions: metal heads – length: 24 cm; width: 24 cm
axe handle – length: 73 cm
total length – 91 cm
Technique: engraving, openwork, inlay, forging
Material: deer antlers, wood, iron
Manufacturer: unknown manufacturer
Date of origin: 1663 (date on the base)
Place of origin: Saxony
Manufacturer's signatures and marks: none
Inscriptions, marks: none
Holes on the metal head: trillium-shaped cutout, five round holes in the group (in the upper part)
Motifs on the axe handle: plates – crucifix, praying miners in medieval costume (?), ornaments; spots; on the base there are hammer and pick in a wreath; date; coat of arms of the Electorate of Saxony in a wreath (reversed) spare base
Historical provenance: belonged to the collections of the Prince Witold Czartoryski, according to the register from the beginning of the 18th century located in the Radziwiłł palace in Niasvizh; the axe belonged to the foreman F. Kessel
Origin: purchased in 1979 from a private person from Warsaw
Place of storage: exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V* chamber in the Wieliczka Salt Mine

¹¹⁴ The exhibition also includes the axe belonging to the collection of the Wawel Royal Castle (as a deposit).

2

Nr inw.: MŻKW IV/1564**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 21,2 cm; szerokość: 22 cm
toporzysko – długość: 73 cm
całkowita długość – 87,5 cm**Technika:** rytowanie, azur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo, miedź**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** 1670 (data na stopie)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** brak**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „AE” (na stopie)**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzysku:** plakietki: krucyfiks, modlący się górniczy, Chrystus Zmartwychwstały i przedstawiony w półpostaci z profilu, z jabłkiem królewskim, ornamenty inkrustacja drutem miedzianym – ornamenty; na stopie: Bóg Ojciec w chmurze, słońce, księżyc, postać na pagórku, przed nią księga (tablice); młotki górnicze, data, sygnatura – w wieńcu, nad którym Archanioł Michał z wagą i mieczem w półpostaci
Pochodzenie: zakupiona w 1995 r. od Michała Sapiehy z Belgii (wykup z depozytu Muzeum Narodowego w Krakowie)**Miejsce przechowywania:** wystawa „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”, komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

30. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1564,
fot. A. Grzybowski

2

Inv. no.: CSMW IV/1564**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 21.2 cm; width: 22 cm
axe handle – length: 73 cm
total length – 87.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron, copper**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 1670 (date on the base)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** none**Inscriptions, marks:** “AE” signature (on the base)**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** plates: crucifix, praying miners, the Resurrected Christ depicted in half-figure in a profile, with royal apple, ornaments; copper wire inlay – ornaments; on the base: God the Father in a cloud, sun, moon, figure on a hill, in front of it a book (tablets); hammer and pick, date, signature – in a wreath, above which Archangel Michael with a scale and a sword in a half-figure**Origin:** purchased in 1995 from Michał Sapieha from Belgium (redemption from the deposit of the National Museum in Krakow)**Place of storage:** exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V* chamber in the Wieliczka Salt Mine

30. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1564,
photograph by A. Grzybowski

3

Nr inw.: MŻKW IV/1563**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta rogowa**Wymiary:** żeleźce – długość: 26 cm;
szerokość: 22 cm
toporzysko – długość: 69,5 cm
całkowita długość – 89,5 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** 1680 (data na stopie)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** żeleźce sygnowane**Inskrypcje, znaki:** brak**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzysku:** plakietki – krucyfiks, modlący się górniczy, przedstawienia władców w półpostaci, rozety, kwiaty, serca, ornamenty; na stopie: młotki górnicze w wieńcu, data; herb elektoratu saskiego pod koroną**Pochodzenie:** zakupiona w 1995 r. od Michała Sapiehy z Belgii (wykup z depozytu Muzeum Narodowego w Krakowie)**Miejsce przechowywania:** wystawa „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”, komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

31. Topór górniczy rogowy,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1563,
fot. A. Grzybowski

3

Inv. no.: CSMW IV/1563**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** antler axe**Dimensions:** metal heads – length: 26 cm; width: 22 cm
axe handle – length: 69.5 cm
total length – 89.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 1680 (date on the base)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** signed metal heads**Inscriptions, marks:** none**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** plates – crucifix, praying miners, images of half-figure rulers, rosettes, flowers, hearts, ornaments; on the base: hammer and pick in a wreath; date; coat of arms of the Electorate of Saxony under the crown**Origin:** purchased in 1995 from Michał Sapieha from Belgium (redemption from the deposit of the National Museum in Krakow)**Place of storage:** exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V* chamber in the Wieliczka Salt Mine

31. Antler miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1563,
photograph by A. Grzybowski

4

Nr inw.: MŻKW IV/1839**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 26,5 cm; szerokość: 22,6 cm
toporzysko – długość: 63,5 cm
całkowita długość – 85 cm**Technika:** rytowanie, azur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** 1687 (data na toporzysku)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** żeleźce sygnowane**Inskrypcje, znaki:** „43” na płycie pod stopą**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie

trójliścia, okrągłe otworki w grupach: 4 / 3

Przedstawienia na toporzysku: plakietki –

krucyfiks (górna część obcięta), klęczący górniczy, górnik trzymający bartę górniczą, górnik stojący, herb elektoratu saskiego, godło górnicze (skrzyżowane młotki) z datą 1687, żołędzie, ornamenty roślinne; linie; cętki; na stopie: górnik wsparty na lasce; stojący górnik, trzymający lampkę (kaganek), górnik z różdżką (na grzbiecie); pod stopą: płytka, metalowa kulka

Pochodzenie: zakupiona w 2021 r. w antykwaracie w Ostrawie (Czechy)**Miejsce przechowywania:** magazyn – Zbiór Sztuki MŻKW

32. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1839,
fot. D. Kolakowski

4

Inv. no.: CSMW IV/1839**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 26.5 cm; width: 22.6 cm
axe handle – length: 63.5 cm
total length – 85 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 1687 (date on the axe handle)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** signed metal heads**Inscriptions, marks:** “43” on the plate under the base**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 4 / 3**Motifs on the axe handle:** plates – crucifix (upper part cut off), kneeling miners, miner holding the miner's axe, standing miner, coat of arms of the Electorate of Saxony, hammer and pick (crossed hammers) with date 1687, acorns, floral ornaments; lines; spots; on the base: miner supported by a miner's staff; standing miner, holding a lamp (oil lamp), miner with a rod (on the back); under the base: plate, metal ball**Origin:** purchased in 2021 in an antique shop in Ostrava (Czech Republic)**Place of storage:** warehouse – Art Collection of the CSMW

32. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1839,
photograph by D. Kolakowski

5

Nr inw.: MŻKW IV/1562**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 27,2 cm; szerokość: 24,2 cm
toporzysko – długość: 67 cm
całkowita długość – 89 cm**Technika:** rytowanie, azur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo, miedź**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** XVII w. (?)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** żeleźce sygnowane**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „FK” (na stopie)**Otworki na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzysku:** plakietki – krucyfiks, górnik w cylindrze, przedstawienia zatarte, ornamenty; cętki; inkrustacja drutem miedzianym – ornamenty; na stopie: przedstawienia zatarte, sygnatura**Pochodzenie:** zakupiona w 1995 r. od Michała Sapiehy z Belgii (wykup z depozytu Muzeum Narodowego w Krakowie)**Miejsce przechowywania:** magazyn – Zbiór Sztuki MŻKW

33. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1562,
fot. A. Grzybowski

5

Inv. no.: CSMW IV/1562**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 27.2 cm; width: 24.2 cm
axe handle – length: 67 cm
total length – 89 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron, copper**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 17th century (?)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** signed metal heads**Inscriptions, marks:** “FK” signature (on the base)**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** plates – crucifix, miner in a cylinder hat, blurred depictions, ornaments; spots; copper wire inlay – ornaments; on the base: blurred depictions, signature**Origin:** purchased in 1995 from Michał Sapieha from Belgium (redemption from the deposit of the National Museum in Krakow)**Place of storage:** warehouse – Art Collection of the CSMW

33. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1562,
photograph by A. Grzybowski

6

Nr inw.: MŻKW IV/357**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 23,8 cm; szerokość: 24 cm
toporzysko – długość 69 cm
całkowita długość – 88,5 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** koniec XVII w. (?)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** 3 x MK
na żeleźcach**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „AH”
(na grzbiecie toporzyska)**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie
trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzysku:** plakietki:
krucyfiks, modlący się górnicy, kwiaty,
ornamenty; cętki; na stopie: herb elektoratu
saskiego; przedstawienie Boga w chmurach (?)**Pochodzenie:** zakupiona w 1970 r.**Miejsce przechowywania:** wystawa „Żupy
Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”,
komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

34. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/357,
fot. A. Grzybowski

6

Inv. no.: CSMW IV/357**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 23.8 cm; width: 24 cm
axe handle – length 69 cm
total length – 88.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay,
forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** end of the 17th century (?)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:**
3 x “MK” on the metal heads**Inscriptions, marks:** “AH” signature
(on the back of the axe handle)**Holes on the metal head:** trillium-shaped
cutout, round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** plates: crucifix,
praying miners, flowers, ornaments; spots ;
on the base: coat of arms of the Electorate of
Saxony; depiction of God in the clouds (?)**Origin:** purchased in 1970**Place of storage:** exhibition “Cracow
Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V*
chamber in the Wieliczka Salt Mine

34. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/357,
photograph by A. Grzybowski

7

Nr inw.: MŻKW IV/358**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 23,8 cm; szerokość: 24 cm
toporzysko – długość: 69 cm
całkowita długość – 87,5 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** 1701 (data na stopie)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** brak**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „DS” (na stopie)**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 5 / 3**Przedstawienia na toporzystku:** plakietki – krucyfiks, modlący się górnicy, rozety, ornamenty; cętki; na stopie: herb elektoratu saskiego w wieńcu; młotki górnicze w wieńcu; data, sygnatura**Pochodzenie:** zakupiona w 1970 r.**Miejsce przechowywania:** wystawa „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”, komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

35. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/358,
fot. A. Grzybowski

7

Inv. no.: CSMW IV/358**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 23.8 cm; width: 24 cm
axe handle – length: 69 cm
total length – 87.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 1701 (date on the base)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** none**Inscriptions, marks:** “DS” signature (on the base)**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 5 / 3**Motifs on the axe handle:** plates – crucifix, praying miners, rosettes, ornaments; spots; on the base: coat of arms of the Electorate of Saxony in a wreath, hammer and pick in a wreath, date, signature**Origin:** purchased in 1970**Place of storage:** exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V* chamber in the Wieliczka Salt Mine

35. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/358,
photograph by A. Grzybowski

8

Nr inw.: MŻKW IV/1565**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żelźce – długość: 23 cm; szerokość: 21,7 cm
toporzysko – długość: 68 cm
całkowita długość – 87,3 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** 1719 (data na stopie)**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** brak**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „MK” (na stopie)**Otwory na żelźcu:** wycięcie w kształcie trójliścia, okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzystku:** plakietki:

krucyfiks, modlący się górniczy, górnik trzymający młotki, rozety, ornamenty; cętki; na stopie – herb elektoratu saskiego pod koroną, data; młotki górnicze w wieńcu, sygnatura

Pochodzenie: zakupiona w 1995 r. od Michała Sapięhy z Belgii (wykup z depozytu Muzeum Narodowego w Krakowie)**Miejsce przechowywania:** wystawa „Żupy Krakowskie – przedsiębiorstwo królewskie”, komora *Russegger V* w wielickiej kopalni soli

36. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1565,
fot. A. Grzybowski

8

Inv. no.: CSMW IV/1565**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 23 cm; width: 21.7 cm
axe handle – length: 68 cm
total length – 87.3 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 1719 (date on the base)**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** none**Inscriptions, marks:** “MK” signature (on the base)**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** plates: crucifix, praying miners, miner holding hammers, rosettes, ornaments; spots; on the base – coat of arms of the Electorate of Saxony under the crown, date; hammer and pick in a wreath, signature**Origin:** purchased in 1995 from Michał Sapięha from Belgium (redemption from the deposit of the National Museum in Krakow)**Place of storage:** exhibition “Cracow Saltworks – Royal Enterprise”, *Russegger V* chamber in the Wieliczka Salt Mine

36. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1565,
photograph by A. Grzybowski

9

Nr inw.: MŻKW IV/1574**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta inkrustowana**Wymiary:** żeleźce – długość: 22,5 cm; szerokość: 22,5 cm
toporzysko – długość 72,5 cm
całkowita długość – 89,5 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** kość, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** XVIII**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** żeleźce sygnowane, bez obucha**Inskrypcje, znaki:** sygnatura „Z”
(w górnej części toporzyska)**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia, okrągłe otworki w grupach: 5 / 3**Przedstawienia na toporzysku:** plakietki – krucyfiks, plakietki bez dekoracji (uzupełnienie), ornamenty; cętki; stopa pochodząca z górnej części toporzyska innej barty – krucyfiks, modlący się górnik, napis: Mein gru/benlicht / soll Jesus / sein Jezu bądź moim światłem w kopalni
So fahr ich / frölich auß / und ein Abym
dobrze zjeżdżał i wyjeżdżał**Pochodzenie:** zakupiona w 1997 r. od osoby prywatnej z Krosna**Miejsce przechowywania:** magazyn – Zbiór Sztuki MŻKW

37. Topór górniczy inkrustowany,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1574,
fot. A. Grzybowski

9

Inv. no.: CSMW IV/1574**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** inlaid axe**Dimensions:** metal heads – length: 22.5 cm; width: 22.5 cm
axe handle – length 72.5 cm
total length – 89.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** bone, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** 18th century**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** signed metal heads, without head butt**Inscriptions, marks:** “Z” signature
(in the upper part of the axe handle)**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout, round holes in the groups: 5 / 3**Motifs on the axe handle:** plates – crucifix, plates without decoration (supplement), ornaments; spots; base from the upper part of the axe handle of another axe – crucifix, praying miners, inscription: Mein gru/benlicht / soll Jesus / sein Jesus, be my light in the mine, So fahr ich / frölich auß / und ein That I may happily go down and out**Origin:** purchased in 1997 from a private person from Krosno**Place of storage:** warehouse – Art Collection of the CSMW

37. Inlaid miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1574,
photograph by A. Grzybowski

10

Nr inw.: MŻKW IV/1832**Nazwa:** topór górniczy ceremonialny**Rodzaj:** barta rogowa**Wymiary:** żeleźce – długość: 24,5 cm; szerokość: 24,5 cm
toporzysko – długość 92 cm
całkowita długość – 78,5 cm**Technika:** rytowanie, ażur, inkrustacja, kucie**Tworzywo:** poroże jelenia, drewno, żelazo**Wytwórnia:** manufaktura nieznana**Data powstania:** [1790–1820]**Miejsce powstania:** Saksonia**Sygnatury, znaki twórcy:** brak**Inskrypcje, znaki:** brak**Otwory na żeleźcu:** wycięcie w kształcie trójliscia (krzyża), okrągłe otworki w grupach: 3 / 3**Przedstawienia na toporzystku:** drzewce pokryte są przedstawieniami o tematyce religijnej (krucyfiks adorowany przez dwóch klęczących górników) i górniczej (10 scen przedstawiających pracę górników: rozbijających skałę za pomocą młotka, kilofka albo klina lub żelazka pobijanego młotkiem, wbijających młotkami pręt, poszukujących rud metalu z pomocą różczki, niosącego misę z rudą oraz dwóch stojących – jeden z bartą górniczą utrzymaną na ramieniu, a drugi z laską górniczą) oraz ornamentami roślinnymi i geometrycznymi; na stopie: herb elektoratu saskiego pod koroną; młotki górnicze w wieńcu, pod koroną; pod stopą: płytka ze skrzyżowanymi młotkami górniczymi, kościana kulka**Pochodzenie:** zakupiona w 2020 r. w antykwariacie w Ostrawie (Czechy)**Miejsce przechowywania:** magazyn – Zbiór Sztuki MŻKW

38. Topór górniczy rogowy,
Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1832,
fot. D. Kolakowski

10

Inv. no.: CSMW IV/1832**Name:** ceremonial miner's axe**Type:** antler axe**Dimensions:** metal heads – length: 24.5 cm; width: 24.5 cm
axe handle – length 92 cm
total length – 78.5 cm**Technique:** engraving, openwork, inlay, forging**Material:** deer antlers, wood, iron**Manufacturer:** unknown manufacturer**Date of origin:** [1790–1820]**Place of origin:** Saxony**Manufacturer's signatures and marks:** none**Inscriptions, marks:** none**Holes on the metal head:** trillium-shaped cutout (cross), round holes in the groups: 3 / 3**Motifs on the axe handle:** shaft covered with motifs of religious themes (a crucifix adored by two kneeling miners) and mining (10 scenes depicting miners working: breaking rock with a hammer, miner's pickaxe or wedge or iron beaten with a hammer, hammering a bar with hammers, searching for metal ores using a rod, carrying a bowl with ore and two standing miners – one with a miner's axe held on his shoulder and the other with a miner's staff) and floral and geometric ornaments; on the base – coat of arms of the Electorate of Saxony under the crown; hammer and pick in a wreath, under the crown; under the base: plate with hammer and pick, bone ball**Origin:** purchased in 2020 in an antique shop in Ostrava (Czech Republic)**Place of storage:** warehouse – Art Collection of the CSMW

38. Antler miner's axe,
Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1832,
photograph by D. Kolakowski

BIBLIOGRAFIA

- « H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzberghaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.
- « M. Bachmann, H. Marx, E. Wächtler: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Dresden 1989 (Leipzig 1990).
- « *Der Bergbau in der Kunst*, wyd. H. Winkelmann, Essen 1958.
- « F. Bleyl: *Beulich und volkskundlich Beachtenswerter aus dem Kulturgebiete des Silberbergbaus zu Freiberg, Schneeberg und Johanngeorgenstadt*, Dresden 1917.
- « [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47, 1911, 1912, s. 20–32.
- « [A.] Borchers: *Bergbarten*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 54, 1923, s. 18–23.
- « [A.] Borchers: *Ursprung und Zweck der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51, 1916, 1917, s. 62–66.
- « *Brücke zwischen den Völkern – Zur Geschichte der Frankfurter Messe. Band 3: Ausstellung zur Geschichte der Frankfurter Messe*, red. P. Stahl, Frankfurt am Main 1991, s. 107–108.
- « H. Clauss: *Bergmännische Arbeitsvorgänge in volkskünstlerischer Gestaltung*, „Deutsches Jahrbuch für Volkskunde”, 3, 1957, s. 407–446.
- « A. Demmin: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung*, Leipzig 1869.
- « A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka przewodnik*, Wieliczka 1975.
- « *Dzieje żup krakowskich*, praca zbiorowa, pod red. A. Jodłowski, Wieliczka 1988.
- « *Encyklopedia broni. 7000 lat historii uzbrojenia*, red. D. Harding, Warszawa 1995, s. 24, il. 6.
- « K.-E. Fritzsche, F. Sieber: *Bergmännische Trachten des 18. Jahrhunderts im Erzgebirge und im Mansfeldischen*. Akademie-Verlag, Berlin 1957, s. 79.
- « G. Galinsky (Hrsg.): *Reymann, Fotodokumentaristen der Bergstadt Freiberg 1865–1945*, 2, verbesserte Auflage, Fotokinoverlag, Leipzig 1988.
- « W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczian*, Wieliczka 2008.
- « R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, „Armes Anciennes”, No 1, 1953, s. 103–108, planche XXV–XXXVI.
- « M. Gradowski, Z. Żygulski Jun.: *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1982.
- « M. Gradowski, Z. Żygulski Jun.: *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998.
- « R. Haller: *Berg – und hüttenmännisches Leben in der Hofmark Bodenmais 1580–1820*. Zwiesel 1970.

BIBLIOGRAPHY

- « H. Anacker: *Von Beilen, Barten und Häckchen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des sächsischen Erzberghaus*, „Freiberger Forschungshefte”, D 31, 1960.
- « M. Bachmann, H. Marx, E. Wächtler: *Der silberne Boden. Kunst und Bergbau in Sachsen*, Dresden 1989 (Leipzig 1990).
- « *Der Bergbau in der Kunst*, edited by H. Winkelmann, Essen 1958.
- « F. Bleyl: *Beulich und volkskundlich Beachtenswerter aus dem Kulturgebiete des Silberbergbaus zu Freiberg, Schneeberg und Johanngeorgenstadt*, Dresden 1917.
- « [A.] Borchers: *Über Bergbarten. Ein Beitrag zur Volks und Heimatskunde des Erzgebirges*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 47, 1911, 1912, pp. 20–32.
- « [A.] Borchers: *Bergbarten*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 54, 1923, pp. 18–23.
- « [A.] Borchers: *Ursprung und Zweck der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51, 1916, 1917, pp. 62–66.
- « *Brücke zwischen den Völkern – Zur Geschichte der Frankfurter Messe. Band 3: Ausstellung zur Geschichte der Frankfurter Messe*, edited by P. Stahl, Frankfurt am Main 1991, pp. 107–108.
- « H. Clauss: *Bergmännische Arbeitsvorgänge in volkskünstlerischer Gestaltung*, „Deutsches Jahrbuch für Volkskunde”, 3, 1957, pp. 407–446.
- « A. Demmin: *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung*, Leipzig 1869.
- « A. Długosz: *Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka przewodnik*, Wieliczka 1975.
- « *Dzieje żup krakowskich*, collective work, edited by A. Jodłowski, Wieliczka 1988.
- « *Encyklopedia broni. 7000 lat historii uzbrojenia*, edited by D. Harding, Warsaw 1995, p. 24, fig. 6.
- « K.-E. Fritzsche, F. Sieber: *Bergmännische Trachten des 18. Jahrhunderts im Erzgebirge und im Mansfeldischen*. Akademie-Verlag, Berlin 1957, p. 79.
- « G. Galinsky (Hrsg.): *Reymann, Fotodokumentaristen der Bergstadt Freiberg 1865–1945*, 2, verbesserte Auflage, Fotokinoverlag, Leipzig 1988.
- « W. Gawroński: *Słownik biograficzny wieliczian*, Wieliczka 2008.
- « R. Gérodet: *Notes sur les haches de mineurs Saxons*, „Armes Anciennes”, No 1, 1953, pp. 103–108, planche XXV–XXXVI.
- « M. Gradowski, Z. Żygulski Jr.: *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warsaw 1982.
- « M. Gradowski, Z. Żygulski Jr.: *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warsaw 1998.

- « J. Jaros: *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1976)*, Warszawa–Kraków 1978, s. 11–30.
- « A. Jodłowski: *Przemysł solny na ziemiach polskich – Wystawa w Muzeum Techniki w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, t. 27, 1982, s. 726–728.
- « E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe. komentarz do wystawy*, Wieliczka 2002.
- « A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu „Freiberger Forschungshefte”, Reihe D. „Technik Und Kultur”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Tom 15, Numer 1 (1967), s. 145–159 (151).
- « A. Keckowa: *Żupy krakowskie w XVI–XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- « F. Kirnbauer: *Bausteine zur Volkskunde des Bergmanns oder bergmännisches Brauchtum*, Wien 1958, s. 34.
- « R. Köhler: *Sitte, Brauch und Tracht der Bergleute in alter Zeit*. In: *Unser Egerland*. 29. Jahrgang, Heft 2, 1925.
- « P. N. Kotowicz: *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*, Kraków 2018.
- « P. N. Kotowicz: *Nie tylko żeleźca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów*, (w:) *Ad oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, red. B. Gruszka, Zielona Góra 2008, s. 441–465.
- « P. N. Kotowicz: *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł*, „Collectio Archaeologica Ressorviensis”, t. XXX, Rzeszów 2014.
- « W. Kroker: *Der Bergbau in Kunst und Kultur* (w:) *Deutsche Bergbau-Museum Bochum*, Bochum 1981, s. 90–106.
- « J. Kruczek: *Arma offensiva. Broń ręczna z minionych stuleci*, Pszczyna 2001.
- « S. Majewski: *Honorowy rymsztunek górniczy w dawnych czasach* (w:) *Kalendarz Górniczo-Hutniczy na Rok Zwyczajny 1937*, Warszawa 1937, s. 140–143.
- « L. Marek: *Przyczynek do poznania broni białej wrocławskiej piechoty z XIV–XVI wieku*, (w:) *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, „Wratislavia Antiqua” 6, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2004, s. 41–56.
- « *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, s. 336–340.
- « U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXX, Wieliczka 2015, s. 33–68.
- « P. Müller: *Zur Entstehung der Bergbarte*, „Zeitschrift Bergakademie”, 14. Jg., Nr. 8, Seiten 584–590; Akademie-Verlag Berlin, August 1962.
- « P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, „Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, s. 147–167.

- « R. Haller: *Berg – und hüttenmännisches Leben in der Hofmark Bodenmais 1580–1820*. Zwiesel 1970.
- « J. Jaros: *Dzieje polskiej kadry technicznej w górnictwie (1136–1976)*, Warsaw–Krakow 1978, pp. 11–30.
- « A. Jodłowski: *Przemysł solny na ziemiach polskich – Wystawa w Muzeum Techniki w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, vol. 27, 1982, pp. 726–728.
- « E. Kalwajtys: *Fortuny na soli wyrosłe. komentarz do wystawy*, Wieliczka 2002.
- « A. Keckowa, D. Molenda, J. Pazdur: *Z wydawnictw Akademii Górniczej we Freibergu „Freiberger Forschungshefte”, Reihe D. „Technik Und Kultur”*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Volume 15, Number 1 (1967), pp. 145–159 (151).
- « A. Keckowa: *Żupy krakowskie w XVI–XVIII wieku*, Wrocław–Warsaw–Krakow 1969.
- « F. Kirnbauer: *Bausteine zur Volkskunde des Bergmanns oder bergmännisches Brauchtum*, Wien 1958, p. 34.
- « R. Köhler: *Sitte, Brauch und Tracht der Bergleute in alter Zeit*. In: *Unser Egerland*. 29. Jahrgang, Heft 2, 1925.
- « P. N. Kotowicz: *Early Medieval Axes from the Territory of Poland*, Krakow 2018.
- « P. N. Kotowicz: *Nie tylko żeleźca. Uwagi na temat rzadziej postrzeganych elementów średniowiecznych toporów*, (in:) *Ad oderam fluvium. Księga dedykowana pamięci Edwarda Dąbrowskiego*, edited by B. Gruszka, Zielona Góra 2008, pp. 441–465.
- « P. N. Kotowicz: *Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich. Katalog źródeł*, „Collectio Archaeologica Ressorviensis”, vol. XXX, Rzeszów 2014.
- « W. Kroker: *Der Bergbau in Kunst und Kultur* (in:) *Deutsche Bergbau-Museum Bochum*, Bochum, 1981, pp. 90–106.
- « J. Kruczek: *Arma offensiva. Broń ręczna z minionych stuleci*, Pszczyna 2001.
- « S. Majewski: *Honorowy rymsztunek górniczy w dawnych czasach* (in:) *Kalendarz Górniczo-Hutniczy na Rok Zwyczajny 1937*, Warsaw 1937, pp. 140–143.
- « L. Marek: *Przyczynek do poznania broni białej wrocławskiej piechoty z XIV–XVI wieku*, (in:) *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, „Wratislavia Antiqua” 6, edited by J. Piekalski, K. Wachowski, Wrocław 2004, pp. 41–56.
- « *Meisterwerke bergbautlicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, pp. 336–340.
- « U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXX, Wieliczka 2015, pp. 33–68.

- « A. Nadolski: *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.*, Łódź 1954.
- « K. Neumann: *Breiberger Berg – und Hüttenparade*, Freiberg 1986.
- « *Pod jedną koroną. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*, t. 1–2, Warszawa 1997.
- « F. Pułaski: *Inwentarz zbrojowni Ordynacyi hr. Krasieńskich*, Warszawa 1909.
- « [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51, 1916, 1917, s. 9–22.
- « [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, „Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 52, 1917, 1918, s. 87–92.
- « G. E. Rost: *Trachten der Berg – und Hüttenleute im Königreiche Sachsen: nach dem neuesten Reglement mit landschaftlichen Umgebungen aus den verschiedenen Bergamtsrevieren nach der Natur gezeichnet in Kupfer gestochen und treu colorirt*, Freiberg 1831.
- « *Salz macht Geschichte*, t. 1–2, Augsburg 1995.
- « G. Schreiber: *Der Bergbau in Geschichte, Ethos und Sakralkultur*, „Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen”, vol. 21, Köln u. Opladen 1962.
- « S. Sieber: *Zur Geschichte des erzgebirgischen Bergbaues*, W. Knapp, Halle (Saale) 1954, s. 135.
- « R. Slotta, C. Bartels: *Meisterwerke bergbaulicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, s. 336–340.
- « *Skarby z kolekcji polskich towarzystw naukowych. Katalog wystawy*, red. A. Mierzejewska, A. Kardas, Toruń 2002.
- « M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w.*, „Żupy. Kwartalnik Muzeum Żup Krakowskich”, nr 14, styczeń–marzec 2003, s. 3–5.
- « M. Skubisz: *Paradny topór górniczy – kościany (w:) 70/70. Wystawa jubileuszowa. Katalog*, Wieliczka 2021, s. 76–78.
- « R. Wartusch, O. Wohlgemuth: *Glück auf! Allerlei vom Bergmannsleben*, Düsseldorf 1927.
- « *Weapons. An international encyclopedia from 5000 BC to AD 2000*, red. D. Harding, London 1980.
- « P. Werner: *Die Bergbarte als Zeichen des „freien Bergmanns”*, Schneeberger Heimatbüchlein, 7, 1967.
- « *Wieliczka – Magnum Sal, Begleitheft zur 9. Sonderausstellung des Bergbau-museums*, Klagenfurt 1987.
- « H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, Forschungen und Berichte, Bd. 7, Kunsthistorische Beiträge, 1965, s. 43–53, t. 17–20.
- « H. Winkelmann: *Bergbau*, Düsseldorf 1953.

- « P. Müller: *Zur Entstehung der Bergbarte* “Zeitschrift Bergakademie”, 14. Jg., Nr. 8, Seiten 584–590; Akademie-Verlag Berlin, August 1962.
- « P. Müller: *Zierbarten in Privatbesitz*, “Freiberger Forschungshefte”, D 11, 1955, pp. 147–167.
- « A. Nadolski: *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII w.*, Łódź 1954.
- « K. Neumann: *Breiberger Berg – und Hüttenparade*, Freiberg 1986.
- « *Pod jedną koroną. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*, vol. 1–2, Warsaw 1997.
- « F. Pułaski: *Inwentarz zbrojowni Ordynacyi hr. Krasieńskich*, Warsaw 1909.
- « [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, “Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 51, 1916, 1917, pp. 9–22.
- « [G.] Rieß: *Über die Ursprung der Bergbarte*, “Mitteilungen des Freiburger Altertumsvereins”, 52, 1917, 1918, pp. 87–92.
- « G. E. Rost: *Trachten der Berg – und Hüttenleute im Königreiche Sachsen: nach dem neuesten Reglement mit landschaftlichen Umgebungen aus den verschiedenen Bergamtsrevieren nach der Natur gezeichnet in Kupfer gestochen und treu colorirt*, Freiberg 1831.
- « *Salz macht Geschichte*, vol. 1–2, Augsburg 1995.
- « G. Schreiber: *Der Bergbau in Geschichte, Ethos und Sakralkultur*, “Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen”, vol. 21, Köln u. Opladen 1962.
- « S. Sieber: *Zur Geschichte des erzgebirgischen Bergbaues*, W. Knapp, Halle (Saale) 1954, p. 135.
- « R. Slotta, C. Bartels: *Meisterwerke bergbaulicher Kunst vom 13. bis 19. Jahrhundert*, Bochum 1990, pp. 336–340.
- « *Skarby z kolekcji polskich towarzystw naukowych. Katalog wystawy*, edited by A. Mierzejewska, A. Kardas, Toruń 2002.
- « M. Skubisz: *Barty górnicze z XVII i XVIII w.*, “Żupy. Kwartalnik Muzeum Żup Krakowskich”, No. 14, January–March 2003, pp. 3–5.
- « M. Skubisz: *Paradny topór górniczy – kościany (in:) 70/70. Wystawa jubileuszowa. Katalog*, Wieliczka 2021, pp. 76–78.
- « R. Wartusch, O. Wohlgemuth: *Glück auf! Allerlei vom Bergmannsleben*, Düsseldorf, 1927.
- « *Weapons. An international encyclopedia from 5000 BC to AD 2000*, edited by D. Harding, London 1980.
- « P. Werner: *Die Bergbarte als Zeichen des „freien Bergmanns”*, Schneeberger Heimatbüchlein, 7, 1967.
- « *Wieliczka – Magnum Sal, Begleitheft zur 9. Sonderausstellung des Bergbau-museums*, Klagenfurt 1987.

- « T. Wojciechowski: *Bachmistrzostwo w Bochni*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XIV, Wieliczka 1985, s. 51–106.
- « *Zbiory Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Muzeum Narodowym w Poznaniu. Katalog wystawy*, Poznań 1982, s. 159, poz. 11.

- « H. Wilsdorf: *Die Röhrenbarte von 1726 im Museum für Volkskunde zu Berlin*, Forschungen und Berichte, Bd. 7, Kunsthistorische Beiträge, 1965, pp. 43–53, tables 17–20.
- « H. Winkelmann: *Bergbau*, Düsseldorf 1953.
- « T. Wojciechowski: *Bachmistrzostwo w Bochni*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XIV, Wieliczka 1985, pp. 51–106.
- « *Zbiory Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Muzeum Narodowym w Poznaniu. Katalog wystawy*, Poznań 1982, p. 159, item 11.

Mateusz Gil*

UWAGI O ZNACZENIU I POCHODZENIU TERMINÓW „ŻUPNIK” I „ŻUPA”

ABSTRAKT

W przywileju lokacyjnym Bochni z 1253 r. po raz pierwszy pojawiają się terminy: „żupa” w znaczeniu kopalni soli oraz „żupnik”, będący jej zarządcą. Przed 9 czerwca 1285 r. taki urzędnik zaczął działać również w wielickim przedsiębiorstwie. Od drugiej połowy XIII w. żupami nazywa się ponadto kopalnie kruszcowe w Olkuszu, Chęcinach, Sławkowie i zagłębiu bytomskim. Prawdopodobnie dopiero w drugiej połowie XIV w. zaczyna się w ten sposób określać warzelnie działające na Rusi Czerwonej. Termin „żupnik” jest derywatem od wyrazu „żupa”. We wczesnym średniowieczu oznaczała ona kopalnię i najpewniej etymologicznie nie wiązała się z żupą w znaczeniu jednostki terytorialnej, władzy urzędnika czy jego uposażenia.

Słowa kluczowe: żupnik, żupan, żupca, żupa, żupy krakowskie, żupy kruszcowe, żupy ruskie

* **Mateusz Gil**, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, m.gil@muzeum.wieliczka.pl

Mateusz Gil*

OBSERVATIONS ON THE MEANING AND ORIGIN OF THE TERMS “ŻUPNIK” AND “ŻUPA”

ABSTRACT

The following terms appear for the first time in the foundation charter of Bochnia from 1253: saltworks within the meaning of a salt mine and the saltworks master, being its administrator. Before 9 June 1285, such an official also started acting in the enterprise in Wieliczka. From the second half of the 13th century, the ore mines in Olkusz, Chęciny, Sławków and the Bytom Basin were also called saltworks. It was probably not until the second half of the 14th century that salines operating in the Red Ruthenia began to be referred to in this way. The term “żupnik” [saltworks master] is a derivative of the word “żupa” [saltworks]. In the early Middle Ages, it meant a mine, and most probably, it was not etymologically related to the saltworks in the meaning of a territorial unit, the authority of an official or his emolument.

Key words: saltworks master, saltworks administrator, saltworks manager, saltworks, Cracow saltworks, ore saltworks, Ruthenian saltworks

* **Mateusz Gil**, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, m.gil@muzeum.wieliczka.pl

WSTĘP

Termin *zupparius*, będący łacińskim odpowiednikiem polskiego wyrazu „żupnik”, jako tytuł urzędnika zarządzającego kopalniami soli i kruszców działających na terenie złóż śląsko-krakowskich oraz warzelniami na Rusi Czerwonej występuje w źródłach począwszy od połowy XIII w. i w takim znaczeniu funkcjonował do końca XVIII w. Chociaż literatura poświęcona tym przedsiębiorstwom jest obszerna, to jednak problematyka związana ze znaczeniem i pochodzeniem terminu „żupnik” nie została dotąd w pełni opracowana¹. Celem artykułu jest doprecyzowanie jego zakresu pojęciowego oraz wskazanie, z jakimi określeniami występował on w źródłach średniowiecznych jako tytuł urzędniczy. Próbując ustalić etymologię tego wyrazu, poszczególni badacze łączyli go z terminem „żupan” i związanym z nim terminem „żupa” lub „żupania”. Dyskusja związana z pochodzeniem tego pierwszego pojęcia toczy się przede wszystkim wokół dwóch hipotez. Pierwsza zakłada turecko-tatarskie lub awarskie korzenie żupana. Zwolennicy drugiej wskazują na jego prasłowiańskie pochodzenie².

¹ Podstawowa literatura poświęcona żupom krakowskim została zebrana w: *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra, Wieliczka 1988, s. 382–399. Najważniejsza rozprawa do dziejów żup krakowskich w średniowieczu została napisana przez J. Wyrozumskiego: *Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku*, Kraków 1968. Nowsze opracowania i edycje źródłowe wymienia M. Gil: *Bachmistrzostwa wielickie i bocheńskie w średniowieczu*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. 35, Wieliczka 2021, s. 12–13 (przyp. 6). Do podstawowych publikacji poświęconych górnictwu kruszczowemu na terenie złóż śląsko-krakowskich należy zaliczyć: D. Molenda: *Górnictwo kruszczowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław 1963; T. Dziekoński: *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972. Opracowania i edycje źródłowe dotyczące żup ruskich zebrał W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę żup krakowskich i ruskich przez Mikołaja Serafina w latach 1434–1437. Przyczynek do dziejów gospodarczych Polski w XV wieku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, t. 21, z. 3, Kraków 2001, s. 110–111 (przyp. 24–27). Żupą samborską w XVII i XVIII w. zajmował się ostatnio G. Wrona: *Problematyka żup solnych w kontraktach skarbowych na dobra ekonomii samborskiej z drugiej połowy XVII i XVIII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, Lublin 2019, t. 16, z. 2, s. 219–239.

² Literatura poświęcona żupanom jest obszerna. Najstarsze zapiski źródłowe, w których zostali oni wymienieni omówił wyczerpująco T. Wasilewski: *Żupan* (w:) *Słownik starożytności słowiańskich*.

INTRODUCTION

The term *zupparius*, which is the Latin equivalent of the Polish word “żupnik”, as the title of an official, who managed the salt and ore mines operating in the Silesian-Cracow deposits and the saline in Red Ruthenia, appears in the sources from the mid-13th century, and functioned in this meaning until the end of the 18th century. Although the literature devoted to these enterprises is extensive, the issues related to the meaning and origin of the term “żupnik” have not yet been fully developed¹. The aim of this article is to specify its conceptual scope and to indicate with which terms it appeared in medieval sources as a managerial title. In trying to determine the etymology of this word, individual researchers linked it with the term “żupan” and the associated terms “żupa” or “żupania”. The discussion related to the origin of the former term revolves primarily around two hypotheses. The first hypothesis assumes Turkish-Tatar or Avar roots of the saltworks administrator. The supporters of the second one point to its proto-Slavic origin².

¹ The primary literature on the Cracow Saltworks has been collected in: *Dzieje żup krakowskich*, ed. R. Kędra, Wieliczka, 1988, pp. 382–399. The most important dissertation on the history of the Cracow Saltworks in the Middle Ages was written by J. Wyrozumski: *Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku*, Krakow 1968. More recent source elaborations and editions are mentioned by M. Gil: *Bachmistrzostwa wielickie i bocheńskie w średniowieczu*, “Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (hereinafter: “SMDŻ”), vol. 35, Wieliczka, 2021, pp. 12–13 (footnote 6). The primary publications on ore mining in the Silesian-Cracow deposits include: D. Molenda: *Górnictwo kruszczowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław 1963; T. Dziekoński: *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972. The source elaborations and editions regarding the Ruthenian saltworks are gathered by W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę żup krakowskich i ruskich przez Mikołaja Serafina w latach 1434–1437. Przyczynek do dziejów gospodarczych Polski w XV wieku*, “Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, vol. 21, issue 3, Krakow 2001, pp. 110–111 (footnotes 24–27). The Sambir Saltworks in the 17th and 18th centuries have recently been dealt with by G. Wrona: *Problematyka żup solnych w kontraktach skarbowych na dobra ekonomii samborskiej z drugiej połowy XVII i XVIII wieku*, “Wschodni Rocznik Humanistyczny”, Lublin 2019, vol. 16, issue 2, pp. 219–239.

² The literature devoted to saltworks administrators is extensive. The oldest source records, in which they were mentioned, are discussed exhaustively by T. Wasilewski: *Żupan* (in:) *Słownik starożytności słowiańskich*. *Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku*

Rozważania nad genezą terminów „żupnik” oraz „żupa” (kopalnia) muszą być poprzedzone ustaleniem podstawowych faktów. Konieczne jest wskazanie kiedy pojawiają się one w źródłach po raz pierwszy oraz jakiej ewolucji podlegało ich znaczenie. Z tego powodu artykuł został podzielony na cztery części. Trzy pierwsze zawierają objaśnienie znaczenia omawianych pojęć. Oddzielnie traktują one o kopalniach soli, kruszców oraz warzelniach na Rusi Czerwonej. Część czwarta jest natomiast poświęcona problematyce pochodzenia tych terminów. Podstawę źródłową stanowią dokumenty wydane w kodeksach dyplomatycznych. Najważniejsze okazały się jednak księgi sądowe zawierające ogromną liczbę zapisów odnoszących się przede wszystkim do żupników krakowskich. Na potrzeby niniejszej publikacji przejrano skrupulatnie średniowieczne księgi grodzkie i ziemskie krakowskie oraz fragmentarycznie księgi radzieckie krakowskie³. Wiele informacji

Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII, Wrocław 1982, t. 7, s. 269–270. Starsze opracowania zebrał i omówił V. Procházka: *Župa a župan*, „Slavia antiqua”, t. 15, Poznań 1968, s. 129. Głos w sprawie znaczenia i pochodzenia terminu „żupan” zabrała ostatnio T. Lekova: *On the Origin of the Southern Slav Title Župan* (w:) *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, t. 1, wyd. F. B. Geller, Neapol 2010, s. 257–264. Autorka wyniki swoich badań zamieściła też na bułgarskojęzycznym portalu internetowym *Cyrrillomethodiana*. Taż: *Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title Župan* [https://cyrrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive, dostęp: 3 VIII 2022 r.]. W Polsce tematem tym zajmowali się między innymi: A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 667–668; tenże: *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Kraków 1930, s. 98; tenże: *Dzieje języka polskiego*, Warszawa–Lwów 1906, s. 26; tenże: *O Piaście*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 35, Kraków 1897, s. 330–332; O. Balzer: *O zadrudzie słowiańskiej. Uwagi i polemika*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 13, z. 2, Lwów 1899, s. 208–221; A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa–Poznań 1972, s. 83–100; tenże: *O żupanach w Polsce piastowskiej* (w:) *Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, t. 4, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 108–146; Z. Gołąb: *Słowiańskie żupa, żupan i gupan na tle indoeuropejskim* (w:) *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*, Wrocław 1986, s. 57–64; tenże: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, tłum. M. Wojtyła-Świerżowska, Kraków 2004, s. 283–284, 381–382; K. Tymieniecki: *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, t. 2: *Spółeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię)*, Poznań 1996, s. 256–258; T. Czarnecki: *Pan i żupan* (w:) *Komturzy, rajcy, żupani. Studia z dziejów średniowiecza*, t. 11, red. B. Śliwiński, Malbork 2005, s. 109–122; P. Boroń: *Kniaziołowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010, s. 178–189.

³ *Księgi grodzkie krakowskie* (dalej: GK), Archiwum Narodowe w Krakowie, t. 1–27; *Księgi ziemskie krakowskie*, tamże, t. 1–21; *Księgi radzieckie krakowskie*, tamże, t. 427–430. Najstarsze akta zostały wydane w: *Najdawniejsze księgi sądowe krakowskie*, wyd. B. Ulanowski, *Starodawne prawa polskiego pomniki* (dalej: SP), t. 8, cz. 1–2, Kraków 1884–1886; *Najdawniejsze księgi grodzkie krakowskie z lat 1406–1409*, wyd. W. Filipczyk, we współpracy z M. Zdankiem, Warszawa–Kraków 2019; *Najstarsze*

The considerations on the origin of the terms “żupnik” and “żupa” (mine) must be preceded by the establishment of basic facts. It is necessary to indicate when they first appear in the sources and what evolution their meaning has undergone. For this reason, the article is divided into four sections. The first three sections contain an explanation of the meaning of the discussed terms. They deal separately with salt mines, ore mines and salines in Red Ruthenia. The fourth section, on the other hand, is devoted to the issue of the origin of these terms. The documents issued in diplomatic codes constitute the source basis. The most important, however, turned out to be court books containing a large number of records relating primarily to the Cracow saltworks masters. For the purposes of this publication, the medieval *Acta Castrensia Cracoviensia* and *Acta Terrestria Cracoviensia*, as well as the fragments of *Acta Consularia Cracoviensia*, have been carefully reviewed³. Much information

wieku XII, Wrocław 1982, vol. 7, pp. 269–270. The older elaborations were collected and discussed by V. Procházka: *Župa a župan*, „Slavia antiqua”, vol. 15, Poznań 1968, p. 129. T. Lekova recently spoke on the meaning and origin of the term “Župan”: *On the Origin of the Southern Slav Title Župan* (in:) *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, vol. 1, ed. F. B. Geller, Naples 2010, pp. 257–264. The author has also published the results of her research on the Bulgarian-language website *Cyrrillomethodiana*. Ead.: *Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title Župan* [https://cyrrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive, accessed on: 3 August 2022]. In Poland, this issue was dealt with, among others, by: A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakow 1927, pp. 667–668; id.: *Dzieje kultury polskiej*, vol. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Krakow 1930, p. 98; id.: *Dzieje języka polskiego*, Warsaw–Lviv 1906, p. 26; id.: *O Piaście*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, vol. 35, Krakow 1897, pp. 330–332; O. Balzer: *O zadrudzie słowiańskiej. Uwagi i polemika*, „Kwartalnik Historyczny”, vol. 13, issue 2, Lviv, 1899, pp. 208–221; A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warsaw–Poznań 1972, pp. 83–100; id.: *O żupanach w Polsce piastowskiej* (in:) *Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, vol. 4, ed. S. K. Kuczyński, Warsaw 1990, pp. 108–146; Z. Gołąb: *Słowiańskie żupa, żupan i gupan na tle indoeuropejskim* (in:) *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*, Wrocław, 1986, pp. 57–64; id.: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, translated by M. Wojtyła-Świerżowska, Krakow 2004, pp. 283–284, 381–382; K. Tymieniecki: *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, vol. 2: *Spółeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię)*, Poznań 1996, pp. 256–258; T. Czarnecki: *Pan i żupan* (in:) *Komturzy, rajcy, żupani. Studia z dziejów średniowiecza*, vol. 11, ed. B. Śliwiński, Malbork 2005, pp. 109–122; P. Boroń: *Kniaziołowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010, pp. 178–189.

³ *Księgi grodzkie krakowskie [Acta Castrensia Cracoviensia]* (hereinafter: GK), National Archives in Cracow, v. 1–27; *Księgi ziemskie krakowskie [Acta Terrestria Cracoviensia]*, ibid., vol. 1–21; *Księgi radzieckie krakowskie [Acta Consularia Cracoviensia]*, ibid., vol. 427–430. The oldest records were published in: *Najdawniejsze księgi sądowe krakowskie*, ed. B. Ulanowski, *Starodawne prawa polskiego pomniki* (hereinafter: SP), vol. 8, part 1–2, Krakow 1884–1886; *Najdawniejsze księgi grodzkie krakowskie z lat*

o żupach i żupnikach ruskich znajduje się w aktach grodzkich i ziemskich ziem ruskich. Najstarsze księgi zostały wydane w *Aktach grodzkich i ziemskich z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*⁴.

TERMIN „ŻUPNIK” W ZNACZENIU ZARZĄDCY ŻUP KRAKOWSKICH

Początki eksploatacji soli kamiennej na terenie Małopolski sięgają połowy XIII w.⁵ Termin *zuppa* w znaczeniu przedsiębiorstwa górniczego pojawia się po raz pierwszy w przywileju lokacyjnym Bochni z 1253 r., w miejscu, w którym wystawca określił stosunek wójta do robotników żupy. Podlegali oni pod sąd wójtowski. Wyjątek stanowiły przestępstwa popełnione *w żupie naszej pod ziemią i wewnątrz gór albo szybów i na powierzchni: w domach, wieżach i zagrodach żupy*⁶. Poprzez żupę rozumiano więc nie tylko szyby i podziemne wyrobiska, ale także warzelnię soli oraz należące do przedsiębiorstwa zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Odkrycie soli kamiennej na terenie Wieliczki wiązało się ze zmianami w organizacji tutejszej saliny. Na wzór bocheński została ona wówczas przekształcona w żupę. Termin *suppa* wymienia przywilej lokacyjny tego miasta, wystawiony przez Przemysła II w 1290 r. Prace nad lokacją były jednak prowadzone wcześniej, jej pierwotny projekt przygotowała kancelaria Henryka IV Prawego, gdy władał on dzielnicą krakowską⁷. Obie żupy stały się częścią jednego przedsiębiorstwa, które już w dokumencie z 1290 r. zostało określone jako *suppa Cracoviensis*⁸. Ze względu na lokalizację nazywano je więc żupami krakowskimi. W źródłach średniowiecznych

księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, cz. 1–2, Kraków 1878; *Zapiski z księgi radzieckiej krakowskiej 1393–1400. Uzupełnienie do wydawnictwa „Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa”*, wyd. B. Wyrozumska, „Studia historyczne”, t. 35, z. 1, Kraków 1992, s. 89–110; *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904.

⁴ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego* (dalej: AGZ), t. 1–19, Lwów 1868–1906.

⁵ J. Piotrowicz: *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, „SMDŻ”, t. 2, Wieliczka 1968, s. 173–234.

⁶ [...] *in zuppa nostra infra et intra montes seu schachtas et supra in domibus, gasis et septis zuppe*. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (dalej: KDM), t. 2, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886, nr 439.

⁷ Tamże, nr 515.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława* (dalej: KDKK), cz. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874, nr 91.

about the Ruthenian saltworks and saltworks masters is in the records of the castle court and land of Ruthenian lands. The oldest records were published in *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie*⁴.

THE TERM “ŻUPNIK” IN THE MEANING OF THE CRACOW SALTWORKS ADMINISTRATOR

The beginnings of rock salt exploitation in the Lesser Poland region date back to the mid-13th century⁵. The term *zuppa*, in the meaning of a mining enterprise, appears for the first time in the foundation charter of Bochnia from 1253, in the place where the issuer defined the attitude of the alderman to the workers of the saltworks. They were subject to the alderman court. The exception were crimes committed in our saltworks underground and inside mountains or shafts and on the surface: in houses, towers and homesteads in the saltworks⁶. The saltworks were therefore understood to be not only the shafts and underground workings, but also the saline and the residential and farm buildings belonging to the enterprise. The discovery of rock salt in the area of Wieliczka was associated with changes in the organisation of the local saline. Following the example of Bochnia, it was then transformed into saltworks. The term of *suppa* is mentioned in the foundation charter of this town, issued by Przemysł II in 1290. However, the works on the foundation were carried out earlier, its original design was prepared by the chancellery of Henryk IV Probus, when he ruled the Cracow district⁷. Both saltworks became part of one enterprise,

1406–1409, ed. W. Filipczyk, in collaboration with M. Zdanek, Warsaw–Krakow 2019; *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, eds. F. Piekosiński, J. Szujski, part 1–2, Krakow 1878; *Zapiski z księgi radzieckiej krakowskiej 1393–1400. Uzupełnienie do wydawnictwa „Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa”*, ed. B. Wyrozumska, „Studia historyczne”, vol. 35, issue 1, Krakow 1992, pp. 89–110; *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, ed. S. Krzyżanowski, Krakow 1904.

⁴ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego* (hereinafter: AGZ), vol. 1–19, Lvi, 1868–1906.

⁵ J. Piotrowicz: *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, „SMDŻ”, vol. 2, Wieliczka 1968, pp. 173–234.

⁶ [...] *in zuppa nostra infra et intra montes seu schachtas et supra in domibus, gasis et septis zuppe*. *Kodeks dyplomatyczny Małopolski* (hereinafter: KDM), vol. 2, ed. F. Piekosiński, Krakow 1886, No. 439.

⁷ Ibid., No. 515.

spotykamy się również z nazwami: „żupy solne” (*suppe salis*) oraz „żupy wielickie i bocheńskie” (*suppe Vielicenses et Bochnenses*). Wymiennie z żupą posługiwano się określeniami: salina (*sal, salina*), góry solne (*montes, montes salis*) lub kopalnia soli (*fodina, salifodina, fodina salis*).

Zarząd nad całością gospodarki żupnej sprawowali wspomniani już w przywi-leju lokacyjnym Bochni *zupparii*. Polskim odpowiednikiem słowa *zupparius* jest żupnik. Nazwa ta pojawia się w źródłach wcześniej, jest ona bowiem częścią napisu w otoku pieczęci żupnika Alberta z przełomu XIII i XIV w., który przez Matúša Kučera został utożsamiony z żyjącym w tym czasie wójtem krakowskim Albertem. Jest to jedyna znana dziś pieczęć żupnicza. Tłok tej pieczęci, opatrzony numerem inwentarzowym H 640/63, przechowywany jest w Słowackim Muzeum Narodowym w Bratysławie. Odnaleźć miał go Alojzy Behúnek (żyjący w latach 1846–1914) w grobie, gdy jako proboszcz likwidował cmentarz znajdujący się przy wczesnogotyckim kościele w miejscowości Lančár. Tłok przekazał on następnie historykowi Jurajowi Hodálowi, po śmierci którego włączono go do zbiorów wspomnianego muzeum. Matryca ma formę płaskiego mosiężnego krążka o średnicy 37 mm i grubości 3 mm pozbawionego uchwytu lub zawieszki. Nietypowe jest to, że na jej obu stronach został wygrawerowany wzorzec pieczęci. Podobnie jak czy-nił to M. Kučera, będę nazywał je stroną A oraz stroną B. Na obu stronach w polu pieczętnym znajduje się taki sam herb – w gotyckiej tarczy herbowej kilof górni-czy skrzyżowany z kopaczką górniczą, końce obu stylisk połączone są ze sobą po-ziomą kreską, z którą od spodu stykają się czubkami dwa kliny górnicze. Otoki pieczęci są oddzielone od pól pieczętnych cienką, ciągłą linią, natomiast linie ze-wnętrzne zdobi motyw perełkowy. Legenda na stronie A, zapisana majuskułą, roz-poczyna się w dolnej części otoka i biegnie przeciwnie do ruchu wskazówek ze-gara (z wyjątkiem litery L w wyrazie ALBERTI), ma brzmienie: + S[IGILLVM] ALBERTI ZVPARII. Legenda na stronie B, również zapisana majuskułą, zaczy-na się ponad tarczą i biegnie zgodnie z ruchem wskazówek zegara, nazwa urzę-du jest w niej podana w wersji polskiej: + S[IGILLVM] ALBERTI ZVPNIC⁹.

⁹ M. Kučera: *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 19, Warsza-wa 1974, s. 75–83; rec.: P. Ratkoš: *O pečatidle solného župníka Alberta z polskej Bochni, (Osudy východ-ného Zamaguria na prelome 13. a 14. storočia)*, „Československý Časopis Historický”, t. 24, z. 3, Praga 1976, s. 411–414; polemika: M. Kučera, tamże, t. 25, z. 3, Praga 1977, s. 481–482; tenże: *Pečatidlo polského župníka v zbierkach SNM*, „Zborník Slovenského Národného Múzea. História”, t. 16, Bra-tyslava 1976, s. 129–147; tenże: *Stredoveké Slovensko*, Bratysława 2016, s. 136–142. Wiele pytań dotyczących tej pieczęci pozostaje bez odpowiedzi. Trudno powiedzieć jaki był powód wykonania

which, already in the document of 1290, was referred to as *suppa Cracoviensis*⁸. Due to their location, they were called the Cracow saltworks. In medieval sources we also encounter the names: “saltworks” (*suppe salis*) and “saltworks of Wieliczka and Bochnia” (*suppe Vielicenses et Bochnenses*). The following terms were used interchangeably with the saltworks: saline (*sal, salina*), salt mountains (*montes, montes salis*) or salt mine (*fodina, salifodina, fodina salis*).

The administration of the entire saltworks management was performed by the *zupparii* already mentioned in the foundation charter of Bochnia. The Polish equivalent of the word *zupparius* is “żupnik”. This name appears early in the sources, as it is part of the circumscription of the seal of Albert’s “żupnik” from the turn of the 13th and 14th centuries, which was identified by Matúš Kučera with Albert, the Cracow mayor living at that time. It is the only saltworks seal known today. The matrix of this seal, bearing the inventory number H 640/63, is kept in the Slovak National Museum in Bratislava. Alojzy Behúnek (who lived in the years 1846–1914) was supposed to find it in the tomb, when, as a parish priest, he liquidated the cemetery located at the early Gothic church in Lančár. He then passed the matrix to the historian Juraj Hodál, after whose death it was included in the collection of the aforementioned museum. The matrix is in the form of a flat brass disc with a diameter of 37 mm and a thickness of 3 mm, without a handle or hanger. It is unusual in that a pattern of the seal has been engraved on both sides of it. Just like M. Kučera did, I will call them side A and side B. On both sides in the seal field there is the same coat of arms – in the Gothic coat of arms a mining pickaxe crossed with a mining digger, the ends of both hafts are connected with each other by a horizontal line, with which at the bottom are two mining wedges in contact with their tips. The seal surrounds are separated from the seal fields by a thin continuous line, while the outer lines are decorated with a pearl motif. The legend on side A, written in capital letters, begins at the bottom of the surround and runs counter clockwise (except for the letter L in the word ALBERTI), and reads: + S[IGILLVM] ALBERTI ZVPARII. The legend on side B, also written in capital letters, begins above the dial and runs clockwise, the name of the office is given in the Polish version: + S[IGILLVM] ALBERTI ZVPNIC⁹.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława* (hereinafter: KDKK), part 1, ed. F. Piekosiński, Krakow 1874, No. 91.

⁹ M. Kučera: *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, vol. 19, Warsaw 1974, pp. 75–83; reviewed by: P. Ratkoš: *O pečatidle solného župníka Alberta z polskej Bochni, (Osudy*

W akcie rekognicji Piotra Pikarana z 1406 r. urząd przez niego sprawowany został określony jako żupnictwo (*zuppariatus*)¹⁰. Zarządca przedsiębiorstwa był tytułowany żupnikiem (*zupparius*), żupnikiem solnym (*zupparius salis*), żupnikiem krakowskim (*zupparius Cracoviensis*) lub żupnikiem ziemi krakowskiej (*zupparius terre Cracoviensis*), częściej żupnikiem wielickim i bocheńskim (*zupparius Vielicensis et Bochnensis*). W źródłach średniowiecznych, a w szczególności w księgach sądowych, dominowało jednak określenie „żupnik obu salin” (*zupparius utriusque salis*), w rozwiniętej formie jako „żupnik obu salin wielickiej i bocheńskiej” (*zupparius utriusque salis Vielicensis et Bochnensis*). Nazwy te w księgach miejskich tłumaczono na język niemiecki. Przykładowo w księdze radzieckiej krakowskiej w zapisie z 1400 r. Mikołaj Bochner został określony jako *zupparius beydis salczis*¹¹. W 1409 r. Piotr Pikaran wystąpił z tytułem *beidis salczis saupnige*¹². Żupnik był urzędnikiem książęcym, a po zjednoczeniu Królestwa Polskiego – królewskim. W dokumentach monarcha nazywał go naszym żupnikiem (*zupparius noster*). Później tytułuje się go także żupnikiem króla (*zupparius domini regis*), żupnikiem solnym Królestwa Polskiego (*zupparius salis regni Polonie*) oraz żupnikiem królewskim (*zupparius regius*). Bardzo często rozróżniano czy aktualnie sprawował

takiego właśnie tłoku i dlaczego na jednej stronie nazwę żupnik zapisano po łacinie, a na drugiej po polsku. Nie była to pieczęć dwustronna (monetowa), ponieważ tłoki takich pieczęci składały z dwóch matryc połączonych ze sobą łańcuszkiem lub zawiasem. W przypadku pieczęci o większej średnicy matryce występowały oddzielnie. Do dolnej przylutowywano trzy lub cztery bolce służące jako prowadnice. Przy krawędziach górnej znajdowała się taka sama liczba kółeczek, w które władano bolce w trakcie wyciskania pieczęci. Jako przykład tłoka z czterema prowadnicami można podać datowany na koniec XIII w. tłok pieczęci opactwa Langdon znajdującego się przy wsi West Langdon w Anglii. Trzy prowadnice posiada wykonany w podobnym okresie tłok pieczęci opactwa Inchafray położonego w okolicy wsi Madderty w Szkocji. *Catalogue of British Seal-Dies in the British Museum*, A. B. Tonnochy, Londyn 1952, nr 844, 938. Przychyłam się do hipotezy M. Kučery, że była to pieczęć żupnika solnego, a nie olkuskiego lub jakiegokolwiek innego. Wskazują na to stanowiące godło narzędzia, typowe dla górnictwa solnego. Wyobrażony w polu pieczętnym herb niekoniecznie jest herbem rycerskim. Najpewniej mamy tu do czynienia z tzw. herbem mieszczańskim. W krajach o dużej kulturze heraldycznej patrycjusze miejscy od XIII w. posługiwali się herbami wzorowanymi na herbach rycerskich. Cechą charakterystyczną takiego herbu jest godło. Niekiedy stanowi je wykorzystywany przez mieszczanina gmerk. Często składają się na nie narzędzia związane z jego profesją. Por.: A. Markus, J. Pilnáček: *Znamení a znaky nešlechticů. Zvláštní otisk z Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, ročník V, 1933*, Praga 2004 (przedruk).

¹⁰ J. Zathey: *Ze zdrojů do dziejůw walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 5, Poznań 1955, s. 178.

¹¹ CC, t. 427, s. 165.

¹² Tamże, s. 348.

In the act of recognition of Piotr Pikaran from 1406, the office he held was defined as the “żupnictwo” (*zuppariatus*)¹⁰. The administrator of the enterprise was titled master (*zupparius*), “żupnik” (*zupparius salis*), Cracow “żupnik” (*zupparius Cracoviensis*) or “żupnik” of the land of Cracow (*zupparius terre Cracoviensis*), or, more often, “żupnik” of Wieliczka and Bochnia (*zupparius Vielicensis et Bochnensis*). In medieval sources, and in court books in particular, the dominant term was, however, the term “żupnik of both salines” (*zupparius utriusque salis*), in its expanded form as the “żupnik of both salines of Wieliczka and Bochnia” (*zupparius utriusque salis Vielicensis et Bochnensis*). These names were translated into German in the municipal records. For example, in the Cracow municipal council records, in a note from 1400, Mikołaj Bochner was called as *zupparius beydis salczis*¹¹. In 1409, Piotr Pikaran presented the title of *beidis salczis saupnige*¹². The “żupnik” was a duke’s official, and after the unification of the Kingdom of Poland – a royal one. In the

východného Zamaguria na prelome 13. a 14. storočia, “Československý Časopis Historický”, vol. 24, issue 3, Praha 1976, pp. 411–414; polemic: M. Kučera, *ibid.*, vol. 25, issue 3, Praha 1977, pp. 481–482; *id.*: *Pečatidlo pol'ského župnika v zbírkách SNM*, “Zborník Slovenského Národného Múzea. História”, vol. 16, Bratislava 1976, pp. 129–147; *id.*: *Stredoveké Slovensko*, Bratislava 2016, pp. 136–142. Many questions about this seal remain unanswered. It is difficult to say what was the reason for making such a seal matrix and why the name “żupnik” was written in Latin on one side and in Polish on the other. It was not a double-sided (coin) seal, as the matrixes of such seals consisted of two dies linked together by a chain or hinge. In the case of seals with a larger diameter, the dies were separate. Three or four pins were soldered to the lower one, serving as guides. At the edges of the upper one there were an equal number of circles, into which the pins were inserted when pressing the seal. An example of a matrix with four guides can be a matrix of the seal of Langdon Abbey located at the village of West Langdon in England, which was dated to the end of the 13th century. A matrix of the seal of Inchafray Abbey located near the village of Madderty in Scotland, made in a similar period, has three guides. *Catalogue of British Seal-Dies in the British Museum*, A. B. Tonnochy, London 1952, Nos. 844, 938. I agree with M. Kučera’s hypothesis that it was the seal of the “żupnik”, not Olkusz or any other. This is indicated by the tools constituting the emblem, typical for salt mining. The coat of arms depicted in the seal field is not necessarily the knight’s coat of arms. Most probably we are dealing here with the so-called bourgeois coat of arms. In countries with a strong heraldic culture, urban patricians used coats of arms modelled on knight’s coats of arms from the 13th century. The emblem is a characteristic feature of such a coat of arms. It is sometimes represented by the house mark used by the bourgeoisie. They often consist of tools related to the profession. Cf. A. Markus, J. Pilnáček: *Znamení a znaky nešlechticů. Zvláštní otisk z Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, ročník V, 1933*, Praha 2004 (reprint).

¹⁰ J. Zathey: *Ze zdrojů do dziejůw walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, issue 5, Poznań 1955, p. 178.

¹¹ CC, vol. 427, p. 165.

¹² *Ibid.*, p. 348.

on swój urząd (*zupparius novus/modernus*) lub czy okres jego dzierżawy lub administracji został już zakończony (*zupparius antiquus, olim/pridem zupparius*). Żupników biorących żupy w dzierżawę sporadycznie tytułowano dzierżawcami (*arrendatores*). Grzegorz Lubrański, który otrzymał od króla przedsiębiorstwo w zarząd „do wiernych rąk”, często był nazywany jego faktorem (*factor*)¹³. W czasach nowożytnych takich żupników tytułowano administratorami (*administratores*). W dokumencie wystawionym przez Kazimierza Wielkiego w 1352 r. dzierżawca został określony jako nabywca (*empticius*), ze względu na powszechne wówczas nazywanie dzierżawy sprzedażą (*venditio*), natomiast urzędnik zarządzający żupami z ramienia króla jako komisarz (*commissarius*)¹⁴. W drugiej połowie XV w. pojawia się tytuł *ad fidelem manum commissarius*¹⁵. Piotr Wierzynek w przywileju fundacyjnym szpitala św. Ducha w Wieliczce, wystawionym przez Kazimierza Wielkiego w 1363 r., występuje z tytułem *zupparius supremus de Wyeliczka*¹⁶. W ten sposób podkreślona została zwierzchność żupnika krakowskiego wobec zastępującego go w żupie wielickiej podżupnika, zwanego też podżupkiem (*vicezupparius*)¹⁷. Podżupków nazywano bowiem czasem żupnikami wielickimi lub bocheńskimi. Z tego też powodu Mikołaj Bochner w zapisie sądowej z 1404 r. występuje z tytułem *zupparius generalis salis utriusque*¹⁸.

Żeńskimi formami terminu *zupparius* były *zupparia* oraz *zupparissa*, co można przetłumaczyć jako żupniczka. Nie były to jednak określenia żony żupnika, tylko tytuły zarządczyni podkrakowskiego przedsiębiorstwa. W źródłach występują one bowiem wyłącznie w odniesieniu do Magdaleny Morsztyn, która razem ze swoim mężem Jerzym Morsztynem wzięła żupy w dzierżawę w 1459 r.¹⁹ W 1468 r. woźny sądowy wwiązał Dersława z Rytwian, wojewodę sandomierskiego,

¹³ Por.: K. Pieradzka: *Lubrański Grzegorz* (w:) *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 81–82.

¹⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), t. 3, Poznań 1879, nr 1310.

¹⁵ *Metryka Koronna*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, t. 12, f. 62v.

¹⁶ KDM, t. 3, nr 762.

¹⁷ Łacińska nazwa *vicezupparius* po raz pierwszy występuje w statucie żup krakowskich z 1368 r. dalej: SP, t. 1, s. 217–225; *Jus polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, wyd. J. W. Bandtkie, Warszawa 1831, s. 174–183. Polskie nazwy podżupnik i podżupek pojawiają się w źródłach z XVI w. A. Zajda: *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970, s. 58.

¹⁸ CC, t. 427, s. 194.

¹⁹ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), t. 1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905, nr 518.

documents, the monarch called him our “żupnik” (*zupparius noster*). Later, he is also called the king’s “żupnik” (*zupparius domini regis*), the “żupnik” of the Kingdom of Poland (*zupparius salis regni Polonie*) and the royal “żupnik” (*zupparius regius*). It was often distinguished whether he was currently in office (*zupparius novus/modernus*) or whether the period of his lease or administration had already ended (*zupparius antiquus, olim/pridem zupparius*). The saltworks masters who leased the saltworks were occasionally titled leaseholders (*arrendatores*). Grzegorz Lubrański, who received the enterprise from the king to be administered “to faithful hands”, was often referred to as its factor (*factor*)¹³. In modern times, such saltworks masters were titled administrators (*administratores*). In a document issued by Casimir the Great in 1352, the leaseholder was referred to as a purchaser (*empticius*), due to the then common name of a lease as a sale (*venditio*), while the official managing the saltworks on behalf of the king was referred to as a commissioner (*commissarius*)¹⁴. In the second half of the 15th century, the title *ad fidelem manum commissarius* appears¹⁵. Piotr Wierzynek in the foundation charter of the hospital of the Holy Spirit in Wieliczka, issued by Casimir the Great in 1363, appears with the title *zupparius supremus de Wyeliczka*¹⁶. In this way, the authority of the Cracow saltworks master was emphasised over the deputy saltworks master, also known as vice “żupnik” (*vicezupparius*)¹⁷, who replaced him in the Wieliczka saltworks. “Podżupkowie” were sometimes called “żupnicy” of Wieliczka or Bochnia. For this reason, Mikołaj Bochner, in a court record from 1404, appears with the title *zupparius generalis salis utriusque*¹⁸.

The feminine forms of the term *zupparius* were *zupparia* and *zupparissa*, which can be translated as saltworks mistress. However, these were not the names of the wife of “żupnik”, but the titles of the female administrators of the enterprise near Cracow. In the sources, they appear only in relation to Magdalena Morsztyn, who

¹³ Cf.: K. Pieradzka: *Lubrański Grzegorz* (in:) *Polski słownik biograficzny*, vol. 18, Wrocław–Warsaw–Kraków–Gdańsk 1973, pp. 81–82.

¹⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (hereinafter: KDW), vol. 3, Poznań 1879, No. 1310.

¹⁵ *Metryka Koronna*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, vol. 12, f. 62v.

¹⁶ KDM, vol. 3, No. 762.

¹⁷ The Latin name of *vicezupparius* first appears in the charter of the Cracow saltworks of 1368, hereinafter: SP, vol. 1, pp. 217–225; *Jus polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, ed. J. W. Bandtkie, Warsaw 1831, pp. 174–183. The Polish names – “podżupek” and vice “żupnik” – appear in the sources from the 16th century. A. Zajda: *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Krakow 1970, p. 58.

¹⁸ CC, vol. 427, p. 194.

do 800 bałwanów solnych *in allodio antique zupparisse circa portam novam*²⁰. W 1472 r. Kazimierz Jagiellończyk skwitował Grzegorza Lubrańskiego, faktora żup krakowskich, z odbioru pewnych sum pieniędzy z rąk *Magdalene Morstensis, olim zupparissae Cracoviensis*²¹. W 1473 r. rajcy krakowscy rozstrzygnęli spór toczony między rajcą krakowskim Stanisławem Reychem a Magdaleną, wdową po Jerzym Morsztynie. Jego przedmiotem były między innymi wydatki, które Stanisław poczynił tak w żupach krakowskich, jak i ruskich. Magdalena została określona jako *antiquam suppariam*²². W następnym roku Jerzy Troyn i Piotr Romanus zeznali, że Magdalena, *zupparia*, dała Janowi Theszurowi 43 bałwany solne *de horreum Czerskindorf* jako zwrot długu²³. Wszystkie przytoczone powyżej przykłady odnoszą się do jej działalności w żupach wielickich, bocheńskich oraz ruskich jako żupniczki krakowskiej i ruskiej.

TERMIN „ŻUPNIK” W ZNACZENIU ZARZĄDCY ŻUP KRUSZCOWYCH

Terminy „żupa” i „żupnik” pojawiają się w źródłach średniowiecznych także w odniesieniu do innych przedsiębiorstw górniczych działających w obrębie złóż śląsko-krakowskich. Prawo do prowadzenia poszukiwań i eksploatacji rud metali było jednym z monopolii przynależnych monarsze. Wraz z postępującym rozwojem techniki górniczej i wynikającą z niego intensyfikacją produkcji władcy zrzekali się tego prawa na rzecz osób postronnych. Górnicy cieszący się takim przywilejem zobowiązywali się do przekazywania posiadaczowi regale górniczego ściśle określonej ilości gotowego produktu lub sumy pieniędzy. Początkowo dani te są nazywane w źródłach określeniami *solutio*, *pensio* lub dziesięcina. Termin *urbar* czy *urbura* pojawia się na Dolnym Śląsku w drugiej połowie XIII w. Dopiero w XV w. spotykamy się w źródłach z jego spolszczoną wersją – olborą. Według Danuty Molendy świadczenia przynależne panującemu, ale także obszar, z którego je pobierano od XIII w., były także nazywane żupą. W dokumentach stosowano zlatynizowane określenia *supa* lub *suppa*, względnie zniemczone *saupe*. Niewątpliwie w szerokim znaczeniu pod tym pojęciem rozumiano przedsiębiorstwo

²⁰ GK, t. 18, s. 557–558.

²¹ MRPS, t. 1, nr 825.

²² CC, t. 429, s. 496–497.

²³ Tamże, s. 505.

together with her husband Jerzy Morsztyn, took the lease of “żupa” in 1459.¹⁹ In 1468 a court usher bound Dersław from Rytwiany, Sandomierz voivode, to 800 salt-loaves *in allodio antique zupparisse circa portam novam*²⁰. In 1472, Casimir Jagiellonian condescended to Grzegorz Lubrański, the factor of the Cracow saltworks, from receiving certain sums of money from *Magdalene Morstensis, olim zupparissae Cracoviensis*²¹. In 1473, the Cracow aldermen resolved the dispute between the Cracow alderman Stanisław Reych and Magdalena, widow of Jerzy Morsztyn. Its subject included, among other things, the expenses that Stanisław made in both Cracow and Ruthenian saltworks. Magdalena was referred to as *antiquam suppariam*²². In the next year, Jerzy Troyn and Piotr Romanus testified that Magdalena, *zupparia*, had given Jan Theszur 43 salt-loaves *de horreum Czerskindorf* as a return of the debt²³. All the examples cited above refer to her activity in the saltworks of Wieliczka, Bochnia and Ruthenian saltworks as the Cracow and Ruthenian saltworks mistress.

THE TERM „ŻUPNIK” IN THE MEANING OF THE ORE MINING ADMINISTRATOR

The terms “żupa” and “żupnik” also appear in medieval sources to refer to other mining enterprises operating within the Silesian-Cracow deposits. The right to explore and exploit metal ores was one of the monopolies belonging to the monarch. With the progressive development of mining technology and the resulting intensification of production, the rulers waived this right to third parties. Miners enjoying such a privilege undertook to provide the owner of the Bergregal [entitlement to the rights and royalties from mining] with a strictly defined amount of the finished product or a sum of money. Initially, these tributes are referred to in the sources as *solutio*, *pensio*, or tithing. The term *urbar* or *urbura* appears in Lower Silesia in the second half of the 13th century. Only in the 15th century we find its Polish version – “olbora” [rent paid in kind or in cash]. According to Danuta

¹⁹ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (hereinafter: MRPS), vol. 1, ed. T. Wierzbowski, Warsaw, 1905 No. 518.

²⁰ GK, vol. 18, pp. 557–558.

²¹ MRPS, vol. 1, No. 825.

²² CC, vol. 429, pp. 496–497.

²³ Ibid., p. 505.

górnictwa, w skład którego wchodziły działki, na których prowadzono roboty, ale także podziemne wyrobiska, szyby, sztolnie, huty i inne zabudowania. W imieniu władcy zarząd nad nim sprawował urzędnik nazywany żupnikiem (*supparius, saupnik*). Inaczej nazywano zarządców kopalń założonych w okolicy Legnicy. Prawdopodobnie w związku z dużą rolą płukania złota w procesie eksploatacji występują oni tam z tytułem mistrz wodny (*Wassergeister*). W źródłach późniejszych tytułuje się ich olbornikami (*urburer, urburarius*)²⁴.

Początki górnictwa na terenie Olkusza sięgają pierwszych dziesięcioleci XIII w. W tamtejszych kopalniach eksploatowano bogatą w srebro rudę ołowiu – galeń²⁵. Przedsiębiorstwo górnicze zostało nazwane żupą w trzech dokumentach stwierdzających stan posiadania klasztoru klarysek w Zawichoście, przeniesionego następnie do Skały pod Ojcowem. Rzekomo wystawił je Bolesław Wstydlivy, pierwszy w 1257 r. i dwa kolejne w 1262 r. Książę miał nadać klaryskom między innymi dwie grzywny złota *de supa plumbi in Hilcus*²⁶. Według Bolesława Ulanowskiego wszystkie one zostały sfalszowane w latach 1278–1319. Dobrą okazją do sporządzenia takich fałszyfikatów było przeniesienie klasztoru ze Skały do Krakowa na początku XIV w. Falszerze z pewnością korzystali z dyplomów przechowywanych w klasztornej archiwum, w tym z *privilegii maioris* (niezachowanego do dzisiaj), wspomnianego w dokumencie z 1266 r. B. Ulanowski przypuścił, że Bolesław Wstydlivy wystawił go 3 maja 1259 r. w Krakowie²⁷. Być może to właśnie wtedy książę uposażył klaryski na dochodach z żupy olkuskiej. Jeśli rzeczywiście do tego doszło, to najpewniej stało się to po 18 kwietnia 1255 r. W opatrzonym tą datą przywileju wymieniającym dobra klasztoru nie ma bowiem mowy o takim czynszu²⁸. Pierwsza pewna wzmianka o żupie w Olkuszu pochodzi z 1299 r. Przedsiębiorstwo było przedmiotem umowy zawartej wówczas między Władysławem Łokietkiem a Wacławem I. Łokietek zrzekł się praw do korony w zamian za

²⁴ D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 113–131. Termin *Wassergeister* pojawia się w datowanej na połowę XIII w. ordynacji górniczej dla Lwówka Śląskiego oraz w analogicznym dokumencie dla Złotoryi wystawionym w 1342 r. przez książąt legnickich Wacława I i Ludwika I. J. Szymański: *Najstarsze prawo wydobywania złota na Śląsku*, „Studenckie Prace Prawnicze. Administratywistyczne i Ekonomiczne”, t. 35, Wrocław 2021, s. 337–341.

²⁵ D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 69.

²⁶ KDM, t. 1, nr 44, 58, 59.

²⁷ B. Ulanowski: *O założeniu klasztoru Św. Andrzeja w Krakowie i jego najdawniejszych przywilejach*, Kraków 1885, s. 13–31.

²⁸ KDM, t. 2, nr 446.

Molenda, benefits belonging to the ruler, as well as the area from which they were collected from the 13th century, were also called the saltworks. The documents used the Latinised terms *supa* or *suppa*, or the Germanised term *saube*. Undoubtedly, the term was used in a broad sense to refer to the mining enterprise, which included the plots of land, on which works were carried out, but also underground workings, shafts, adits, ironworks and other buildings. It was administered on behalf of the ruler by an official called a “żupnik” (*supparius, saupnik*). The administrators of mines established in the vicinity of Legnica were called differently. Probably due to the large role of gold panning in the mining process, they appear there with the title of water master (*Wassergeister*). In later sources they are called “olborniki” [royal officials collecting “olbora”] (*urburer, urburarius*)²⁴.

The beginnings of mining in the area of Olkusz date back to the first decades of the 13th century. Silver-rich lead ore – galena – was exploited in the local mines²⁵. The mining enterprise was named the saltworks in three documents stating the ownership of the Poor Clares monastery in Zawichost, which was then transferred to Skała near Ojców. They were allegedly issued by Bolesław the Chaste, the first one in 1257 and two more in 1262. The Duke was to grant the Poor Clares, among other things, two grzywnas [unit of measure of a unit of exchange] of gold *de supa plumbi in Hilcus*²⁶. According to Bolesław Ulanowski, they were all forged between 1278 and 1319. A good opportunity to prepare such forgeries was the transfer of the monastery from Skała to Krakow at the beginning of the 14th century. The forgers certainly used the diplomas kept in the monastery archives, including the *privilegii maioris* (not preserved until today), mentioned in a document from 1266. B. Ulanowski assumed that Bolesław the Chaste had issued it on 3 May 1259 in Krakow²⁷. Perhaps, it was then that the Duke endowed the Poor Clares with the income from the Olkusz mines. If it really happened, it probably happened after 18 April 1255. In the charter with this date listing the estate of the monastery, there

²⁴ D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, pp. 113–131. The term *Wassergeister* appears in a mining ordinance for Lwówek Śląski dated to the middle of the 13th century and in a similar document for Złotoryja issued in 1342 by the dukes of Legnica, Wacław I and Ludwik I. J. Szymański: *Najstarsze prawo wydobywania złota na Śląsku*, „Studenckie Prace Prawnicze. Administratywistyczne i Ekonomiczne”, vol. 35, Wrocław 2021, pp. 337–341.

²⁵ D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, p. 69.

²⁶ KDM, vol. 1, Nos. 44, 58, 59.

²⁷ B. Ulanowski: *O założeniu klasztoru Św. Andrzeja w Krakowie i jego najdawniejszych przywilejach*, Krakow 1885, pp. 13–31.

cztery tysiące grzywien srebra. Ponadto miał on użytkować *suppam in Ilcus* i pobierać z niej dochody przez osiem lat²⁹.

Niewątpliwie decyzja ta wiązała się ze swobodą wyboru przez niego żupnika olkuskiego. Taki urzędnik pojawił się jednak w źródłach znacznie później. Hieronim Łabęcki podał, że pierwszy znany z imienia *suparius Ilcusiensis* został wspomniany w aktach żupnych w zapisce z 1367 r.³⁰ Nieco informacji o żupnikach olkuskich zawiera oparta na dawnych zwyczajach ordynacja górnicza Elżbiety Łokietkówny z 1374 r. Górnicy mieli przekazywać im należną skarbowi dziesięcinę górniczą. Dokument wymienia również inne świadczenia: opłatę denara od cetnara ołowiu, określoną jako wolny denar, *freihaller*, a także różnie interpretowaną daninę *uncis abscisis puta haken nominatis*, najpewniej związaną z czynnością wybijania przez ważnika stempla. Posiadacz regale dysponował ponadto dochodami z opłat sądowych wpłacanych do sądu żupniczego (*zuppariale iudicium*) *pro ut antiquitus fuerat in consuetudine obtenta*³¹. Kompetencje żupników w kopalniach kruszcowych nie różniły się zasadniczo od kompetencji olbowników działających w kopalniach czeskich czy węgierskich. Do ich podstawowych obowiązków należało pobieranie od górników dziesięciny górniczej. Ponadto przewodzili sądowi, który rozpatrywał sprawy górników. Władza administracyjna żupników sprawowała się przede wszystkim do wydawania gwarkom koncesji na prowadzenie eksploatacji oraz sprawowania nad nią ogólnego nadzoru³².

Na terenie złóż małopolskich żupy o mniejszym znaczeniu działały w należącym do biskupa krakowskiego Sławkowie oraz w Chęcinach. Władcy wydzielali żupę w Olkuszu niekiedy razem z tym drugim przedsiębiorstwem. Prace górnicze zaczęto prowadzić tam najpóźniej w połowie XIV w. Jednym z ekspertów górniczych, którzy pomagali w układaniu statutu żup krakowskich z 1368 r., był Thycz Kracz z Chęciny, najprawdopodobniej pełniący tam funkcję sztygara³³. Pierwsza informacja o żupniku chęcińskim pochodzi z 1396 r. Władysław Jagiełło nadał

²⁹ KDW, t. 2, nr 818.

³⁰ H. Łabęcki: *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, Warszawa 1859, s. 824. Księgi te spłonęły w piwnicach Archiwum Głównego w 1944 r. J. Karwasieńska: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957, s. 222–223.

³¹ KDM, t. 3, nr 866. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 128–129.

³² Tamże, s. 131.

³³ Oprócz niego górnictwo kruszcowe reprezentowali: Czindel, sztygar kutnohorski, Bernard, sztygar z Węgier, a także Mikołaj zwany sztygarem kazimierskim. SP, t. 1, s. 223.

is no mention of such a rent²⁸. The first certain mention of the mines in Olkusz comes from 1299. The enterprise was the subject of agreement concluded then between Ladislaus the Short and Waclaw I. Ladislaus the Short waived his rights to the crown in exchange for four thousand grzywnas of silver. Moreover, he was to use the *suppam in Ilcus* and collect income from it for eight years²⁹.

Undoubtedly, this decision was related to the freedom of choice of the Olkusz “żupnik”. However, such an official appeared in the sources much later. Hieronim Łabęcki stated that the first *suparius Ilcusiensis*, known by name, was mentioned in the mining records in a note from 1367³⁰. Some information about the Olkusz “żupnicy” is contained in the mining ordinance of Elizabeth of Poland from 1374, based on old customs. The miners were to give them the mining tithe due to the treasury. The document also mentions other benefits: a denarius levy on a centum weight of lead, referred to as a free denarius, *freihaller*, as well as the variously interpreted tribute *uncis abscisis puta haken nominatis*, most likely related to the act of pressing a stamp by the treasury weight official [in Polish: ważnik]. The owner of the Bergregal also had income from court fees paid to the saltworks court (*zuppariale iudicium*) *pro ut antiquitus fuerat in consuetudine obtenta*³¹. The competences of “żupnicy” in ore mines did not differ significantly from the competences of royal officials collecting “olbora” operating in the Bohemian or Hungarian mines. Their basic duties included collecting mining tithes from miners. In addition, they presided over a court that heard miners’ cases. The administrative power of “żupnicy” was mainly limited to issuing mining licences to licensed ore miners [in Polish: gwarek] and exercising general supervision over it³².

In the area of the deposits of Lesser Poland, the saltworks of less importance operated in Sławków, which belonged to the Bishop of Cracow, and in Chęciny. The rulers sometimes leased the Olkusz mines together with the latter enterprise. The mining works began there in the mid-14th century at the latest. One of the mining experts who assisted in drawing up the charter of the Cracow saltworks

²⁸ KDM, vol. 2, No. 446.

²⁹ KDW, vol. 2, No. 818.

³⁰ H. Łabęcki: *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, “Biblioteka Warszawska”, vol. 1, Warsaw 1859, p. 824. These records were burnt in the cellars of the Central Archives in 1944. J. Karwasieńska: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, vol. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warsaw 1957, pp. 222–223.

³¹ KDM, vol. 3, No. 866. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, pp. 128–129.

³² Ibid., p. 131.

wówczas Mikołajowi Bochnerowi, mincerzowi krakowskiemu oraz żupnikowi olkuskiemu i chęcińskiemu, cztery działy kopackie w żupie wielickiej³⁴. W okolicach Sławkowa galenę najpewniej eksploatowano już w XIII w.³⁵ W 1412 r. biskup krakowski Piotr Wysz wystawił przywilej dla wspomnianego miasta. W końcowej części dyspozycji znajduje się klauzula dotycząca wysokości dziesięciny górniczej pobieranej przez biskupa z kopalń ołowiu należących do niego żupy (*de plumbifodinis zuppe nostre Sławcouiensis*)³⁶.

Jeden z ważniejszych ośrodków górniczych w Polsce znajdował się na ziemi bytomskiej. Z terenem tym związana jest najstarsza zapiska źródłowa o polskim górnictwie. Bulla papieża Innocentego II z 1136 r. wśród dochodów i dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego wymienia położoną za Bytomiem wieś *Zversov*, w której pracowali kopacze srebra (*villa ante Bitom, que Zversov dicitur cum rusticis argentifossoribus*)³⁷. O górniczym charakterze Bytomia świadczą pieczęcie miejskie wykonane w XIV w. Na pieczęci ławniczej wyobrażono gwarka, a na pieczęci wójtowskiej trzy kopaczki górnicze³⁸. Pierwsza informacja o bytomskich kopalniach znajduje się w dwóch dokumentach z 1369 r. potwierdzających podział wspomnianego miasta oraz księstwa bytomskiego między księcia oleśnickiego Konrada II i księcia cieszyńskiego Przemysła I. Każdy z książąt miał wybierać swojego żupnika (*saupnick*) i sędziów oraz dysponować połową dochodów z kopalń ołowiu, srebra i żelaza w Miechowicach i Bobrku, a także położonych na terenie *Hundert huben*. Prawdopodobnie mowa tu o polach mieszczan, tzw. Niwach, które znajdowały się na północny zachód od Bytomia. Dokumenty wspominają również o podziale ewentualnych dochodów z kopalń w Piekarach Polskich i Bobrowniku, które najpewniej nie były w tym czasie czynne³⁹. W wieku XV górnictwo na tym terenie

³⁴ KDM, t. 4, nr 1039. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 81.

³⁵ Tamże, s. 66.

³⁶ KDKK, t. 2, nr 535. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 128.

³⁷ KDW, t. 1, nr 7.

³⁸ W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu (1254–1532) (w:) Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979, s. 64.

³⁹ *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 6, wyd. C. Grünhagen, Wrocław 1965, s. 191–193 (dokument Konrada II); F. W. Sommersberg: *Silesiacarum rerum scriptores*, t. 3, Lipsk 1730, s. 120–122; *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 2, Lipsk 1883, s. 438–441 (dokument Przemysła I); J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak: *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123–1492*, Opole 1985, nr 144–145 (polski przekład obu dokumentów); D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, s. 57–63; W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu...*, s. 64.

of 1368 was Thycz Kracz from Chęciny, who most probably held the position of foreman there³³. The first information about the “żupnik” from Chęciny comes from 1396. Władysław Jagiełło then gave Mikołaj Bochner, the Cracow minter, as well as the Olkusz and Chęciny “żupnicy”, four mining operariuses in the saltworks of Wieliczka³⁴. In the vicinity of Sławków, galena was probably exploited as early as the 13th century³⁵. In 1412, the Bishop of Cracow, Piotr Wysz, issued a charter for the said town. The final part of the disposition includes a clause regarding the amount of the mining tithing charged and collected by the bishop from the lead mines belonging to him (*de plumbifodinis zuppe nostre Sławcouiensis*)³⁶.

One of the most important mining centres in Poland was located in the Bytom region. The oldest source note about Polish mining is connected with this area. A papal bull issued by Pope Innocent II in 1136 mentions among the revenues and estate of the Archbishopric of Gniezno, the village of *Zversov*, located outside Bytom, where silver diggers worked (*villa ante Bitom, que Zversov dicitur cum rusticis argentifossoribus*)³⁷. The mining character of Bytom is evidenced by the town seals made in the 14th century. The magistrate’s seal depicts a licensed ore miner, and the alderman’s seal depicts three mining diggers³⁸. The first information about Bytom mines is found in two documents from 1369 confirming the division of the said town and the Duchy of Bytom between the Duke of Oleśnica, Konrad II and the Duke of Cieszyn, Przemysł I. Each of the dukes was supposed to choose his own “żupnik” (*saupnick*) and judges, and had half of the income from the lead, silver and iron mines in Miechowice and Bobrek, as well as located in the area of *Hundert huben*. It is likely that we are referring to the burghers’ fields, the so-called green pastures, which were located to the north-west of Bytom. The documents also mention the distribution of possible income from the mines in Piekary Polskie and Bobrownik, which were probably not active at that time³⁹.

³³ In addition to him, the ore mining was represented by: Czindel, a foreman from Kutná Hora, Bernard, a foreman from Hungary, and Mikołaj called the foreman of Kazimierz. SP, vol. 1, p. 223.

³⁴ KDM, vol. 4, No. 1039. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, p. 81.

³⁵ Ibid., p. 66.

³⁶ KDKK, vol. 2, No. 535. D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, p. 128.

³⁷ KDW, vol. 1, No. 7.

³⁸ W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu (1254–1532) (in:) Bytom. Zarys rozwoju miasta*, ed. W. Długoborski, Warsaw–Krakow 1979, p. 64.

³⁹ *Codex diplomaticus Silesiae*, vol. 6, ed. C. Grünhagen, Wrocław 1965, pp. 191–193 (document of Konrad II); F. W. Sommersberg: *Silesiacarum rerum scriptores*, vol. 3, Leipzig 1730, pp. 120–122; *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, vol. 2, Leipzig

zaczyna podupadać⁴⁰. Dyplom z 1459 r. dotyczący sprzedaży połowy ziemi bytomskiej księciu oleśnickiemu Konradowi Czarnemu przez księcia cieszyńskiego Wacława I wspomina jeszcze ogólnie o prawach do żup (*zauppen berckrechten*)⁴¹.

TERMIN „ŻUPNIK” W ZNACZENIU ZARZĄDCY ŻUP RUSKICH

W salinach halickich intensywna produkcja była prowadzona już w drugiej połowie XII w. Z tego okresu pochodzą pierwsze wzmianki o napływie tamtejszej soli na ziemie polskie. Odkrycie soli kamiennej w Bochni nie wstrzymało tego handlu. Jego zasięg z czasem został jednak ograniczony do Mazowsza i wschodniej Wielkopolski⁴². Ruś Czerwona w wyniku ekspansji prowadzonej przez Kazimierza Wielkiego w połowie XIV w. znalazła się w granicach Królestwa Polskiego⁴³. Ze względu na skąpą podstawę źródłową nie wiemy, w jaki sposób ruskie saliny były wówczas zorganizowane⁴⁴. Według Jadwigi Turskiej królewskie żupy jako odrębne jednostki gospodarcze powstały w wyniku odłączenia się od starostw miejsc, w których warzono sól. Następnie uposażano je częścią gruntów rolnych i prerogatywami ze starostw. Ślad tej zależności przetrwał w nazwach „żupa przemyska” oraz „żupa samborska”. Ważnym argumentem przemawiającym za tą hipotezą

⁴⁰ Tamże, s. 67.

⁴¹ *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens...*, t. 2, s. 450–451; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynek: *Bytom średniowieczny...*, nr 253.

⁴² F. Skibiński: *Handel solny we wczesnym średniowieczu polskim* (w:) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu M. Hendelsmana*, Warszawa 1929, s. 463–464; R. Grodecki: *Znaczenie handlowe Wisły w epoce piastowskiej* (w:) *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 286–287; S. Alexandrowicz: *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, nr 14, z. 3, Poznań 1958, s. 21–67; T. Wąsowiczówna: *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 5, 1957, nr 3–4, s. 449; J. Wyrozumski: *Państwo w gospodarce solna w Polsce do schyłku XIV w.*, Kraków 1968, s. 113–115.

⁴³ O zajęciu Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego pisali między innymi: A. Prochaska: *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 6, Lwów 1892, s. 1–33; S. Zakrzewski: *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 23, nr 1, Warszawa 1921–22, s. 81–121; H. Paszkiewicz: *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002 (przedruk wydania z 1925 r.); J. Wyrozumski: *Polska–Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* (w:) *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, red. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 111–119.

⁴⁴ J. Ptaśnik: *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa 1922, s. 53.

In the 15th century mining in the area began to decline⁴⁰. The diploma from 1459 regarding the sale of half of the Bytom land to the Duke of Oleśnica, Konrad the Black by the Duke of Cieszyn, Wacław I, also generally mentions the rights to the “żupy” (*zauppen berckrechten*)⁴¹.

THE TERM „ŻUPNIK” IN THE MEANING OF THE RUTHENIAN SALTWORKS ADMINISTRATOR

The intensive production in the Salinas of Halych was carried out already in the second half of the 12th century. The first mentions of the inflow of the local salt to Polish lands come from this period. The discovery of rock salt in Bochnia did not stop this trade. Over time, however, its range was limited to Mazovia and eastern Greater Poland⁴². Red Ruthenia, as a result of the expansion led by Casimir the Great in the mid-14th century, became part of the Kingdom of Poland⁴³. Due to the limited source materials, we do not know how the Ruthenian salines were organised at that time⁴⁴. According to Jadwiga Turska, the royal saltworks as separate

1883, pp. 438–441 (document of Przemyśl I); J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynek: *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123–1492*, Opole 1985, Nos. 144–145 (Polish translation of both documents); D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe...*, pp. 57–63; W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu...*, p. 64.

⁴⁰ Ibid., p. 67.

⁴¹ *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens...*, vol. 2, pp. 450–451; J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynek: *Bytom średniowieczny...*, No. 253.

⁴² F. Skibiński: *Handel solny we wczesnym średniowieczu polskim* (in:) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu M. Hendelsmana*, Warsaw 1929, pp. 463–464; R. Grodecki: *Znaczenie handlowe Wisły w epoce piastowskiej* (in:) *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, vol. 2, Kraków 1938, pp. 286–287; S. Alexandrowicz: *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, No. 14, issue 3, Poznań 1958, pp. 21–67; T. Wąsowiczówna: *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, vol. 5, 1957, Nos. 3–4, p. 449; J. Wyrozumski: *Państwo w gospodarce solna w Polsce do schyłku XIV w.*, Kraków 1968, pp. 113–115.

⁴³ The following authors wrote about the occupation of Red Ruthenia by Casimir the Great: A. Prochaska: *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, vol. 6, Lviv, 1892, pp. 1–33; S. Zakrzewski: *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, vol. 23, No. 1, Warsaw 1921–1922, pp. 81–121; H. Paszkiewicz: *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002 (reprinted edition of 1925); J. Wyrozumski: *Polska–Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* (in:) *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, ed. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, pp. 111–119.

⁴⁴ J. Ptaśnik: *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warsaw 1922, p. 53.

jest fakt, że niektóre wsie starościńskie miały obowiązek robocizny na rzecz poszczególnych żup⁴⁵.

W 1367 r. Kazimierz Wielki nadał Waškowi Teptuchowi z Tyśmienicy dziedzicznie źródła solne w położonych za Kołomyją górach Nowica i Utoropy, które miał użytkować na podstawie prawa obowiązującego na terenie Królestwa Polskiego⁴⁶. Przedsiębiorstwa warzelnicze zostały określone w dokumencie jako góry (*montes*). Czerwonoruskie saliny zaczęto nazywać żupami prawdopodobnie dopiero wtedy, gdy stały się one częścią polskiej gospodarki solnej. W XV w. żupą określano na Rusi warzelnię soli, w skład której wchodziły szopy z metalowymi panwiami (tzw. wieże), suszarnie soli, słone źródła lub studnie solne, nazywane również oknami, zabudowania gospodarcze, a także należące do przedsiębiorstwa młyny i grunty. Warto w tym miejscu wspomnieć, że w zapisce sądowej z 1461 r. termin okno solne został potraktowany jako synonim terminu żupa. Prywatna warzelnia została bowiem wówczas określona jako *zuppa seu fenestra salis*⁴⁷. Żupą w szerszym znaczeniu nazywano jednostkę gospodarczą obejmującą kilka przedsiębiorstw warzelniczych funkcjonujących na określonym obszarze wraz z przynależnymi do niej dobrami⁴⁸.

Król wydierżawiał jedną lub kilka takich żup przeważnie razem z ciłami. Dzierżawcy stawali się królewskimi urzędnikami, których nazywano żupnikami lub żupnikami solnymi. Żupnika żupy przemyskiej tytułowano żupnikiem przemyskim (*zupparius Premisliensis*), żupy drohobyckiej żupnikiem drohobyckim (*zupparius Drohobiciensis*) itd. Niekiedy określa się ich w źródłach jednocześnie żupnikami ruskimi (*zupparius Russie*), rzadziej żupnikami ziemi ruskiej (*zupparius terre Russie*). Zdarzało się, że żupy ruskie były puszczone w dzierżawę łącznie z żupami krakowskimi. Przykładowo, w 1434 r. Władysław Jagiełło wydierżawił Antoniemu z Florencji i Mikołajowi Serafinowi z Krakowa żupy wielicką i bocheńską,

⁴⁵ J. Turska: *Przemysł solny w województwie ruskim w XVI w. (1530–1580)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 8 (za 1928 r.), z. 3, Lwów 1929, s. 189.

⁴⁶ KDM, t. 3, nr 797.

⁴⁷ AGZ, t. 13, nr 4699.

⁴⁸ J. Dicker oraz W. Bukowski nazywają takie jednostki gospodarcze ekonomiami żupnymi. J. Dicker: *Górnictwo na Rusi halickiej w XV i pierwszej połowie XVI wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu”, Przemyśl 1924, t. 5 (za 1924 r.), s. 3–28; W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, s. 111 (przyp. 28). Termin „ekonomia” zaczyna być jednak używany dopiero w XVI w., dlatego nie będę się nim posługiwał w niniejszym artykule.

enterprises were established as a result of the separation from the starosties of the places where salt was evaporated. They were then endowed with part of the agricultural land and prerogatives from the starostas. The trace of this dependence has survived in the names of “saltworks of Przemyśl” and “saltworks of Sambir”. An important argument supporting this hypothesis is the fact that some starosty villages were obliged to work for the benefit of individual saltworks⁴⁵.

In 1367 Casimir the Great granted Waško Teptuch from Tyśmienica inherited salt springs in the Nowica and Utoropy mountains behind Kolomyia, which he was to use under the law applicable in the Kingdom of Poland⁴⁶. The saline enterprises are referred to in the document as mountains (*montes*). The Red Ruthenian salines began to be called saltworks probably only after they became part of the Polish salt economy. In the 15th century, saltworks were defined in Ruthenia as a saline, which included sheds with metal salt pans (the so-called towers), salt drying houses, salt springs or salt wells, also called windows, farm buildings, as well as mills and land belonging to the enterprise. It is worth mentioning at this point that in the court record from 1461, the term salt window was treated as a synonym to the term saltworks. The private saline was then defined as *zuppa seu fenestra salis*⁴⁷. In a broad sense, a saltworks was defined as an entity consisting of several saline enterprises operating in a specific area together with the estate belonging to it⁴⁸.

The king leased one or more such saltworks, usually together with duties. The leaseholders became royal officials who were called masters or saltworks masters. The master of Przemyśl saltworks was called the Przemyśl “żupnik” (*zupparius Premisliensis*), the master of Drohobych saltworks, the Drohobych “żupnik” (*zupparius Drohobiciensis*), etc. Sometimes they are referred to in the sources at the same time as the Ruthenian “żupnicy” (*zupparius Russie*), and less frequently the Ruthenian land “żupnicy” (*zupparius terre Russie*). It happened that the Ruthenian saltworks were leased together with the Cracow saltworks. For example, in 1434,

⁴⁵ J. Turska: *Przemysł solny w województwie ruskim w XVI w. (1530–1580)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, vol. 8 (for 1928), issue 3, Lviv 1929, p. 189.

⁴⁶ KDM, vol. 3, No. 797.

⁴⁷ AGZ, vol. 13, No. 4699.

⁴⁸ J. Dicker and W. Bukowski name such entities saltworks economies. J. Dicker: *Górnictwo na Rusi halickiej w XV i pierwszej połowie XVI wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu”, Przemyśl 1924, vol. 5 (for 1924), pp. 3–28; W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, p. 111 (footnote 28). However, the term “economy” does not begin to be used until the 16th century, therefore I will not use it in this article.

a także ruskie, mianowicie przemyską, sanocką i w Jasienicy Solnej⁴⁹. W 1459 r. Jerzy i Magdalena Morsztynowie objęli w dzierżawę, oprócz żup krakowskich, żupę przemyską w Starej Soli, samborską w Jasienicy Solnej oraz sanocką w Tyrawie Solnej⁵⁰. Drugą znacznie rzadziej spotykaną w źródłach średniowiecznych formą zarządu żup ruskich było przekazanie ich w zarząd „do wiernych rąk”. Takim administratorem był niewątpliwie Mikołaj Gromadzki, kanonik i żupnik przemyski, który w zapisce sądowej z 1482 r. wystąpił z tytułem *factor et zuparius regie maiestatis*⁵¹. Żupników ruskich zastępowali podżupkowie. Przykładowo podżupkiem przemyskim w Starej Soli tytułowano Jana Parwazina⁵².

Józef Dicker w pracy poświęconej górnictwu na Rusi Halickiej w XV i pierwszej połowie XVI w. oraz Waldemar Bukowski w artykule dotyczącym Mikołaja Serafina, żupnika krakowskiego i ruskiego, przybliżyli rozkład topograficzny i administracyjny ruskich przedsiębiorstw warzelniczych w średniowieczu⁵³. Dwie najbogatsze żupy były położone w ziemi przemyskiej. Pierwsza wzmianka o żupniku przemyskim pochodzi z 1422 r.⁵⁴ W skład żupy przemyskiej wchodziła żupa w Starej Soli. Żupy w Jasienicy Solnej i Baszowej w różnych okresach występowały albo jako część tej żupy, albo jako odrębne jednostki gospodarcze w starostwie samborskim⁵⁵. Druga największa żupa na tym terenie była zlokalizowana w Drohobyczu. W. Bukowski nie wykluczył, że w średniowieczu należały do niej warzelnie w Modryczu, Kołpcu, Stebniku i innych miejscach wzmiankowanych w źródłach z XVI w.⁵⁶ Pierwszym znanym z imienia żupnikiem drohobyckim był żyd Dzathco, który z tym tytułem wystąpił w 1425 r. Helena Polackówna utożsamiała go z żydem Natkiem, który sprawował wspomniany urząd w latach 1452–1454⁵⁷. Żupa o mniejszym znaczeniu znajdowała się w Tyrawie Solnej, była ona częścią żupy sanockiej. W zapisce sądowej z 1424 r. jej żupnikiem został nazwany Maciej z Boisk⁵⁸. Prawdopodobnie ze względu na wyczerpujące się źródła solne

Władysław Jagiełło leased the saltworks of Wieliczka and Bochnia, as well as the Ruthenian saltworks, namely those in Przemyśl, Sanok and Jasienica Solna, to Antoni from Florence and Mikołaj Serafin from Krakow⁴⁹. In 1459, Jerzy and Magdalena Morsztyn leased, in addition to the Cracow saltworks, the Przemyśl saltworks in Stara Sól, the Sambir saltworks in Jasienica Solna and the Sanok saltworks in Tyrawa Solna⁵⁰. The second, much less common in medieval sources, form of the administration of the Ruthenian saltworks was their transfer to be administered “to faithful hands”. Such an administrator was undoubtedly Mikołaj Gromadzki, canon and Przemyśl “żupnik”, who in a court record from 1482 appeared with the title of *factor et zuparius regie maiestatis*⁵¹. The Ruthenian “żupnicy” were replaced by “podżupkowie”. For example, Jan Parwazin had the title of the Przemyśl “podżupkowie” in Stara Sól⁵².

Józef Dicker in a work devoted to mining in Halych Ruthenia in the 15th century and first half of the 16th century, and Waldemar Bukowski in an article on Mikołaj Serafin, Cracow and Ruthenian “żupnik”, presented the topographic and administrative distribution of Ruthenian saline enterprises in the Middle Ages⁵³. The two richest saltworks were located in the Przemyśl land. The first mention of the Przemyśl saltworks master comes from 1422⁵⁴. The Przemyśl saltworks included the saltworks in Stara Sól. The saltworks in Jasienica Solna and Baszowa in different periods were either part of this saltworks or as separate entities in the Sambir starosty⁵⁵. The second largest saltworks in this area was located in Drohobycz. W. Bukowski did not exclude the possibility that in the Middle Ages it owned the salines in Modrycz, Kołpiec, Stebnik and other localities mentioned in the sources from the 16th century⁵⁶. The first Drohobych saltworks master known by name was Dzathco, a Jew, who appeared with this title in 1425. Helena Polackówna identified him with the Jew, Natek, who held the aforementioned office in the years 1452–1454⁵⁷. The saltworks of lesser importance was located in Tyrawa Solna;

⁴⁹ KDM, t. 4, nr 1312; J. Zathej: *Ze źródeł...*, s. 182–184.

⁵⁰ MRPS, t. 1, nr 512.

⁵¹ AGZ, t. 17, nr 1794.

⁵² Tamże, t. 13, nr 445, 896, 1262, 7229.

⁵³ J. Dicker: *Górnictwo na Rusi...*, s. 13–15; W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, s. 111–112.

⁵⁴ SP, t. 2, nr 1849.

⁵⁵ W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, s. 111 (przyp. 29).

⁵⁶ Tamże, s. 111 (przyp. 30).

⁵⁷ *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563*, wyd. H. Polackówna, Lwów 1936, s. LV–LVI.

⁵⁸ AGZ, t. 11, nr 10.

⁴⁹ KDM, vol. 4, No. 1312; J. Zathej, *Ze źródeł...*, pp. 182–184.

⁵⁰ MRPS, vol. 1, No. 512.

⁵¹ AGZ, vol. 17, No. 1794.

⁵² Ibid., vol. 13, Nos. 445, 896, 1262, 7229.

⁵³ J. Dicker: *Górnictwo na Rusi...*, pp. 13–15; W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, pp. 111–112.

⁵⁴ SP, vol. 2, No. 1849.

⁵⁵ W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę...*, p. 111 (footnote 29).

⁵⁶ Ibid., p. 111 (footnote 30).

⁵⁷ *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563*, ed. H. Polackówna, Lviv 1936, pp. LV–LVI.

Władysław Jagiełło polecił zlikwidować ją w 1431 r.⁵⁹ Wiemy jednak, że funkcjonowała ona w późniejszym okresie. W 1449 r. szafarzem żupnika tyrawskiego był bliżej nieznany Paweł⁶⁰. Żupa żydaczowska była zlokalizowana w Dolinie. Najstarsza informacja o żupniku dolińskim pochodzi z drugiej połowy XV w. W 1473 r. był nim żyd Samson⁶¹.

Przedsiębiorstwa warzelnicze działające na terenie innych ziem ruskich stanowiły własność prywatną lub wchodziły w skład starostw. W 1447 r. starosta haliński Mikołaj Parawa z Lubina oparał swoją żonę Annie, córkę Piotra Włodkowicza z Charbinowic, 800 kop groszy posagu i tyleż wiana na starostwie halińskim. Wśród przynależnych do niego dóbr został wymieniony Kałusz z tamtejszą żupą⁶². W późniejszym okresie była ona zastawiana lub wydierżawiana przez starostów halińskich⁶³. W skład starostwa halińskiego wchodziła ponadto żupa w Wieleśnicy⁶⁴. Częścią starostwa śniatyńskiego była natomiast żupa w Kosowie⁶⁵. W 1459 r. Michał Mużyło z Buczacza, starosta śniatyński i kołomyjski, razem z synami Dawidem i Michałem, zastawił Zygmuntowi z Dawidkowic, podkomorzemu kamienieckiemu, Kołomyję z przedmieściami i wszystkimi żupami za 225 grzywien i 325 florenów węgierskich⁶⁶. W 1466 r. Michał Mużyło, występujący także z tytułem wojewody podolskiego, za 200 grzywien wydierżawił żupę i cło w Kołomyi żydowi Samsonowi, celnikowi żydaczowskiemu⁶⁷. Żupa kołomyjska była więc wówczas częścią starostwa kołomyjskiego.

Prywatne warzelnie przede wszystkim były położone w ziemi halińskiej. W 1404 r. Władysław Jagiełło zapisał Hryćkowi Kierdejowiczowi 100 grzywien na przedsiębiorstwie określonym jako bania Gwoździca (*banya Guozdzicza*)⁶⁸. W drugiej połowie XV w. posiadali ją jego zstępni. Żupa znajdowała się wówczas na gruntach Chocienia. W zapiskach sądowych występuje ona pod nazwą Goździec (*Goszdyecz*)

⁵⁹ Tamże, t. 4, nr 80; MRPS, t. 1, nr 518.

⁶⁰ AGZ, t. 11, nr 2788.

⁶¹ Tamże, t. 15, nr 1092.

⁶² Tamże, t. 12, nr 1817a.

⁶³ Tamże, nr 2855, 3011, 3310, 3510, 3517.

⁶⁴ Tamże, nr 3072, 3497.

⁶⁵ Tamże, nr 3576.

⁶⁶ Tamże, nr 2901.

⁶⁷ Tamże, nr 3310.

⁶⁸ *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, cz. 6, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1974, nr 1666.

it was part of the Sanok saltworks. In a court record from 1424, Maciej from Boiska was named as its “żupnik”⁵⁸. Probably due to the exhausting salt springs, Władysław Jagiełło ordered its liquidation in 1431⁵⁹. We know, however, that it continued to operate thereafter. In 1449, Paweł, a closer unknown man, was the steward of “żupnik” in Tyrawa Solna⁶⁰. The Zhydachiv saltworks was located in Dolyna. The oldest information about the Dolyna “żupnik” comes from the second half of the 15th century. In 1473 it was a Jew, Samson⁶¹.

The saline enterprises operating in other Ruthenian lands were either privately owned or part of starosties. In 1447, the starost of Halych, Mikołaj Parawa from Lubin, bequeathed to his wife Anna, daughter of Piotr Włodkowicz from Charbinowice, 800 heaps of groschen of dowry and the same amount of dowry in the starosties of Halych. Kalush and the local saltworks were mentioned among the estate belonging to him⁶². Later it was pledged or leased by the starosties of Halych⁶³. Moreover, the Halych starosty also included the saltworks in Wieleśnica⁶⁴. The Sniatyn Starosty also included the saltworks in Kosiv⁶⁵. In 1459, Michał Mużyło from Buchach, starost of Sniatyn and Kolomyia, together with his sons, Dawid and Michał, pledged Kolomyia with the suburbs and all the saltworks to Zygmunt from Dawidowice, chamberlain of Kamieniec, for 225 grzywnas and 325 Hungarian florins⁶⁶. In 1466, Michał Mużyło, who also held the title of Voivode of Podolia, leased the saltworks and duties in Kolomyia to the Jew, Samson, a tax collector from Zhydachiv, for 200 grzywnas⁶⁷. The Kolomyia saltworks was therefore the part of the Kolomyia starosty at that time.

The private salines were primarily located in the Halych lands. In 1404, Władysław Jagiełło bequeathed 100 grzywnas to Hryćko Kierdejowicz for the enterprise defined as the Gwoździca banya (*banya Guozdzicza*)⁶⁸. In the second half of the 15th

⁵⁸ AGZ, vol. 11, No. 10.

⁵⁹ Ibid., vol. 4, No. 80; MRPS, vol. 1, No. 518.

⁶⁰ AGZ, vol. 11, No. 2788.

⁶¹ Ibid., vol. 15, No. 1092.

⁶² Ibid., vol. 12, No. 1817a.

⁶³ Ibid., Nos. 2855, 3011, 3310, 3510, 3517.

⁶⁴ Ibid., Nos. 3072, 3497.

⁶⁵ Ibid., No. 3576.

⁶⁶ Ibid., No. 2901.

⁶⁷ Ibid., No. 3310.

⁶⁸ *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, part 6, eds. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław 1974, No. 1666.

oraz Goździecha (*Goszdzyczecha*) lub Goździcha (*Gozdzycza, Goszdzycza*)⁶⁹. Własną żupę posiadali dziedzice Staruni. W 1476 r. Matwiej zwany Negra zeznał, że jego zmarły ojciec Iwaśko Staruński sprzedał wspomnianą wieś razem z żupą (*fenestra salis et zuppa eiusdem fenestre*) za 400 grzywien zmarłemu Michałowi, wojewodzie ruskiemu, a także zobowiązał się bronić syna Michała Jakuba z Buczacza, kasztelana halickiego, od wszelkich przeszkód z tytułu posiadania tych dóbr⁷⁰. Mniej znacząca warzelnia znajdowała się Łuce⁷¹. W powiecie kołomyjskim prywatne przedsiębiorstwa działały w Nowicy, Utoropach, Brzozowej oraz Sopo-
wie⁷². Żupa sławilska wspomniana w zapisce sądowej z 1461 r. należała do króla, ale była zastawiona⁷³.

POCHODZENIE TERMINU „ŻUPNIK”

Badacze zajmujący się problematyką pochodzenia wyrazu „żupnik” wskazywali na genetyczny związek łączący go z wyrazem „żupan”. We wczesnym średniowieczu ten drugi termin funkcjonował we wszystkich krajach słowiańskich położonych w Europie Środkowej i Południowej przede wszystkim w znaczeniu dowódcy wojskowego, naczelnika okręgu administracyjnego lub urzędnika różnych szczebli. Najprawdopodobniej najstarszy zapis o żupanie znajduje się na złotym pucharze wchodzącym w skład tzw. skarbu Atylli odnalezionego w Nagy-Szent-Miklós (obecnie Sânnicolau Mare w Rumunii) w 1799 r. Według Eugena Helimskiego został on wykonany najpóźniej w latach 70. VII w., a więc tuż przed utworzeniem pierwszego państwa bułgarskiego przez Asparucha. Wryty na niej inskrypcję zapisaną greckimi literami prawdopodobnie w języku należącym do rodziny tungusko-mandżurskiej. Jest ona różnie tłumaczona przez językoznawców. Wydaje się jednak, że nazwy ΖΟΑΠΑΝ oraz ΖΩΑΠΑΝ są obcymi tytułami niewystępującymi w języku, którym posługiwali się pojawiający się w inskrypcji

⁶⁹ AGZ, t. 12, nr 3561, 3684; t. 19, nr 1081, 1092, 1126, 1155, 1222. Charakterystykę dóbr pomorzańskich Kierdejów zawarł w swojej pracy J. Szyszka: *Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi lwowskiej w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, Katowice 2020, t. 12 (16), s. 161–208. Nie uwzględnił on jednak zapisek sądowych o żupie w Chocieniu z drugiej połowy XV w.

⁷⁰ AGZ, t. 19, nr 862.

⁷¹ Tamże, nr 1557.

⁷² KDM, t. 3, nr 797; AGZ, t. 19, nr 935, 962, 1271.

⁷³ Tamże, t. 13, nr 4699.

century, it was owned by his descendants. At that time, the saltworks was located on the lands of Chocień. In court records it is referred to as Goździec (*Goszdzyczech*) and Goździecha (*Goszdzyczecha*) or Goździcha (*Gozdzycza, Goszdzycza*)⁶⁹. Starunia's heirs had their own saltworks. In 1476, Matwiej called Negra testified that his deceased father Iwaśko Staruński sold the aforementioned village together with the saltworks (*fenestra salis et zuppa eiusdem fenestre*) for 400 grzywnas to the deceased Michał, the Ruthenian voivode, and undertook to defend the son of Michał Jakub of Buchach, the castellan of Halych, from all obstacles resulting from the possession of these estate⁷⁰. A less significant saline was located in Łuka⁷¹. In the Kolomyia powiat, private enterprises operated in Nowica, Utoropy, Brzozowa and Sopów⁷². The Sławilska saltworks mentioned in the court record from 1461 belonged to the king, but it was pledged⁷³.

THE ORIGIN OF THE TERM „ŻUPNIK”

The researchers dealing with the issue of the origin of the word “żupnik” pointed to a genetic link between it and the word “żupan”. In the early Middle Ages, the latter term functioned in all Slavic countries located in Central and Southern Europe primarily in the meaning of a military commander, head of an administrative district or an official at various levels. Most likely, the oldest record about the saltworks administrator is on the golden buckled bowl comprising the so-called of Attila's treasure found in Nagy-Szent-Miklós (currently Sânnicolau Mare in Romania) in 1799. According to Eugene Helimski, it was made in the 70s of the 7th century at the latest, so just before Asparuh established the first Bulgarian state. It is engraved with an inscription written in Greek letters probably in a language belonging to the Manchu-Tungusic family. It is translated differently by linguists.

⁶⁹ AGZ, vol. 12, Nos. 3561, 3684; vol. 19, Nos. 1081, 1092, 1126, 1155, 1222. The characteristics of the estate of the Pomeranian Kierdeja family were included in the work by J. Szyszka: *Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi lwowskiej w XV wieku*, “Średniowiecze Polskie i Powszechne”, Katowice 2020, vol. 12 (16), pp. 161–208. However, he did not take into account court records of the saltworks in Chocień from the second half of the 15th century.

⁷⁰ AGZ, vol. 19, No. 862.

⁷¹ Ibid., No. 1557.

⁷² KDM, vol. 3, No. 797; AGZ, vol. 19, Nos. 935, 962, 1271.

⁷³ Ibid., vol. 13, No. 4699.

Buyla oraz Butaul⁷⁴. Kolejna zapiska o żupanie pochodzi z 777 r. Książę bawarski Tassilo nadał wówczas klasztorowi w Kremsmünster gminę Słowian (*decaniam Sclavorum*). *Iopan* Physso miał zatwierdzić jej granice⁷⁵. Tatiana Lekova zauważyła, że w Bułgarii omawiany tytuł występował w odniesieniu do Protobułgarów blisko związanych z dworem chana, co wskazuje na jego protobułgarskie pochodzenie. Terminem tym w wąskim znaczeniu nazywano początkowo dowódcę wojkowego, później także naczelnego dowódcę, a w szerokim szlachcica, osobę wysoko postawioną. W czasie panowania chana Borysa I Michała (w latach 852–889) pojawia się urząd wielkiego żupana. Gdy carem Bułgarii był Piotr I (w latach 927–969), jednostką administracyjną, rzadko nazywaną w źródłach żupą, zarządzał niejaki Dymitr. Po podboju Bułgarii przez Bizancjum w 1018 r. urząd żupana jako zarządcy jednostki administracyjnej traci na znaczeniu, stając się z czasem czysto honorowym⁷⁶. W Chorwacji oraz Serbii tytułowano tak urzędników zarządzających jednostkami terytorialnymi – żupami. W taki sposób najprawdopodobniej nazywano władców serbskich państw plemiennych. Po ich zjednoczeniu władcę całej Serbii tytułowano wielkim żupanem. Między XIII a XV w. u Słoweńców żupani byli naczelnikami wsi, być może nazywano tak również bogatych chłopów. W krajach zamieszkiwanych przez Serbo-Łużyczan między XII a XV w. tytułowano żupanami chłopskich urzędników posiadających funkcje policyjne i sądowe. W Czechach termin ten pojawia się po raz pierwszy w dokumencie księcia Fryderyka z 1187 r. i zanika na początku XIV w. Był on nazwą urzędu kasztelana, ogólną nazwą wyższych dostojników monarszych oraz ogólnym tytułem wyższych urzędników oraz możnowładców⁷⁷. Termin „żupan” występował również w Polsce. Ambroży Bogucki ustalił jego znaczenie opierając się na skrupulatnie zebranym materiale źródłowym. Najstarsza wzmianka o żupanach znajduje się w dokumencie księcia śląskiego Bolesława Wysokiego z 1175 r. W drugiej połowie XIII w. nazwa ta zanika. Według wspomnianego badacza najprawdopodobniej posługiwano się nią w Polsce w takim samym znaczeniu jak w Czechach. W obu krajach była ona odpowiednikiem terminu komes. Nazywano nią więc kasztelanów, wyższych urzędników oraz dostojników i możnowładców, którzy nie sprawowali urzędów.

⁷⁴ E. Helimski: *On probable Tungus-Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy-Szent-Miklós*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, t. 5, Kraków 2000, s. 43–56.

⁷⁵ *Materiały źródłowe do historii epoki feudalnej*, t. 1 (*Słowiańszczyzna pierwotna*), wyd. G. Labuda, Warszawa 1954, s. 134.

⁷⁶ T. Lekova: *Some Observations on the Origin...*

⁷⁷ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, s. 85–88.

It seems, however, that the names ΖΟΑΠΙΑΝ and ΖΩΑΠΙΑΝ are foreign titles not appearing in the language of the Buyla and Butaul inscriptions⁷⁴. Another record about “żupnik” comes from 777. The Duke of Bavaria, Tassilo, then granted the monastery in Kremsmünster the commune of the Slavs (*decaniam Sclavorum*). *Iopan* Physso was to confirm its boundaries⁷⁵. Tatiana Lekova noticed that in Bulgaria the discussed title occurred in relation to the Bulgars closely related to the Khan’s court, indicating his Bulgar origin. This term was originally used in a narrow sense as a military commander, later also a commander-in-chief, and in a broad sense as a nobleman, a high-rank person. During the reign of Khan, Boris I (in the years 852–889), the office of the “great żupan” appeared. When Peter I was the tsar of Bulgaria (in the years 927–969), an administrative unit, rarely referred to in the sources as “żupa”, was administered by a certain Dmitri. After the conquest of Bulgaria by Byzantium in 1018, the office of “żupan” as the administrator of the administrative unit lost its importance becoming, in time, a purely honorary office⁷⁶. In Croatia and Serbia, this was the title given to the administrators of the territorial units – “żupy”. This is probably how the rulers of Serbian tribal states were called. After their unification, the ruler of the entire Serbia was given the title of “great żupan”. Between the 13th and 15th centuries, the Slovenes used the term “żupan” to call the heads of villages, and perhaps also rich peasants. In the countries inhabited by the Sorbs, between the 12th and 15th centuries, peasant officials with police and judicial functions were called “żupnicy”. In Bohemia, the term appears for the first time in a document of Duke Friedrich from 1187 and disappears at the beginning of the 14th century. It was the name of the office of castellan, a general name for higher monarchical dignitaries and a general title for higher officials and magnates⁷⁷. The term “żupan” also occurred in Poland. Ambroży Bogucki established its meaning based on scrupulously collected source material. The oldest mention of “żupani” is found in a document of the Silesian duke, Bolesław I the Tall, from 1175. In the second half of the 13th century, this name disappeared. According to the aforementioned researcher, it was most likely used in Poland in the same meaning as in the Czech Republic. In both countries it was equivalent

⁷⁴ E. Helimski: *On probable Tungus-Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy-Szentmiklós*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, vol. 5, Krakow 2000, pp. 43–56.

⁷⁵ *Materiały źródłowe do historii epoki feudalnej*, vol. 1 (*Słowiańszczyzna pierwotna*), ed. G. Labuda, Warsaw 1954, p. 134.

⁷⁶ T. Lekova: *Some Observations on the Origin...*

⁷⁷ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, pp. 85–88.

W XIII w. żupan najprawdopodobniej przekształcił się w skróconą formę pan, który był kurtuazyjnym tytułem rycerstwa i patrycjatu miejskiego, a w szczególności wójtów miast⁷⁸.

Obok żupana funkcjonowała w Polsce jednocześnie nazwa „żupca”. Występuje ona w źródłach w zlatynizowanej formie jako *zupparius* oraz bardzo rzadko jako *zuppanarius*. Polski odpowiednik tego słowa pojawia się w piętnastowiecznym przekładzie statutu mazowieckiego Macieja z Rożana (*czestnykom albo gich zupczam, czestnykow [...] albo zupcz gich*). A. Bogucki zauważył, że za pomocą przyrostka –*arius* w języku łacińskim tworzy się nazwy wykonawców czynności (*nomina agentis*), jej charakter określa rdzeń wyrazu. Podobną funkcję pełni w języku polskim przyrostek –*ca*. Wyraz „żupca” jest więc derywatem od wyrazu „żupa”⁷⁹. Zakres pojęciowy tego ostatniego terminu ustalił Oswald Balzer. Żupą nazywano według niego w Polsce przede wszystkim urząd, władzę sprawowaną przez urzędnika. W takim znaczeniu występuje ona w dokumencie Władysława Łokietka z 1299 r. (*supas seu officia*). Pod tym pojęciem rozumiano ponadto uposażenie urzędu (*beneficium*) oraz określone daniny na rzecz księcia i jego urzędników⁸⁰. Vladimír Procházka przypuścił, że żupą tak w Czechach, jak i w Polsce nazywano kasztelanów⁸¹. Według A. Boguckiego termin „żupca” był początkowo nazwą ogólną urzędników. Prawdopodobnie w ścisłym znaczeniu określano tak niższych urzędników, którzy nie byli żupanami. W XIV i XV w. tytułuje się tak głównie niższych urzędników sądowych. Nazwa ta występowała wówczas przede wszystkim na Mazowszu⁸².

W związku z powyższym należy zadać pytanie jaki związek łączy żupana i żupcę z żupnikiem. Hieronim Łabęcki wywodził wyraz żupan od wyrazu pan. Według tego badacza żupy w znaczeniu jednostki terytorialnej nie powinno się wiązać z żupą w znaczeniu kopalni, termin ten wywodził on za Adamem Naruszewiczem od wyrazu szopa. Nazwa przedsiębiorstwa górniczego pochodziłaby więc od budynków, które budowano nad szybami. Wyraz „żupnik” był natomiast formą

⁷⁸ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, s. 393, 682, 667–668; tenże: *Dzieje kultury...*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych...*, s. 98; tenże: *Dzieje języka...*, s. 26; tenże: *O Piaście*, s. 331; A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, s. 79–83, 93–94.

⁷⁹ Tamże, s. 95; R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1979, s. 40.

⁸⁰ O. Balzer: *O zadrudzie...*, s. 208–210.

⁸¹ V. Procházka: *Župa a župan*, s. 15 n., 22 n., 55.

⁸² A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, s. 97–100.

to the term *komes*. Thus, it was used to call castellans, higher officials, dignitaries and magnates who did not hold office. During the 13th century, “żupan” was most probably transformed into a shortened form of “pan” [sir], which was a courtesy title for knights and town patriciates, in particular aldermen of towns⁷⁸.

In addition to “żupan”, the name “żupca” also functioned in Poland. It occurs in sources in Latinised form as *zupparius* and very rarely as *zuppanarius*. The Polish equivalent of this word appears in a 15th-century translation of a Mazovian statute by Maciej from Różan (*czestnykom albo gich zupczam, czestnykow [...] albo zupcz gich*). A. Bogucki noticed that the suffix –*arius* in Latin is used to form the names of the performers of action (*nomina agentis*), its nature is determined by the root of the word. The suffix –*ca* has a similar function in Polish. The word “żupca” is therefore a derivative of the word “żupa”⁷⁹. The conceptual scope of the latter term was established by Oswald Balzer. According to him, in Poland, “żupa” was the name of an office, an authority of an official. It appears in this sense in a document by Ladislaus the Short from 1299 (*supas seu officia*). The term was also understood as the emolument of an office (*beneficium*) and specific tributes to the duke and his officials⁸⁰. Vladimír Procházka assumed that the castellany was called “żupa” both in the Czech Republic and in Poland⁸¹. According to A. Bogucki, the term “żupca” was initially a general name for officials. Probably in the strict sense, it was used to describe lower officials who were not “żupani”. In the 14th and 15th centuries this title was used mainly for lower court officials. At that time, the name occurred mainly in Mazovia⁸².

In view of the above, a question should be asked about the relationship between “żupan” and “żupca” with “żupnik”. Hieronim Łabęcki derived the word “żupan” from the word “pan” [sir]. According to this researcher, “żupa” in the meaning of a territorial unit should not be linked to “żupa” in the meaning of a mine, a term which he derived after Adam Naruszewicz from the word “szopa” [shed]. Therefore, the name of the mining enterprise would have been derived from the buildings

⁷⁸ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, pp. 393, 682, 667–668; id.: *Dzieje kultury...*, vol. 1: *Od czasów przedhistorycznych...*, p. 98; id.: *Dzieje języka...*, p. 26; id.: *O Piaście*, p. 331; A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, pp. 79–83, 93–94.

⁷⁹ Ibid., p. 95; R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warsaw 1979, p. 40.

⁸⁰ O. Balzer: *O zadrudzie...*, pp. 208–210.

⁸¹ V. Procházka: *Župa a župan*, pp. 15 et seq., 22 et seq., 55.

⁸² A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, pp. 97–100.

pochodną od wyrazu „żupa”⁸³. O. Balzer zauważył, że w dokumencie Leszka Czarnego dla klasztoru w Trzemesznie z 1285 r. żupa solna oznaczała urząd, czyli władzę zarządcy kopalni soli (*salis supmam sive officium*) i dopiero później kopalnie jako przedmiot tej władzy zostały nazwane żupami⁸⁴. Pogląd ten powtórzył później A. Bogucki. Wyraźnie zaznaczył on, że nazwa urzędu miała stać się z czasem nazwą samego przedsiębiorstwa. Nie wykluczył przy tym, że początkowo nazwa „żupnik” mogła być stosowana zamiennie z terminem „żupca”⁸⁵. A. Keckowa wskazała, że po raz pierwszy „żupnik” pojawił się w dokumencie z 1253 r. Twierdziła jednak, że z pewnością tacy urzędnicy zarządzali wcześniej książęcymi warzelniami⁸⁶. Jerzy Grzesiowski i Józef Piotrowicz zauważyli, że pierwsza pewna wzmianka o żupnikach znajduje się w przywileju lokacyjnym Bochni. Mieli oni przejąć kompetencje mincerzy w zakresie gospodarki solnej, co sugeruje, że według wspomnianych badaczy żupników nie było przed odnalezieniem soli kamiennej⁸⁷. Jerzy Wyrozumski przychylił się do poglądu, że zostali oni powołani dopiero po tym wydaniu. Przed połową XIII w. w źródłach nie ma bowiem wzmianki o żupnikach. Najprawdopodobniej nie tylko przedsiębiorstwo w Bochni, ale także w Wieliczce zaczęło być nazywane żupą po otworzeniu pierwszego szybu. Wskazuje na to fakt, że wielickie saliny zostały określone w ten sposób dopiero w przywileju lokacyjnym wystawionym przez Przemysła II w 1290 r. W dokumentach z 1277 i 1284 r. występują one natomiast pod łacińską nazwą *salifodina*. Według J. Wyrozumskiego termin „żupnik” jest wtórny w stosunku do terminu „żupa”. Ta ostatnia nazwa miała być odpowiednia dla zmieniającego swój charakter przedsiębiorstwa solnego, będącego instytucją skarbową, na co wskazuje występowanie jej w znaczeniu świadczenia zwanego *stan*, a także uposażenia urzędników⁸⁸.

Wyraz „żupnik” niewątpliwie jest derywatem od wyrazu „żupa” (kopalnia). Za pomocą przyrostków *-nik* oraz *-ownik* tworzy się w języku polskim odrzeczownikowe nazwy wykonawców czynności. Mają one w swej strukturze odniesienie

⁸³ H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce*, t. 1, Warszawa 1941, s. 137 (przyp. 2); tenże: *Dawne żupy i żupnicy w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, Warszawa 1846, s. 246.

⁸⁴ O. Balzer: *O zadrudze...*, s. 210.

⁸⁵ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, s. 86, 95; tenże: *O żupanach...*, s. 117.

⁸⁶ A. Keckowa: *Instytucja stolników w żupach krakowskich*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, t. 6, Wrocław 1963, s. 175–256.

⁸⁷ J. Grzesiowski, J. Piotrowicz: *Sól małopolska w nadaniach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „SMDŻ”, t. 1, Wieliczka 1965, s. 121–122.

⁸⁸ J. Wyrozumski: *Państwowa gospodarka solna...*, s. 87–88.

that were built over the shafts. While, the word “żupnik” was a derivative form of the word “żupa”⁸³. O. Balzer noticed that in the document of Leszek the Black for the monastery in Trzemeszno from 1285, the saltworks meant the office, i.e., the authority of the salt mine administrator (*salis supmam sive officium*), and it was only later that the mines, as the subject of this authority, were called saltworks⁸⁴. This view was later repeated by A. Bogucki. He clearly stressed that the name of the office was to become the name of the enterprise itself. He did not exclude that initially the name “żupnik” could be used interchangeably with the term “żupca”⁸⁵. A. Keckowa indicated that “żupnik” appeared for the first time in a document from 1253. However, she stated that such officials had certainly managed the ducal salines before⁸⁶. Jerzy Grzesiowski and Józef Piotrowicz noticed that the first certain mention of “żupnicy” is in the foundation charter of Bochnia. They were supposed to take over the competences of minters in the area of salt management, which suggests that, according to the aforementioned researchers, there were no “żupnicy” before the discovery of rock salt⁸⁷. Jerzy Wyrozumski agreed with the view that they were appointed only after this event. Before the mid-13th century, there is no mention of “żupnicy” in the sources. Most likely, not only the enterprise in Bochnia, but also in Wieliczka, began to be called the saltworks after the opening of the first shaft. This is evidenced by the fact that the salines of Wieliczka were referred to in this way only in the foundation charter issued by Przemysł II in 1290, while in the documents from 1277 and 1284 they appear under the Latin name *salifodina*. According to J. Wyrozumski, the term “żupnik” is a derivative of the term “żupa”. The latter name was to be appropriate to the salt enterprise, which was changing its nature, being a treasury institution, as indicated by its occurrence in the sense of a benefit called *stan* [state], as well as the emoluments of officials⁸⁸.

⁸³ H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce*, vol. 1, Warsaw, 1941, p. 137 (footnote 2); id.: *Dawne żupy i żupnicy w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, vol. 1, Warsaw 1846, p. 246.

⁸⁴ O. Balzer: *O zadrudze...*, p. 210.

⁸⁵ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, pp. 86, 95; id.: *O żupanach...*, p. 117.

⁸⁶ A. Keckowa: *Instytucja stolników w żupach krakowskich*, „Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, vol. 6, Wrocław 1963, pp. 175–256.

⁸⁷ J. Grzesiowski, J. Piotrowicz: *Sól małopolska w nadaniach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „SMDŻ”, vol. 1, Wieliczka 1965, pp. 121–122.

⁸⁸ J. Wyrozumski: *Państwowa gospodarka solna...*, pp. 87–88.

do obiektu, przedmiotu działania, wytworu, materiału, narzędzia, dziedziny, którą zajmuje się dana osoba. Dawniej sufiksy te tworzyły nazwy wykonawców zawodów w szerszym zakresie niż współcześnie. Należy zaliczyć do nich wyrazy takie jak: czapnik, bławatnik, obuwnik, kozusznik, powroźnik czy kaletnik. Do dziś przetrwało w użyciu wiele nazw o ogólnym charakterze, na przykład: rolnik, leśnik, urzędnik⁸⁹. O. Balzer oraz A. Bogucki nie zauważyli, że oba omawiane terminy po raz pierwszy pojawiły się jednocześnie w przywileju lokacyjnym Bochni. Trudno tym samym zgodzić się z proponowaną przez nich hipotezą, wedle której najpierw powstała nazwa urzędu, a dopiero później zaczęto odnosić ją do przedsiębiorstwa. Żupa solna w znaczeniu władzy zarządcy wielickiej saliny występuje tylko w jednym dokumencie wystawionym przez Leszka Czarnego kilkadziesiąt lat po powstaniu żupy bocheńskiej. Fakt ten świadczy o tym, że wówczas funkcję tę sprawował żupnik⁹⁰. Przyjmując pogląd J. Wyrozumskiego, że takich urzędników powoływano dopiero po uruchomieniu kopalni, możemy tym samym określić datę *ante quem* odkrycia soli kamiennej w Wieliczce na 9 czerwca 1285 r. W tym dniu jako kasztelan krakowski występuje bowiem Sułek z Niedźwiedzia, zastępujący na tym urzędzie Janusza, wymienionego w testacji wspomnianego dokumentu⁹¹.

Pozostaje tylko odpowiedzieć na pytanie, dlaczego kopalnie określano terminem „żupa”. Wyraz „żupan” jest najprawdopodobniej irańskim zapożyczeniem, który najpierw zaczął być używany przez Protobułgarów, a później rozpowszechnił się wśród ludów słowiańskich zamieszkujących południową i środkową Europę. Językoznawcy i historycy nie są zgodni, czy wyraz „żupa” w znaczeniu jednostki terytorialnej powstał wtórnie do niego. Wydaje się to prawdopodobne, ponieważ żupa pojawia się w źródłach stosunkowo późno⁹². Z żupanem jest również najpewniej związana żupa rozumiana jako władza urzędnika, jego uposażenie czy pewne świadczenia skarbowe na rzecz księcia. Posiada ona jednak drugie podstawowe znaczenie, które trudno powiązać z pierwszym – jama, mogiła, kopalnia, co łączy się etymologicznie ze starohinduskim *gopā* – „pasterz”, „opiekun”, greckim γύπη – „gniazdo jastrzębia”, „dziura”, awestyjskim (Pashtu) *gufra* – „głęboki”, „schowany”, staroirañskim *guptās* – „schowany”, niemieckim *Koben* – „chlew”,

The word “żupnik” is undoubtedly a derivative of the word “żupa”. The suffixes *-nik* and *-ownik* are used to form noun names of performers of actions in Polish. They have in their structure a reference to an object, a subject of action, a product, a material, a tool, a field that a person deals with. In the past, these suffixes formed the names of professionals in a wider range than today. They should include words such as “czapnik” [hatter], “bławatnik” [mercenary], “obuwnik” [shoe maker], “kozusznik” [sheepskin coat maker], “powroźnik” [rope maker] and “kaletnik” [leather maker]. Many general names have survived to this day, for example: “rolnik” [farmer], “leśnik” [forester], “urzędnik” [official]⁸⁹. O. Balzer and A. Bogucki did not notice that the two terms were first used simultaneously in the foundation charter of Bochnia. Thus, it is difficult to agree with the hypothesis proposed by them, according to which the name of the office was first established, and only later did it begin to refer to the enterprise. “Żupa” in the sense of the authority of the administrator of the saline of Wieliczka appears only in one document issued by Leszek the Black several dozen years after the establishment of the “żupa” of Bochnia. This fact proves that at that time the function was held by “żupnik”⁹⁰. Taking the view of J. Wyrozumski that such officials were appointed only after the mine was opened, we can therefore determine the *ante quem* date of the discovery of rock salt in Wieliczka as 9 June 1285. On that day, Sułek from Niedźwiedź appears as the castellan of Krakow, replacing Janusz at this office mentioned in the testation of said document⁹¹.

It remains only to answer the question why the mines were referred to as “żupa”. The word “żupan” is most likely an Iranian borrowing, which first started to be used by the Bulgars and later spread among the Slavs living in Southern and Central Europe. The linguists and historians disagree whether the word “żupa” in the meaning of a territorial unit derived from it. It seems likely because the “żupa” appears relatively late in the sources⁹². The “żupa”, understood as the authority of an official, his emolument or certain treasury payments to the duke, is also most probably connected with the “żupan”. However, it has a second primary meaning that is difficult to relate to the first one – pit, grave, mine, which is etymologically linked to the Old Hindi *gopā* – “shepherd”, “guardian”, Greek γύπη – “goshawk’s

⁸⁹ R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa...*, s. 40–41.

⁹⁰ J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku* (w:) *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra, Wieliczka 1988, s. 115–116.

⁹¹ *Urzednicy malopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, nr 124–125.

⁹² T. Lekova: *Some Observations on the Origin...*

⁸⁹ R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa...*, pp. 40–41.

⁹⁰ J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku* (in:) *Dzieje żup krakowskich*, ed. R. Kędra, Wieliczka 1988, pp. 115–116.

⁹¹ *Urzednicy malopolscy XII–XV wieku. Spisy*, ed. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990, Nos. 124–125.

⁹² T. Lekova: *Some Observations on the Origin...*

angielskim *cove* – „ziemianka”, staroislandzkim *kofi* – „izba”, „chata” czy anglosaskim *cofa* – „jaskinia”, „pomieszczenie”, które prawdopodobnie wywodzą się z indoeuropejskiego korzenia **geup-* czyli „chronić”⁹³. Dla niniejszych rozważań mniej ważne znaczenie ma ustalenie pochodzenia terminu „żupa” w tym drugim znaczeniu, czy ma on genezę prasłowiańską, turecko-tatarską, awarską lub jakąkolwiek inną. Pewne jest, że w źródłach polskich pojawił się on w połowie XIII w. jako nazwa kopalni soli. Później określano tak także inne przedsiębiorstwa górnicze działające na terenie złóż śląsko-krakowskich. Żupami zaczęto nazywać też warzelnie na Rusi Czerwonej, najprawdopodobniej pod wpływami polskimi dopiero od drugiej połowy XIV w. Czyniono tak ponieważ warzelnictwo pozostawało w semantycznym związku z górnictwem. W dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1367 r. ruskie warzelnie zostały określone jako góry. W 1404 r. Władysław Jagiełło zapisał Hryćkowi Kierdejowiczowi pewną sumę pieniędzy na bani. Obie te nazwy oznaczały również kopalnię⁹⁴. Nie jest wykluczone, że jako wzór posłużyły górniczo-warzelnicze przedsiębiorstwa w Wieliczce i Bochni.

Określanie kopalń żupami było cechą polską. Zastanawiające jest dlaczego nie nazywano tak przedsiębiorstw górniczych w Czechach. Ustrój społeczny i polityczny tego państwa we wczesnym średniowieczu wykazywał duże podobieństwo do ustroju Polski. Podobna była zwłaszcza terminologia prawnoustrojowa⁹⁵. Przyczyn tej semantycznej odrębności należy upatrywać we wczesnym pojawieniu się niemieckich górników na terenie Czech i ich dużej roli w organizowaniu tamtejszego górnictwa. Z pewnością na początku XIII w., a być może już w poprzednim stuleciu, czeskimi kopalniami zarządzali olbornicy. Termin *urburer* wywodzi się od niemieckiego słowa *urbor* – „czynsz”⁹⁶. Wspomniany tytuł wymienia dokument Przemysła Ottokara I z 1227 r. Król Czech potwierdził wówczas, że Piotrowi, żupanowi kasztelanii betowskiej (*rector provincie Betouiensis*), przynależy olbora (*usum et urbura*) z kopalń złota położonych w okolicy Jemnicy i polecił bachmistrzowi w kopalni w Igławie oraz wszystkim bachmistrzom, olbornikom oraz przysięgłym górniczym działającym na terenie Czech i Moraw (*magistro montium*

nest”, “hole”, Avestan (Pashto) *gufra* – “deep”, “hidden”, Old Iranian *guptás* – “hidden”, German *Koben* – “pigpen”, English *cove* – “dugout”, Old Icelandic *kofi* – “chamber”, “hut” or Anglo-Saxon *cofa* – “cave”, “room”, which probably derive from the Indo-European root **geup-* – “to protect”⁹³. For these considerations, it is of less importance to determine the origin of the term “żupa” in the latter meaning, whether it has a proto-Slavic, Turkish-Tatar, Avar or any other origin. It is certain that it appeared in the Polish sources in the mid-13th century as the name of a salt mine. Later, it was also used to name other mining enterprises operating in the Silesian-Cracow deposits. The salines in Red Ruthenia began to be called saltworks, most probably under the Polish influence only from the second half of the 14th century. This was because the saltworking industry had a semantic link with mining. In the document of Casimir the Great from 1367, Ruthenian salines were referred to as mountains. In 1404, Władysław Jagiełło bequeathed a certain amount of money to Hryćko Kierdejowicz as banya. Both these names also mean the mine⁹⁴. It is not excluded that mining and saline enterprises in Wieliczka and Bochnia served as a model.

It was Polish to define mines as “żupy”. It is interesting why mining enterprises in the Czech Republic were not called in that way. The social and political system of this country in the early Middle Ages was very similar to that of Poland. Especially the legal terminology was similar⁹⁵. The reasons for this semantic difference should be sought in the early appearance of German miners in the Czech Republic and their large role in organising the local mining. Certainly at the beginning of the 13th century, and perhaps already in the previous century, the Bohemian mines were managed by “olborniki”. The term *urburer* is derived from the German word *urbor* – “rent”⁹⁶. The said title is mentioned in a document of Ottokar I of Bohemia from 1227. At that time, the King of Bohemia confirmed that Peter, the Betowo castellany “żupan” (*rector provincie Betouiensis*), was entitled to an “olbora” (*usum et urbura*) from the gold mines located in the area of Jemnice and instructed the master of works in the mines in Igława and all masters of works, “olborniki” and mining jurors operating in Bohemia and Moravia (*magistro montium de Igla et*

⁹³ Tamże.

⁹⁴ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, s. 14–15.

⁹⁵ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, s. 17–18.

⁹⁶ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, s. 381.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, pp. 14–15.

⁹⁵ A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach...*, pp. 17–18.

⁹⁶ A. Brückner: *Słownik etymologiczny...*, p. 381.

de Igla et universis magistris, urburariis et iuratis montanorum per Bohemiam et Morauiam) by bronili praw Piotra⁹⁷.

ZAKOŃCZENIE

Informacja o żupniku po raz pierwszy pojawiła się w źródłach polskich w przywileju lokacyjnym Bochni z 1253 r. Był on zarządcą tamtejszej żupy. Przed 9 czerwca 1285 r. taki urzędnik został powołany również w Wieliczce. Być może tuż po odkryciu tam soli kamiennej oba przedsiębiorstwa zostały podporządkowane żupnikowi krakowskiemu. W średniowieczu najczęściej występuje on z tytułem żupnik obu salin wielickiej i bocheńskiej. Żupnicy działali ponadto w kopalniach kruszcowych położonych na terenie złóż śląsko-krakowskich, w Olkuszu, Chęcinach, Sławkowie oraz w zagłębiu bytomskim, a także w przedsiębiorstwach warzelniczych na Rusi Czerwonej. Nazwa „żupnik” niewątpliwie jest formą pochodną od nazwy „żupa”, która we wczesnym średniowieczu oznaczała kopalnię, a później również warzelnię. Najprawdopodobniej pojęć tych nie łączył genetyczny związek z terminami „żupan” i „żupca” oraz „żupa” w znaczeniu jednostki terytorialnej, władzy urzędnika czy jego *beneficium*. W XIII w. polskie górnictwo było zdominowane przez niemieckich górników, którzy odwoływali się do własnych zwyczajów i urządzeń prawnych. Występowanie nazw takich jak „żupa” oraz „żupnik” można traktować jako świadectwo obecności rodzimych tradycji i rozwiązań.

⁹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke*, wyd. K. Sternberg, (w:) tenże: *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke*, Praga 1837, nr 4; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. 1: *Annorum 600–1253*, wyd. K. J. Erben, Praga 1855, nr 720.

universis magistris, urburariis et iuratis montanorum per Bohemiam et Morauiam) to defend the rights of Peter⁹⁷.

CONCLUSION

The first information about “żupnik” appeared in Polish sources in the foundation charter of Bochnia in 1253. “Żupnik” was the administrator of the local “żupa”. Before 9 June 1285, such an official was also appointed in Wieliczka. Perhaps shortly after the discovery of rock salt there, both enterprises were subordinated to the Cracow “żupnik”. In the Middle Ages, it most often appears with the title of “żupnik” of both salines of Wieliczka and Bochnia. The “żupnicy” also acted in ore mines located in the Silesian-Cracow deposits, in Olkusz, Chęciny, Sławków and in the Bytom Basin, as well as in saline enterprises in Red Ruthenia. The name “żupnik” [saltworks master] is undoubtedly a derivative from the name “żupa” [saltworks], which in the early Middle Ages meant a mine, and later also a saline. It is most likely that these terms were not genetically linked to the terms “żupan”, “żupca” and “żupa” in the meaning of a territorial unit, an official’s authority or his *beneficium*. In the 13th century, the Polish mining was dominated by German miners who referred to their own customs and legal regulations. The occurrence of names such as “żupa” and “żupnik” can be treated as evidence of the presence of native traditions and solutions.

⁹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke*, ed. K. Sternberg, (in:) id.: *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke*, Praha 1837, No. 4; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, vol. 1: *Annorum 600–1253*, ed. K. J. Erben, Praha 1855, No. 720.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne (wybór)

- « Archiwum Narodowe w Krakowie
- « *Księgi grodzkie krakowskie*, t. 1–27.
- « *Księgi radzieckie krakowskie*, t. 427–430.
- « *Księgi ziemskie krakowskie*, t. 1–21.

Źródła drukowane (wybór)

- « *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego* (dalej: AGZ), t. 1–19, Lwów 1868–1906.
- « *Codex diplomaticus Silesiae*, t. 6, wyd. C. Grünhagen, Wrocław 1965.
- « J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak: *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123–1492*, Opole 1985.
- « *Jus polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, wyd. J. W. Bandtkie, Warszawa 1831.
- « *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, cz. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1874.
- « *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876–1905.
- « *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 2–3, Poznań 1879.
- « *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563*, wyd. H. Polaczówna, Lwów 1936.
- « *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904.
- « *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, t. 2, Lipsk 1883.
- « *Materiały źródłowe do historii epoki feudalnej*, t. 1 (*Słowiańszczyzna pierwotna*), wyd. G. Labuda, Warszawa 1954.
- « *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 1–4, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1912.
- « *Najdawniejsze księgi grodzkie krakowskie z lat 1406–1409*, wyd. W. Filipczyk, przy współpracy M. Zdanka, Warszawa–Kraków 2019.
- « *Najdawniejsze księgi sądowe krakowskie*, wyd. B. Ulanowski, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 8, cz. 1–2, Kraków 1884–1886.
- « *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski, cz. 1–2, Kraków 1878.

BIBLIOGRAPHY

Manuscript sources (selection)

- « National Archives in Cracow
- « *Księgi grodzkie krakowskie*, vol. 1–27.
- « *Księgi radzieckie krakowskie*, vol. 427–430.
- « *Księgi ziemskie krakowskie*, vol. 1–21.

Printed sources (selection)

- « *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego* (hereinafter: AGZ), vol. 1–19, Lviv 1868–1906.
- « *Codex diplomaticus Silesiae*, vol. 6, ed. C. Grünhagen, Wrocław 1965.
- « J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak: *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe 1123–1492*, Opole 1985.
- « *Jus polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatis*, ed. J. W. Bandtkie, Warsaw 1831.
- « *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, part 1, ed. F. Piekosiński, Krakow 1874.
- « *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, vol. 1–4, ed. F. Piekosiński, Krakow 1876–1905.
- « *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, vol. 2–3, Poznań 1879.
- « *Księga radziecka miasta Drohobycza 1542–1563*, ed. H. Polaczówna, Lviv 1936.
- « *Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397*, ed. S. Krzyżanowski, Krakow 1904.
- « *Lehns – und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, vol. 2, Leipzig 1883.
- « *Materiały źródłowe do historii epoki feudalnej*, vol. 1 (*Słowiańszczyzna pierwotna*), ed. G. Labuda, Warsaw 1954.
- « *Matricularum Regni Poloniae summaria*, vol. 1–4, ed. T. Wierzbowski, Warsaw 1905–1912.
- « *Najdawniejsze księgi grodzkie krakowskie z lat 1406–1409*, ed. W. Filipczyk, in collaboration with M. Zdank, Warsaw–Krakow 2019.
- « *Najdawniejsze księgi sądowe krakowskie*, ed. B. Ulanowski, *Starodawne prawa polskiego pomniki*, vol. 8, part 1–2, Krakow 1884–1886.
- « *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, eds. F. Piekosiński, J. Szujski, part 1–2, Krakow 1878.

- « *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, t. 1: *Annorum 600–1253*, wyd. K. J. Erben, Praga 1855.
- « F. W. Sommersberg: *Silesiacarum rerum scriptores*, t. 3, Lipsk 1730.
- « *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 1, wyd. A. Helcel, Kraków 1856.
- « *Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke*, wyd. K. Sternberg, (w:) tenże: *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke*, Praga 1837.
- « *Zapiski z księgi radzieckiej krakowskiej 1393–1400. Uzupełnienie do wydawnictwa „Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa”*, wyd. B. Wyrozumska, „Studia historyczne”, t. 35, z. 1, Kraków 1992, s. 89–110.
- « J. Zathy: *Ze źródeł do dziejów walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 5, Poznań 1955, s. 167–184.
- « *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1–3, wyd. S. Kuraś, Wrocław 1962–1969, cz. 4–8, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, Wrocław 1969–1975.

Opracowania (wybór)

- « S. Alexandrowicz: *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, nr 14, z. 3, Poznań 1958, s. 21–67.
- « O. Balzer: *O zadrudze słowiańskiej. Uwagi i polemika*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 13, z. 2, Lwów 1899, s. 183–256.
- « A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa–Poznań 1972.
- « A. Bogucki: *O żupanach w Polsce piastowskiej* (w:) *Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, t. 4, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1990, s. 108–146.
- « P. Boroń: *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010.
- « A. Brückner: *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Kraków 1930.
- « A. Brückner: *Dzieje języka polskiego*, Warszawa–Lwów 1906.
- « A. Brückner: *O Piaście*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 35, Kraków 1897, s. 307–352.
- « A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 667–668.
- « W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę żup krakowskich i ruskich przez Mikołaja Serafina w latach 1434–1437. Przyczynek do dziejów gospodarczych Polski w XV wieku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, t. 21, z. 3, 2001, s. 103–125.
- « *Catalogue of British Seal-Dies in the British Museum*, A. B. Tonnochy, Londyn 1952.
- « T. Czarnecki: *Pan i żupan* (w:) *Komturzy, rajcy, żupani. Studia z dziejów średniowiecza*, t. 11, red. B. Śliwiński, Malbork 2005, s. 109–122.

- « *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, vol. 1: *Annorum 600–1253*, ed. K. J. Erben, Praha 1855.
- « F. W. Sommersberg: *Silesiacarum rerum scriptores*, vol. 3, Leipzig 1730.
- « *Starodawne prawa polskiego pomniki*, vol. 1, ed. A. Helcel, Krakow 1856.
- « *Urkundenbuch zur Geschichte der böhmischen Bergwerke*, ed. K. Sternberg, (in:) id.: *Umriss einer Geschichte der böhmischen Bergwerke*, Praha 1837.
- « *Zapiski z księgi radzieckiej krakowskiej 1393–1400. Uzupełnienie do wydawnictwa „Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa”*, ed. B. Wyrozumska, „Studia historyczne”, vol. 35, issue 1, Krakow 1992, pp. 89–110.
- « J. Zathy: *Ze źródeł do dziejów walki klasowej w żupach krakowskich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, issue 5, Poznań 1955, pp. 167–184.
- « *Zbiór dokumentów małopolskich*, part 1–3, ed. S. Kuraś, Wrocław 1962–1969, part 4–8, eds. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś, Wrocław 1969–1975.

Elaborations (selection)

- « S. Alexandrowicz: *Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240*, „Zeszyty Naukowe UAM. Historia”, No. 14, issue 3, Poznań 1958, pp. 21–67.
- « O. Balzer: *O zadrudze słowiańskiej. Uwagi i polemika*, „Kwartalnik Historyczny”, vol. 13, issue 2, Lviv 1899, pp. 183–256.
- « A. Bogucki: *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warsaw–Poznań 1972.
- « A. Bogucki: *O żupanach w Polsce piastowskiej* (in:) *Spółeczeństwo Polski Średniowiecznej*, vol. 4, ed. S. K. Kuczyński, Warsaw 1990, pp. 108–146.
- « P. Boroń: *Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu*, Katowice 2010.
- « A. Brückner: *Dzieje kultury polskiej*, vol. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Krakow, 1930.
- « A. Brückner: *Dzieje języka polskiego*, Warsaw–Lviv 1906.
- « A. Brückner: *O Piaście*, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”, vol. 35, Krakow 1897, pp. 307–352.
- « A. Brückner: *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Krakow 1927, pp. 667–668.
- « W. Bukowski: *Objęcie w dzierżawę żup krakowskich i ruskich przez Mikołaja Serafina w latach 1434–1437. Przyczynek do dziejów gospodarczych Polski w XV wieku*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica”, vol. 21, issue 3, 2001, pp. 103–125.
- « *Catalogue of British Seal-Dies in the British Museum*, A. B. Tonnochy, London, 1952.

- « J. Dicker: *Górnictwo na Rusi halickiej w XV i pierwszej połowie XVI wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu”, Przemyśl 1924, t. 5 (za 1924 r.), s. 3–28.
- « *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra, Wieliczka 1988.
- « W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu (1254–1532)* (w:) *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, red. W. Długoborski, Warszawa–Kraków 1979, s. 56–74.
- « T. Dziekoński: *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972.
- « M. Gil: *Bachmistrzostwa wielickie i bocheńskie w średniowieczu*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 35, Wieliczka 2021, s. 10–127.
- « Z. Gołąb: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, tłum. M. Wojtyła-Świerzowska, Kraków 2004.
- « Z. Gołąb: *Słowiańskie żupa, županъ i gъpanъ na tle indoeuropejskim* (w:) *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*, Wrocław 1986, s. 57–64.
- « R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warszawa 1979.
- « R. Grodecki: *Znaczenie handlowe Wisły w epoce piastowskiej* (w:) *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 277–303.
- « J. Grzesiowski, J. Piotrowicz: *Sól małopolska w nadaniach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 1, Wieliczka 1965, s. 71–189.
- « E. Helimski: *On probable Tungus–Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy–Szentmiklós*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, t. 5, Kraków 2000, s. 43–56.
- « J. Karwasińska: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warszawa 1957.
- « A. Keckowa: *Instytucja stolników w żupach krakowskich*, „Studia z dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, t. 6, Wrocław 1963.
- « M. Kučera: *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 19, Warszawa 1974, s. 75–83; rec.: P. Ratkoš: *O pečatidle solného župníka Alberta z polskej Bočne, (Osudy východného Zamaguria na prelome 13. a 14. storočia)*, „Československý Časopis Historický”, t. 24, z. 3, Praha 1976, s. 411–414; polemika: M. Kučera, tamże, t. 25, z. 3, Praha 1977, s. 481–482.
- « M. Kučera: *Pečatidlo polského župníka v zbierkach SNM*, „Zborník Slovenského Národného Múzea. História”, t. 16, Bratislava 1976, s. 129–147.
- « M. Kučera: *Stredoveké Slovensko*, Bratislava 2016.
- « T. Lekova: *On the Origin of the Southern Slav Title Župan* (w:) *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, t. 1, wyd. F. B. Geller, Neapol 2010, s. 257–264.

- « T. Czarnecki: *Pan i żupan* (in:) *Komturzy, rajcy, żupani. Studia z dziejów średniowiecza*, vol. 11, ed. B. Śliwiński, Malbork 2005, pp. 109–122.
- « J. Dicker: *Górnictwo na Rusi halickiej w XV i pierwszej połowie XVI wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu”, Przemyśl 1924, vol. 5 (for 1924), pp. 3–28.
- « *Dzieje żup krakowskich*, ed. R. Kędra, Wieliczka 1988.
- « W. Dziewulski: *Rozwój miasta w średniowieczu (1254–1532)* (in:) *Bytom. Zarys rozwoju miasta*, ed. W. Długoborski, Warsaw–Krakow 1979, pp. 56–74.
- « T. Dziekoński: *Wydobywanie i metalurgia kruszców na Dolnym Śląsku od XIII do połowy XX wieku*, Wrocław 1972.
- « M. Gil: *Bachmistrzostwa wielickie i bocheńskie w średniowieczu*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. 35, Wieliczka 2021, pp. 10–127.
- « Z. Gołąb: *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, translated by M. Wojtyła-Świerzowska, Krakow 2004.
- « Z. Gołąb: *Słowiańskie żupa, županъ i gъpanъ na tle indoeuropejskim* (in:) *Collectanea linguistica in honorem Adami Heinz*, Wrocław 1986, pp. 57–64.
- « R. Gregorczykowa: *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, Warsaw 1979.
- « R. Grodecki: *Znaczenie handlowe Wisły w epoce piastowskiej* (in:) *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, vol. 2, Krakow 1938, pp. 277–303.
- « J. Grzesiowski, J. Piotrowicz: *Sól małopolska w nadaniach dla klasztorów (do początku XVI wieku)*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. 1, Wieliczka 1965, pp. 71–189.
- « E. Helimski: *On probable Tungus–Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy–Szentmiklós*, „Studia Etymologica Cracoviensia”, vol. 5, Krakow 2000, pp. 43–56.
- « J. Karwasińska: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, vol. 1: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, Warsaw 1957.
- « A. Keckowa: *Instytucja stolników w żupach krakowskich*, „Studia z dziejów Górnictwa i Hutnictwa”, vol. 6, Wrocław 1963.
- « M. Kučera: *Najstarszy tłok pieczętny żupnika polskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, vol. 19, Warsaw 1974, pp. 75–83; reviewed by: P. Ratkoš: *O pečatidle solného župníka Alberta z polskej Bočne, (Osudy východného Zamaguria na prelome 13. a 14. storočia)*, „Československý Časopis Historický”, vol. 24, issue 3, Praha 1976, pp. 411–414; polemic: M. Kučera, *ibid.*, vol. 25, issue 3, Praha 1977, pp. 481–482.
- « M. Kučera: *Pečatidlo polského župníka v zbierkach SNM*, „Zborník Slovenského Národného Múzea. História”, vol. 16, Bratislava 1976, pp. 129–147.
- « M. Kučera: *Stredoveké Slovensko*, Bratislava 2016.

- « T. Lekova: *Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title Župan* [https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive, dostęp: 3 VIII 2022 r.].
- « H. Łabęcki: *Dawne żupy i żupnicy w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t. 1, Warszawa 1846, s. 245–273.
- « H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce*, t. 1, Warszawa 1941.
- « H. Łabęcki: *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, t.1, Warszawa 1859, s. 807–832.
- « A. Markus, J. Pilnáček: *Znamení a znaky nešlechticů. Zvláštní otisk z Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, ročník V, 1933*, Praga 2004 (przedruk).
- « D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław 1963.
- « H. Paszkiewicz: *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002 (przedruk wydania z 1925 r.).
- « K. Pieradzka: *Lubrański Grzegorz* (w:) *Polski słownik biograficzny*, t. 18, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973, s. 81–82.
- « J. Piotrowicz: *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. 2, Wieliczka 1968, s. 173–234.
- « J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku* (w:) *Dzieje żup krakowskich*, red. R. Kędra, Wieliczka 1988, s. 103–158.
- « A. Prochaska: *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 6, Lwów 1892, s. 1–33.
- « V. Procházka: *Župa a župan*, „Slavia antiqua”, t. 15, Poznań 1968, s. 1–59.
- « J. Ptaśnik: *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warszawa 1922.
- « F. Skibiński: *Handel solny we wczesnym średniowieczu polskim* (w:) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu M. Hendelsmana*, Warszawa 1929, s. 451–464.
- « J. Szymański: *Najstarsze prawo wydobywania złota na Śląsku*, „Studenckie Prace Prawnicze. Administratywistyczne i Ekonomiczne”, t. 35, Wrocław 2021, s. 333–346.
- « J. Szyszka: *Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi łwowskiej w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, Katowice 2020, t. 12 (16), s. 161–208.
- « J. Turska: *Przemysł solny w województwie ruskiem w XVI w. (1530–1580)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, t. 8 (za 1928 r.), z. 3, Lwów 1929, s. 186–189.
- « K. Tymieniecki: *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, t. 2: *Spółeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię)*, Poznań 1996.
- « B. Ulanowski: *O założeniu klasztoru Św. Andrzeja w Krakowie i jego najdawniejszych przywilejach*, Kraków 1885.
- « *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990.

- « T. Lekova: *On the Origin of the Southern Slav Title Župan* (in:) *Forma formans. Studi in onore di Boris Uspenskij*, vol. 1, ed. F. B. Geller, Naples 2010, pp. 257–264.
- « T. Lekova: *Some Observations on the Origin of the Southern Slav Title Župan* [https://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/mdocs/category/8-archive, accessed on: 3 August 2022].
- « H. Łabęcki: *Dawne żupy i żupnicy w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, vol. 1, Warsaw 1846, pp. 245–273.
- « H. Łabęcki: *Górnictwo w Polsce*, vol. 1, Warsaw 1941.
- « H. Łabęcki: *Spisy chronologiczne dawnych żupników w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, vol. 1, Warsaw 1859, pp. 807–832.
- « A. Markus, J. Pilnáček: *Znamení a znaky nešlechticů. Zvláštní otisk z Časopisu Rodopisné společnosti československé v Praze, ročník V, 1933*, Praha 2004 (reprint).
- « D. Molenda: *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław 1963.
- « H. Paszkiewicz: *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Krakow 2002 (reprinted edition of 1925).
- « K. Pieradzka: *Lubrański Grzegorz* (in:) *Polski słownik biograficzny*, vol. 18, Wrocław–Warsaw–Krakow–Gdańsk 1973, pp. 81–82.
- « J. Piotrowicz: *Problematyka genezy i najstarszych dziejów górnictwa solnego w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. 2, Wieliczka 1968, 173–234.
- « J. Piotrowicz: *Żupy krakowskie w pierwszych wiekach rozwoju od połowy XIII do początków XVI wieku* (in:) *Dzieje żup krakowskich*, ed. R. Kędra, Wieliczka 1988, pp. 103–158.
- « A. Prochaska: *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego*, „Kwartalnik Historyczny”, vol. 6, Lviv 1892, pp. 1–33.
- « V. Procházka: *Župa a župan*, „Slavia antiqua”, vol. 15, Poznań 1968, pp. 1–59.
- « J. Ptaśnik: *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Warsaw 1922.
- « F. Skibiński: *Handel solny we wczesnym średniowieczu polskim* (in:) *Księga pamiątkowa ku uczczeniu M. Hendelsmana*, Warsaw 1929, pp. 451–464.
- « J. Szymański: *Najstarsze prawo wydobywania złota na Śląsku*, „Studenckie Prace Prawnicze. Administratywistyczne i Ekonomiczne”, vol. 35, Wrocław 2021, pp. 333–346.
- « J. Szyszka: *Dobra pomorzańskie Kierdejów (Kierdejowiczów) w ziemi łwowskiej w XV wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, Katowice 2020, vol. 12 (16), pp. 161–208.
- « J. Turska: *Przemysł solny w województwie ruskiem w XVI w. (1530–1580)*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, vol. 8 (for 1928), issue 3, Lviv 1929, pp. 186–189.
- « K. Tymieniecki: *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle Słowiańszczyzny zachodniej)*, vol. 2: *Spółeczeństwo Słowian lechickich (Ród i plemię)*, Poznań 1996.

- « T. Wasilewski: *Župan* (w:) *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, Wrocław 1982, t. 7, s. 269–270.
- « T. Wąsowiczówna: *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 5, 1957, nr 3–4, s. 439–444.
- « G. Wrona: *Problematyka żup solnych w kontraktach skarbowych na dobra ekonomii samoborskiej z drugiej połowy XVII i XVIII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, Lublin 2019, t. 16, z. 2, s. 219–239.
- « J. Wyrozumski: *Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku*, Kraków 1968.
- « J. Wyrozumski: *Polska–Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* (w:) *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, red. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, s. 111–119.
- « A. Zajda: *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970.
- « S. Zakrzewski: *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 23, nr 1, Warszawa 1921–22, s. 81–121.

- « B. Ulanowski: *O założeniu klasztoru Św. Andrzeja w Krakowie i jego najdawniejszych przywilejach*, Kraków 1885.
- « *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku. Spisy*, ed. A. Gąsiorowski, Wrocław 1990.
- « T. Wasilewski: *Župan* (in:) *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, Wrocław 1982, vol. 7, pp. 269–270.
- « T. Wąsowiczówna: *Wczesnośredniowieczne przeprawy przez środkową Wisłę*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, vol. 5, 1957, Nos. 3–4, pp. 439–444.
- « G. Wrona: *Problematyka żup solnych w kontraktach skarbowych na dobra ekonomii samoborskiej z drugiej połowy XVII i XVIII wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, Lublin 2019, vol. 16, issue 2, pp. 219–239.
- « J. Wyrozumski: *Państwowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku*, Kraków 1968.
- « J. Wyrozumski: *Polska–Węgry i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego* (in:) *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, ed. K. Zielińska-Melkowska, Toruń 1997, pp. 111–119.
- « A. Zajda: *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków 1970.
- « S. Zakrzewski: *Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, vol. 23, No. 1, Warsaw 1921–1922, pp. 81–121.

Anita Szczepanek, Monika Łyczak,
Marek Materna, Jarosław M. Fraś*

STARY CMENTARZ PARAFIALNY PRZY KOŚCIELE
PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA W MIKLUSZOWICACH
GM. DRWINIA, POW. BOCHEŃSKI W ŚWIETLE BADAŃ
ARCHEOLOGICZNYCH O CHARAKTERZE RATOWNICZYM

ABSTRAKT

W wyniku przeprowadzonych w 2014 r. prac ratowniczych w obrębie zapomnianego, niezewidencjonowanego cmentarza parafialnego w Mikłuszowicach, którego początki sięgają XVIII w., ekshumowano 87 pochówków w 51 grobach. Dzięki szczegółowym analizom jam grobowych, udało się pozyskać informacje dotyczące zasięgu i rozplanowania cmentarza, rodzajów grobów i obecnych na cmentarzu form pochówków oraz ich wyposażenia. Towarzysząca pracom archeologicznym analiza antropologiczna wydobytych szczątków, pozwoliła dodatkowo na częściowy wgląd w wewnętrzną strukturę społeczną i populacyjną nekropoli mikłuszowickiej w jej najmłodszej części, pochodzącej z połowy i schyłku XIX w., której wielkość szacowana jest na 1200 grobów. Większość odkrytych artefaktów związanych z nekropolą zachowała się w złym stanie, a nadające się do identyfikacji dewocjonalia przedstawiono w formie katalogu. Okoliczności przeprowadzonych prac „ekshumacyjnych” wymownie charakteryzują miejsce dziedzictwa historycznego w Polsce, powszechną praktykę, jak i stan prawny w zakresie ochrony konserwatorskiej.

Słowa kluczowe: cmentarz, dewocjonalia, groby, medaliki, Mikłuszowice

Anita Szczepanek, Monika Łyczak,
Marek Materna, Jarosław M. Fraś*

OLD PARISH CEMETERY AT THE CHURCH UNDER THE
INVOCATION OF ST JOHN THE BAPTIST IN MIKLUSZOWICE,
DRWINIA COMMUNE, BOCHNIA POVIAT IN THE LIGHT
OF RESCUE ARCHAEOLOGICAL SURVEYS

ABSTRACT

As a result of rescue works carried out in 2014 within the forgotten, unregistered parish cemetery in Mikłuszowice, which dates back to the 18th century, 87 burials in 51 graves were exhumed. Thanks to detailed analyses of burial pits, it was possible to obtain information on the extent and layout of the cemetery, the types of graves and the forms of burials in the cemetery and their equipment. The anthropological analysis of the excavated remains, accompanying the archaeological works, additionally allowed for a partial insight into the internal social and population structure of the Mikłuszowice necropolis in its youngest part, dating from the mid – and late 19th century, whose size is estimated at 1,200 graves. Most of the discovered artefacts associated with the necropolis were preserved in poor condition, and identifiable devotional items were presented in the form of a catalogue. The circumstances of the performed “exhumation” works eloquently characterise the place of historical heritage in Poland, common practice as well as legal status in the scope of conservation protection.

Key words: cemetery, devotional items, graves, medals, Mikłuszowice

* **Anita Szczepanek**, Katedra Anatomii, Collegium Medicum, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, anita.szczepanek@uj.edu.pl
Monika Łyczak, Firma Archeologiczna FRAMEA, ul. Na Kozłówce 4A/10, 30-664 Kraków, Instytut Archeologii UKSW, e-mail: archeologia@framea.pl
Jarosław M. Fraś, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, j.fras@muzeum.wieliczka.pl
Marek Materna, Muzeum im. prof. Stanisława Fischera, Rynek 20, 32-700 Bochnia, marek.materna@muzeum.bochnia.pl

* **Anita Szczepanek**, Department of Anatomy, Collegium Medicum, Jagiellonian University in Krakow, anita.szczepanek@uj.edu.pl
Monika Łyczak, Archeological Company FRAMEA, 4A/10 Na Kozłówce Street, 30-664 Krakow, Instytut Archeologii UKSW, e-mail: archeologia@framea.pl
Jarosław M. Fraś, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, j.fras@muzeum.wieliczka.pl
Marek Materna, Prof. Stanisław Fischer Museum, Rynek 20, 32-700 Bochnia, marek.materna@muzeum.bochnia.pl

WSTĘP

Artykuł porusza tematykę badań ratowniczych prowadzonych w 2014 r. na „zapomnianym” cmentarzu parafii mikluszowickiej. Wraz z przemijaniem kolejnych pokoleń mieszkańców wiedza o jego istnieniu powoli zanika, a los pochówków pozbawionych widocznych na powierzchni nasypów i pomników dotyka obojętność. Pozostają zapisy w archiwach parafialnych oraz dociekania nielicznej grupy pasjonatów. Badania archeologiczne przeprowadzone w ramach inwestycji liniowej, związanej z przebudową lokalnych dróg oraz towarzyszącej im infrastruktury, są jak do tej pory jedynymi badaniami tego typu na omawianej nekropolii. Opracowanie zawiera poza skróconym omówieniem wcześniejszych odkryć archeologicznych na terenie Mikluszowic, gm. Drwinia, także informacje o dziejach miejscowości, lokalnej parafii, kolejnych kościołów i cmentarzy. W tekście przedstawiono zakres przeprowadzonych prac eksploracyjnych, wybrane aspekty analizy antropologicznej, opis znalezionych artefaktów oraz katalog możliwych do identyfikacji dewocjonaliów. Całość wzbogacają ryciny oraz tabele zawierające wizualizację odkryć oraz informacje uzupełniające.

POŁOŻENIE I CHARAKTERYSTYKA OSADNICTWA

Miejscowość Mikluszowice, gm. Drwinia (Ryc. 1), położona jest na krawędzi piaszczysto-ilastej terasy nadzalewowej Raby, która stanowi pozostałość po rozczłonkowanym w okresie holocenu stożku napływowym z okresu zlodowacenia Sanu¹ powstałym wskutek procesów fluwiogłacialnych u czoła lodowca. Rozciąga się on na długości ponad 5 km. Terasę charakteryzuje obecność piaszczystej wydmy parabolicznej, biegnącej łagodnym łukiem na południowy zachód od wsi². Kraniec wschodni wydmy znajdujący się na terenie dzisiejszej

¹ L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej i ich rola w kształtowaniu osadnictwa*, (w:) *Archeologia Kotliny sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, Numer 4 (monograficzny), Stalowa Wola, 2005, s. 12.

² T. Ziętara: *Środowisko geograficzne*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 15.

INTRODUCTION

The article discusses the subject of rescue surveys conducted in 2014 at the “forgotten” cemetery of the Mikluszowice parish. With the passing of successive generations of residents, the knowledge of its existence slowly disappears, and the fate of burials devoid of embankments and monuments visible on the surface is affected by indifference. What remains are the records in the parish archives and the inquiries of a small group of enthusiasts. The archaeological surveys carried out as part of the linear investment, related to the reconstruction of local roads and the accompanying infrastructure, are so far the only surveys of this type on the discussed necropolis. The study contains, apart from a brief overview of the previous archaeological discoveries in the area of Mikluszowice, Drwinia commune, also information about the history of the village, the local parish, subsequent churches and cemeteries. The text presents the scope of the exploratory works carried out, selected aspects of the anthropological analysis, a description of the artefacts found and a catalogue of identifiable devotional items. The whole is supplemented by figures and tables containing visualisations of the discoveries and supplementary information.

LOCATION AND CHARACTERISTICS OF THE SETTLEMENT

Mikluszowice, Drwinia commune (Fig. 1) is located on the edge of the sandy and loamy terrace of the Raba floodplain, which is a remnant of the Holocene-period fragmented alluvial cone from the San Glaciation¹, formed as a result of fluvioglacial processes at the front of the glacier. It extends over a length of more than 5 km. The terrace is characterised by the presence of a sandy parabolic dune, running in a gentle curve to the south-west of the village². The eastern end of the dune, located in the area of today’s village, is occupied by an oval-shaped,

¹ L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej i ich rola w kształtowaniu osadnictwa*, (in:) *Archeologia Kotliny sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, Numer 4 (monographic), Stalowa Wola, 2005, p. 12.

² T. Ziętara: *Środowisko geograficzne*, (in:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, eds. F. Kiryk, Z. Ruta, Krakow, 1980, p. 15.

miejsowości zajęty jest przez piaszczysty pagór o owalnym kształcie i szeroki na ok. 85 m, który z południowo-wschodniej strony opada stromo ku rzece. Jest on pozostałością większego, znacznie wyższego, wschodniego odcinka wydmy zniszczonej w wyniku erozji przez Rabę. W lokalnej ustnej tradycji wzniesienie to nosi nazwę Góry św. Jana (Ryc. 2) i związane jest z początkami historycznej miejscowości oraz najstarszymi dziejami kościoła i parafii mikluszowickiej.

Uchwycone przez archeologów osadnictwo w rejonie Mikluszowic, gm. Drwinia, pochodzi nie tylko z czasów historycznych, ale i pradziejowych. Obecność w obrębie Kotliny Sandomierskiej piaszczystych płaskowyżów i teras wznoszących się nad pokrytym urodzajnymi madami dolin rzecznych stała się wraz z rozwojem poziomu adaptacyjnego gospodarki pradziejowej czynnikiem sprzyjającym ekspansji osadniczej³. Z epoką brązu wiąże się między innymi odkryte w 1880 r. (Mikluszowice, stan. 1) przez Adama Honorego Kirkora ciałopalne cmentarzysko kultury łużyckiej⁴. Nie brakuje tu śladów bytności człowieka w okresie przedrzymskim, o czym świadczy badana w 2014 r. przez Marka Maternę osada (Mikluszowice, stan. 18)⁵. Liczne stanowiska archeologiczne pochodzą z okresu wpływów rzymskich i średniowiecza⁶. Z tym pierwszym łączone jest przynajmniej sześć z nich, a z wczesnymi i późnymi fazami średniowiecza – kolejnych 13⁷.

³ L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej...*, s. 14.

⁴ A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1880*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1881, t. V, s. 14–15; A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1882, t. VI, s. 27; Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, cz. II, Kraków, „Prace Prehistoryczne Śląskie”, 1948, t. 6, s. 52, tabl. XXIV:15, XLII:18.

⁵ Materiały z tego stanowiska zostały opracowane przez Michała Gorczycę i ujęte w pracy magisterskiej pt.: *Osadnictwo w dorzeczu dolnego biegu Raby w okresie przedrzymskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich*. Praca obroniona w 2020 r.

⁶ L. Starkel: *Historia doliny Wisły od ostatniego zlodowacenia do dziś*, Monografie IGiPZ PAN, 2, Warszawa, 2001, s. 191–192; A. Cetera, J. Okoński: *Materiały do pradziejów prawobrzeża dolnego biegu Raby*, (w:) „Rocznik Bocheński”, red. J. Flasz, t. 2, Bochnia 1994, s. 11, mapy 3–6; J. Okoński: *Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadraabskiego mikroregionu osadniczego*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 35 (1999–2000), s. 113–119.

⁷ M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

approximately 85 m wide sand hill, which slopes steeply towards the river on its south-eastern side. It is a remnant of a larger, much higher, eastern section of the dune destroyed by erosion by the Raba River. In local oral tradition, the hill is called St John's Hill (Fig. 2) and is associated with the beginnings of the historic village and the oldest history of the church and parish of Mikluszowice.

The settlement captured by archaeologists in the area of Mikluszowice, Drwinia commune, dates back not only to historic times, but also to prehistoric times. The presence in the Sandomierz Basin of sandy plateaus and terraces rising above the river valleys covered with fertile muds became, along with the development of the adaptive level of the prehistoric economy, a factor conducive to the expansion of settlement³. The Bronze Age is associated with, among other things, the cremation cemetery of the Lusatian culture discovered in 1880 (Mikluszowice, site 1) by Adam Honory Kirkor⁴. There is no shortage of traces of human presence in the pre-Roman period, as evidenced by the settlement surveyed in 2014 by Marek Materna (Mikluszowice, site 18)⁵. Numerous archaeological sites date from the Roman influence period and the Middle Ages⁶. At least six of them are associated with the former, and another 13 with the early and late phases of the Middle Ages⁷.

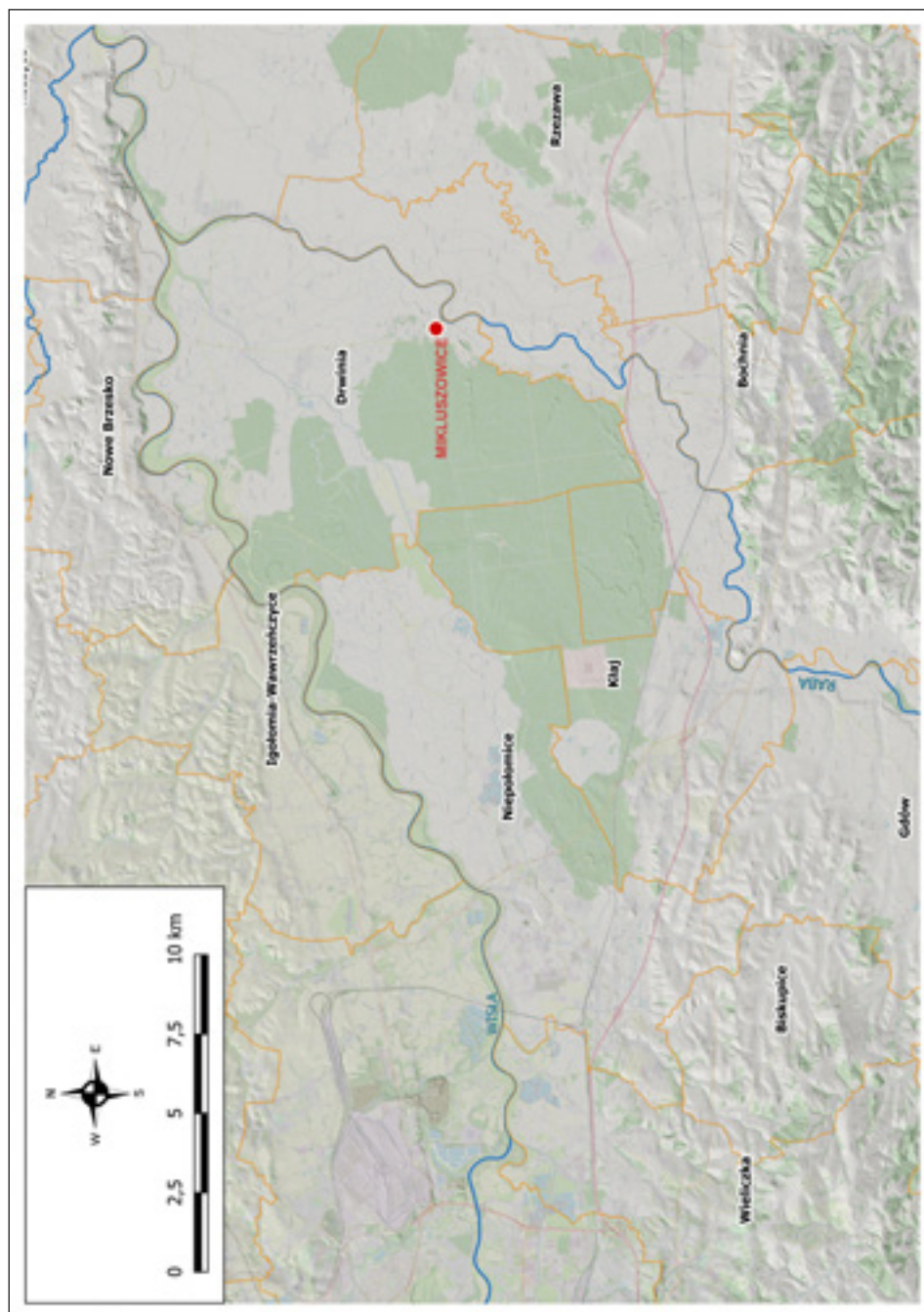
³ L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej...*, p. 14.

⁴ A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1880*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1881, vol. V, pp. 14–15; A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, 1882, vol. VI, p. 27; Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce*, part II, Krakow, „Prace Prehistoryczne Śląskie”, 1948, vol. 6, p. 52, tables XXIV:15, XLII:18.

⁵ The materials from this site were compiled by Michał Gorczyca and included in the master's thesis entitled: *Osadnictwo w dorzeczu dolnego biegu Raby w okresie przedrzymskim i wczesnym okresie wpływów rzymskich* [Settlement in the basin of the lower course of the Raba River in the pre-Roman period and the early period of Roman influence]. Thesis defended in 2020.

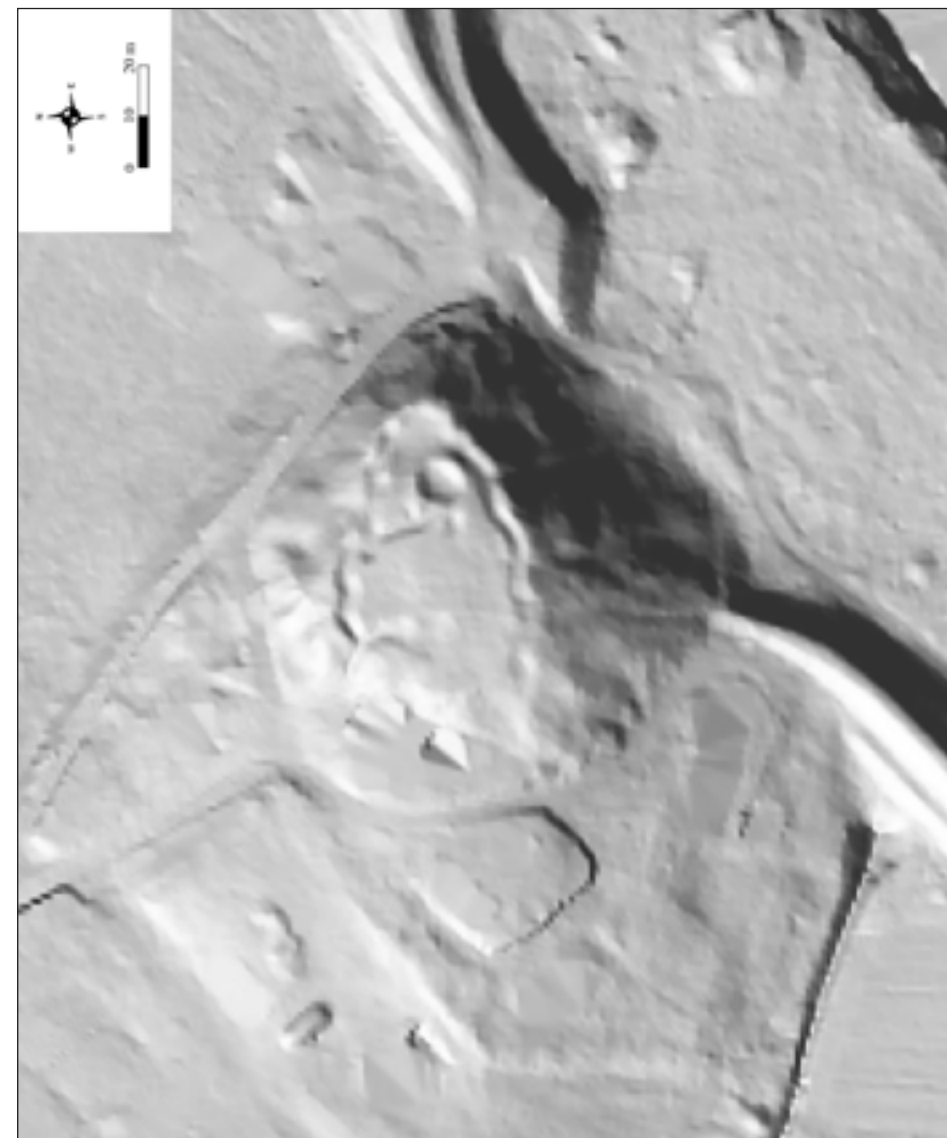
⁶ L. Starkel: *Historia doliny Wisły od ostatniego zlodowacenia do dziś*, Monografie IGiPZ PAN [Monographs of the Institute of Geography and Spatial Organization Polish Academy of Sciences], 2, Warsaw, 2001, pp. 191–192; A. Cetera, J. Okoński: *Materiały do pradziejów prawobrzeża dolnego biegu Raby*, (in:) „Rocznik Bocheński”, ed. J. Flasz, vol. 2, Bochnia, 1994, p. 11, maps 3–6; J. Okoński: *Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadraabskiego mikroregionu osadniczego*, „Acta Archaeologica Carpathica”, vol. 35 (1999–2000), pp. 113–119.

⁷ M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, typescript in the archives of the Archaeological Museum in Krakow.

Ryc. 1. Położenie miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia

Fig. 1. Location of Mikłuszowice, Drwinia commune

Ryc. 2 Mikłuszowice, Góra św. Jana. Zobrazowanie numerycznego modelu terenu na podstawie danych pomiarowych LIDAR z lotniczego skanowania laserowego ALS z widocznymi zniszczeniami z 1944 r.

Źródło mapy: <http://geoportal.gov.pl>

Fig. 2 Mikłuszowice, St John's Mount. Digital terrain model based on LIDAR measurement data from ALS airborne laser scanning with visible damage from 1944. Map source: <http://geoportal.gov.pl>

HISTORIA BADAŃ

Wśród stanowisk średniowiecznych zainteresowanie badaczy skupiało się na stanowisku 2, położonym w obrębie wzgórza św. Jana. Pierwsze badania wykopaliskowe przeprowadził tam w 1935 r. Gabriel Leńczyk⁸ stwierdzając występowanie ceramiki wczesnośredniowiecznej. Natrafił także na drewniane elementy fundamentów, jak sam określił, „najprawdopodobniej kościoła”. Samo wzniesienie uznał za grodzisko wczesnośredniowieczne. Późniejszą weryfikację wyników badań z 1935 r. utrudnił epizod z okresu II wojny światowej. W 1944 r. miejsce to miało być znaczącym punktem obrony w systemie fortyfikacji niemieckich, zwanych OKH Stellung A2⁹. W tym celu na górze przygotowano stanowisko dla popularnego w armii niemieckiej działa kaliber 88 mm PaK 43/41. Szeroki zakres robót ziemnych prowadzonych pod nadzorem niemieckich żołnierzy obejmował budowę pięciu drewniano-ziemnych bunkrów i wykopanie kilkudziesięciu metrów okopów. W wyniku prac ziemnych zniszczono wówczas znaczną część historycznych nawarstwień. Z opisu uczestników tych wydarzeń wynika, iż w trakcie kopania natrafiano na liczne groby i szczątki ludzkie. Jednym z lepiej opisanych odkryć było odsłonięcie murowanej, ceglanej krypty grobowej z pojedynczym pochówkiem odzianym w sutannę i stułę haftowaną srebrną nitką¹⁰. W 1966 r. z badaniami powierzchniowymi dotarli tutaj Antoni Jodłowski i Kazimierz Reguła, którzy zebrali kilka ułamków naczyń datowanych na wczesne średniowiecze¹¹. Jeszcze w tym samym sezonie A. Jodłowski przeprowadził wykopaliska weryfikujące ustalenia G. Leńczyka¹² nie stwierdzając występowania średniowiecznych obwałowań obronnych. Natrafił na nowożytny warstwę spalenizny, które łączył z pożarem istniejącego tu niegdyś kościoła, oraz piwnicę lub ceglana kryptę. Opublikowane wyniki badań nie pozwalają rozstrzygnąć, czy odkryte przez A. Jodłowskiego sklepienie to znana

⁸ G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983, s. 76.

⁹ J. Paprota: *Historia ziemi bocheńskiej*, <https://bochenskielandzieje.pl/ciekawostki/zagatkowe-miejsca/89-gora-swietego-jana-w-mikluszowicach>.

¹⁰ A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze*, „Kronika Bocheńska”, listopad 2006, nr 11 (173), s. 61.

¹¹ K. Reguła: *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w dolinie Raby w latach 1965 i 1966*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XX, 1969, s. 391.

¹² A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikluszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, s. 22.

HISTORY OF SURVEYS

Among the medieval sites, the interest of researchers has been focused on site 2, located within St John's Hill. The first excavation surveys were carried out there in 1935 by Gabriel Leńczyk⁸, who found the presence of early medieval pottery. He also found wooden elements of the foundations of, as he himself said, “most probably a church”. He considered the hill itself to be an early medieval hillfort. The subsequent verification of the survey results from 1935 was hindered by the episode from the period of the Second World War. In 1944, the site was supposed to be a significant point of defence in the German fortification system, called OKH Stellung A2⁹. For this purpose, a station was prepared on the mountain for the 88 mm calibre PaK 43/41 cannon popular in the German army. A wide scope of earthworks carried out under the supervision of German soldiers included the construction of five wooden and earth bunkers and the excavation of dozens of metres of trenches. As a result of the earthworks, a significant part of accumulated historical heritage was then destroyed. According to the description of the participants in these events, numerous graves and human remains were found during the digging. One of the better described discoveries was the uncovering of a brick burial vault with a single burial clad in a cassock and stole embroidered with silver thread¹⁰. In 1966, surface surveys were carried out by Antoni Jodłowski and Kazimierz Reguła, who collected several fragments of vessels dating back to the early Middle Ages¹¹. Still in the same season, A. Jodłowski carried out excavations verifying the findings of G. Leńczyk¹², not finding the presence of medieval defensive embankments. He found early modern layers of burning, which he linked with the fire of the church that used to exist here, and a cellar or a brick vault. The published survey results do not allow to decide whether the vault discovered by A. Jodłowski is the vault

⁸ G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983, p. 76.

⁹ J. Paprota: *Historia ziemi bocheńskiej*, <https://bochenskielandzieje.pl/ciekawostki/zagatkowe-miejsca/89-gora-swietego-jana-w-mikluszowicach>.

¹⁰ A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze*, „Kronika Bocheńska”, November 2006, No. 11 (173), p. 61.

¹¹ K. Reguła: *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w dolinie Raby w latach 1965 i 1966*, „Sprawozdania Archeologiczne”, vol. XX, 1969, p. 391.

¹² A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikluszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, p. 22.

z relacji świadków wydarzeń z 1944 r. krypta zawierająca pochówek duchownego, czy też jest to kolejny murowany obiekt funeralny z kościoła lub przykościelnego cmentarza. Spośród odkrytych w warstwach humusu i podglebia zabytków ceramicznych tylko nieliczne zostały datowane ogólnie na X–XIII w.

W 1989 r. przeprowadzono szeroko zakrojone badania powierzchniowe w dolinie Wisły i Raby w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. W rejonie Mikłuszowic prace prowadził Marek Nowak z IA UJ w Krakowie. W wyniku prospekcji terenowej kierowany przez niego zespół zinwentaryzował na obszarze Mikłuszowic 18 nowych stanowisk archeologicznych. Dzięki tym badaniom w obrębie wzgórza odnaleziono kolejne fragmenty naczyń średniowiecznych z X–XI i XIII–XIV w.¹³

Historia miejscowości Mikłuszowice i tutejszej parafii w świetle źródeł pisanych sięga XIV w. Wskazuje na to dokument z 1326 r., będący rachunkiem świętopietrza opłacanego przez plebana Jakuba¹⁴. Jednakże pierwsza bezpośrednia wzmianka o istniejącym drewnianym kościele w „dobrym stanie” zamieszczona jest u Jana Długosza¹⁵ pod datą 1440. Wkrótce świątynia ta uległa zniszczeniu, gdyż w 1455 r. Maciej Mączka¹⁶ zobowiązał się ówczesnemu dziedzicowi Mikłuszowic Mikołajowi Cikowskiemu zbudować nową, którą ukończono przed 1470 r. Zachował się ogólny opis tego kościoła z 1590 r.¹⁷ Kres jego istnieniu położył w 1653 r. pożar, który strawił obiekt w całości. Jeszcze w tym samym roku, dzięki zaangażowaniu starosty niepołomickiego Aleksandra Lubomirskiego, rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego. Funkcjonował on aż do 1832 r., gdy podzielił los swojego poprzednika. Pierwszy w całości murowany budynek zaczęto wznosić na „nowym miejscu” u podnóża Góry św. Jana w 1859 r.¹⁸

¹³ M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

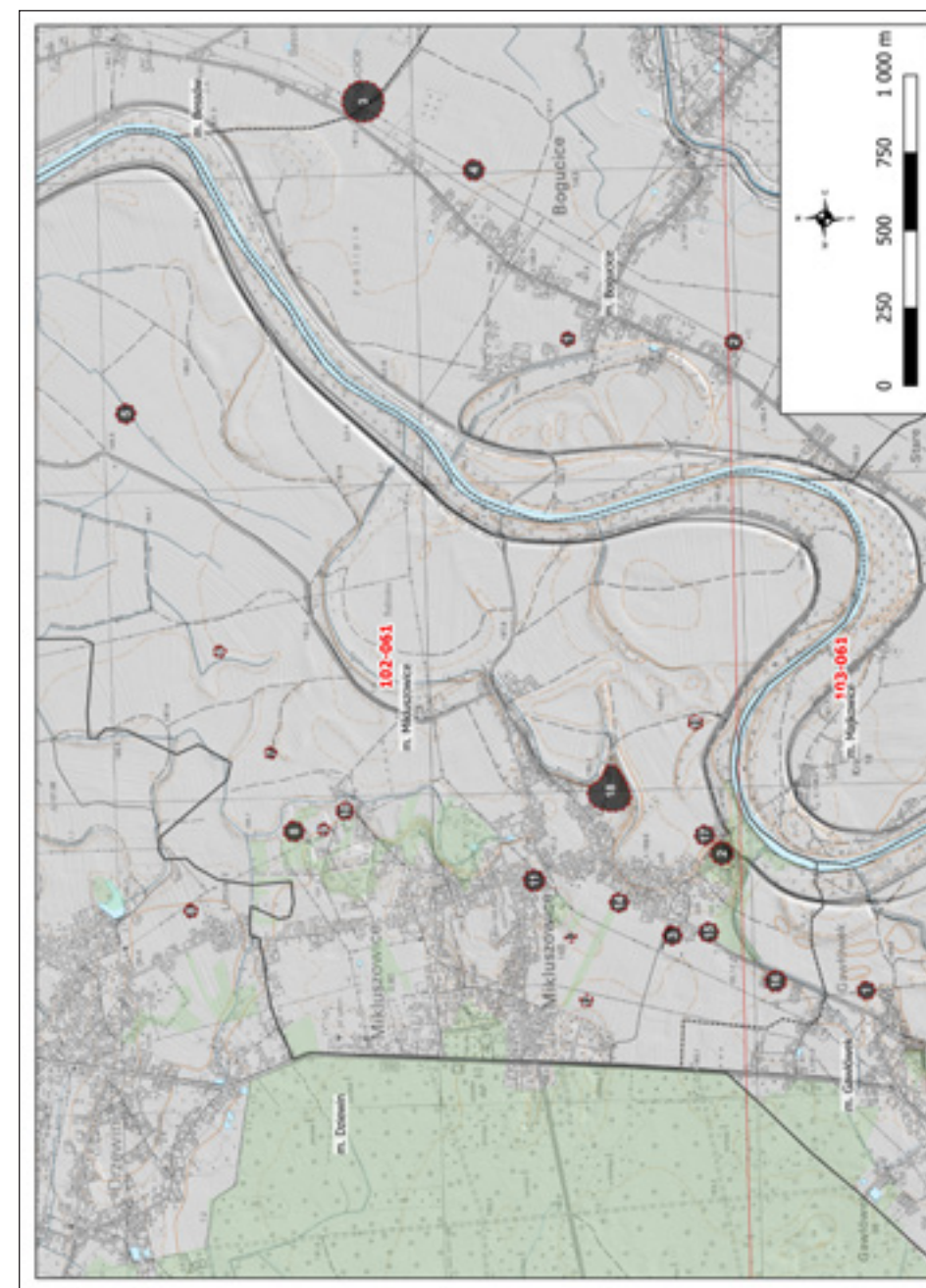
¹⁴ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela w Mikłuszowicach*, Mikłuszowice–Proszówki 2013, s. 11.

¹⁵ A. Przeździecki: *Jan Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, Kraków 1863–1894, t. 2, s. 77, 162.

¹⁶ Maciej Mączka – cieśla, budowniczy wielu kościołów w rejonie Krakowa – np. kościoła pw. św. Bartłomieja w Mogile, wzniesionego w 1466 r. W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, s. 37.

¹⁷ Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikłuszowic 1326–1914*, Kraków 1998, maszynopis pracy magisterskiej s. 54 (za W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*).

¹⁸ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, s. 37–41.

Ryc. 3. Lokalizacja zarejestrowanych stanowisk archeologicznych w rejonie miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia

Fig. 3. Location of registered archaeological sites in the area of Mikłuszowice, Drwinia commune

Ryc. 4. Mikłuszowice na mapie Galicji i Lodomerii w 1783 r. (tzw. mapa Miega). Widoczny na wzgórzu kościół fundacji Aleksandra Lubomirskiego z 1653 r. Źródło mapy: <http://mapire.eu>

Fig. 4. Mikłuszowice on a map of Galicia and Lodomeria in 1783 (the so-called Mieg Map). The church founded by Aleksander Lubomirski from 1653, visible on the hill. Map source: <http://mapire.eu>

known from the accounts of witnesses of the events of 1944, containing the burial of a clergyman, or whether it is another brick funeral feature from a church or a church cemetery. Among the ceramic artefacts discovered in the humus and subsoil layers, only a few have been dated generally to the 10th–13th century.

In 1989, extensive surface surveys were carried out in the Vistula and Raba valleys as part of the Archaeological Photograph of Poland. In the area of Mikłuszowice the works were conducted by Marek Nowak from the Institute of Archeology of the Jagiellonian University in Krakow. As a result of the field prospection, the team led by him inventoried 18 new archaeological sites in the area of Mikłuszowice. Thanks to this surveys, further fragments of medieval vessels from the 10th–11th and 13th–14th centuries were found within the hill¹³.

The history of Mikłuszowice and the local parish in the light of written sources dates back to the 14th century. This is indicated by a document from 1326, being an account of the Peter's Pence paid by the parish parson Jakub¹⁴. However, the first direct reference to the existing wooden church in "good condition" is found in Jan Długosz's work¹⁵ under the date 1440. The church was soon destroyed, as in 1455 Maciej Mączka¹⁶ committed himself to the then heir of Mikłuszowice, Mikołaj Cikowski, to build a new one, which was completed before 1470. A general description of this church from 1590 has been preserved¹⁷. Its existence was put to an end in 1653 by a fire that completely destroyed the feature. In the same year, thanks to the involvement of the starost of Niepołomice, Aleksander Lubomirski, the construction of a new parish church began. It functioned until 1832, when it shared the fate of its predecessor. The first all-brick building began to be erected on the "new site" at the foothill of St John's Hill in 1859¹⁸.

¹³ M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, typescript in the archives of the Archaeological Museum in Krakow.

¹⁴ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela w Mikłuszowicach, Mikłuszowice–Proszówki 2013*, p. 11.

¹⁵ A. Przeździecki: *Jan Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, Krakow 1863–1894, vol. 2, pp. 77, 162.

¹⁶ Maciej Mączka – carpenter, builder of many churches in the Kraków area – e.g. Church of St Bartholomew in Mogiła, erected in 1466. W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, p. 37.

¹⁷ Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikłuszowic 1326–1914*, Krakow 1998, typescript of the master's thesis, p. 54 (after W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*).

¹⁸ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, pp. 37–41.

Źródła historyczne odnoszące się do dziejów parafii mikluszowickiej nie precyzują lokalizacji trzech pierwszych, drewnianych świątyń. Jednakże zarówno wyniki badań archeologicznych z 1966 r.¹⁹, w trakcie których opisano występującą na całej powierzchni kulminacji wypaloną *in situ* warstwę, oraz odkrywane wielokrotnie, przy okazji badań (1935 r.) i robót ziemnych (1944 r.), szczątki ludzkie²⁰ pośrednio wskazują na lokalizację na wzgórzu zarówno kościoła, jak i cmentarza przykościelnego. Również analiza pochodzącej z lat 80. XVIII w. mapy Miegi²¹ pozwala na lokalizację ówczesnej świątyni na wzniesieniu nad brzegiem Raby²². Teren cmentarza był ogrodzony, na co wskazują wzmianki z lat 1590 i 1758²³. Parkan widoczny jest również na wspomnianej mapie z 1783 r. Tradycja chowania zmarłych w bezpośrednim otoczeniu kościoła, upowszechniona po soborze rzymskim w 1059 r.²⁴, została zastąpiona w XVIII-wiecznej Galicji rozporządzeniem²⁵ nakazującym z powodów sanitarnych zaprzestanie pochówków na przykościelnych cmentarzach i zakładanie nowych nekropolii z dala od zabudowań. W miastach nowe prawo było wprowadzane bardzo szybko, np. w Bochni już w październiku 1784 r.²⁶ W miasteczkach i w podkrakowskich wsiach wdrażanie nowego zwyczaju trwało kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt lat²⁷.

¹⁹ A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikluszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, s. 22.

²⁰ G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983, s. 24; A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze...*, s. 61.

²¹ W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga (red.): *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 2, cz. A i B, Kraków 2013.

²² Kościół z lat 1654–1832.

²³ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, s. 31.

²⁴ A. Spiss: *Cmentarz jako element pejzażu kulturowego*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, 1994, T. 11, s. 89; c s. 9–10.

²⁵ Rozporządzenie względem pogrzebów i cmentarzy z 9 września 1784 r. namiestnika Galicji hr. Józefa Brigido nakazywało sześciomiesięczny termin likwidacji dotychczasowych cmentarzy przykościelnych i założenia nowych poza terenami zabudowanymi. Ponadto rozporządzenie wykluczało jakiegokolwiek formy upamiętniania zmarłych poza epitafiami na murze cmentarnym. J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych”, t. VII, Bochnia 1992, s. 33–34.

²⁶ J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych, t. VII, Bochnia 1992, s. 33–34.

²⁷ M. Wyżga: *Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skala i Proszowice z okolic Krakowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa 2014, R. 62, Nr 3, s. 460.

Ryc. 5. Lokalizacja pierwszych trzech kościołów, kaplicy oraz cmentarzy w miejscowości Mikluszowice, gm. Drwinia

Fig. 5. Location of the first three churches, chapel and cemeteries in Mikluszowice, Drwinia commune

CMENTARZ NOWOŻYTNY

Początki pierwszego, całkowicie nowożytnego cmentarza parafialnego w Mikłuszowicach wydają się wiązać z tragicznymi wydarzeniami z 1832 r., tj. z pożarem XVII-wiecznego drewnianego kościoła fundacji A. Lubomirskiego. Jednakże już wcześniej – z powodu wysokiej śmiertelności – długo użytkowany teren wokół kościoła przestał wystarczać. Być może jeszcze w końcu XVIII wieku założono na terenie wsi cmentarz parafialny, na którym chowano ubogich parafian, ofiary klęsk epidemicznych lub „obcych”, których śmierć zastała w podróży. O funkcjonowaniu nowego miejsca pochówków, po 1832 r., może świadczyć przeciągająca się przez 27 lat procedura wydania przez władze austriackie zgody na lokalizację nowego kościoła²⁸. Jedną z możliwych przyczyn mogło być zbyt bliskie sąsiedztwo proponowanej lokalizacji świątyni z terenem funkcjonującej już wówczas nekropolii. Budowę kościoła ukończono ostatecznie w 1863 r., a jego konsekracja nastąpiła w 1890 r. Okoliczności te przyczyniły się zapewne do przeniesienia cmentarza parafialnego w latach 70.–80. XIX w. (w myśl obowiązującego prawa²⁹) w miejsce, w którym funkcjonuje po dziś dzień³⁰.

Pomimo powszechnej wiedzy wśród lokalnej społeczności³¹, iż cmentarz znajdował się niegdyś na terenie przed obecnym kościołem (w obrębie działki geodezyjnej nr 1333) – dochodziło tam do licznych przypadków naruszeń grobów w trakcie rozmaitych prac ziemnych, jak: budowa wodociągu gminnego w latach 60. minionego wieku i jego modernizacja po 2000 r., budowa rurociągu przemysłowego PGNiG w latach 80., prace wokół kościoła i rozbudowa zabudowań gospodarczych siostr słuźebniczek³². Teren ten obecnie przeznaczono pod uprawy rolne. Dawny cmentarz nie funkcjonował w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, nie widniał w gminnej ewidencji zabytków. Nieznany był także w rejestrach i ewidencji we właściwym Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków.

²⁸ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, s. 38.

²⁹ Tamże, s. 31.

³⁰ Nowy cmentarz widoczny jest na mapie: Galicia and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire. Źródło mapy: <https://maps.arcnum.com/en/map/second-survey-galicia/>.

³¹ Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikłuszowic 1326–1914*, Kraków 2006, maszynopis pracy magisterskiej; A. Matusik: *Mikłuszowice. Trzy cmentarze...*, s. 48–63; W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*

³² Informacje zebrane od mieszkańców w trakcie prowadzenia ratowniczych badań archeologicznych. Por. także A. Matusik: *Mikłuszowice. Trzy cmentarze...*, s. 62.

The historical sources relating to the history of the Mikłuszowice parish do not specify the location of the first three wooden churches. However, both the results of archaeological surveys in 1966¹⁹, during which an in situ burnt layer covering the entire surface of the culmination was described, and the human remains discovered many times during surveys (1935) and earthworks (1944)²⁰, indirectly indicate location of both the church and the church cemetery on the hill. Also, the analysis of the Mieg Map from the 1780s²¹ allows for the location of the then church on a hill above the bank of the Raba River²². The area of the cemetery was fenced, as evidenced by mentions from 1590 and 1758²³. The fence is also visible on the aforementioned map from 1783. The tradition of burying the dead in the immediate vicinity of the church, which became widespread after the Roman Council of 1059²⁴, was replaced in 18th-century Galicia by a decree²⁵ to stop burials in church cemeteries for sanitary reasons and to establish new necropolises away from the buildings. In cities, the new law was introduced very quickly, e.g. in Bochnia as early as October 1784²⁶. In towns and villages near Krakow, the implementation of the new custom took several or even several dozen years²⁷.

¹⁹ A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikłuszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, p. 22.

²⁰ G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983, p. 24; A. Matusik: *Mikłuszowice. Trzy cmentarze...*, p. 61.

²¹ W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga (eds.): *Galicia na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, vol. 2, part A and B, Kraków 2013.

²² Church from 1654–1832.

²³ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, p. 31.

²⁴ A. Spiss: *Cmentarz jako element pejzażu kulturowego*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, 1994, vol. 11, p. 89; c pp. 9–10.

²⁵ A decree on funerals and cemeteries of 9 September 1784 by the Governor of Galicia, count Joseph Brigido, imposed a six-month deadline for the liquidation of the existing church cemeteries and the establishment of new ones outside built-up areas. Furthermore, the decree ruled out any form of commemoration of the dead other than epitaphs on the cemetery wall. J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych”, vol. VII, Bochnia 1992, pp. 33–34.

²⁶ J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, „Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych”, vol. VII, Bochnia 1992, pp. 33–34.

²⁷ M. Wyżga: *Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skala i Proszowice z okolic Krakowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warsaw 2014, Year 62, No. 3, p. 460.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

W 2014 r. rozpoczęto badania archeologiczne w związku z remontem drogi gminnej (dzisiejszej ulicy Cmentarnej), położonej w bliskim sąsiedztwie kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. W początkowym założeniu miały mieć one charakter „nadzoru” archeologicznego związanego z odkrytymi w 1989 r. znaleziskami powierzchniowymi (Mikluszowice, stan. nr 3 i 15) pozyskanymi w 1989 r. w ramach badań obszaru AZP 102–61³³. Zabytki ruchome zostały zidentyfikowane jako pochodzące z okresu wpływów rzymskich (kultura przeworska), wczesnego średniowiecza i bliżej nieokreślonych pradziejów, a zarejestrowanie odkryć skutkowało objęciem tych terenów ochroną konserwatorską, w szczególności po wprowadzeniu stanowisk do lokalnych planów zagospodarowania przestrzennego.

Przed rozpoczęciem badań teren planowanych prac drogowych tworzyło trawiaste pobocze nieco obniżone w stosunku do ulicy Cmentarnej, znajdujące się na tym samym poziomie co przylegające doń pole uprawne. Prospekcja terenowa, poprzedzająca rozpoczęcie nadzoru wzdłuż drogi na obszarze stanowiska archeologicznego nr 3 w Mikluszowicach (AZP: 102–61/48), ujawniła świeży przekop, który okazał się być wkopem pod kanalizację opadową³⁴. W naruszonej ziemi widoczne były kości ludzkie. W związku z zaistniałą sytuacją podjęto decyzję o konieczności założenia w tym miejscu wykopu badawczego³⁵. Po usunięciu warstwy humusu i podglebia na głębokości 40–45 cm zarysował się rów, wypełniony intensywnie ciemnobrunatną piaszczystą ziemią. Początkowo jego istnienie powiązano z istniejącą w tym miejscu współczesną drogą, gdyż pomiędzy nim a krawędzią nawierzchni uchwyciono nasyp jej podbudowy. Właściwą interpretację wyróżnionych warstw komplikowała obecność wspomnianego wcześniej świeżego wkopu kanalizacji opadowej. Jej przebieg pokrywał się z południową krawędzią rowu, przecinając także przylegające doń liczne jamy o prostokątnym zarysie, wypełnione zmieszaną warstwą o charakterze zasypiskowym. Dalsza eksploracja ujawniła występowanie kości ludzkich, których stan zachowania wskazywał na młodszą,

³³ M. Nowak: *Wyniki archeologicznych badań powierzchniowych na obszarze AZP 102–61 w woj. krakowskim i tarnowskim* (maszynopis znajdujący się w archiwum WUOZ w Krakowie).

³⁴ Jeszcze przed uzyskaniem pozwolenia na prowadzenie badań, jeden z podwykonawców robót tej inwestycji, wykonał kanalizację opadową w części obejmującej stanowisko nr 3.

³⁵ Wykop o wymiarach 3 x 10 m wytyczono od końcowej nowo postawionej studni kanalizacyjnej w narożniku NE działki 1333.

MODERN CEMETERY

The beginnings of the first completely modern parish cemetery in Mikluszowice seem to be linked to the tragic events of 1832, i.e. the fire of the 17th century wooden church founded by A. Lubomirski. However, the long-used area around the church had already become insufficient due to the high mortality rate. Perhaps still at the end of the 18th century, a parish cemetery was established in the village, where poor parishioners, victims of epidemic disasters or “strangers” who were found by death on their journey were buried. The functioning of the new burial site, after 1832, may be evidenced by the lengthy procedure, which lasted for 27 years, for the Austrian authorities to issue permission for the location of the new church²⁸. One possible reason for this may have been that the proposed location of the church was too close to the area of the already functioning necropolis. The construction of the church was finally completed in 1863, and its consecration took place in 1890. These circumstances probably contributed to the relocation of the parish cemetery in the 1870s and 1880s (according to the applicable law²⁹) to the place where it functions to this day³⁰.

Despite the common knowledge among the local community³¹ that the cemetery used to be located in front of the present church (within geodetic plot no. 1333), there were numerous instances of graves being disturbed during various earthworks, such as the construction of the municipal water supply pipeline in the 1960s and its modernisation after 2000, the construction of the industrial pipeline for PGNiG [Polish Petroleum and Gas Mining] in the 1980s, the works around the church and the extension of the Servant Sisters’ outbuildings³². This area is now used for agricultural crops. The former cemetery was not included in the local zoning plan, and was not listed in the municipal register of historical monuments. It was also unknown in the registers and records at the competent Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments.

²⁸ W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*, p. 38.

²⁹ Ibid., p. 31.

³⁰ The new cemetery can be seen on the map: Galicia and Bucovina (1861–1864) – Second military survey of the Habsburg Empire. Map source: <https://maps.arcanum.com/en/map/second-survey-galicia/>.

³¹ Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikluszowic 1326–1914*, Kraków 2006, typescript of the master’s thesis; A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze...*, pp. 48–63; W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego...*

³² Information collected from residents during rescue archaeological surveys. Cf. also A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze...*, p. 62.

Ryc. 6. Wykop I/2016 na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia, w trakcie odsłaniania pierwszych jam grobowych

Fig. 6. Trench I/2016 at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, during the uncovering of the first burial pits

ARCHAEOLOGICAL SURVEYS

In 2014, archaeological surveys began in connection with the repair of the commune road (today's Cmentarna Street), located in the close vicinity of the parish church of St John the Baptist. In the initial assumption, they were supposed to be archaeological "supervision" related to the surface finds discovered in 1989 (Mikłuszowice, site nos. 3 and 15) extracted in 1989 as part of the survey of area AZP 102–61³³. The artefacts have been identified as dating from the Roman influence period (the Przeworsk culture), the early Middle Ages and unspecified prehistory, and the recording of discoveries has resulted in the sites being placed under conservation protection, particularly after the sites have been introduced into local zoning plans.

Prior to the commencement of the field studies, the area of the planned road works consisted of a grassy shoulder slightly lowered in relation to Cmentarna Street, located at the same level as the adjacent farmland. The field prospection, preceding the commencement of supervision along the road in the area of archaeological site no. 3 in Mikłuszowice (AZP: 102–61/48), revealed a fresh tunnel, which turned out to be a trench for a rainwater drainage system³⁴. The human bones were visible in the affected soil. Due to the existing situation, a decision was made to establish an exploratory trench in this place³⁵. After removing the layer of hummus and subsoil, a ditch was outlined at a depth of 40–45 cm, filled with intensely dark brown sandy soil. Initially, its existence was associated with the contemporary road existing in this place, because between it and the edge of the road pavement, an embankment of its foundation was captured. The correct interpretation of the distinguished layers was complicated by the presence of the previously mentioned fresh trench for the rainwater drainage system. Its route coincided with the southern edge of the ditch, also crossing numerous rectangular pits adjacent to it, filled with a mixed backfill layer. Further exploration revealed the presence of human bones whose state of preservation indicated a younger, modern

³³ M. Nowak: *Wyniki archeologicznych badań powierzchniowych na obszarze AZP 102–61 w woj. krakowskim i tarnowskim* (typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Krakow).

³⁴ Even before obtaining the permission for the surveys, one of the subcontractors of this investment made a rainwater drainage system in the part covering site no. 3.

³⁵ A trench with dimensions of 3 x 10 m was set out from the end of the newly placed drainage system well in the NE corner of plot 1333.

nowożytną chronologię, niezwiązaną z pradziejową lub średniowieczną metryką stanowiska archeologicznego nr 3.

Ponieważ kości odnajdywano również w zasypisku wykopu kanalizacyjnego, stwierdzono, że część szkieletów została w trakcie tych prac naruszona lub całkowicie zniszczona. Regularne rozmieszczenie prostokątnych jam o zbliżonych rozmiarach 200 x 60 cm występujących po południowej stronie rowu pozwoliło na wysunięcie hipotezy o istnieniu w tym miejscu cmentarza³⁶, którego czas użytkowania, po przeprowadzeniu kwerendy w miejscowej plebani, udało się określić na okres od XVIII do schyłku XIX w. Fakt odkrycia nowożytnych pochówków komplikował prowadzenie prac badawczych związanych z poszukiwaniem śladów starszego osadnictwa, jednocześnie blokując objętą nadzorem archeologicznym inwestycję. Główny wykonawca zlecił badania archeologiczne grobów odkrytych w pasie inwestycyjnym. Tym samym objęte badaniami pochówki poddane zostały rygorom prac archeologicznych w zakresie sposobu ich eksploracji i rodzajów dokumentacji polowej, podstawowym badaniom antropologicznym materiału kostnego, a także analizie porównawczej i konserwacji wstępnej ewentualnego wyposażenia grobowego³⁷. Ponadto wykonawca zobowiązał się do ponownego pochówku wszystkich wydobytych szczątków³⁸.

Prace archeologiczne polegały na wydzieleniu wszystkich jam grobowych i ich eksploracji przy jednoczesnej identyfikacji obiektów starszych, związanych ze stanowiskiem nr 3. Ostatecznie badaniami objęto większy obszar niż wyznaczony pierwotnie zasięg stanowiska archeologicznego, w związku z obecnością jam grobowych wzdłuż całej długości działki 1333, tj. na długości 81 mb.

Eksplorację objęto również stanowisko 15 w Mikuszowicach zajmujące południowo-wschodnią część działki nr 1333. W tym przypadku zakres inwestycji tylko w niewielkim stopniu kolidował z terenem cmentarza. Dotyczy to części przeciętej przez kanalizację opadową. Badania ratownicze na stanowiskach nr 3 i 15

³⁶ Po zawiadomieniu głównego wykonawcy robót i Urzędu Gminy oraz Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o zaistniałych okolicznościach została podjęta decyzja o konieczności demontracji rur instalacji kanalizacyjnej na całej – położonej bezprawnie – długości.

³⁷ Konserwację 30 przedmiotów pozyskanych w trakcie badań przeprowadzono w Pracowni Konserwacji Zabytków Metalowych w Krakowie, natomiast przedmioty papierowe i tkaniny w Pracowni Konserwacji Zamku na Wawelu.

³⁸ Wszystkie wydobyte szczątki kostne zostały, po przeprowadzonej analizie antropologicznej w Zakładzie Antropologii Instytutu Zoologii UJ w Krakowie, ponownie pochowane w zbiorowej mogile na obecnym cmentarzu parafialnym w Mikuszowicach 10 września 2014 r.

Ryc. 7. Lokalizacja wykopów z 2014 r., przecinających „zapomniany” cmentarz w Mikuszowicach z podziałem na odcinki A, B, C, D

Fig. 7. Location of the excavations from 2014 crossing the “forgotten” cemetery in Mikuszowice divided into sections A, B, C, D

(AZP 102–61/48 i 49) realizowano jednocześnie z pracami badawczo-„ekshumacyjnymi”³⁹. Stąd też w trakcie eksploracji stosowano łączną numerację obiektów i warstw dla obiektów archeologicznych oraz jam grobowych – dla każdego ze stanowisk oddzielnie.

Na stanowisku nr 3 w Mikuszowicach zidentyfikowano łącznie sześć obiektów i jedną warstwę o innej niż sepulkralna funkcji. Jeden z obiektów i warstwę⁴⁰ wyróżniono po południowej stronie rowu na terenie cmentarza, a pozostałe⁴¹ po stronie północnej. Ponadto obiekty nr 44 i 56 wyraźnie naruszyły rów (obiekt nr 3), co wskazuje na ich młodsze pochodzenie. W toku prowadzonych prac stwierdzono, iż wszystkie odkryte jamy grobowe znajdowały się po południowej stronie rowu. W związku z tym uznano, iż stanowi on granicę badanej nekropolii. W jego zasięgu wyróżniono trzy poziomy użytkowe, które można próbować wiązać z usiłowaniami jego naprawy lub czyszczenia. Na podstawie założonych poprzecznych profili zrekonstruowano jego szerokość, która wynosiła od 150 do 170 cm,⁴² a głębokość ok. 130 cm.

³⁹ M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikuszowice o łącznej długości 2271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 3 (AZP:102–61/48) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1317, 1333, Bochnia 2014, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie. Delegatura w Tarnowie; M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikuszowice o łącznej długości 2271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 15 (AZP:102–61/49) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1333, 1364, 1370, Bochnia 2014, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie. Delegatura w Tarnowie; M. Materna: *Sprawozdanie z ekshumacji grobów i pochówków wtórnych starego cmentarza parafialnego w miejscowości Mikuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działki katastralnej 1333. Odkrytych w trakcie badań archeologicznych o charakterze ratowniczym w obrębie stanowisk archeologicznych nr 3 (AZP:102–61/48) i 15 (AZP:102–61/49), wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikuszowice o łącznej długości 2271 mb.”*, Bochnia 2014, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie. Delegatura w Tarnowie.**

⁴⁰ Dotyczy obiektu nr 5 i warstwy 8.

⁴¹ Obiekty nr 21, 33, 44, 54 i 56.

⁴² Szerokość rowu na głębokości 70 cm (poziom odkrycia) wahała się od 70 do 110 cm.

chronology, unrelated to the prehistoric or medieval metrics of archaeological site no. 3.

Since the bones were also found in the backfill of the drainage system trench, it was found that some of the skeletons were disturbed or completely destroyed during these works. The regular arrangement of rectangular pits of similar dimensions 200 x 60 cm on the southern side of the ditch made it possible to hypothesise the existence of a cemetery in this place³⁶, whose time of use, after a search query at the local parsonage, was determined to be between the 18th and late 19th centuries. The discovery of modern burials was complicated by the research works related to the search for traces of older settlements, while blocking the investment under archaeological supervision. The main contractor commissioned archaeological surveys of the graves discovered in the investment strip. Thus, the burials covered by the surveys were subjected to the rigors of archaeological works in the scope of the method of their exploration and types of field documentation, basic anthropological tests of bone material, as well as comparative analysis and preliminary conservation of possible grave equipment³⁷. The Contractor further undertakes to rebury all excavated remains³⁸.

The archaeological work consisted in separating all burial pits and exploring them, while identifying older features associated with site no. 3. Finally, the surveys covered a larger area than the originally designated extent of the archaeological site, due to the presence of burial pits along the entire length of plot 1333, i.e. 81 m.

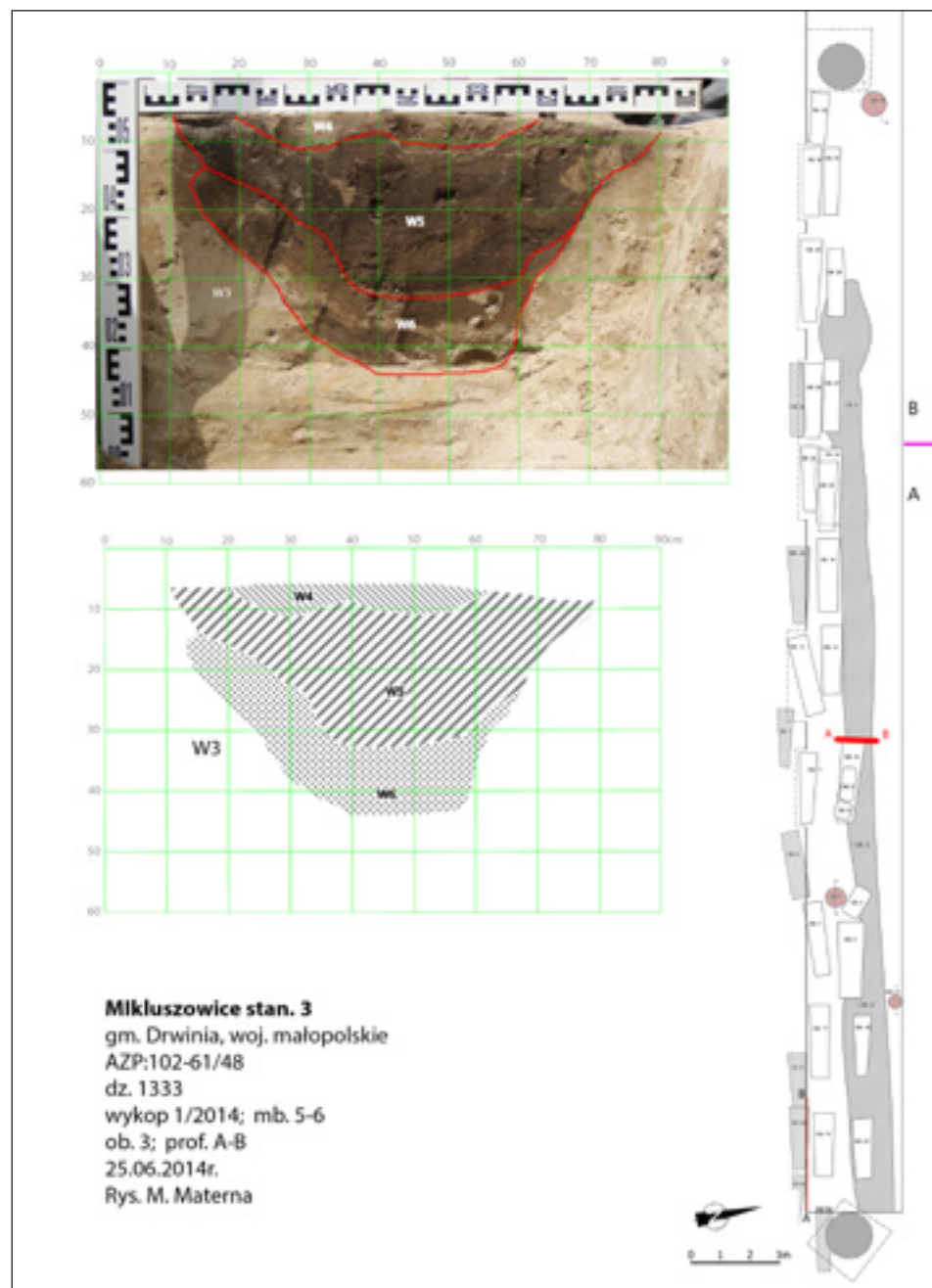
The exploration also included site 15 in Mikuszowice, covering the southeastern part of plot no. 1333. In this case, the scope of the investment only slightly interfered with the area of the cemetery. This concerns the part crossed by the rainwater drainage system. The rescue surveys at sites no. 3 and 15 (AZP 102–61/48 and 49) were carried out simultaneously with research and “exhumation” works³⁹.

³⁶ After notifying the main contractor of the works and the Commune Office and the Voivodeship Monument Conservator about the circumstances, a decision was made to dismantle the pipes of the drainage system along the entire – illegally laid – length.

³⁷ The conservation of the 30 items recovered during the surveys was carried out at the Metal Monument Conservation Studio in Krakow, and the paper features and textiles at the Wawel Castle Conservation Studio.

³⁸ All excavated skeletal remains were, after anthropological analysis at the Department of Anthropology of the Institute of Zoology of the Jagiellonian University in Krakow, reburied in a mass grave in the present parish cemetery in Mikuszowice on 10 September 2014.

³⁹ M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia*

Ryc. 8. Profil rowu granicznego otaczającego badany cmentarz w Mikluszowicach, gm. Drwinia
Fig. 8. Profile of the boundary ditch surrounding the investigated cemetery in Mikluszowice,
Drwinia commune

Therefore, during the exploration, the total numbering of features and layers for archaeological features and burial pits was used – for each site separately.

A total of six features and one layer of non-funerary function were identified at site no. 3 in Mikluszowice. One of the features and the layer⁴⁰ were distinguished on the southern side of the ditch in the area of cemetery, and the others⁴¹ on the northern side. Moreover, features 44 and 56 clearly disturbed the ditch (feature no. 3), which indicates their younger origin. In the course of the conducted works, it was found that all discovered burial pits were located on the southern side of the ditch. Therefore, it was considered that it constitutes the boundary of the investigated necropolis. Three usable levels were distinguished in its backfill, which can be associated with attempts to repair or clean it. On the basis of the assumed transverse profiles, its width was reconstructed to be between 150 and 170 cm⁴², and its depth was approximately 130 cm.

The interpretation of the grooved feature from site no. 3 as the boundary of the cemetery, in the form of a symbolic ditch or an unspecified fence, of which it is a remnant, was confirmed during surveys in the opposite part of plot 1333, located within site 15 in Mikluszowice. As a result of the conducted works, a similar

w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikluszowice o łącznej długości 2271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 3 (AZP:102-61/48) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikluszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1317, 1333, Bochnia 2014, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Krakow. Regional Office in Tarnów; M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: “Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikluszowice o łącznej długości 2271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 15 (AZP:102-61/49) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikluszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1333, 1364, 1370, Bochnia 2014, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Krakow. Regional Office in Tarnów; M. Materna: *Sprawozdanie z ekshumacji grobów i pochówków wtórnych starego cmentarza parafialnego w miejscowości Mikluszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działki katastralnej 1333. Odkrytych w trakcie badań archeologicznych o charakterze ratowniczym w obrębie stanowisk archeologicznych nr 3 (AZP:102-61/48) i 15 (AZP:102-61/49), wyprzedzających Inwestycję pt.: “Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikluszowice o łącznej długości 2271 mb.”*, Bochnia 2014, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Krakow. Regional Office in Tarnów.*

⁴⁰ This refers to feature no. 5 and layer 8.

⁴¹ Features nos. 21, 33, 44, 54 and 56.

⁴² The width of the ditch at the depth of 70 cm (discovery level) ranged from 70 to 110 cm.

Interpretacja obiektu rowkowego ze stanowiska nr 3, jako granicy cmentarza, w postaci symbolicznego rowu lub nieokreślonego ogrodzenia, którego stanowi pozostałość, znalazła swoje potwierdzenie w trakcie badań w przeciwległej części działki 1333, znajdującej się w obrębie stanowiska 15 w Mikłuszowicach. W wyniku prowadzonych prac uchwycono podobny obiekt rowkowy (obiekt nr 4)⁴³. W miejscu jego załamania pod kątem (zbliżonym do prostego) po stronie zewnętrznej, natrafiono w trakcie usuwania nasypów na wkopany pionowo kamień o kształcie graniastosłupa. Natomiast po stronie wewnętrznej zarysował się kwadratowy wkop jamy grobowej (obiekt nr 5)⁴⁴. Należy uznać, że odkryty kamień wyznaczał jeden z narożników nekropolii.

Odkryte na stanowiskach 3 i 15 w Mikłuszowicach jamy osadowe nie przyczyniły się do poznania osadnictwa pradziejowego. Fragmentarycznie zachowane ich spągowe części nie pozwoliły na bliższe i bardziej szczegółowe określenie funkcji badanych obiektów, a brak materiału zabytkowego uniemożliwił powiązanie ich z którąkolwiek ze zidentyfikowanych wcześniej faz osadniczych. Jedynie w obiektach wkopanych w cmentarny rów (obiekty nr 44 i 56) natrafiono na materiał ceramiczny datowany na przełom XIX i XX w. Pozostałe odkryte ułamki naczyń znajdowały się w warstwie podglebia, w wypełniku rowu oraz w jamach grobowych. Zidentyfikowano wśród nich zabytki datowane na późny okres wpływów rzymskich, wczesne i późne średniowiecze oraz czasy nowożytne. Materiał zbierany był w ramach metrów bieżących wykopu. Ułamki ceramiki z okresu wpływów rzymskich i wczesnośredniowiecznej zebrano jedynie w części wschodniej wykopu (m.b. 0–35 – na stanowisku 3) bliżej kulminacji, na której obecnie stoi kościół parafialny. W dalszej części wykopu występował już tylko materiał nowożytny i pojedynczy fragment ceramiki późnośredniowiecznej. Zakładając, że materiał pochodził ze zniszczonych kolejnymi grobami obiektów i warstw kulturowych oraz że jego translokacja w obrębie stanowiska wynosiła kilka lub kilkanaście metrów – można uznać rejon kościoła, drogi powiatowej i wschodniej części działki nr 1333 za rzeczywistą strefę tego stanowiska pradziejowego.

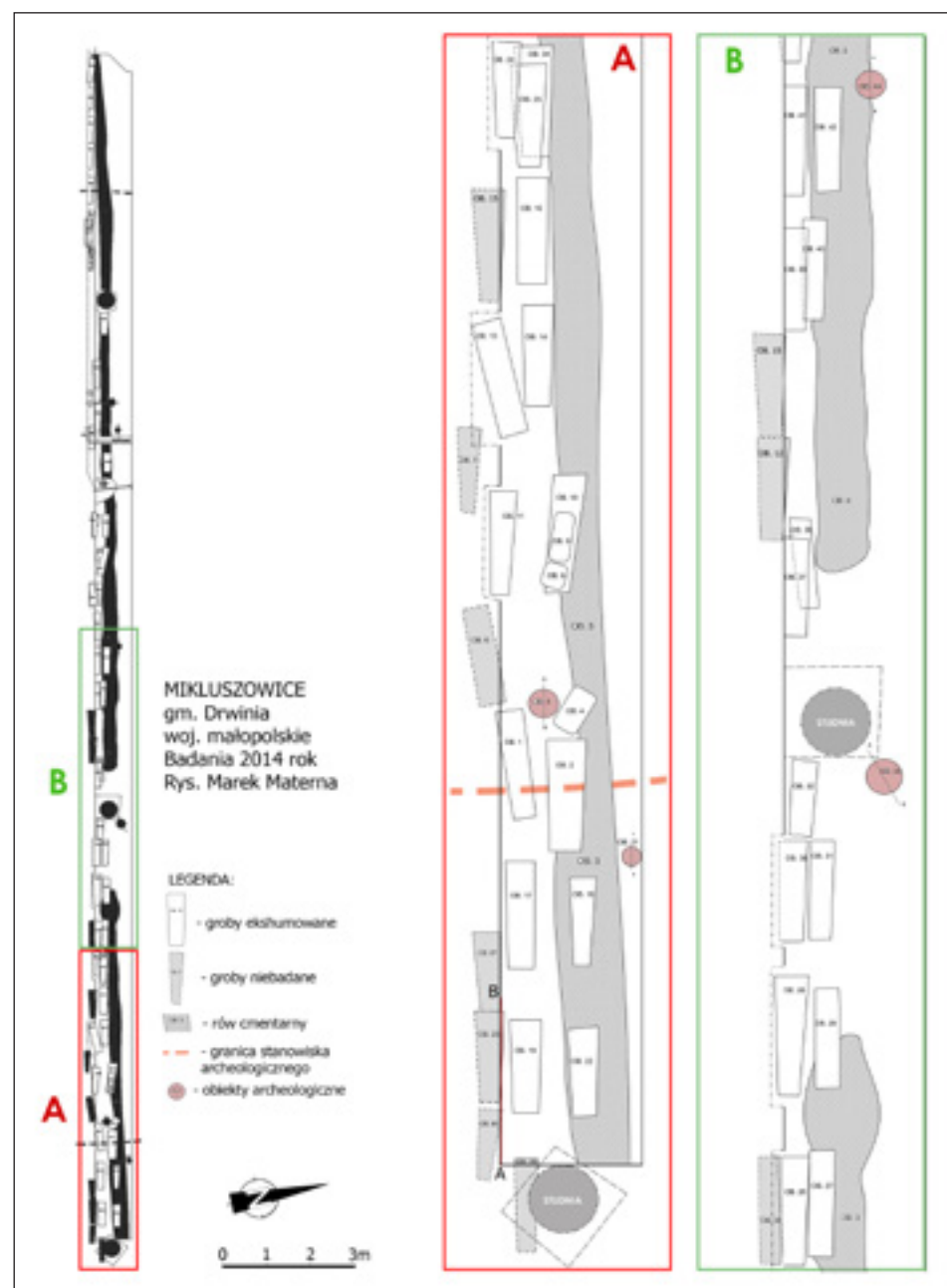
⁴³ W przekroju obiekt 4 w obrębie stanowiska 15 miał analogiczny do obiektu 3 ze stanowiska 3 stożkowaty zarys o szerokości 150 cm i głębokości 130 cm.

⁴⁴ Wytoczona linia profilowa przecinająca rów (OB. 4), przecięła także obiekt 5. W jego części spągowej (gł. 150 cm) wystąpiły zbutwiałe fragmenty drewnianej trumny i kilka ludzkich kości (wśród nich rozpoznano kalotę czaszki i trzon kości udowej). Materiał osteologiczny nie został naruszony w jamie grobowej i po wykonaniu dokumentacji fotograficznej został ponownie zasypany ziemią.

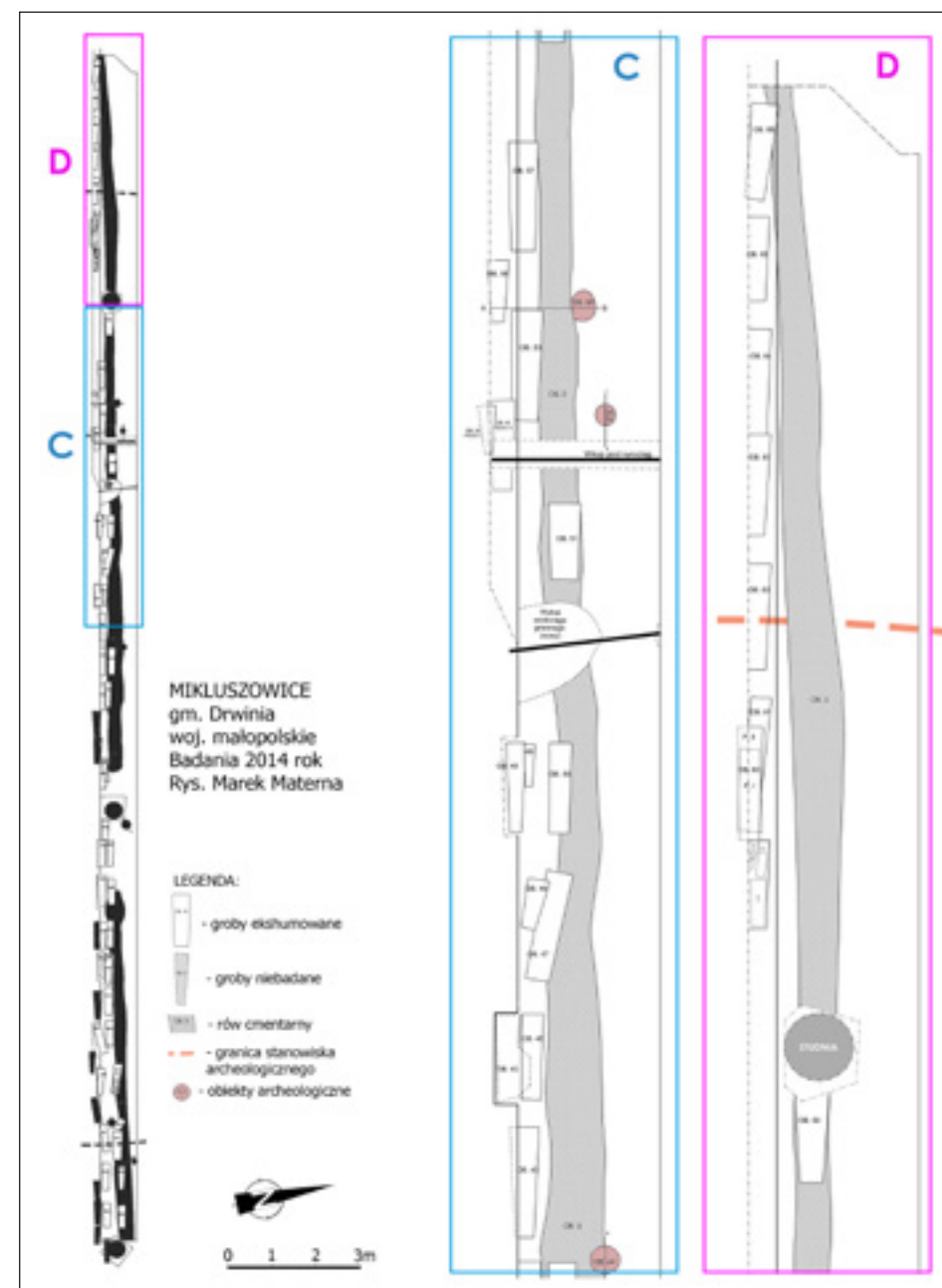
Ryc. 9. Kamień graniczny badanego cmentarza w Mikłuszowicach, gm. Drwinia

Fig. 9. Boundary stone of the investigated cemetery in Mikłuszowice, Drwinia commune

Ryc. 10. Planigrafia obiektów archeologicznych na działce 1333 w Mikuszowicach, gm. Drwinia. Odcinki A i B

Fig. 10. Planigraphy of archaeological features on plot 1333 in Mikuszowice, Drwinia commune. Sections A and B

Ryc. 11. Planigrafia obiektów na działce 1333 w Mikuszowicach, gm. Drwinia. Odcinki C i D

Fig. 11. Planigraphy of features on plot 1333 in Mikuszowice, Drwinia commune. Sections C and D

W wyniku przeprowadzonych badań w wykopie I/2014 na stanowisku nr 3 odkryto 61 jam grobowych. Eksploracji poddano 51 z nich, stwierdzając obecność 87 pochówków. Uwzględniając kolejny grób zbiorowy (obiekt nr 5 – grób nr 62) odkryty w przeciwnym narożniku cmentarza (na stanowisku nr 15) oraz luźne szczątki trzech kolejnych osób w zasypisku wykopu wodociągu w obrębie tego stanowiska – łącznie zinwentaryzowano 62 groby i szczątki przynajmniej 91 osób⁴⁵.

Wśród przebadanych 51 grobów w wykopie przy ul. Cmentarnej zidentyfikowano 29 grobów pojedynczych (57%), 12 grobów wtórnie użytych, zawierających więcej niż jeden pochówek, w tym pochówki nieanatomiczne (23%), 4 groby rodzinne (2+1, 2+2, 2+3), w których poszczególne pochówki nie naruszały się wzajemnie i zawierały przynajmniej jeden szkielet dziecka (8%) oraz 6 grobów podwójnych osobników dorosłych (12%). Na 87 pochówków w czterech przypadkach (5%) stwierdzono wyraźnie wtórny, nieanatomiczny układ szczątków (groby nr 8, 17.p.1, 34.p.1, 59.p.2). Natomiast integralność grobów 9, 14.p.1, 14.p.2, 18, 29, 58 (7%) została naruszona przez kanalizację opadową wykonaną bezpośrednio przed badaniami.

Planigrafia obiektów wskazuje na regularne rzędowe rozplanowanie jam grobowych w obrębie cmentarza. Ułożone są one na osi SE–NW, równoległe do rowu odkrytego na stanowisku 3 w Mikuszowicach na poboczu ul. Cmentarnej. Uchwycono trzy rzędy pochówków, z których jeden był nieeksplorowany, a jedynie widoczny w południowym profilu wykopu. Regularność rozplanowania grobów w obrębie pojedynczego rzędu została zaburzona młodszymi, dokopywanymi do poszczególnych rzędów. Uwagę przy analizie zwracają trzy obiekty (OB. 1, 13 oraz niebadany, uchwycony fragmentarycznie OB. 6). Są one zorientowane dokładnie na osi E–W, odbiegając ułożeniem od pozostałych. Być może reprezentują one najstarszą fazę cmentarza. Ciekawe są również pochówki wkopane w rów cmentarny⁴⁶, liczniejsze zdecydowanie w części wschodniej (bliżej obecnego kościoła). Widać tu wyraźne nagromadzenie grobów, które nierzadko wzajemnie się przecinają i nakładają – albo zostały wkopane w rów graniczny cmentarza. Odnotowano tutaj także większy udział grobów mnogich i wtórnych pochówków w układzie nieanatomicznym ze starszych grobów (likwidowanych lub naruszonych). Im dalej od obecnego kościoła w kierunku zachodnim, rozplanowanie staje się regularniejsze i pojawiają się puste przestrzenie między grobami. Dominują tam groby

⁴⁵ Wszystkie szczątki ludzkie poddano analizie antropologicznej.

⁴⁶ OB.: 2, 4, 8–9, 18, 22, 27, 29, 40, 42, 46–47, 51, 58.

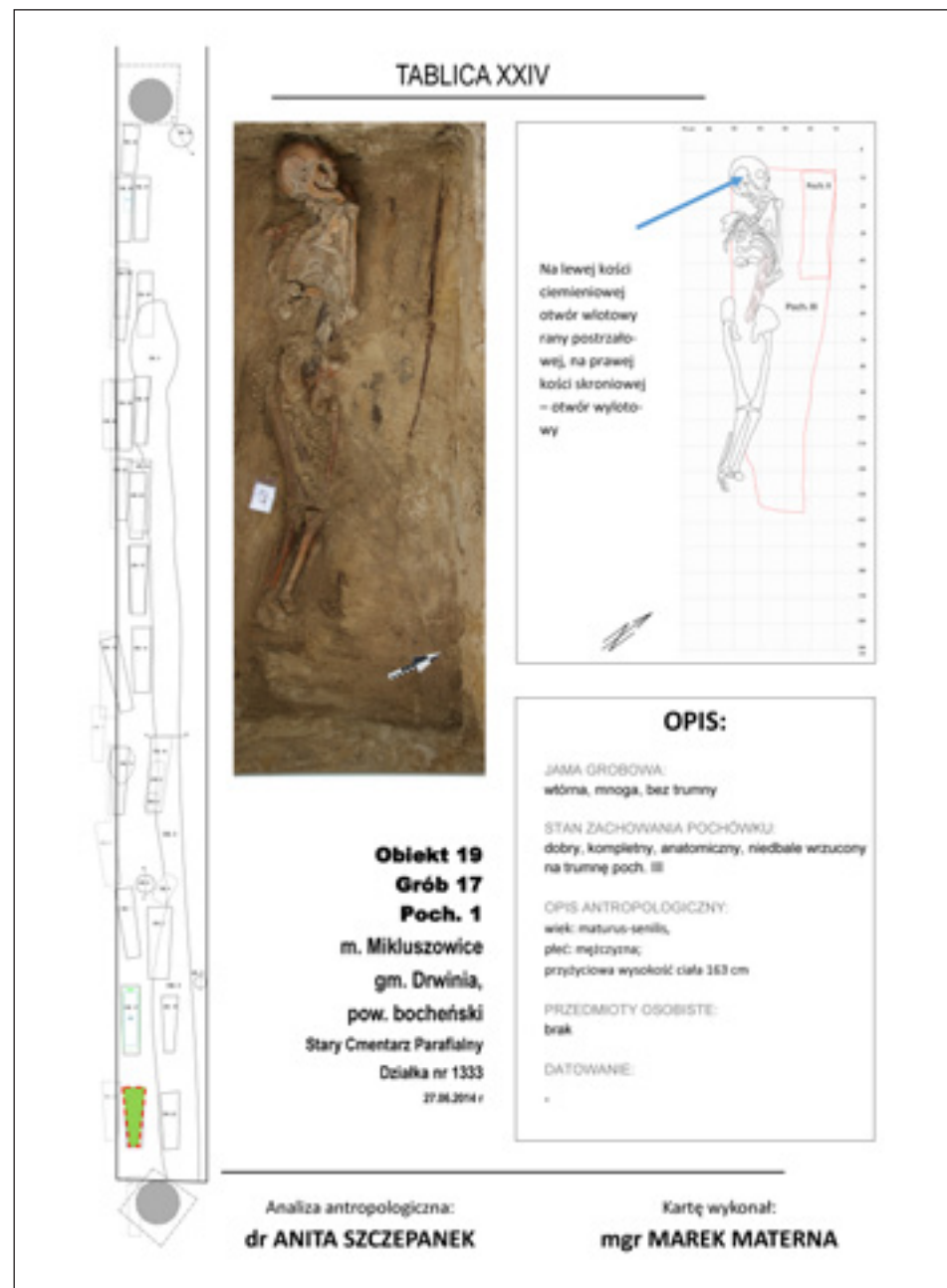
grooved feature was captured (feature no. 4)⁴³. In the place of its bend at an angle (close to a right angle) on the outside, a vertically buried prism-shaped stone was found during the removal of embankments. On the inside, a square trench of the burial pit was outlined (feature no. 5)⁴⁴. It should be recognised that the discovered stone marked one of the corners of the necropolis.

The sedimentary pits discovered at sites 3 and 15 in Mikuszowice did not contribute to the knowledge of prehistoric settlement. Their fragmentarily preserved bottom parts did not allow for a closer and more detailed determination of the function of the investigated features, and the lack of historical material made it impossible to relate them to any of the previously identified settlement phases. Only in the features buried in the cemetery ditch (features nos. 44 and 56) ceramic material dating back to the turn of the 19th and 20th centuries was found. The remaining discovered fragments of vessels were located in the subsoil layer, in the ditch fill and in burial pits. Among them, the artefacts dated back to the late Roman influence period, early and late Middle Ages and modern times were identified. The material was collected within running metres of the excavation. The pottery fragments from the Roman influence period and early medieval period were collected only in the eastern part of the excavation (rm 0–35 – at site 3) closer to the top where the parish church now stands. In the further part of the excavation there was only modern material and a single fragment of late-medieval pottery. Assuming that the material came from features and cultural layers destroyed by successive graves and that its translocation within the site was a few or several metres – the area of the church, the poviat road and the eastern part of plot no. 1333 can be considered the actual zone of this prehistoric site.

As a result of the surveys carried out in excavation I/2014 at site no. 3, 61 burial pits were discovered. 51 of them were explored, stating the presence of 87 burials. Taking into account another mass grave (site no. 5 – grave no. 62) discovered in the opposite corner of the cemetery (at site no. 15) and the loose remains of three

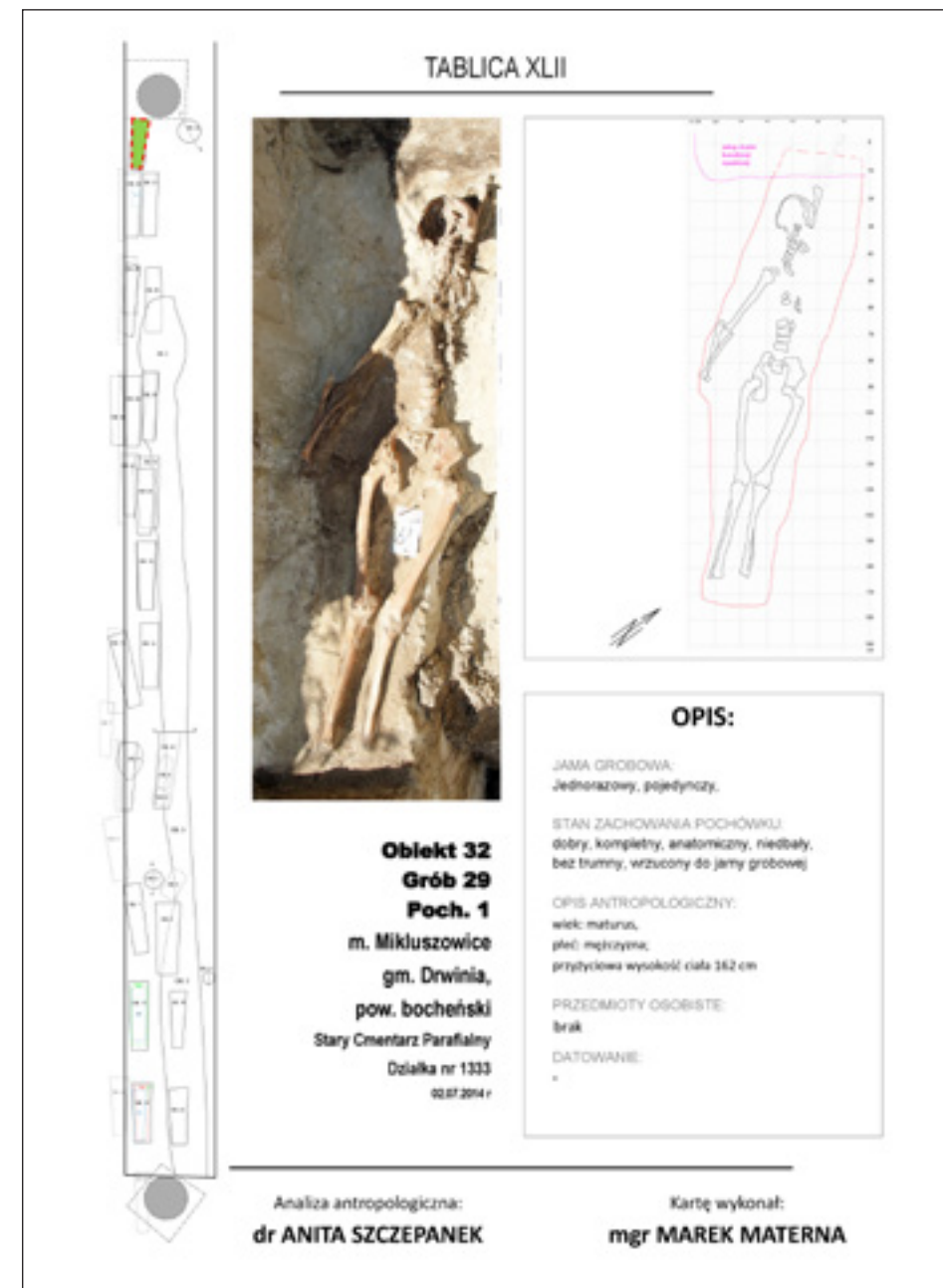
⁴³ In cross-section, feature 4 within site 15 had a conical outline, 150 cm wide and 130 cm deep, similar to feature 3 from site 3.

⁴⁴ The set out profile line crossing the ditch (feature 4), also crossed feature 5. In its bottom part (150 cm deep), decayed fragments of a wooden coffin and several human bones were found (among which a cranial calotte and a femoral shaft were recognised). The osteological material was not disturbed in the burial pit and after the photographic documentation was made, it was again backfilled with soil.

Ryc. 12. Przykładowa karta dokumentacyjna sporządzona po badaniach w 2014 r. przez M. Materne.
Obiekt 19, grób 17, pochówek 1

Fig. 12. An example of a documentation sheet prepared after the surveys in 2014 by M. Materna.
Feature 19, grave 17, burial 1

Ryc. 13. Przykładowa karta dokumentacyjna sporządzona po badaniach w 2014 r. przez M. Materne.
Obiekt 32, grób 29, pochówek 1

Fig. 13. An example of a documentation sheet prepared after the surveys in 2014 by M. Materna.
Feature 32, grave 29, burial 1

pojedyncze. W tej części nekropolii pojawiają się natomiast pochówki o odmiennej orientacji względem stron świata⁴⁷ oraz wkopane płycej na głębokość od 30 do 110 cm. Średnia głębokość dla wszystkich jam grobowych wynosiła 150–160 cm.

Po przebadaniu i przeanalizowaniu 87 pochówków należy stwierdzić, że na mikuszowickim cmentarzu zmarli chowani byli w pozycji wyprostowanej na wznak, z rękami złożonymi na biodrach lub po obu stronach ciała, z głową na zachód. Wyjątkami od tej zasady są szkielety z grobów 60 i 65, w których głowa zmarłego skierowana była na wschód, a ciało złożone zostało w pozycji z podkurczonymi nogami na boku. Za nietypowy należy uznać pochówek mężczyzny w wieku *maturus-senilis* z obiektu 19 (grób nr 17). Został on pochowany w sposób nieodpowiedni na boku na trumnie, z której jego ciało osunęło się częściowo na dno jamy grobowej. Wydaje się, że został on złożony do grobu w tym samym czasie co pochówek trumienny kobiety z dzieckiem. Na prawej skroni mężczyzny widoczny był otwór wlotowy po kuli. Kolejny nietypowy pochówek znajdował się w obiekcie 32 (grób nr 29). Również w tym przypadku dotyczy to dorosłego mężczyzny, który – jak wynika z układu kości – został wrzucony bezpośrednio do jamy grobowej (twarzą do ziemi, jedna ręka wyprostowana nad głową, druga szeroko odsunięta w bok od osi korpusu).

ANALIZA ANTROPOLOGICZNA

Analiza antropologiczna szkieletów została przeprowadzona zgodnie z klasyczną metodyką badawczą. Wiek w chwili zgonu ustalano na podstawie powszechnie przyjętych w antropologii kryteriów anatomicznych i morfologicznych⁴⁸. W przypadku szkieletów dziecięcych uwzględniano stan rozwoju uzębienia⁴⁹ oraz stopień osifikacji i wielkość kości długich⁵⁰. Wiek osobników dorosłych określano stopniem

⁴⁷ OB.: 60, p. 77 i OB. 65, p. 83.

⁴⁸ D. H. Ubelaker: *Human skeletal remains*. Excavation, analysis, interpretation, Washington 1989; T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*, Burlington–San Diego–London 2005.

⁴⁹ S. J. Alqahtani, M. P. Hector, H. M. Liversidge: *Brief Communication: The London Atlas of Human Tooth Development and Eruption*, „American Journal of Physical Anthropology” 2010, nr 142, s. 481–490.

⁵⁰ M. Stloukal, H. Hanáková: *Die Länge der Längsknochen Altslawischer Bevölkerungen*, Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen, *Homo* 29, 1978, s. 53–69; A. Florkowski, T. Kozłowski: *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny”

more individuals in the backfill of a water supply trench within this site – a total of 62 graves and the remains of at least 91 individuals were inventoried⁴⁵.

Among the 51 investigated graves in the excavation at Cmentarna Street, 29 single graves (57%), 12 secondary graves containing more than one burial, including non-anatomical burials (23%), 4 family graves (2+1, 2+2, 2+3) where individual burials did not disturb each other and contained at least one skeleton of a child (8%) and 6 double graves of adults (12%) were identified. Out of 87 burials, in four cases (5%) a clearly secondary, non-anatomical arrangement of the remains was stated (graves nos. 8, 17.p.1, 34.p.1, 59.p.2). On the other hand, the integrity of graves 9, 14.p.1, 14.p.2, 18, 29, 58 (7%) was disturbed by the rainwater drainage system made immediately before the surveys.

The planigraphy of the features indicates a regular row arrangement of burial pits within the cemetery. They are arranged on the SE-NW axis, parallel to the ditch discovered at site 3 in Mikuszowice on the roadside of Cmentarna Street. Three rows of burials were captured, one of which was unexplored and only visible in the southern profile of the excavation. The regular arrangement of the graves within a single row was disturbed by younger ones excavated into individual rows. Three features (features 1, 13, and the unexamined one, captured fragmentarily feature 6) attract attention during the analysis. They are oriented exactly on the E–W axis, differing in arrangement from the others. Perhaps they represent the oldest phase of the cemetery. The burials buried in the cemetery ditch are also interesting⁴⁶, definitely more numerous in the eastern part (closer to the present church). There is a clear accumulation of graves here, which often intersect and overlap – or were buried in the boundary ditch of the cemetery. A greater percentage of plural graves and secondary burials in a non-anatomical arrangement from older graves (liquidated or disturbed) was also noted here. The further from the present church towards the west, the arrangement becomes more regular and empty spaces appear between the graves. Single graves predominate there. In this part of the necropolis, however, there are burials with a different orientation towards the directions of the world,⁴⁷ and burials buried shallower to a depth of 30 to 110 cm. The average depth for all burial pits was 150–160 cm.

⁴⁵ All human remains were subjected to anthropological analysis.

⁴⁶ Features: 2, 4, 8–9, 18, 22, 27, 29, 40, 42, 46–47, 51, 58.

⁴⁷ Features: 60, p. 77 and Features: 65, p. 83.

obliteracji szwów czaszkowych oraz stopniem starcia zębów. Uwzględniano również zmiany inwolucyjne szkieletu postępujące wraz z wiekiem⁵¹. Oznaczenia płci przeprowadzono tylko dla osobników dorosłych, analizując wykształcenie diagnostycznych elementów szkieletu, w tym szczególnie czaszki i miednicy⁵². W przypadkach gdy stan zachowania materiału był dobry, oznaczenia płci opierały się na kompleksowej analizie cech dymorficznych. Określając płeć osobników, których czaszki zachowały się, obserwowano ukształtowanie elementów następujących kości: czołowej (wydatność łuków brwiowych, ustawienie łuski kości, ostrość brzegu nadoczodołowego), jarzmowej (obecność *tuberculum marginale* na wyrostku czołowym), skroniowej (wielkość wyrostka sutkowatego), potylicznej (stopień urzeźbienia łuski kości potylicznej) oraz żuchwy (wydatność bródki). Przyżyciową wysokość ciała oszacowywano na podstawie pomiarów kości długich, stosując odpowiednio dobrane równania regresji⁵³. W wyniku przeprowadzonej analizy antropologicznej stwierdzono, że na terenie cmentarza odsłonięto i wyeksplorowano szczątki 87 pochowanych osobników.

Stan zachowania szczątków w większości przypadków pozwolił na dokonanie antropologicznych określeń wieku i płci pochowanych osobników oraz przedstawienie rozkładu wymieralności. Możliwe było także przedstawienie podstawowych parametrów przyżyciowej budowy ciała pochowanych.

Z przedstawionego rozkładu wymieralności wynika, że populacja z Mikłuszowic rozwijała się w optymalnych warunkach – największy udział zgonów przypadł w kategorii *maturus* (35–50 lat), a stosunkowo dużo osobników dożyło wieku *senilis* (powyżej 50 roku życia). Znaczna liczba zgonów dzieci w kategorii *infans I* (do 7 roku życia) jest typowa dla populacji przedindustrialnych. Zwraca również uwagę zbliżona liczba osobników płci męskiej i żeńskiej – 29 mężczyzn i 33 kobiety. Średnia przyżyciowej wysokości ciała kobiet wyniosła 156,7 cm (148–167 cm), a mężczyzn 168,3 cm (160–180 cm). Uzyskane wartości są zgodne z danymi dotyczącymi różnic międzypłciowych wynoszących ok. 10 cm.

1994, nr 57, s. 71–86; L. Scheuer, S. Black: *Developmental juvenile osteology*, San Diego–New York–Tokio 2000; Zs. Bernert, S. Évinger, T. Hajdu: *New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin*, „Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 99”, 2007, s. 199–206.

⁵¹ T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*...

⁵² T. W. Phenice: *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, „American Journal of Physical Anthropology” 30, s. 297–301; White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*...

⁵³ Według M. Trotter, G. C. Gleser: *Estimation of Stature from long Bones of American Whites and Negroes*, „American Journal of Physical Anthropology” 1952, nr 10, s. 463–514.

Having surveyed and analysed 87 burials, it should be concluded that in the Mikłuszowice cemetery the deceased were buried in a supine position, with their hands folded on their hips or on either side of their bodies, with their heads facing west. The exceptions to this rule are the skeletons from graves 60 and 65, in which the head of the deceased was directed to the east, and the body was placed in a position with the legs bent to the side. The burial of a man at the *maturus-senilis* age from feature 19 (grave no. 17) should be considered unusual. He was carelessly buried on his side on a coffin, from which his body partially slid to the bottom of the burial pit. It seems that he was placed in the grave at the same time as the coffin burial of a woman with a child. The entrance hole of the gunshot wound was visible on the man's right temple. Another unusual burial was in feature 32 (grave no. 29). Also in this case, it concerns an adult male who, according to the arrangement of the bones, was thrown directly into the burial pit (face down, one arm extended above the head, the other widely moved to the side from the axis of the body).

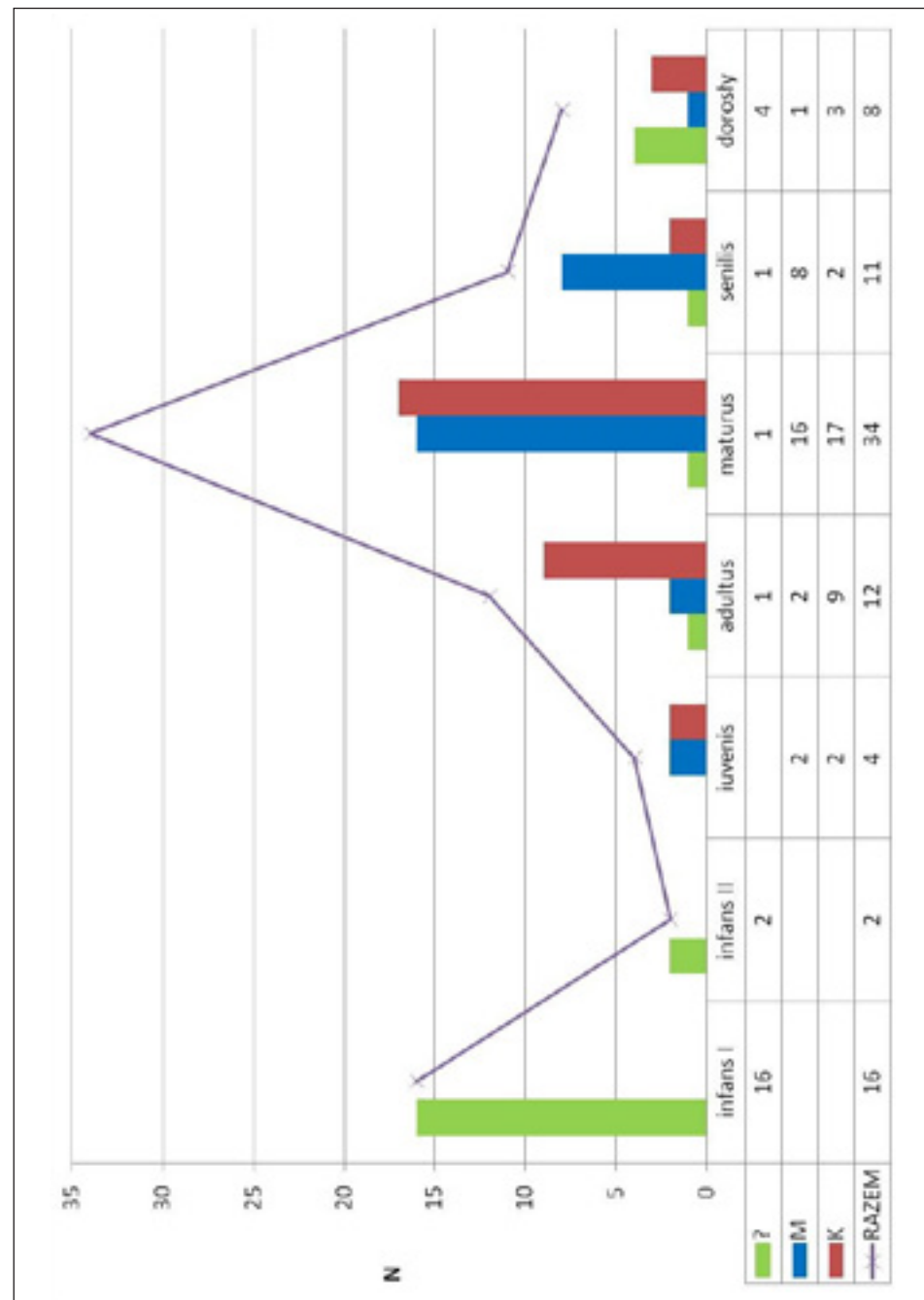
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

The anthropological analysis of the skeletons was carried out in accordance with classical research methodology. The age at death was determined based on anatomical and morphological criteria generally accepted in anthropology⁴⁸. In the case of children's skeletons, the state of development of the dentition⁴⁹ and the degree of ossification and size of the long bones were taken into account⁵⁰. The age of adults was determined by the degree of obliteration of the cranial sutures and the degree of tooth abrasion. The involution changes of the skeleton progressing with

⁴⁸ D. H. Ubelaker: *Human skeletal remains*. Excavation, analysis, interpretation, Washington 1989; T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*, Burlington–San Diego–London 2005.

⁴⁹ S. J. Alqahtani, M. P. Hector, H. M. Liversidge: *Brief Communication: The London Atlas of Human Tooth Development and Eruption*, „American Journal of Physical Anthropology”, 2010, No. 142, pp. 481–490.

⁵⁰ M. Stloukal, H. Hanáková: *Die Länge der Längsknochen Alttschechischer Bevölkerungen*, Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen, *Homo* 29, 1978, pp. 53–69; A. Florkowski, T. Kozłowski: *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny”, 1994, No. 57, pp. 71–86; L. Scheuer, S. Black: *Developmental juvenile osteology*, San Diego–New York–Tokio 2000; Zs. Bernert, S. Évinger, T. Hajdu: *New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin*, „Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 99”, 2007, pp. 199–206.

Ryc. 14. Mikuszowice, gm. Drwinia – rozkład wymieralności osób pochowanych

Fig. 14. Mikuszowice, Drwinia commune – distribution of mortality of the buried persons

age were also taken into account⁵¹. The determination of gender was carried out only for adult individuals, analysing the formation of diagnostic skeletal elements, particularly the skull and pelvis⁵². In cases where the state of preservation of the material was good, the determinations of gender were based on a comprehensive analysis of dimorphic features. When determining the gender of individuals whose skulls were preserved, the shape of the elements of the following bones was observed: frontal (prominence of the superciliary arch, position of the bone squama, sharpness of the supraorbital margin), zygomatic (presence of *tuberculum marginale* on the frontal process), temporal (size of mastoid process), occipital (degree of sculpturing of the occipital bone squama) and mandible (prominence of the chin). A live height of body was estimated on the basis of measurements of long bones using appropriately selected regression equations⁵³. As a result of the conducted anthropological analysis, it was found that the remains of 87 buried individuals were uncovered and explored in the area of the cemetery.

The state of preservation of the remains in most cases made it possible to make anthropological determinations of the age and gender of the buried individuals and to present the distribution of mortality. It was also possible to present the basic parameters of the live body structure of the buried.

The presented distribution of mortality shows that the population of Mikuszowice developed under optimal conditions – the largest share of deaths fell in the *maturus* category (35–50 years), and a relatively large number of individuals lived to the age of *senilis* (over 50 years of age). A significant number of deaths of children in the *infans I* category (up to 7 years of age) is typical of pre-industrial populations. Also noteworthy is the similar number of males and females – 29 males and 33 females. The average live height of females was 156.7 cm (148–167 cm) and that of males was 168.3 cm (160–180 cm). The obtained values are consistent with the data on gender differences of approx. 10 cm.

Relatively few pathological changes typical of the population from that period were found in the analysed series. The most commonly observed are degenerative changes associated with heavy work.

⁵¹ T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*...

⁵² T. W. Phenice: *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, "American Journal of Physical Anthropology" 30, pp. 297–301; T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*...

⁵³ According to M. Trotter, G. C. Gleser: *Estimation of Stature from long Bones of American Whites and Negroes*, "American Journal of Physical Anthropology" 1952, No. 10, pp. 463–514.

Tabela 1. Zestawienie grobów odkrytych w trakcie badań ratowniczych w Mikuszowicach w 2014 r.

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
1	1	1	1	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	na prawym kcie żuchwy widoczna hypoplazja szkliwa. - kość krzyżowa – zachowane 2 kręgi zrośnięte z kością miedniczną (Ryc. 14: f) - kości ramienne – prawa i lewa uszkodzone (w dolnej części lewej kości widoczny rozrost tkanki kostnej – zmiany zapalne?) - kości miedniczne: lewa uszkodzona, prawa – zmiany patologiczne w stawie biodrowym - kości udowe: lewa (456 mm) i prawa – zmiany patologiczne w stawie biodrowym – dysplazja (Ryc. 14: f) wiek: matusus-senilis, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 167–170 cm	drew. trumna	–	Orientacja E-W
2	2	2	2	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: adultus-matusus, płeć: mężczyzna?; przyżyciowa wysokość ciała 164–168 cm	drew. trumna	–	W obrębie rowu, uszkodzony (dodatkowy mat. kostny innego osobnika)
3	4	3	3	1	pojedynczy	anatomiczny	Silnie spłaszczone kłykiec powyliczne wskazujące na ograniczoną ruchomość w odcinku szyjnym szczęce i żuchwie wiek: matusus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 150 cm	brak	kołczyk miedziany (nr 1/14)	W obrębie rowu, uszkodzony
4	8	6	6	1	wtórny	nieanatomiczny	wiek: matusus, płeć: mężczyzna?	brak	–	Na grobie nr 10

Table 1. Summary of graves discovered during the rescue surveys in Mikuszowice in 2014

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
1	1	1	1	1	single, one-time	anatomical	Enamel hypoplasia is visible on the right on the right canine of the mandible. – sacrum – preserved 2 vertebrae united with the pelvic bone (Fig. 14: f) humeri – right and left damaged (connective tissue enlargement visible in the lower part of the left bone – inflammatory changes?) pelvic bones: left damaged, right – pathological changes in the hip joint – femurs: left (456 mm) and right – pathological changes in the hip joint – dysplasia (Fig. 14: f) age: matusus-senilis, gender: male; a live height of body: 167–170 cm	wooden coffin	–	E-W orientation
2	2	2	2	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus-matusus, gender: male?; a live height of body: 164–168 cm.	wooden coffin	–	Within the ditch, damaged (additional bone material of another individual)
3	4	3	3	1	single	anatomical	Severely flattened occipital condyles indicating limited mobility in the cervical spine of the maxilla and mandible age: matusus, gender: female; a live height of body: 150 cm.	none	copper earring (no. 1/14)	Within the ditch, damaged
4	8	6	6	1	secondary	non-anatomical	Age: matusus, gender: male?	none	–	On the grave no. 10

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
5	9	7	7	1	wtórny	nienaturalny, mnogi	Szczeka i żuchwa przebarwione od związków miedzi. wiek: maturus-senilis, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała ok. 180 cm	brak	miedziany medalik (nr 2/14)	Na grobie nr 10, medalik? przyklejony do wewn. strony podniebienia (poch. 1)
6			8	2			wiek: maturus?, płeć: mężczyzna?; przyżyciowa wysokość ciała 165 cm			
7	10	8	9	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, niekompletny	Próchnica na powierzchni żucia prawego M2 szczęki. Hypoplazja szkliwa na prawym C zuchwy. wiek: adultus, płeć: ?	drewniana trumna	medalik (nr 3/14; Ryc. 19 a)	Górna część uszkodzona w trakcie pogłębiania cmentarnego rowu
8			10	1		nienaturalny, wtórny	wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 164 cm	brak	-	-
9	11	9	11	2	wtórny	anatomiczny	- kości piszczelowe – prawa i lewa (340 mm), na kości prawej widoczne wygojone złamanie (Ryc. 14: b) - kości szkieletowe – prawa i lewa uszkodzone – na kości prawej widoczne wygojone złamanie (Ryc. 14: b) wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 160–162 cm J12	drew. trumna	-	-
10	13	11	13	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	Na łusce kości czołowej widoczny niewielki kostniak. Otwór wielki bardzo wąski (szerokość: 25 mm). Na zębach obecny kamień nazębny. wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna?; przyżyciowa wysokość ciała ok. 160 cm	drew. trumna	-	Orientacja E-W

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
5	9	7	7	1	secondary	non-anatomical, plural	Maxilla and mandible discoloured from copper compounds. age: maturus-senilis, gender: male; a live height of body: approx. 180 cm.	none	copper medal (no. 2/14)	On the grave no. 10, a medal? affixed to the inside side of the palate (burial 1)
6			8	2			Age: maturus?, gender: male?; a live height of body: 165 cm.			
7	10	8	9	1	single, one-time	anatomical, incomplete	Carries on the chewing surface of the right M2 of the maxilla. Enamel hypoplasia on the right C of the mandible. age: adultus, gender: ?	wooden coffin	medal (No. 3/14; Fig. 19 a)	The upper part was damaged during the dredging of the cemetery ditch
8			10	1		non-anatomical, secondary	Age: adultus-maturus, gender: male; a live height of body: 164 cm.	none	-	-
9	11	9	11	2	secondary	anatomical	Tibiae – right and left (340 mm), a healed fracture visible on the right bone (Fig. 14: b) fibulae – right and left damaged a healed fracture visible on the right bone (Fig. 14: b) age: adultus-maturus, gender: female; a live height of body: 160–162 cm J12	wooden coffin	-	-
10	13	11	13	1	single, one-time	anatomical	A small osteoma is visible on the frontal squama. Foramen magnum, very narrow (width: 25 mm). There is tartar on the teeth. age: adultus-maturus, gender: male?; a live height of body: approx. 160 cm	wooden coffin	-	E-W orientation

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
11	14	12	14	1	pojedynczy(?), jednorazowy(?)	anatomiczny(?)	wiek: infans I (ok. 4–5 lat), płeć: ?	brak	–	Do analizy antropologicznej jako nr 15 (brak dokument. Fot. zniszczony przez wykop kanalizacji)
12			15	2	pojedynczy(?), jednorazowy(?)	nicanatomiczny	Widoczna diastema pomiędzy lewym I1–I2 szczęki; wiek: adultus, płeć: kobieta	brak		Czaszka +fr. Kregosłupa, przemieszczony. Grob wrótnie uszkodzony
13	16	14	17	1	podwójny, jednorazowy(?)	anatomiczny, kompletny	Kregi szczyne – blok kostny C2–C3 (Ryc. 14: a) wiek: adultus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 152–154 cm	brak	–	
14			18	2		anatomiczny, kompletny	wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała ok. 160 cm	brak	guzik ze szklaną główką (nr 4/14)	–
15			19	1		Nieanatomiczny, pojedynczy	wiek: adultus (?), płeć: kobieta ?	brak	–	–
16	17	15	20	2	wrótny, mnogi	wrótny, mnogi, zbiorowy(?)	Zachowana czaszka – budowa średniomasywna, wydłużona poprzez wcześniej zarosnięty szew strzałkowy. (craniosynostosis) (Ryc. 14: c). wiek: maturus (adultus- -maturus?), płeć: mężczyzna	brak		–
17			21	3			Zachowana silnie zniszczona czaszka, średniomasywny budowy. Wiek: dorosły, płeć: kobieta?	brak		–

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
11	14	12	14	1	single (?), one-time (?)	anatomical (?)	Age: infans I (approx. 4–5 years), gender: ?	none	–	For anthropological analysis as no. 15 (no photographic documentation, destroyed by excavation of a drainage system)
12			15	2	single (?), one-time (?)	non-anatomical	Visible diastema between left I1–I2 of the maxilla age: adultus, gender: female	none		Skull + fragment of the spine, displaced. Secondary damaged grave
13	16	14	17	1	double, one-time (?)	anatomical, complete	Cervical vertebrae – block vertebra C2–C3 (Fig. 14: a) age: adultus, gender: female; a live height of body: 152–154 cm	none	–	–
14			18	2		anatomical, complete	Age: adultus-maturus, gender: female; a live height of body: approx. 160 cm	none	button with a glass head (No. 4/14)	–
15			19	1		Non-anatomical, single	Age: adultus (?), gender: female ?	none	–	–
16	17	15	20	2	secondary, plural	Preserved skull – medium-massive structure, elongated by a previously overgrown sagittal suture (craniosynostosis) (Fig. 14: c). age: maturus (adultus-maturus?), gender: male	none	none		–
17			21	3		Preserved heavily damaged skull, medium-massive structure. Age: adult, gender: female?	none	none		–
18			22	4		Child at the infans I age (4–5 years)	none	none		–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
18			22	4			dziecko w wieku infans I (4–5 lat)	brak		–
19	17	15	23	5		wrótny, mnogi, zbiorowy(?)	Silnie uszkodzona czaszka oraz szkielet postkranialny z zaawansowanymi zmianami zapalnymi (najprawdopodobniej kila) obejmującymi wszystkie zachowane kości długie (Ryc. 14: d). wiek: maturus-senilis, płeć: ?	brak	–	–
20			24	6		anatomiczny, kompletny	wiek: adultus, płeć: kobieta	drew. trumna	żel. przed. / tarczka (nr5/14)	być może podwojny(?)
21			25	7		anatomiczny, kompletny	Wiek: iuvenis, płeć: kobieta?; przyżyciowa wysokość ciała 167 cm	drew. trumna	–	–
22	18	16	26	1		anatomiczny	wiek: maturus, płeć: kobieta?; przyżyciowa wysokość ciała 162 cm	brak	–	w obrębie rowu (ob.3)
23			27	2		anatomiczny	wiek: dorosły, płeć: ?	brak	–	
24	19	17	28	1		anatomiczny, niedbaly	Czaszka średniomasywnej budowy, szwy w końcowej fazie obliteracji. Na lewej kości cieniowej otwór wlotowy rany postrzałowej, na prawej kości skroniowej – otwór wylotowy (Ryc. 14: g). Kręgi: silne zmiany zwyrodnieniowe na kręgach – ostrofiity, skostnienie więzadeł, bloki kostne (Ryc. 14: c). – kości łokciowe – prawa uszkodzona – zmiany zwyrodnieniowe w stawie łokciowym (Ryc. 15: b) wiek: maturus-senilis, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 163 cm	brak	–	Położony na trumnie niewiele starszego pochówku (układ szkieletu wskazuje że w czasie pochówku trumna była jeszcze dobrze zachowana)

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
19			23	5		secondary, plural, mass (?)	Severely damaged skull and postcranial skeleton with advanced inflammatory changes (most likely syphilis) involving all preserved long bones (Fig. 14: d). age: maturus-senilis, gender: ?	none	–	–
20	17	15	24	6		anatomical, complete	Age: adultus, gender: female	wooden coffin	iron item/ disk (no. 5/14)	Perhaps a double (?)
21			25	7		anatomical, complete	Age: iuvenis, gender: female?; a live height of body: 167 cm	wooden coffin	–	–
22	18	16	26	1		anatomical	Age: maturus, gender: female?; a live height of body: 162 cm	none	–	Within the ditch (feature 3)
23			27	2		anatomical	age: adult, gender: ?	none	–	
24	19	17	28	1		anatomical, careless	Skull of medium-massive structure, sutures in final stage of obliteration. On the left parietal bone there is the entrance hole of the gunshot wound, on the right temporal bone there is the exit hole (Fig. 14: g). Vertebrae: severe degenerative changes on vertebrae – osteophytes, ligament ossification, block vertebra (Fig. 14: e). – ulnae – right damaged – degenerative changes in the elbow joint (Fig. 15: b) age: maturus-senilis, gender: male; a live height of body: 163 cm	none	–	Placed on the coffin of a slightly older burial (the skeleton layout indicates that the coffin was still well preserved at the time of burial)

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
25			29	2		anatomiczny	Zachowane fragmenty delikatnej szew strzałkowy i ciemieniowa jest silnie rozjęta (wodogłowienie?). wiek: infans I (ok. 1,5 lat), płeć: ?	drew. trumna?	–	Pochówek małego dziecka w trumnie z matką(?)
26	19	17	30	3	wtórny	anatomiczny	Zachowana czaszka budowy delikatnej, szew strzałkowy w trakcie obliteracji. wąski otwór wielki. Podstawa czaszki przebarwiona od związków miedzi. W szczęcie widoczne rozległe zmiany wywołane stanem zapalnym wyrostka zębodołowego – ropnie około wierzchołkowa kości stopy – lewa piętowa i skokowa (rozdwojenie i podpórki skokowej) wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała ok. 150 cm	drew. trumna	miedziany medalik (nr 6/14)	Pochówek matki (z dzieckiem?)
27	22	19	25	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	W prawej części żuchwy widoczna rotacja P2 wywołana prawdopodobnie retencją m2 (zachowany tylko korzeń). Na kłach żuchwy widoczna jest hypoplazja szkliwa. wiek: iuvenis, płeć: kobieta	brak	–	na dnie rowu (ob.3)
28	24	21	27	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	Siekacze żuchwy są silnie strdożone. Na kłach żuchwy i siekaczach szczęki widoczna hypoplazja szkliwa. – łędzwiowe 5 – zmiany żywotnościowe na trzonach i wyrostkach kręgow wiek: maturus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 175 cm	drew. trumna	–	–

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
25			29	2		anatomical	The preserved fragments of the delicate cranial vault, the frontal and parietal bones are strongly distended (hydrocephalus?). age: infans I (approx. 1.5 years), gender: ?	wooden coffin?	–	Burial of a small child in a coffin with the mother (?)
26	19	17	30	3	secondary	anatomical	Preserved skull of delicate structure, sagittal suture during obliteration, narrow foramen magnum. Base of the skull discoloured from copper compounds. Extensive changes caused by inflammation of the alveolar process visible in the maxilla – periapical abscesses. foot bones – left calcaneus and talus (talar shelf bifurcation) age: adultus-maturus, gender: female; a live height of body: approx. 150 cm	wooden coffin	copper medal (no. 6/14)	Burial of a mother (with a child?)
27	22	19	25	1	single, one-time	anatomical, complete	In the right mandible, visible P2 rotation probably caused by m2 retention (root only preserved). Enamel hypoplasia is visible on the canines of the mandible. age: iuvenis, gender: female	none	–	At the bottom of the ditch (feature 3)
28	24	21	27	1	single, one-time	anatomical, complete	The mandibular incisors are strongly crowded. Enamel hypoplasia is visible on the mandibular canines and incisors. – lumbar 5 – degenerative changes on vertebral bodies and processes age: maturus, gender: male; a live height of body: 175 cm	wooden coffin	–	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
29	25	22	28	1	pojedynczy (?), mnoży	anatomiczny, kompletny	wiek: maturus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 165–168 cm.	drew. trumna	–	–
30			29	2		anatomiczny (?)	infans I (5–6 lat)			
31			30	1	pojedynczy (?), jedorazowy	anatomiczny (?)	wiek: infans I (ok. 2–2,5 lat), płeć: ?	brak	–	Czaszka osobnika młodocianego
32	26	23	31	2		anatomiczny	W zatoce czołowej widoczny duży kostniak (zmiana nowotworowa – Ryc. 15: a). – kości udowe: lewa (452 mm) i prawa (451 mm) – dysplazja w prawym stawie biodrowym (Ryc. 15: d) podpórka skokowa kości piętowej rozdwojona wiek: maturus, płeć: kobieta?; przyżyciowa wysokość ciała 164–166 cm	drew. trumna	metal. guzik (nr 7/14)	–
33	27	24	32	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	Na kłach żuchwy widoczna jest hypoplazja szkliwa. kości ramienne uszkodzone prawa i lewa: na trzonie lewej kości – wyrostki kostne (cecha epigenetyczna spina supratrochleare) kości promieniowe uszkodzone prawa i lewa: – wygojone złamanie – stan zapalny z przetoką kostną (Ryc. 15: h) – kości stopy: prawa i lewa piętowa i skokowa, kości śródstopia i paliczki; rozdwojenie podpórki skokowej na kości piętowej wiek: maturus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 169–171 cm.	drew. trumna	cynowy medalik (nr 8/14; Ryc. 20 a)	–

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
29	25	22	28	1	single(?), plural	anatomical, complete	Age: maturus, gender: male; a live height of body: 165–168 cm	wooden coffin	–	–
30			29	2		anatomical (?)	infans I (5–6 years)			
31			30	1	single(?), one-time	anatomical (?)	Age: infans I (approx. 2–2.5 years), gender: ?	none	–	Skull of a young individual
32	26	23	31	2		anatomical	A large osteoma is visible in the frontal sinus (neoplastic transformation – Fig. 15: a). – femurs: left (452 mm) and right (451 mm) – dysplasia in the right hip joint (Fig. 15: d) bifurcated talar shelf of calcaneus age: maturus, gender: female?; a live height of body: 164–166 cm	wooden coffin	metal burton (no. 7/14)	–
33	27	24	32	1	single, one-time	anatomical	Enamel hypoplasia is visible on the canines of the mandible. humeri – right and left damaged; on the shaft of the left bone – osteophytes (epigenetic feature spina supratrochleare) radiuses – right and left damaged; left – healed fracture – inflammation with bone fistula (Fig. 15: h) – foot bones: right and left calcaneus and talus, metatarsals and phalanges; bifurcation of talar shelf on the calcaneus age: maturus, gender: male; a live height of body: 169–171 cm.	wooden coffin	tin medal (no. 8/14; Fig. 20 a)	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
34	28	25	33	1	wrotny, mnogi	nienaturalny	wiek: adulus, płeć: kobieta	brak	–	–
35			34	2		nienaturalny	wiek: matus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 168–169 cm	brak	–	–
36			35	3		anatomiczny	wiek: matus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 168–169 cm	drew. trumna	–	–
37	29	26	35	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, uszkodzony	Na kłach szczęki i żuchwy widoczna jest hypoplazja szkliwa. wiek: adulus-matus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 156–158 cm	drew. trumna	medalion szklany (nr 9/14; Ryc. 20 c)	Na dnie rowu (ob.3), częściowo uszkodzony
38	30	27	36	1	wrotny, mnogi	anatomiczny (?)	Z czaszki zachowane fragmenty sklepienia oraz prawa i lewa kość skroniowa oraz ząb przedtrzonowy szczęki. Szkielet postraniłny reprezentowany przez uszkodzone kości: udowe, piszczelowe, ramienne prawą, fragmenty zęber, kręgów oraz paliczki. wiek: dorosły, płeć: kobieta?	brak	–	pochówek uszkodzony przez wkop kanalizacyjny burzowej a następnie w trakcie doczyszczania pow. wykupu przed ekshumacją
39			37	2		anatomiczny, mnogi (?)	Fragmenty sklepienia czaszki śródniasynowej budowy, część szwów obliterowana. Obecne fragmenty szczęki i żuchwy z silnie startymi zębami. Na kłach żuchwy i szczęki oraz siekaczach widoczna jest hypoplazja szkliwa. Mostek: fragment trzonu – przebarwiony od związków miedzi - kości stopy: lewa piętowa, zrosnięte prawe skokowa i piętowa (Ryc. 15; e) wiek: matus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała ok. 150 cm	drew. trumna	żel. klamra od pasa (nr 10/14); medalik (nr 11/14; Ryc. 19 c); krzyżek (nr 12/14; Ryc. 17 a)	–

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
34	28	25	33	1	secondary, plural	non-anatomical	Age: adulus, gender: female	none	–	–
35			34	2		non-anatomical	Age: matus, gender: female	none	–	–
36			35	3		anatomical	Age: matus, gender: male; a live height of body: 168–169 cm	wooden coffin	–	–
37	29	26	35	1	single, one-time	anatomical, damaged	Enamel hypoplasia is visible on the canines of the maxilla and mandible. age: adulus-matus, gender: female; a live height of body: 156–158 cm	wooden coffin	glass medal (no. 9/14; Fig. 20 c)	At the bottom of the ditch (feature 3), partially damaged
38	30	27	36	1	secondary, plural	anatomical (?)	From the skull, preserved fragments of the vault and the right and left temporal bone and the maxillary premolar tooth. Postcranial skeleton represented by damaged bones: femurs, tibiae, right humerus, fragments of ribs, vertebrae and phalanges. age: adult, gender: female?	none	–	Burial damaged by a storm drainage system trench and then in the process of cleaning the excavation surface prior to exhumation.
39			37	2		anatomical, plural (?)	Fragments of cranial vault of medium-massive structure, some sutures obliterated. Fragments of the maxilla and mandible present with heavily abraded teeth. Enamel hypoplasia is visible on the mandibular and maxillary canines and incisors. Sternum: fragment of the body – discoloured from copper compounds. – foot bones: left calcaneus, united right talus and calcaneus (Fig. 15; e) age: matus, gender: female; a live height of body: approx. 150 cm	wooden coffin	iron belt buckle (no. 10/14); medal (no. 11/14; Fig. 19 c); cross (no. 12/14; Fig. 17 a)	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
40	30	27	38	3	wrótny, mnogi	anatomiczny (?), mnogi (?)	Zachowane fragmenty delikatnej czaszki, fragment prawej części żuchwy z zębami mlecznymi: c, m ² . Ze szkieletu postkranialnego zachowane fragmenty prawej i lewej łopatki, łamki kręgów i żebra, fragment prawego obojczyka. wiek: infans I (ok. 2 lat), płeć: ? Uwagi: żuchwa i zęby zabarwione od związków miedzi na kolor zielony.	brak	-	Pochówek małego dziecka pomiędzy grobami 30 i 31 z pochówkiem tym jest medalik lub krzyżyk
41	31	28	39	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	Mostek: rękiość – zmiany zwyrodnieniowe wcięcia mostkowo-obojęzycznego, kość zabarwiona na zielono od związków miedzi - kości ramienne – prawa (340 mm) i lewa (330 mm) - asymetria w długości, anatomicznie kości zbliżone) - kości łokciowe – prawa i lewa uszkodzona, zmiany zwyrodnieniowe w stawie łokciowym wiek: maturus-senilis, płeć: mężczyzna, przyżyciowa wysokość ciała 171–174 cm	drew. trumna	-	-
42	32	29	40	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	wiek: maturus, płeć: mężczyzna, przyżyciowa wysokość ciała 162 cm	brak	-	Pochówek niedbały, przedramię ręki lewej uszkodzone przez wkop studni

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
40	30	27	38	3	secondary, plural	anatomical (?), plural (?)	Preserved fragments of delicate skull, fragment of right mandible with deciduous teeth: c, m ² . Preserved from the postcranial skeleton: fragments of the right and left scapula, fractions of vertebrae and ribs, a fragment of the right clavicle. age: infans I (approx. 2 years), gender: ? Notes: mandible and teeth stained green from copper compounds.	none	-	Burial of a small child between graves 30 and 31 a medal or cross is associated with this burial
41	31	28	39	1	single, one-time	anatomical, complete	Sternum: manubrium – degenerative changes in the sternoclavicular notch, the bone stained green from copper compounds humeri – right (340 mm) and left (330 mm – asymmetry in length, anatomically similar bones) - ulnae – right and left damaged, degenerative changes in the elbow joint age: maturus-senilis, gender: male; a live height of body: 171–174 cm	wooden coffin	-	-
42	32	29	40	1	single, one-time	anatomical, complete	Age: maturus, gender: male; a live height of body: 162 cm	none	-	Careless burial, left hand forearm damaged by the well trench

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
43	34	30	41	1	pojedynczy, jednorazowy + wkop w okolicach głowy	wtórny, nieanatomiczny, częściowy	wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 162 cm	-	-	Pod pochówkami z ob. 24 i 25. Wtórny wkop z czaszką i ręką
44			42	2		anatomiczny, kompletny	W szczęce widoczne przesunięcie kła na stronę podniebienia (Ryc. 15: c) – w miejscu kła występował prawdopodobnie 12, który się jednak nie zachował, kolejiny, dodatkowy 12 – nieco zredukowany – peg shaped. wiek: adultus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 159 cm	drew. trumna	medalik (nr 13/14; Ryc. 19 d)	-
45	37	33	45	1	podwójny, jednorazowy (?)	anatomiczny, kompletny	wiek: maturus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 152 cm	brak	-	-
46			46	2		anatomiczny, kompletny	wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta	brak	szyldany koralik barwy białej (nr 14/14)	-
47	38	34	47	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	Na siekaczach i kłach szczęki oraz żuchwy widoczna jest hypoplazja szklwa w postaci linii poziomych. wiek: maturus, płeć: kobieta	drew. trumna	moneta? (nr 15/14)	moneta znal. Ok. 25 cm nad trumną w zasypisku jamy grobowej
48	39	35	48	1	Wielokrotny, rodzinny (?)	anatomiczny, kompletny	kości stopy częściowo uszkodzone; rozłożenie podpórki skokowej na kości piętowej wiek: płeć: kobieta	drew. trumna z kuciem i haczykiem i żel. gwoździ	kolia z koralików czerw. + 1 nieb. (nr 16/14; Ryc. 21 b); guzik met. z fi. materiału (nr 17/14)	Pochówek matki (?)

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
43	34	30	41	1	single, one-time + trench around the head	secondary, non-anatomical, partial	Age: adultus-maturus, gender: female; a live height of body: 162 cm	-	-	Under burials from features 24 and 25 Secondary trench with skull and hand
44			42	2		anatomical, complete	In the maxilla there is a visible shift of the canine to the palatal side (Fig. 15: c) – there was probably 12 in the place of the canine, but not preserved, another additional 12 – slightly reduced – peg shaped. age: adultus, gender: female; a live height of body: 159 cm	wooden coffin	medal (no. 13/14; Fig. 19 d)	-
45	37	33	45	1	double, one-time (?)	anatomical, complete	Age: maturus, gender: female; a live height of body: 152 cm	none	-	-
46			46	2		anatomical, complete	Age: adultus-maturus, gender: female	none	white glass bead (no. 14/14)	-
47	38	34	47	1	single, one-time	anatomical, complete	Enamel hypoplasia in the form of horizontal lines is visible on the incisors and canines of the maxilla and mandible. age: maturus, gender: female	wooden coffin	coin? (no. 15/14)	Coin found approx. 25cm above coffin in burial pit backfill
48	39	35	48	1	Multiple, plural, family (?)	anatomical, complete	Foot bones partially damaged; bifurcation of talar shelf on the calcaneus age: gender: female	wooden coffin with fittings and hook and iron nails	jewel necklace of red + 1 blue beads (no. 16/14; Fig. 21 b); metal button with a fragment of material (no. 17/14)	Burial of a mother (?)

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
49	39	35	49	2	Wielokrotny, mnogi, rodzinny (?)	anatomiczny, kompletny (?)	wiek: infans I, płęć: ?	drew. trumna	–	Pochówek małego dziecka, zachowała się jedynie czaszka
50			50	3		anatomiczny, kompletny (?)	wiek: infans I (2–3 lat), płęć: ?	drew. trumna	–	Pochówek małego dziecka, zachowała się jedynie czaszka
51			52	5		anatomiczny, kompletny	wiek: maturus-senilis, płęć: mężczyzna	drew. trumna	–	Pochówek ojca (?)
52	40	36	53	1	pojedynczy?, jednorazowy?	anatomiczny, kompletny	kości piszczelowe – prawa i lewa, częściowo uszkodzone; lewa kość – silnie zmieniona zapalne na trzonie (osteomyelitis; Ryc. 15; g) wiek: maturus-senilis, płęć: mężczyzna	drew. trumna	Wieloelementowe zapięcie wolumentu (nr 18/14; Ryc. 22)	Fragm. pochówku (lewa noga) zawalił się do jamy grobowej 45. Dodatkowo w materiale obecne są kości stopy innego dorosłego osobnika oraz fragmenty czaszki (piramida prawa i lewa, części boczne kości potylicznych oraz fragment dziecka – zgon okołoporodowy.

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
49	39	35	49	2	Multiple, plural, family (?)	anatomical, complete (?)	Age: infans I, gender: ?	wooden coffin	–	Burial of a small child, only the skull is preserved
50			50	3		anatomical, complete (?)	Age: infans I (2–3 years), gender: ?	wooden coffin	–	Burial of a small child, only the skull is preserved
51			52	5		anatomical, complete	Age: maturus-senilis, gender: male	wooden coffin	–	Burial of a father (?)
52	40	36	53	1	single?, one-time?	anatomical, complete	Tibiae – right and left, partially damaged; left bone – severe inflammatory changes on the shaft (osteomyelitis; Fig. 15; g) age: maturus-senilis, gender: male	wooden coffin	Multi-element book volume clasp (no. 18/14; Fig. 22)	Fragment of the burial (left leg) collapsed into the burial pit 45. In addition, the material contains foot bones of another adult individual and fragments of the skull (right and left pyramid, side parts of the occipital bones and a fragment of the vertebra) of a child – perinatal death.
53	41	37	54	1	single, one-time	anatomical, complete	Age: adultus-maturus, gender: female	wooden coffin	–	–
54	42	38	55	1	single?, one-time?	anatomical	Age: maturus, gender: ?	wooden coffin	–	Within the ditch (feature 3), partially damaged (?)
55	43	39	56	1	secondary, double	anatomical, on the left side	Enamel hypoplasia in the form of horizontal lines present on the canines. age: adultus-maturus, gender: female?	none	–	On the coffin, on the left side, legs behind the coffin

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
53	41	37	54	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny, kompletny	wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta	drew. trumna	–	–
54	42	38	55	1	pojedynczy?, jednorazowy?	anatomiczny	wiek: maturus, płeć: ?	drew. trumna	–	W obrębie rowu (ob.3), częściowo uszkodzony (?)
55			56	1		anatomiczny, na boku lewym	Na kłach obecna hypoplazja szkliwa w postaci linii poziomych. wiek: adultus-maturus, płeć: kobieta?	brak	–	Na trumnie, na boku lewym, nogi za trumną
56	43	39	57	2	wtórny, podwójny	anatomiczny	Na zębach żuchwy obecny kamień nazębny. kości ramienne – prawa i lewa uszkodzone; silny rozwój przyczepów mięśniowych na obojczyku i łopatkach kości łokciowe – prawa i lewa uszkodzone; silny rozwój przyczepów mięśniowych na obojczyku i łopatkach – kości promieniowe – prawa (237 mm) i lewa uszkodzona; silny rozwój przyczepów mięśniowych na obojczyku i łopatkach wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 164 cm	drew. trumna	–	–
57	45	40	58	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna	drew. trumna (czerw. drewno)	szkaplerz materiałowy (nr 19/14; Ryc. 18), medalion (nr 20/14; Ryc. 20 b) oraz medalik (nr 21/14; Ryc. 19 e)	Na nim fragment pochówku z ob. 40

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
56	43	39	57	2	secondary, double	anatomical	Tartar is present on the mandibular teeth. humeri – right and left damaged; strong development of muscle attachments on both bones ulnae – right and left damaged; strong development of muscle attachments on both bones – radiuses – right (237 mm) and left damaged; strong development of muscle attachments on both bones age: adultus-maturus, gender: male; a live height of body: 164 cm	wooden coffin	–	–
57	45	40	58	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus-maturus, gender: male	wooden coffin (red wood)	Cloth scapular (no. 19/14; Fig. 18), medal (no. 20/14; Fig. 20 b) and medal (no. 21/14; Fig. 19 e)	On it there is a fragment of a burial from feature 40
58	46	41	59	1	single, one-time	anatomical (?)	Age: infans I (3–4 years), gender: ?	none	–	–
59	47	42	60	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus, gender: male	wooden coffin	Medal (no. 22/14; Fig. 19 b)	–
60			61	1	secondary, or damaged	secondary, or damaged	Age: maturus, gender: female	–	–	–
61	48	43	62	2	secondary (?), double	anatomical	Age: adultus, gender: female; very delicate bone structure	wooden coffin	Cross (no. 23/14; Fig. 17 b); red bead necklace (no. 24/14; Fig. 21 a)	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
58	46	41	59	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny (?)	wiek: infans I (3–4 lat), płeć: ?	brak	–	–
59	47	42	60	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: adultus, płeć: mężczyzna	drew. trumna	medalik (nr 22/14; Ryc. 19 b)	–
60			61	1		wrótny, lub uszkodzony	wiek: maturus, płeć: kobieta	–	–	–
61	48	43	62	2	wrótny (?), podwójny	anatomiczny	wiek: adultus, płeć: kobieta; bardzo delikatna budowa kości	drew. trumna	krzyżyk (nr 23/14; Ryc. 17 b); naszyjnik z korallków czerwonych (nr 24/14; Ryc. 21 a)	–
62	49	44	63	1	pojedynczy ?	anatomiczny	wiek: infans I (0–0,5 roku), płeć: ?	drew. trumna	–	Pochówek dziecka być może związany z OB. 48–poch. II
63	50	45	64	1	podwójny, jednorazowy (?)	anatomiczny	Na siekaczach i kłach żuchwy obecna hypoplazja szkliva w postaci linii poziomych. wiek: infans I (7–8 lat), płeć: ?	brak	–	pochówek dziecka
64			65	2		anatomiczny	wiek: adultus, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 155 cm	brak	–	pochówek kobiety
65	51	46	66	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna	brak	–	–
66	52	47	67	1	mnogi?	anatomiczny?	wiek: infans I (0,5–1 rok), płeć: ?	brak	medalik (nr 25/14)	Pochówek dziecka, poch. uszkodzony wkopem pod rurociąg przemysłowy

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
62	49	44	63	1	single?	anatomical	Age: infans I (0–0.5 year), gender: ?	wooden coffin	–	The burial of a child perhaps associated with OB. 48-burial II
63	50	45	64	1	double, one-time (?)	anatomical	Enamel hypoplasia in the form of horizontal lines present on the mandibular incisors and canines. age: infans I (7–8 years), gender: ?	none	–	Burial of a child
64			65	2		anatomical	Age: adultus, gender: female; a live height of body: 155 cm	none	–	Burial of a woman
65	51	46	66	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus-maturus, gender: male	none	–	–
66			67	1		anatomical?	Age: infans I (0.5–1 year), gender: ?	none	Medal (no. 25/14)	Burial of a child, burial damaged by an industrial pipeline trench
67	52	47	68	2	plural?	anatomical?	Age: infans II (approx. 7–8 years), gender: ?	wooden coffin	–	Burial damaged by an industrial pipeline trench (skull and collar bone preserved)
68	53	48	69	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus, gender: male; a live height of body: 152 cm	wooden coffin	–	–
69	55	49	70	1	single, one-time	anatomical?	Age: infans I (2–3 years), gender: ?	wooden coffin	Medal? (no. 26/14)	Burial damaged, at the time of discovery, part of the skeleton displaced
70	57	50	71	1	single, one-time	anatomical	Age: maturus-senilis, gender: female	wooden coffin	–	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
67	52	47	68	2	mnogi?	anatomiczny?	wiek: infans II (ok. 7–8 lat), płeć: ?	drew. trumna	–	poch. uszkodzony wkopem pod rurociąg przemieszłowy (zachowały się czaszka i pas barkowy)
68	53	48	69	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: adultus, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 152 cm	drew. trumna	–	–
69	55	49	70	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny?	wiek: infans I (2–3 lat), płeć: ?	drew. trumna	medalik? (nr 26/14)	Poch. uszkodzony w momencie odkrycia część szkieletu przemieszczona
70	57	50	71	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: matus-senilis, płeć: kobieta	drew. trumna	–	–
71	58	51	72	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	kości piszczelowe – prawa i lewa uszkodzone; prawa złamanie trzonu (Ryc. 15: 1) wiek: dorosły, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 165 cm	drew. trumna	met. guzik (nr 27/14); mini podkowa żel. (nr 28/14)	Brak czaszki, uszkodzona w trakcie budowy studni kanalizacji burzowej
72	59	52	73	1	wielokrotny, mnogi, rodzinny (?)	anatomiczny	wiek: infans I (4–5 lat), płeć: ?	brak	–	Pochówek dziecka
73			74	2		nianatomiczny	wiek: infans I (ok. I rok), płeć: ?	brak	–	Kilkadziesiąt kości w kwadracie wym. w kopie

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
71	58	51	72	1	single, one-time	anatomical	Tibiae – right and left damaged; right shaft fracture (Fig. 15: i) age: adult, gender: male; a live height of body: 165 cm	wooden coffin	Metal buttons (no. 27/14); mini iron horseshoe (no. 28/14)	No skull, damaged during the construction of a storm drainage system well
72	59	52	73	1	multiple, plural family (?)	anatomical	Age: infans I (4–5 years), gender: ?	none	–	Burial of a child
73			74	2		non-anatomical	Age: infans I (approx. 1 year), gender: ?	none	–	Dozens of bones in a square trench
74			75	3		anatomical	Age: infans I (approx. 4–5 years), gender: ?	wooden coffin	Metal button (no. 29/14); necklace of small red and blue beads (no. 30/14; Fig. 21 c)	Burial of a child
75	60	53	77	1	plural?	anatomical	Right foot bones; bifurcation of talar shelf on the calcaneus age: matus-senilis, gender: male; a live height of body: 174 cm	none	–	Burial on the left side with bent legs, head damaged during excavation, at the depth of 30 cm Note: Head to E
76			78	2		anatomical	Age: matus, gender: male; a live height of body: 173–175 cm	wooden coffin	–	–
77	61	54	79	1	single, one-time	anatomical	Age: iuvenis, gender: male; a live height of body: 165 cm	wooden coffin	–	–
78	62	55	80	1	single, one-time	anatomical	Age: iuvenis, gender: male; a live height of body: 165–167 cm	wooden coffin	–	–
79	63	56	81	1	single, one-time	anatomical	Age: matus-senilis, gender: male; a live height of body: 168 cm	wooden coffin	–	–

L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
74	59	52	75	3	wielokrotny, mnogi, rodzinny (?)	anatomiczny	wiek: infans I (ok. 4–5 lat), płeć: ?	drew. trumna	guzik metalowy (nr 29/14); naszyjnik z drobnych koralików kol. czerw. I nieb. (nr 30/14; Ryc. 21 c)	Pochówek dziecka
75	60	53	77	1	mnogi?	anatomiczny	kości stopy prawej; rozdwojenie podpórki skokowej na kości pietowej wiek: maturus-senilis, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 174 cm	brak	–	Pochówek na boku lewym z podjętymi nogami, głowa uszkodzona w trakcie odslaniania wykupu, na gł. 30 cm Uwaga! Głowa na E
76			78	2		anatomiczny	wiek: maturus, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 173–175 cm	drew. trumna	–	–
77	61	54	79	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: iuvenis, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 165 cm	drew. trumna	–	–
78	62	55	80	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: iuvenis, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 165–167 cm	drew. trumna	–	–
79	63	56	81	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	wiek: maturus-senilis, płeć: męczyzna; przyżyciowa wysokość ciała 168 cm	drew. trumna	–	–
80	64	57	82	1	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny	kość guziczka – zrosnięta z kością krzyżową wiek: maturus-senilis, płeć: kobieta; przyżyciowa wysokość ciała 147–148 cm	drew. trumna	–	–

Item	Feature no. within the site	Burial pit no.	Burial no. for anthropological analysis	Burial no. in grave	Type of grave	Type of burial	Brief anthropological description	Coffin	Personal equipment (inv. no.)	Comments made during the research
80	64	57	82	1	single, one-time	anatomical	Tailbone – united with the sacrum age: maturus-senilis, gender: female; a live height of body: 147–148 cm	wooden coffin	–	–
81	65	58	83	1	plural, family	anatomical	Sacrum – spina bifida from S2 (Fig. 15; f) age: adultus, gender: male?	none	–	Burial on the right side with bent legs, head partially damaged during uncovering the excavation, at the depth of 30 cm Note! Head to E
82			84	2		anatomical (?)	Age: infans I (5–6 years), gender: ?	none	–	Burial of a child
83			85	3		anatomical	Age: infans I (1–2 years), gender: ?	wooden coffin	–	Burial of a child
84	66	59	86	1	single, one-time	anatomical	Age: adultus-maturus, gender: male	wooden coffin	–	–
85	–	–	87	1–4	secondary, mass	–	Destroyed fragments of skeletons from adult individuals. Fragments of skulls from 3 adult individuals (occipital bone, temporal bone from 3 adult individuals, left pelvic bones from 3 individuals). Individual's mandible at the infans I age (3–4 years).	–	–	Bone material collected from the excavation for the drainage system, and from the subsoil layer in the excavation strip, as well as from the top of feature no. 3 (cemetery ditch)

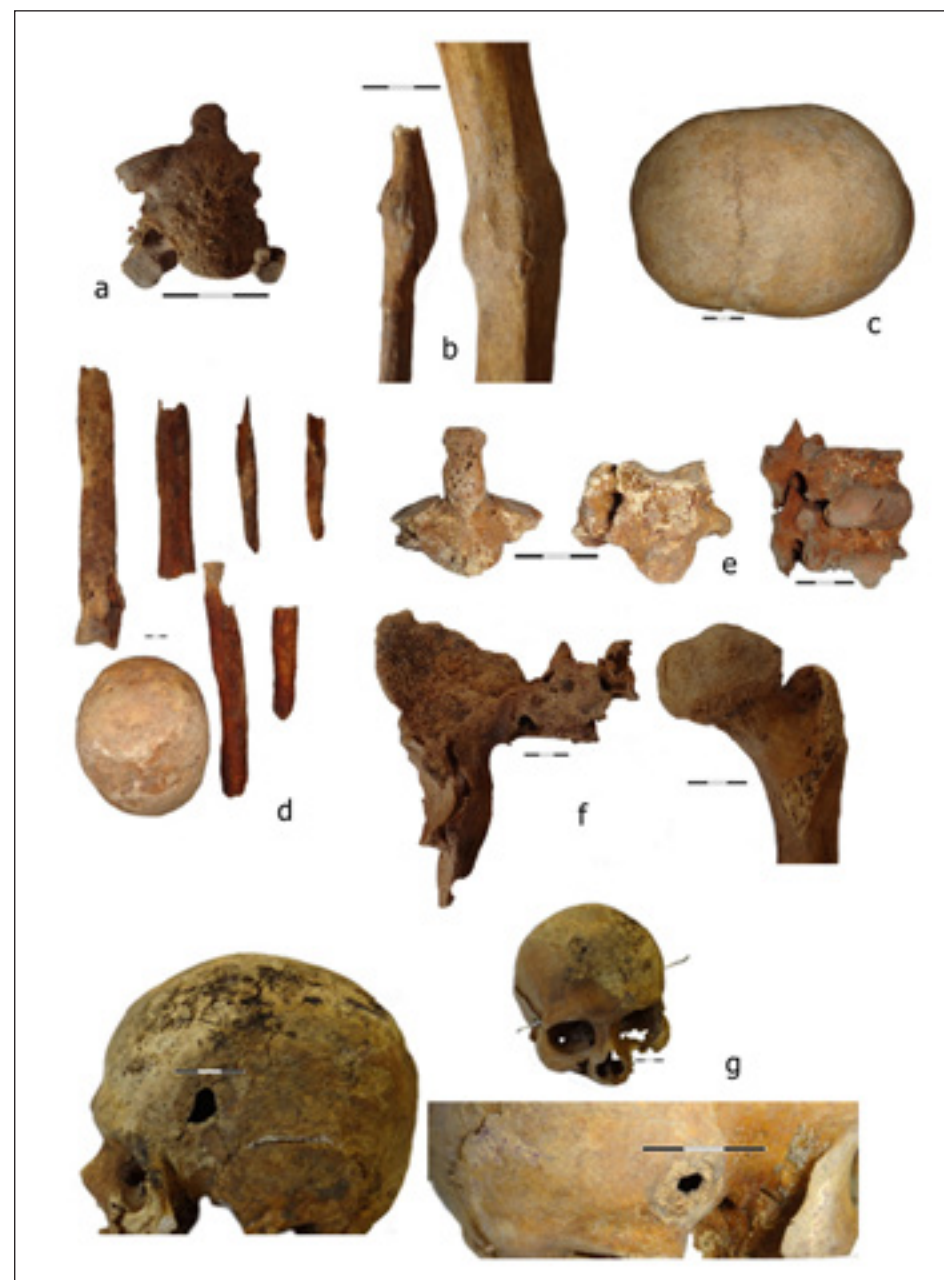
L.p.	Nr obiektu w obrębie stanowiska	Nr jamy grobowej	Nr pochówku do analizy antropologicznej	Nr pochówku w grobie	Rodzaj grobu	Rodzaj pochówku	Skrócony opis antropologiczny	Trumna	Wypożyczenie osobiste (nr inv. pol.)	Uwagi sporządzone w trakcie badań
81	65	58	83	1	mnoży, rodzinny	anatomiczny	kość krzyżowa – rozszczep kręgosłupa od S2 (Ryc. 15: f) wiek: adultus, płeć: mężczyzna?	brak	–	Pochówek na boku prawym z podgiętnymi nogami, głowa częściowo uszkodzona w trakcie odslaniania wykupu, na gł. 30 cm Uwaga! Głowa na E
82	66	59	84	2	pojedynczy, jednorazowy	anatomiczny (?)	wiek: infans I (5–6 lat), płeć: ?	brak	–	pochówek dziecka
83			85	3		anatomiczny	wiek: infans I (1–2 lat), płeć: ?	drew. trumna	–	pochówek dziecka
84			86	1		anatomiczny	wiek: adultus-maturus, płeć: mężczyzna	drew. trumna	–	–
85	–	–	87	1–4	wrotny, zbiorowy	–	Zniszczone fragmenty szkieletów pochodzące od dorosłych osobników. Fragmenty czaszek pochodzące od 3 dorosłych osobników (kość poryliczna, kość skroniowa od 3 dorosłych osobników, kości miedniczne lewe od 3 osobników). Zachwa osobnika w wieku infans I (3–4 lat).	–	–	materiał kostny zebrany z wykupu pod kanalizację, oraz z wastywy podgłębia w pasie wykupu, jak również ze stropu obiektu nr 3 (rów cmentarza)

Table 2. Selection of distinguished ailments, pathologies, and injuries identified during the anthropological analysis

Grave no.	Burial / Individual	Age	Gender	cm	Pathologies	Fig.
1		<i>maturus-senilis</i>	M	170	hip dysplasia; connection of the sacrum with the pelvis	Fig. 14: f
9	II	<i>adultus-maturus</i>	F	162	shin bone fracture	Fig. 14: b
14	I	<i>adultus</i>	F	154	block vertebra in the cervical spine	Fig. 14: a
15	II	<i>maturus</i>	M		craniostynosis	Fig. 14: c
15	V	<i>maturus-senilis</i>	?		inflammatory changes (probably syphilis)	Fig. 14: d
17	I	<i>maturus-senilis</i>	M	163	gunshot wound, degenerative changes	Fig. 14: e, g; Fig. 15: b
23	II	<i>maturus</i>	F?	166	frontal sinus osteoma, hip dysplasia	Fig. 15: a, d
24		<i>maturus</i>	M	170	healed radius fracture	Fig. 15: h
27	II	<i>adultus</i>	F	150	united tarsal bones	Fig. 15: e
30	II	<i>maturus</i>	F	159	palatally displaced canine	Fig. 15: c
36		<i>maturus-senilis</i>	M		<i>osteomyelitis</i>	Fig. 15: g
51		<i>maturus</i>	M	168	healed tibial shaft fracture	Fig. 15: i
58	I	<i>adultus</i>	M?		spina bifida	Fig. 15: f

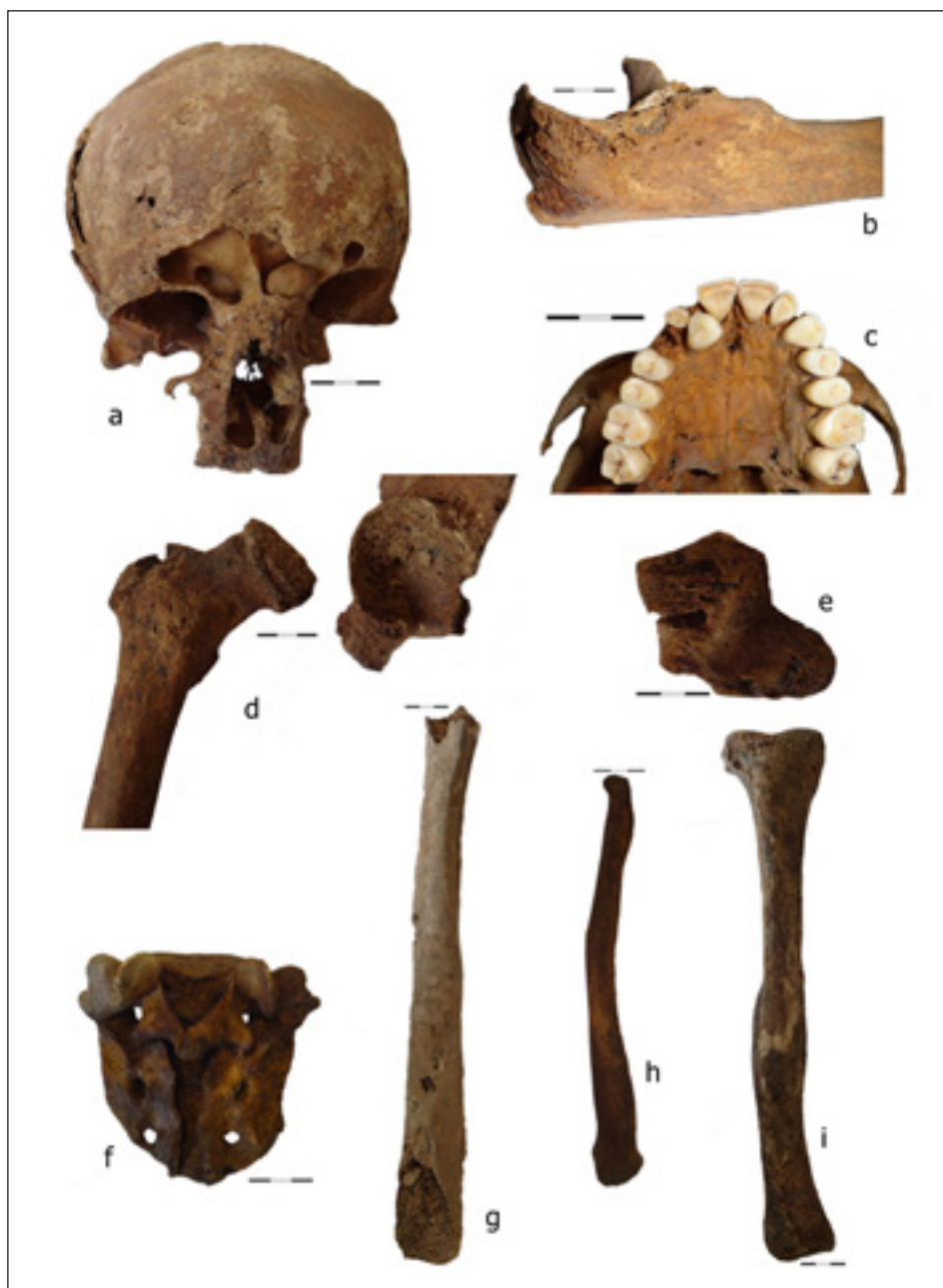
Tabela 2. Wybór wyróżnionych schorzeń, patologii i urazów zidentyfikowanych w trakcie analizy antropologicznej

nr grobu	pochówek / osobnik	wiek	pleć	cm	patologie	Ryc.
1		<i>maturus-senilis</i>	M	170	dysplazja stawu biodrowego; połączenie k. krzyżowej z miednicą	Ryc. 14: f
9	II	<i>adultus-maturus</i>	K	162	złamanie kości podudzia	Ryc. 14: b
14	I	<i>adultus</i>	K	154	blok kostny w odcinku szyjnym	Ryc. 14: a
15	II	<i>maturus</i>	M		kraniosynostozą	Ryc. 14: c
15	V	<i>maturus-senilis</i>	?		zmiany zapalne (prawdopodobnie kila)	Ryc. 14: d
17	I	<i>maturus-senilis</i>	M	163	rana postrzałowa, zmiany zwyrodnieniowe	Ryc. 14: e, g; Ryc. 15: b
23	II	<i>maturus</i>	K?	166	kostniak w zatoce czołowej, dysplazja stawu biodrowego	Ryc. 15: a, d
24		<i>maturus</i>	M	170	wygojone złamanie kości promieniowej	Ryc. 15: h
27	II	<i>adultus</i>	K	150	zrosnięte kości stępu	Ryc. 15: e
30	II	<i>maturus</i>	K	159	przemieszczenie kła na stronę podniebienną	Ryc. 15: c
36		<i>maturus-senilis</i>	M		<i>ostomyelitis</i>	Ryc. 15: g
51		<i>maturus</i>	M	168	wygojone złamanie trzonu kości piszczelowej	Ryc. 15: i
58	I	<i>adultus</i>	M?		rozszczep kręgosłupa	Ryc. 15: f

Ryc. 15. Wybór wyróżnionych schorzeń, patologii i urazów zidentyfikowanych w trakcie analizy antropologicznej

Fig. 15. Selection of distinguished ailments, pathologies, and injuries identified during the anthropological analysis

Ryc. 16. Wybór wyróżnionych schorzeń, patologii i urazów zidentyfikowanych w trakcie analizy antropologicznej

Fig. 16. Selection of distinguished ailments, pathologies, and injuries identified during the anthropological analysis

Enamel hypoplasia in the form of horizontal lines was found in 13.8% of individuals, such changes are caused by disorders of various aetiology during enamel formation (nutritional deficiencies, childhood diseases). The small percentage of such individuals proves the good conditions under which the analysed population developed. Most pathological changes concern the dentition of the buried (48.3% of individuals). These changes were manifested by caries or, probably caused by earlier caries, by intravital tooth loss and obliteration of dental alveoli. These changes are typical of the increasing incidence of caries since the beginning of the Middle Ages, which primarily affects the molars.

GRAVE EQUIPMENT

The grave equipment⁵⁴ in the form of small objects was found in 30 burials (34%), of which in six cases more than one artefact was found with the deceased (features no. 30.p.2, 39.p.1, 45, 48.p.2, 58, 59.p.3). The personal items and parts of clothing include red bead necklaces, glass and metal buttons, a copper wire earring, a belt buckle, and coat buttons with the words "Rich Orange"⁵⁵. Among the devotional items, medals with the image of Our Lady of Częstochowa and simple crosses predominated. The very poor state of preservation of the metal artefacts at the cemetery in Mikłuszowice should be noted, which is related to the sandy subsoil at the site, and for some of the finds also resulting from their long-term use.

In the historical material obtained during the exploration of the cemetery, 12 artefacts of an unquestionably devotional character were distinguished, and three whose devotional character is questionable and should rather be interpreted as ornaments – elements of jewellery. Devotional items are defined as objects used

⁵⁴ All the items found in the graves during the surveys are stored in the deposit of the Archaeological Department of the Stanisław Fischer Museum in Bochnia under inventory numbers MB-A-rDA from 15 to 44.

⁵⁵ Feature 58/ Grave 51 / Burial I/ inv. no. 27/14. A set of 16 brass buttons, civilian (optionally used as military), flat-convex, with a loop, plain obverse, signed reverse, made in Great Britain, exported to Europe, 19th century; including: 14 pcs – 20.5–21 mm; signature: in the outer rim RICH ORANGE (separated by stylised twigs), in the inner rim (smaller letters) BEST QUALITY; the expression "Rich Orange" refers to the manufacturing process and the colour of the product; 1 pc – 22 mm; signature in the rim BEST QUALITY (separated by asterisks); 2 pcs. – corroded, possible decoration or signature illegible.

In addition, 1 button of dia. 11.5 mm, convex-concave, plain, unsigned.

W analizowanej serii stwierdzono stosunkowo nieliczne zmiany patologiczne typowe dla populacji z tego okresu. Do najczęściej obserwowanych należą zmiany zwyrodnieniowe związane z wykonywaniem ciężkiej pracy.

Hipoplazję szkliwa w postaci linii poziomych stwierdzono u 13,8% osobników, zmiany takie wywołane są zaburzeniami o różnej etiologii w trakcie formowania szkliwa (niedobory pokarmowe, choroby wieku dziecięcego). Niewielki odsetek takich osobników świadczy o dobrych warunkach, w jakich rozwijała się analizowana populacja. Najwięcej zmian patologicznych dotyczy uzębienia pochowanych (48,3% osobników). Zmiany te przejawiały się występowaniem próchnicy lub, wywołaną zapewne wcześniejszą próchnicą, przyżyciową utratą zębów i obliteracją zębodołów. Zmiany te są typowe dla zwiększającej się od początków średniowiecza zapadalności na próchnicę, która przede wszystkim obejmuje zęby trzonowe.

WYPOSAŻENIE GROBOWE

Wypożenie grobowe⁵⁴ w postaci drobnych przedmiotów stwierdzono w 30 pochówkach (34%), z czego w sześciu przypadkach przy zmarłym znaleziono więcej niż jeden artefakt (obiekty nr 30.p.2, 39.p.1, 45, 48.p.2, 58, 59.p.3). Wśród przedmiotów osobistych i części stroju wymienić należy naszyjniki z koralików czerwonych, guziki szklane i metalowe, kolczyk z drutu miedzianego, klamrę od pasa i guziki z płaszczka z napisem „Rich Orange”⁵⁵. Wśród dewocjonaliów dominowały medaliki z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej i proste krzyżyki. Należy zaznaczyć bardzo zły stan zachowania zabytków metalowych na cmentarzu w Mikłuszowicach, związany z piaszczystym podłożem na stanowisku, a dla części znalezisk wynikający również z ich długotrwałego użytkowania.

⁵⁴ Wszystkie pozyskane w trakcie badań przedmioty znalezione w grobach znajdują się w depozycie Działu Archeologicznego Muzeum im. Stanisława Fischera w Bochni pod numerami inwentarzowymi MB-A-rDA od 15 do 44.

⁵⁵ Ob. 58/ Gr. 51 / Poch I/ nr inw. 27/14. Zestaw 16 guzików mosiężnych, cywilnych (opcjonalnie wykorzystywanych jako wojskowe), płasko-wypukłych, z uszkiem, awers gładki, rewers sygnowany, wyprodukowane w Wielkiej Brytanii, eksportowane do Europy, XIX w.; w tym: 14 szt. – 20,5–21 mm; sygnatura: w otoku zewnętrznym RICH ORANGE (rozdzielone stylizowanymi gałązkami), w otoku wewnętrznym (drobniejszymi literami) BEST QUALITY; określenie „Rich Orange” odnosi się do procesu wytwarzania oraz koloru wyrobu; 1 szt. – 22 mm; sygnatura w otoku BEST QUALITY (rozdzielone gwiazdkami); 2 szt. – skorodowane, ewentualna dekoracja lub sygnatura nieczytelne.

Dodatkowo 1 guzik o śr. 11,5 mm, wypukło-wklęsły, gładki, niesygnowany.

to fulfil private religious practices: crosses, medals, religious medallions, rosaries, and other prayer chaplets, scapulars, gorgets, Angus Dei wax disks, as well as pictures. Their collective name comes from the Latin word *devocere* – “to consecrate, to dedicate to sacrifice” or *devotionalia* – “pious exercises”. These objects, after consecration or blessing, become sacramentals, and therefore are included in the objects of worship⁵⁶. They gained particular importance and popularity in the 17th and 18th centuries as a manifestation of a new type of religiosity. The spreading idea of post-Tridentine recatholisation required the faithful to show their own religiosity externally in addition to participating in pious mass practices (masses, pilgrimages). This was manifested primarily in the treatment of devotional items as elements of clothing, and thus, in a way, as jewellery elements. Moreover, it should be remembered that thanks to their universality, they became an ideal carrier of Vatican ideas, although the types of depictions were often adapted to local needs⁵⁷.

Despite the very poor state of preservation of some objects, it was possible to identify 21 depictions. Among the decorative motifs, the Marian theme prevailed – the figure of the Mother of God appeared twelve times. In addition, Trinitarian themes were taken up five times, Christological themes three times, and hagiographical (martyrological) themes once. In terms of typology, the collection included six medals, two larger medallions, two crosses, one scapular, one book ornament with a religious motif and three bead necklaces (possibly parts of a rosary?).

Crosses are undoubtedly the most common symbol of Christianity used in the material culture of the Church. This also relates to the objects of personal worship, where pendants in the form of crosses are generally most common. Interestingly, in the investigated part of the cemetery in Mikłuszowice only two examples were found, both of the *crux immisa* (Latin cross) type. They were decorated with similar depictions with slight differences. The obverses traditionally feature depictions of Christ Crucified, dressed only in a *perizonium* [loincloth]. Moreover, one of the crosses (Fig. 17 b) under the feet of Jesus shows a vanitas motif – a skull with crossbones⁵⁸. Meanwhile, the reverses of both copies were used to spread and consolidate the cult

⁵⁶ M. Kołyszko: *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013, p. 11.

⁵⁷ M. Nowak, A. Drążkowska, M. Łyczak: *Wypożenie grobowe* (in:) ed. A. Drążkowska, *Krypty grobowe kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych. Archeologia – Historia – Kostiumologia*, vol. I, Toruń 2022, pp. 254–255.

⁵⁸ Cf. K. Białobocki: *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, “Slavia Antiqua”, 1991/1992, vol. XXXIII, pp. 164–165.

W materiale zabytkowym, pozyskanym podczas eksploracji cmentarza, wyróżniono 12 zabytków o charakterze niewątpliwie dewocyjnym oraz trzy, których dewocyjność jest wątpliwa i raczej należy je interpretować jako ozdoby – elementy biżuterii. Mianem dewocjonaliów określa się przedmioty używane do spełniania prywatnych praktyk religijnych: krzyżyki, medaliki, medaliony religijne, różańce i inne koronki modlitewne, szkaplerze, ryngrafy, anguski, a także obrazki. Ich zbiorcza nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *devocere* – „poświęcić, przeznaczyć na ofiarę” lub *devotionalia* – „pobożne ćwiczenia”. Przedmioty te, po poświęceniu lub błogosławieństwie, stają się sakramentaliami, a zatem zalicza się je do przedmiotów kultu⁵⁶. Szczególne znaczenie i popularność zyskały w XVII i XVIII w. jako przejaw nowego typu religijności. Szerząca się idea posttrydenckiej rekatolizacji wymagała od wiernych, oprócz udziału w pobożnych praktykach masowych (mszach, pielgrzymkach), także zewnętrznego okazywania własnej religijności. Przejawiało się to przede wszystkim w traktowaniu dewocjonaliów jako elementów stroju, a zatem poniekąd jako elementów biżuteryjnych. Ponadto pamiętać należy, że dzięki swojej powszechności stały się one doskonałym nośnikiem idei watykańskich, choć rodzaje przedstawień dostosowywano często do lokalnych potrzeb⁵⁷.

Pomimo bardzo słabego stanu zachowania niektórych obiektów udało się zidentyfikować 21 przedstawień. Wśród motywów zdobniczych zdecydowanie przeważała tematyka maryjna – postać Matki Bożej pojawiła się dwunastokrotnie. Ponadto pięciokrotnie podjęto tematykę trynitarną, trzykrotnie – chrystologiczną, a raz – hagiograficzną (martyrologiczną). Pod względem typologicznym w kolekcji znalazło się sześć medalików, dwa większe medaliony, dwa krzyżyki, jeden szkaplerz, jeden element zdobniczy księgi z motywem religijnym oraz trzy naszyjniki z paciorków (ewentualnie części różańca?).

Najpowszechniejszym symbolem chrześcijaństwa użytkowanym w kulturze materialnej Kościoła są niewątpliwie krzyże. Dotyczy to także przedmiotów kultu osobistego, gdzie zasadniczo najczęściej spotyka się zawieszki w formie krzyżyków. Co ciekawe, na przebadanej części cmentarza w Mikłuszowicach znaleziono tylko dwa egzemplarze, oba w typie *crux immisa* (krzyża łacińskiego). Zostały one

⁵⁶ M. Kołyszko: *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013, s. 11.

⁵⁷ M. Nowak, A. Drążkowska, M. Łyczak: *Wyposażenie grobowe*, (w:) red. A. Drążkowska, *Krypty grobowe kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych. Archeologia – Historia – Kostiumologia*, t. I, Toruń 2022, s. 254–255.

of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary. They show the image of the ideal Immaculate – young Mary, with her hands folded as if in prayer, standing on a crescent moon. The virginity of the future mother of the Redeemer is emphasised on one of the crosses by the inscription VIRGO, and on the other by three rosettes/stars, which are interpreted precisely as a testimony to Mary's virginity *ante partum, in partu, post partum virgo* (virgin before, during and after the birth of Christ). This type of Madonna, especially popular in the 17th century, referred directly to the concept of the Woman of the Apocalypse from the Revelation of St John (Rev 12:1) – “the woman clothed with the sun” (*mulieris in sole*)⁵⁹.

As many as five artefacts with an identical iconographic program were acquired in a relatively small collection. These are namely medals with the image of Our Lady of Częstochowa on the obverse and the Holy Trinity on the reverse. Only one of them has been preserved in a condition allowing for a thorough analysis of the images (Fig. 19 a), however, fragments of inscriptions and characteristic elements of depictions preserved on the remaining examples unambiguously indicate their identity. The images of the Madonna and Child are depicted in the type of Hodegetria, i.e. the Mother presenting the Child with a gesture of her hand in the type of Christ-Emmanuel (a mature man); the hieratic depiction lacks maternal familiarity, while majesty and holiness are visible. All medals originally had the inscription S. MARIA CZESTOCHOVIENSIS (or its shortened version on smaller examples). The obverses, on the other hand, show images of the Holy Trinity in the form of the Throne of Grace – the enthroning God the Father raising the Crucified Christ and the Holy Spirit in the form of a dove. A characteristic feature is the headdress of God, who was equipped with a tiara – a papal crown, consisting of three diadems – in Latin *triregnum* (with variously interpreted symbolism), studded with jewels and topped with a small cross⁶⁰.

The other three medals found have a unique decoration, although also referring to the motifs already described. On the heavily damaged, tin medal, the obverse

⁵⁹ M. Biernacka, T. Dziubecki, H. Graczyk, J. St. Pasierb: *Ikonografia nowożytniej sztuki kościelnej w Polsce. Maria Matka Chrystusa*, Warsaw, 1987, pp. 28–33; V. Hupało: *Ikonografia przedstawień na medalikach religijnych z grobów w kościele pobernardyńskim w Dubnie na Wołyniu (Ukraina)*, “Notae Numismatacae – Zapiski Numizmatyczne”, vol. XIII, Krakow, 2018, p. 292; T. M. Duchnowski: *Medaliki i krzyżyki z XVII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*, “Wiadomości Numizmatyczne”, 2014, Year LVIII, issue 1–2, pp. 231–232.

⁶⁰ T. Rewoliński: *Katalog medalii religijnych odnoszących się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Radom 1887, p. 21, table VI.

ozdobione analogicznymi przedstawieniami z niewielkimi różnicami. Na awersach tradycyjnie umieszczono przedstawienia Chrystusa Ukrzyżowanego, ubranego jedynie w *perizonium*. Dodatkowo na jednym z krzyżyków (Ryc. 17 b) pod stopami Jezusa ukazano motyw wanitatywny – czaszkę ze skrzyżowanymi piszczelami⁵⁸. Tymczasem rewersy obu egzemplarzy wykorzystano do szerzenia i ugruntowywania kultu Niepokalanego Poczęcia NMP. Ukazano na nich wizerunek Immaculaty idealnej – młodej Maryi, ze złożonymi jak do modlitwy dłońmi, stojącej na półksiężycu. Dziewiczość przyszłej matki Zbawiciela podkreślona została na jednym z krzyżyków inskrypcją VIRGO, na drugim zaś trzema rozetkami/gwiazdkami, które interpretowane są właśnie jako świadectwo dziewictwa Maryi *ante partum*, *in partu*, *post partum virgo* (dziewica przed, w trakcie i po porodzie). Ten typ Madonny, szczególnie rozpowszechniony w XVII w., nawiązywał bezpośrednio do koncepcji Niewiasty Apokaliptycznej z Apokalipsy św. Jana (Ap 12,1) – „niewiasty w słońce odzianej” (*mulieris in sole*)⁵⁹.

W stosunkowo niewielkim zbiorze pozyskano aż pięć zabytków o identycznym programie ikonograficznym. Są to mianowicie medaliki z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej na awersie i Świętej Trójcy na rewersie. Tylko jeden z nich zachował się w stanie pozwalającym na dokładną analizę wyobrażeń (Ryc. 19 a), jednakże fragmenty inskrypcji i charakterystyczne elementy przedstawień zachowane na pozostałych egzemplarzach jednoznacznie wskazują na ich identyczność. Wizerunki Madonny z Dzieciątkiem ukazane są w typie Hodegetrii, czyli Matki prezentującej gestem dłoni Dzieciątko w typie Chrystusa–Emmanuela (dojrzałego człowieka); w hieratycznym przedstawieniu brakuje matczynej poufałości, widoczne są natomiast majestat i świętość. Wszystkie medaliki pierwotnie opatrzone inskrypcją S. MARIA CZESTOCHOVIENSIS (lub jej skróconą wersją na mniejszych egzemplarzach). Na awersach natomiast ukazano wizerunki Trójcy Świętej w formie Tronu Łaski – tronującego Boga Ojca unoszącego Ukrzyżowanego Chrystusa oraz Ducha Świętego w postaci gołębic. Charakterystyczne jest

⁵⁸ Por. K. Białobocki: *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, „Slavia Antiqua” 1991/1992, t. XXXIII, s. 164–165.

⁵⁹ M. Biernacka, T. Dziubecki, H. Graczyk, J. St. Pasierb: *Ikonografia nowożytnej sztuki kościelnej w Polsce. Maria Matka Chrystusa*, Warszawa 1987, s. 28–33; V. Hupało: *Ikonografia przedstawień na medalikach religijnych z grobów w kościele pobernardyńskim w Dubnie na Wołyniu (Ukraina)*, „Notae Numismatice – Zapiski Numizmatyczne”, t. XIII, Kraków 2018, s. 292; T. M. Duchnowski: *Medaliki i krzyżyki z XVII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*, „Wiadomości Numizmatyczne” 2014, R. LVIII, z. 1–2, s. 231–232.

shows Mary in a flared mantle and radiant glory (Fig. 20 a), depicted in the type of ideal Immaculate or Assumpta (Assumption), while the reverse includes the only depiction of a saint in the collection, probably John of Nepomuk, a canon collegiate church in Prague, murdered by order of King Wenceslaus IV of Bohemia – according to legend, for refusing to break the secret of confession of Queen Sophie of Bavaria; the cult of this saint was spread mainly by the Jesuits.

The last two examples – which, due to their size, should be described as medallions – belong to the trend of the so-called folk art. The obverse of the oval metal medallion shows a linear, rather primitive (probably made in a local painting workshop, in a cottage industry manner) depiction of the Hodegetria – probably the Madonna of Częstochowa, while the obverse [reverse] shows the IHS hierogram with a cross above the crossbar and three nails shown below – the symbol of the Jesuit Order (Fig. 20 b). The most interesting example, however, is a double-sided heart-shaped medallion, made of two panes in a metal clamp, with depictions of Mary made in relief printing technique on paper and hand-painted (Fig. 20 c). In the outer rim (on the underside of the panes) there are careless, zig-zag ornaments, probably an imitation of the rim inscription, but perhaps made by an illiterate person. Surprisingly, both images are shown expressively. The obverse (?) once again shows the image of the Madonna and Child – probably Our Lady of Częstochowa; as on most of the depictions described above, both figures are depicted wearing closed crowns (perhaps rubies, the so-called Władysław crowns), and therefore show the state before 1717, when the painting was crowned with open papal crowns. On the reverse (?) of the medallion, however, there is an image of the Madonna and Child with a sceptre in her hand, standing on a crescent moon in a radiant glory (mandorla), in the type of the Immaculate Queen⁶¹. Some details of the depiction (e.g. the frilled cap) may suggest that the depiction may have been inspired by the image of the Mother of God of Kodeń, which is a painted copy of the statue of Our Lady of Guadalupe in Spain, which was located and worshiped at Jasna Góra between 1875 and 1927⁶².

An exceptionally interesting artefact, recovered during the investigations of the cemetery, is a multi-material element, which was interpreted as a decorative

⁶¹ M. Biernacka et al.: *Ikonografia...*, p. 30.

⁶² M. Błaszczuk: *Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej*, Sztuki Piękne [Fine Arts], Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej [Folk images of the Mother of God of Kodeń] | Sztuki Piękne (sztukipiekne.pl) [accessed on: 06.08.2022].

nakrycie głowy Boga, który wyposażony został w tiarę – papieską koronę, składającą się z trzech diademów – łac. *triregnum* (o różnorodnie interpretowanej symbolice), wysadzaną klejnotami i zwieńczoną niewielkim krzyżem⁶⁰.

Pozostałe trzy odnalezione medaliki posiadają unikalną dekorację, choć również nawiązującą do opisanych już motywów. Na silnie zniszczonym, cynowym medaliku na awersie ukazano Maryję w rozwianym płaszczu i promienistej glorii (Ryc. 20 a), wyobrażoną w typie Immaculaty idealnej lub Assumpty (Wniebowziętej), na rewersie zaś znalazło się jedyne w zbiorze przedstawienie świętego, prawdopodobnie Jana Nepomucena, kanonika kolegiaty praskiej, zamordowanego na rozkaz króla Czech Wacława IV – według legendy za odmowę złamania tajemnicy spowiedzi królowej Zofii Bawarskiej; kult tego świętego szerzony był głównie przez jezuitów.

Ostatnie dwa egzemplarze – które ze względu na swoje rozmiary należałoby określić mianem medalionów – należą do nurtu tzw. sztuki ludowej. Na awersie owalnego, metalowego medalionu ukazano linearne, dość prymitywne (zapewne wykonane w lokalnym warsztacie obrazniczym, sposobem chałupniczym) przedstawienie Hodegetrii – zapewne Madonny Częstochowskiej, na awersie natomiast – hierogram IHS z krzyżem nad poprzeczką oraz trzema gwoździemi ukazany poniżej – czyli symbol zakonu jezuitów (Ryc. 20 b). Najciekawszy egzemplarz stanowi jednak dwustronny medalion w kształcie serca, wykonany z dwóch szybek w obiekcie metalowej, z przedstawieniami maryjnymi wykonanymi w technice druku wypukłego na papierze i ręcznie podmalowanymi (Ryc. 20 c). W otoku zewnętrznym (na spodniej stronie szybek) umieszczono niedbałe, zygzakowate ornamenty, stanowiące zapewne naśladownictwo inskrypcji otokowej, ale wykonane być może przez osobę niepiśmienną. Zaskakująco oba wizerunki ukazano wyraziście. Na awersie (?) ponownie ukazano wizerunek Madonny z Dzieciątkiem – zapewne Matki Boskiej Częstochowskiej; podobnie jak na większości przedstawień opisanych powyżej obie postaci zostały ukazane w koronach zamkniętych (być może rubinowych, tzw. władysławowskich), a zatem ukazywały stan sprzed 1717 r., kiedy to nastąpiła koronacja obrazu otwartymi koronami papieskimi. Na rewersie (?) medalionu widnieje natomiast wizerunek Madonny z Dzieciątkiem z berłem w dłoni, stojącej na półksiężycu w promienistej glorii (mandorli), w typie Niepokalanej

⁶⁰ T. Rewoliński: *Katalog medali religijnych odnoszących się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Radom 1887, s. 21, tab. VI.

book clasp⁶³, found in the grave of an elderly man (Fig. 22). In the central part of the clasp strip there was a metal, oval medallion, on which further elements were applied in layers: a fragmentary representation of a building made on wood (along with a fragment of a radiant halo), a metal medallion (made of non-ferrous metal alloy) with the image of the Madonna and naked Child, and a safety glass. The details of the image have been blurred, however, based on the correlation of the image of the building, the glory and the Madonna, it can be presumed that the book was decorated with a depiction of the Madonna of Loreto, whose cult was particularly popular in Poland in the 16th–18th centuries.⁶⁴

In the surveyed burials, three sets of small glass beads were also explored, which could potentially be the remains of rosary chaplets, especially since one of them was discovered in the vicinity of the cross. However, their location (all found at the necks of the deceased) – two in female graves, one in a child's grave – indicates rather the jewellery nature of the beads (Fig. 21). It happened that in folk costumes, small devotional elements were attached individually or in several copies to strings of beads⁶⁵. However, it cannot be ruled out that one of the medals and crosses found near the pelvis of the deceased was part of the rosary – it was a common custom to wrap the rosary around the palms of the buried person's hands folded at the bottom. In this case, it should be assumed that the beads of the chaplet were made of a material that decomposes easily (e.g. wood or bladdernut seeds) and for this reason they did not survive to our times.

CONCLUSION

While the dating of the Mikuszowice necropolis to the entire 19th century is based on the analysis of historical sources, the determination of the internal chronology of the cemetery and the discovered burials can only be based on indirect indications of their location within it. Older burials were probably buried closer

⁶³ Cf. J. Zamrzycka: *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku. Typologia cech warsztatowych*, Toruń 2014.

⁶⁴ J. Marecki OFM Cap.: *Kult Matki Bożej Loretańskiej w Polsce*, "Folia Historica Cracoviensia", Kraków 1994, pp. 61–74.

⁶⁵ J. Krieger: *Medaliki religijne XVI–XVIII wieku – forma, treść, funkcja*, (in:) *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji. Bizuteria w Polsce*, "Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce", vol. XVII, Toruń 2017, p. 46.

Królowej⁶¹. Niektóre szczegóły przedstawienia (np. falbaniasty czepek) mogą sugerować, iż przedstawienie mogło być inspirowane obrazem Matki Bożej Kodeńskiej, będącej malarską kopią figury Matki Bożej z Guadalupe w Hiszpanii, który w latach 1875–1927 znajdował się i był czczony na Jasnej Górze⁶².

Wyjątkowo interesującym zabytkiem, pozyskanym podczas badań cmentarza, jest multisurowcowy element, który zinterpretowano jako ozdobne zapięcie księgi⁶³, znalezione w grobie starszego mężczyzny (Ryc. 22). W części centralnej taśmy zapinki znajdował się metalowy, owalny medalion, na który warstwowo nałożono kolejne elementy: fragmentarycznie zachowane wykonane na drewnie przedstawienie budowli (wraz z fragmentem promienistej aureoli), medalion metalowy (wykonany ze stopu metali kolorowych) z wizerunkiem Madonny z nagim Dzieciątkiem oraz szkiełko zabezpieczające. Szczegóły wizerunku uległy zatarciu, jednakże na podstawie korelacji wizerunku budynku, glorii i Madonny można domniemywać, iż księga ozdobiona została przedstawieniem Madonny z Loreto, której kult był szczególnie popularny w Polsce w okresie XVI–XVIII w.⁶⁴

W badanych pochówkach wyeksplorowano ponadto trzy zestawy drobnych, szklanych paciorków, które potencjalnie mogłyby stanowić pozostałości koronek różańcowych, szczególnie, że jeden z nich odkryto w sąsiedztwie krzyżyka. Jednakże ich lokalizacja (wszystkie znaleziono przy szyi zmarłych) – dwa w grobach kobiecych, jeden w dziecięcym – wskazuje raczej na biżuteryjny charakter paciorków (Ryc. 21). Zdarzało się bowiem, że w strojach ludowych drobne elementy dewocyjne mocowano pojedynczo lub po kilka egzemplarzy do sznurów koralii⁶⁵. Nie można natomiast wykluczyć, że elementem różańca był jeden z medalików oraz krzyżyk, który odnaleziono w okolicy miednicy zmarłego – częstym zwyczajem było oplatanie różańcem złożonych na podołku dłoni osoby chowanej. W takim przypadku należałoby założyć, iż paciorki koronki wykonano z surowca łatwo

to the central part of the cemetery and in the eastern part – closer to the church. Only after the most representative area of the cemetery had been filled, further graves were established at its edges and periphery in the immediate vicinity of the boundary ditch. Since the investigated fragment of the cemetery constituted its extreme north-western part – directly at the cemetery ditch – the time period of the investigated graves can be defined between the middle and the end of the 19th century.

Thanks to the discovery of the opposite corner of the cemetery, it was possible to capture its full extent within plot 1333 (i.e. the northern, western and southern boundaries). This made it possible to outline its original range coinciding with the contemporary boundary of the cadastral plot remaining in the hands of the Parish to this day. Based on the identified area of the former cemetery, covering an area of 60 acres, and based on the number of exhumed burials in the two – almost fully surveyed – rows of the cemetery, the number of graves in this cemetery can be estimated at between 1,100 and 1,400. As intensive agricultural cultivation was carried out within the plot 1333, until the surveys were conducted, and residential and commercial developments are progressing around it, one of the first steps taken after the completion of the exhumation research was to report the need for active protection of the old cemetery both at the local (Parish) level, Commune, and the Małopolska Voivodeship Monument Conservator. However, to this day, there have been no changes in this respect, and the area of the cemetery – as every year – is overgrown with grain.

⁶¹ M. Biernacka i in.: *Ikonaografia...*, s. 30.

⁶² M. Błaszczak: *Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej*, Sztuki Piękne, Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej | Sztuki Piękne (sztukipiekne.pl) [dostęp: 06.08.2022].

⁶³ Por. J. Zamrzycka: *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku. Typologia cech warsztatowych*, Toruń 2014.

⁶⁴ J. Marecki OFM Cap.: *Kult Matki Bożej Loretańskiej w Polsce*, „Folia Historica Cracoviensia”, Kraków 1994, s. 61–74.

⁶⁵ J. Kriegseisen: *Medaliki religijne XVI–XVIII wieku – forma, treść, funkcja*, (w:) *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji. Biżuteria w Polsce*, „Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce”, t. XVII, Toruń 2017, s. 46.

ulegającego rozkładowi (np. drewna lub nasion kłokoczki) i z tej przyczyny nie do-
trwały do naszych czasów.

ZAKOŃCZENIE

O ile datowanie mikluszowickiej nekropolii na cały wiek XIX bazuje na analizie źródeł historycznych, o tyle określenie wewnętrznej chronologii cmentarza i odkrytych pochówków można oprzeć jedynie na pośrednich wskazówkach dotyczących ich lokalizacji w jego obrębie. Pochówki starsze, grzebane były zapewne bliżej części centralnej cmentarza i w części wschodniej – bliżej kościoła. Dopiero po wypełnieniu najbardziej reprezentacyjnej powierzchni cmentarza, kolejne groby zakładane były na jego skrajach i obrzeżu w bezpośrednim sąsiedztwie granicznego rowu. Skoro badany fragment cmentarza stanowił jego skrajną, północno-zachodnią część – bezpośrednio przy cmentarnym rowie – przedział czasowy przebadanych grobów można określić pomiędzy połową a schyłkiem XIX w.

Dzięki odkryciu przeciwległego narożnika cmentarza, udało się uchwycić jego pełny zasięg w obrębie działki 1333 (tj. granicę północną, zachodnią i południową). Pozwoliło to na zakreślenie jego pierwotnego zasięgu pokrywającego się ze współczesną granicą działki katastralnej pozostającej po dzień dzisiejszy w rękach Parafii. Na podstawie zidentyfikowanej powierzchni dawnego cmentarza, obejmującej obszar 60 arów, oraz na podstawie liczebności ekshumowanych pochówków w dwóch – niemalże w pełni przebadanych rzędach cmentarza, liczbę grobów na tym cmentarzu można szacować na od 1100 do 1400. Ponieważ w obrębie działki 1333 do momentu przeprowadzenia badań prowadzona była intensywna uprawa rolna, a wokół niej postępuje zabudowa o charakterze mieszkalnym i usługowym, jednym z pierwszych kroków podjętych po zakończeniu badań ekshumacyjnych było zgłoszenie potrzeby aktywnej ochrony starego cmentarza zarówno na poziomie lokalnym (Parafia), Gminy jak i Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Jednak do dzisiaj, nie nastąpiły żadne zmiany w tym zakresie, a teren cmentarza – jak co roku – porasta zboże.

KATALOG ZIDENTYFIKOWANYCH DEWOCJONALIÓW

Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. II (K maturus) / nr inw. 12/14 (Ryc. 17 a)

wys.: 27,2 mm; szer.: 18 mm; gr.: 0,9 mm; szer. Stipes: 4,5–4,7 mm;
szer. Patibulum: 4,6–4,8 mm

- Krzyż w typie *crux immisa* (krzyża łacińskiego), wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), z otworkiem do zawieszania w górnej partii belki pionowej, przez który przewleczony został drucik zagięty i zaklepany w „ósemkę”; pod względem konstrukcji i dekoracji typ IIa3 – obiekt złożony z dwóch elementów (pionowego – *stipes* i poziomego – *patibulum*) z reliefem dwustronnym, który zawiera przedstawienia ryte lub plastyczne stanowiące monolit z krzyżykiem; motywy zdobnicze charakterystyczne dla XVII i XVIII w.; dekoracja słabo czytelna, mocno starta (szczególnie rewers), co wskazywałoby na intensywne użytkowanie poprzez noszenie na szyi z eksponowanym awersem – krzyż został jednak znaleziony w okolicach miednicy zmarłej, co sugerowałoby doczepienie go do niezachowanego różańca lub umieszczenie w zaciśniętej dłoni;
- **awers:** figura ukrzyżowanego Chrystusa, nagiego, z biodrami prawdopodobnie przesłoniętymi *perizonium*; głowa Jezusa nieco powyżej osi przecięcia krzyża, ramiona wyprostowane (na osi ramion), nogi proste; na górnej belce niewielkie wypukłości (nieczytelne) – być może pozostałości *titulusa*; krawędzie krzyża podkreślone drobnym perełkowaniem;
- **rewers:** prawdopodobnie wyobrażenie Immaculaty; widoczna postać kobieca z długimi włosami i w długiej szacie, z rękami prawdopodobnie złożonymi do modlitwy; ponad głową Matki Boskiej litera M, na zakończeniach ramion poziomych (zachowana tylko na lewym) i dolnego pionowego – pięciopłatkowe rozetki; krawędzie krzyża podkreślone drobnym perełkowaniem;
- **analogie:** podobne przedstawienie (brak półksiężyca pod stopami, litera M nad głową Maryi i trzy gwiazdki w zakończeniach ramion krzyża) znajduje się na rewersie krzyża znalezione na wzgórzu klasztornym w Strzelnie (Kołyszko 36–37) – trzy gwiazdki (w tym przypadku rozetki) interpretowane są jako świadectwo dziewictwa Maryi *ante partum*, *in partu*, *post partum virgo* (dziewica przed, w trakcie i po porodzie).

CATALOGUE OF IDENTIFIED DEVOTIONAL ITEMS

Feature 30 / Grave 27 / Burial II (F maturus) / inv. no. 12/14 (Fig. 17 a)

height: 27.2 mm; width: 18 mm; thickness: 0.9 mm; width: Stipes: 4.5–4.7 mm;
width: Patibulum: 4.6–4.8 mm

- A cross in the *crux immisa* (Latin cross) type, made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), with a hole for hanging in the upper part of the vertical beam, through which a wire was threaded, bent and sealed in a “figure eight”; in terms of structure and decoration, type IIa3 – a feature composed of two elements (vertical – *stipes* and horizontal – *patibulum*) with a two-sided relief, which contains engraved or plastic depictions constituting a monolith with a cross; decorative motifs characteristic of the 17th and 18th centuries; decoration hardly legible, heavily abraded (especially the reverse), which would indicate intensive use by wearing it around the neck with the obverse exposed – however, the cross was found near the pelvis of the deceased, which would suggest attaching it to a non-preserved rosary or placing it in a clenched hand;
- **obverse:** figure of the crucified Christ, naked, with hips probably covered by the *perizonium*; head of Jesus slightly above the axis of intersection of the cross, arms straight (on the axis of the arms), legs straight; on the upper beam, slight protuberances (illegible) – perhaps the remains of the *titulus*; the edges of the cross highlighted with fine pearling;
- **reverse:** probably a depiction of Immaculate; visible female figure with long hair and wearing a long robe, with her hands probably folded in prayer; above the head of the Mother of God the letter M, at the ends of the horizontal arms (preserved only on the left) and the lower vertical arm – five-petalled rosettes; the edges of the cross highlighted with fine pearling;
- **analogies:** a similar depiction (no crescent moon under the feet, the letter M above Mary's head and three stars in the ends of the cross arms) is found on the reverse of a cross found on a monastery hill in Strzelno (Kołyszko 36–37) – the three stars (in this case rosettes) are interpreted as testimony to Mary's virginity *ante partum*, *in partu*, *post partum virgo* (virgin before, during and after the birth of Christ).

Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II (K adultus) / nr inw. 23/14 (Ryc. 17 b)

wys.: 26,6 mm; szer.: 17,4 mm; gr.: 0,5 mm; vol. 2, szer. Stipes: 5,7–6,5 mm; szer. Patibulum: 5,1–7,3 mm

- Krzyżyk w typie *crux immisa* (krzyża łacińskiego), wykonany ze stopu metali nie-żelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), uszko z uchwytem do zawieszania (zachowanym częściowo) zlokalizowane prostopadle do płaszczyzny krzyżyka; pod względem konstrukcji i dekoracji typ IIa3 – obiekt złożony z dwóch elementów (pionowego – *stipes* i poziomego – *patibulum*) z reliefem dwustronnym, który zawiera przedstawienia rytu lub plastyczne stanowiące monolit z krzyżykiem; dekoracja słabo czytelna, zdegradowana przez zaawansowane procesy korozyjne; motywy zdobnicze charakterystyczne dla XVII i XVIII w.; znaleziony na piersiach zmarłej, co sugeruje zawieszenie na szyi (znalezione w sąsiedztwie paciorki – ze względu na ujednoliconą wielkość – pochodzą raczej z kolii/naszyjnika niż różańca);
- **awers:** figura ukrzyżowanego Chrystusa, nagiego, z biodrami przesłoniętymi *perizonium*; głowa Jezusa na osi przecięcia krzyża, opuszczona lekko na prawe ramię, ramiona skierowane do góry (ciało w lekkim zwisie), nogi lekko ugięte w kolanach; na górnej belce niewielkie wypukłości (nieczytelne) – być może pozostałości *titulusa*; pod stopami Chrystusa (u dołu dolnego zakończenia belki pionowej) schematycznie ukazana czaszka ze skrzyżowanymi pieszczelami; krawędzie krzyżyka podkreślone perełkowaniem;
- **rewers:** wyobrażenie Immaculaty; widoczna postać kobieca w długiej szacie, z rękami prawdopodobnie złożonymi do modlitwy, stojąca na półksiężycu; ponad głowę Niepokalanej (na górnej części belki pionowej) inskrypcja VIR-GO (pozostała część inskrypcji lub inne przedstawienia – na zakończeniach ramion belki poziomej i w dolnej części belki pionowej – nieczytelne); krawędzie krzyżyka prawdopodobnie podkreślone słabo zachowanym perełkowaniem.

Feature 48 / Grave 43 / Burial II (F adultus) / inv. no. 23/14 (Fig. 17 b)

height: 26.6 mm; width: 17.4 mm; thickness: 0.5 mm; vol. 2, width: Stipes: 5.7–6.5 mm; width: Patibulum: 5.1–7.3 mm

- A cross in the *crux immisa* (Latin cross) type, made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), a loop with a hanging handle (partially preserved) located perpendicular to the plane of the cross; in terms of structure and decoration, type IIa3 – a feature composed of two elements (vertical – *stipes* and horizontal – *patibulum*) with a two-sided relief, which contains engraved or plastic depictions constituting a monolith with a cross; hardly legible decoration, degraded by advanced corrosion processes; decorative motifs characteristic of the 17th and 18th centuries; found on the chest of the deceased, which suggests hanging around her neck (beads found in the vicinity – due to their uniform size – come from a jewel necklace/necklace rather than a rosary);
- **obverse:** figure of the crucified Christ, naked, with hips covered by the *perizonium*; head of Jesus on the axis of intersection of the cross, slightly lowered to the right shoulder, arms directed upwards (body slightly hanging down), legs slightly bent at the knees; on the upper beam, slight protuberances (illegible) – perhaps the remains of the *titulus*; under the feet of Christ (at the bottom of the lower end of the vertical beam) a schematic depiction of a skull with crossbones; the edges of the cross highlighted with pearling;
- **reverse:** a depiction of Immaculate; visible female figure in a long robe, with hands probably folded in prayer, standing on a crescent moon; above the head of the Immaculate (on the upper part of the vertical beam) the inscription VIR-GO (the remaining part of the inscription or other depictions – at the ends of the arms of the horizontal beam and in the lower part of the vertical beam – illegible); the edges of the cross probably highlighted by poorly preserved pearling.

Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I (M adultus–maturus) / nr inw. 19/14 (Ryc. 18)

wym.: 7,8 x 5,3 cm

• Płatek przedni szkaplerza (lub jego fragment) wykonany z sukna utkanego z przędzy wełnianej, zapewne w splocie płóciennym (1/1) – interpretację znacznie utrudnia fakt, iż tkanina uległa praktycznie całkowitemu spiłśnieniu, a pozostałości splotu widoczne są jedynie na krawędziach tkaniny w świetle przechodzącym; przednią powierzchnię płątka praktycznie w całości pokrywa zwarta dekoracja wykonana w technice haftu kładzionego (motywy zdobnicze obecnie nieczytelne, w trakcie eksploracji był jeszcze słabo widoczny chrystogram?), wykonanego z przędzy jedwabnej (?) bezskrętnej (?); przy jednym z boków płątka prawdopodobnie pozostałość bordiury otaczającej główny motyw dekoracyjny (także haft kładziony, w formie stylizowanego ornamentu roślinnego?) oraz obszycia krawędzi za pomocą cienkiego sznureczka lub grubej nici (analogicznej jak w hafcie); pod haftem bordiury drobne wytrącenia barwy grynszpanu (prawdopodobnie wykrystalizowane sole miedzi) – być może pozostałość oplotu przędzy; płatek tylny szkaplerza oraz taśmy mocujące niezachowane; brak relikwii innych części składowych konstrukcji (podstawy lub przesłony płątka) wskazuje, iż jest to podstawowa (najprostsza) forma szkaplerza brackiego (pod względem konstrukcyjnym typ I – pierwotnie złożony z dwóch pojedynczych płatków sukna wełnianego połączonych dwoma tasiemkami lub sznureczkami); obecnie (po konserwacji zachowawczej) zabytek ma barwę dość jednorodną w odcieniach brązu i ciemnego brązu, bez widocznych śladów innych kolorów, co pozwala ostrożnie określić jego proveniencję jako klasyczny szkaplerz karmelitański.

Feature 45 / Grave 40 / Burial I (M adultus–maturus) / inv. no. 19/14 (Fig. 18)

dimensions: 7.8 x 5.3 cm

• The front petal of the scapular (or its fragment) made of cloth woven from woollen yarn, probably in plain weave (1/1) – the interpretation is significantly hindered by the fact that the textile has been practically fully felted, and the remains of the weave are visible only on the edges of the textile in transmitted light; the front surface of the petal is practically entirely covered with a compact decoration made in the technique of padded embroidery (decorative motifs illegible at present, the Christogram was still barely visible during the exploration?), made of twistless (?) silk (?) yarn; on one of the sides of the petal, probably the remains of a border surrounding the main decorative motif (also padded embroidery, in the form of a stylised floral ornament?) and the edge hemmed with a thin string or thick thread (similar to embroidery); minor verdigris-coloured precipitates under the embroidery on the border (probably crystallised copper salts) – perhaps the remains of a yarn braid; the back petal of the scapular and fastening straps not preserved; the lack of relics of other components of the structure (base or frame of the petal) indicates that it is the basic (simplest) form of the brotherhood scapular (in terms of structure, type I – originally composed of two single petals of woollen cloth connected with two ribbons or strings); now (after conservative preservation) the artefact has a fairly homogeneous colour in shades of brown and dark brown, with no visible traces of other colours, which allows to cautiously determine its provenance as a classic Carmelite scapular.

Ob. 10 / Gr. 8 / Poch. I (? adultus) / nr inw. 3/14 (Ryc. 19 a)

śr.: 25 mm; gr.: 0,9 mm; wys. z uszkiem: 30,1 mm

- Medalik wykonany metodą odlewu (?) ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi, uszko z otworkiem do zawieszania w płaszczyźnie medalika; dekoracja czytelna, szczegóły zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych; znaleziony w okolicach piersi zmarłego – prawdopodobnie noszony był na szyi jako niezależny element dewocyjny; najlepiej zachowany egzemplarz z serii pięciu obiektów o tym samym programie ikonograficznym;
- **awers:** Matka Boska z dzieciątkiem przedstawiona w typie Hodegetrii: Maryja przedstawiona frontalnie, w półpostaci, z głową skierowaną prosto, w obfitej udrapowanej szacie (zapewne suknia i płaszcz – *maforion*), trzyma Dzieciątka na lewym ramieniu, wskazując je prawą dłonią z wyprostowanymi palcami w geście prezentacji; Dzieciątka w typie Chrystusa – Emmanuela (o twarzy dojrzałego człowieka), szczegóły układu dłoni słabo czytelne (prawdopodobnie prawa uniesiona w geście błogosławieństwa, w lewej – zwój lub księga); na głowach obojga korony zamknięte (być może rubinowe, tzw. władysławowskie), ponad nimi nimby w postaci lewitującego owalu; otok perełkowy, wewnątrz inskrypcja otokowa: S. MARIA CZESTOCHOVIENSIS;
- **rewers:** przedstawienie Trójcy Świętej – Tronu Łaski; Bóg Ojciec przedstawiony jest jako starszy, brodaty mężczyzna w obfitej szacie spiętej na piersi, siedzący (zapewne na tronie), na głowie ma tiarę (koronę papieską składającą się z trzech diademów – łac. *triregnum*, wysadzaną klejnotami i zwieńczoną niewielkim krzyżem), którą otacza promienisty nimb; Bóg Ojciec dłońmi podtrzymuje *patibulum* krzyża, na którym znajduje się ciało ukrzyżowanego Chrystusa (ukazane do wysokości bioder i wyłaniające się z chmur), nagie, z wyraźnie zaznaczoną muskulaturą, ramiona skierowane lekko ku górze, głowa – otoczona słabo widocznym promienistym nimbem – skierowana lekko w prawą stronę; ponad chmurami (na tle bioder Chrystusa) znajduje się prawdopodobnie przedstawienie Ducha Świętego w postaci gołębicy; otok perełkowy, brak inskrypcji otokowej;
- **analogie:** Rewoliński 174–182 (s. 21, tab. VI).

Feature 10/ Grave 8 / Burial I (? adultus) / inv. no. 3/14 (Fig. 19 a)

Diameter: 25 mm; thickness: 0.9 mm; height with a loop: 30.1 mm

- A medal made by casting (?) of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper, a loop with a hole for hanging in the plane of the medal; legible decoration, details blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes; found in the vicinity of the deceased's chest – it was probably worn around the neck as an independent devotional element; the best-preserved example from a series of five features with the same iconographic programme;
- **obverse:** The Mother of God and Child depicted in the type of Hodegetria: Mary is depicted frontally, in half-figure, with her head turned straight, in a rich draped robe (probably a dress and a veil – *maforion*), holding the Child on her left shoulder, pointing to him with her right hand with her fingers extended in a gesture of presentation; Child in the type of Christ – Emmanuel (with the face of a mature man), the details of the arrangement of the hands are hardly legible (probably the right one raised in a gesture of blessing, in the left one – a scroll or a book); on their heads there are closed crowns (perhaps rubies, the so-called Wladyslaw crowns), above them halos in the form of a levitating oval; a pearled rim, inside a rim inscription: S. MARIA CZESTOCHOVIENSIS;
- **reverse:** depiction of the Holy Trinity – Throne of Grace; God the Father is depicted as an elderly, bearded man in a rich robe fastened on His chest, sitting (probably on a throne), on his head wearing a tiara (a papal crown consisting of three diadems – in Latin *triregnum*, studded with jewels and topped with a small cross), which is surrounded by radiant halo; God the Father supports the *patibulum* of the cross with His hands, on which is the body of the crucified Christ (shown up to hip height and emerging from the clouds), naked, with clearly marked musculature, the arms directed slightly upwards, the head – surrounded by a faintly visible radiant halo – directed slightly towards right; above the clouds (against the background of the hips of Christ) there is probably a depiction of the Holy Spirit in the form of a dove; a pearled rim, no rim inscription;
- **analogies:** Rewoliński 174–182 (p. 21, table VI).

Ob. 47 / Gr. 42 / Poch. I (M adultus) / nr inw. 22/14 (Ryc. 19 b)

śr.: 24,7–24,9 mm; gr.: 0,8 mm; wys. z uszkiem: 30,3 mm

- Medalik wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), z otworem do zawieszania w płaszczyźnie medalika; dekoracja bardzo słabo czytelna, szczegóły zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia pokryta licznymi wżerami korozyjnymi; znaleziony w okolicach piersi zmarłego – prawdopodobnie noszony był na szyi jako niezależny element dewocyjny; pomimo słabego stanu zachowania można rekonstruować obiekt jako analogiczny do znalezionego w grobie 8;
- **awers:** przedstawienie praktycznie nieczytelne, zachowane jedynie fragmenty dwóch nimbów w postaci lewitującego owalu oraz zwieńczenie korony zamkniętej w postaci krzyża; otok perełkowy (zachowany wyłącznie przy uszku), wewnątrz inskrypcja otokowa: ...CZESTOCHO...; zapewne przedstawienie MB Częstochowskiej – Madonny z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii;
- **rewers:** bardzo słabo zachowane przedstawienie Trójcy Świętej; z postaci Boga Ojca widoczny jedynie promienisty nimb otaczający tiarę; postać ukrzyżowanego Chrystusa odsłonięta jedynie w zarysach; pozostałe szczegóły nieczytelne; otok perełkowy, brak inskrypcji otokowej;
- **analogie:** Rewoliński 174–182 (s. 21, tab. VI).

Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. III (? infans I) / nr inw. 11/14 (Ryc. 19 c)

śr.: 24,1–24,2 mm; gr.: 0,8–1,0 mm; wys. z uszkiem: 29,5 mm

- Medalik wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), uszko z otworem do zawieszania w płaszczyźnie medalika (lekko zgietym), przez który przewleczono skręcony drucik (drugi, luźny fragment zagiętego drucika oraz młody wiek zmarłego może sugerować, iż medalik mógł być przytwierdzony do odzieży grobowej); dekoracja bardzo słabo czytelna, szczegóły zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia pokryta wżerami korozyjnymi i nawarstwieniami powstałymi w wyniku krystalizacji soli metali; pomimo słabego stanu zachowania można rekonstruować obiekt jako analogiczny do znalezionego w grobie 8;
- **awers:** przedstawienie praktycznie nieczytelne, zachowane jedynie bardzo ogólne zarysy postaci Matki Boskiej i Dzieciątka oraz nimb nad postacią Maryi; otok

Feature 47 / Grave 42 / Burial I (M adultus) / inv. no. 22/14 (Fig. 19 b)

diameter: 24.7–24.9 mm; thickness: 0.8 mm; height with a loop: 30.3 mm

- A medal made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), with a hole for hanging in the plane of the medal; very hardly legible decoration, details blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – surface covered with numerous corrosion pits; found in the vicinity of the deceased's chest – it was probably worn around the neck as an independent devotional element; despite the poor state of preservation, the feature can be reconstructed as analogous to the one found in grave 8;
- **obverse:** depiction practically illegible, preserved only fragments of two halos in the form of a levitating oval and the top of the closed crown in the form of a cross; a pearled rim (preserved only at the loop), inside a rim inscription: ...CZESTOCHO...; probably a depiction of Our Lady of Częstochowa – Madonna and Child in the type of Hodegetria;
- **reverse:** very poorly preserved depiction of the Holy Trinity; only the radiant halo surrounding the tiara is visible from the figure of God the Father; the figure of the crucified Christ revealed only in outline; other details illegible; a pearled rim, no rim inscription;
- **analogies:** Rewoliński 174–182 (p. 21, table VI).

Feature 30 / Grave 27 / Burial III (? infans I) / inv. no. 11/14 (Fig. 19 c)

diameter: 24.1–24.2; thickness: 0.8–1.0 mm; height with a loop: 29.5 mm

- A medal made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), a loop with a hole for hanging in the plane of the medal (slightly bent), through which a twisted wire was threaded (a second, loose fragment of the bent wire and the young age of the deceased may suggest that the medal may have been attached to the grave clothes); very hardly legible decoration, details blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – surface covered with numerous corrosion pits and accumulated layers resulting from the crystallisation of metal salts; despite the poor state of preservation, the feature can be reconstructed as analogous to the one found in grave 8;
- **obverse:** depiction practically illegible, only very general outlines of the figure of the Mother of God and Child and a halo over the figure of Mary are preserved;

perełkowy (zachowany wyłącznie przy uszku), wewnątrz inskrypcja otokowa:... ESTOC...; zapewne przedstawienie MB Częstochowskiej – Madonny z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii;

- **rewers:** przedstawienie praktycznie nieczytelne; w górnej części medalika (przy uszku) widoczny rozległy nimb promienisty; pozostałe szczegóły nieczytelne; otok perełkowy, brak inskrypcji otokowej; interpretacja przedstawienia jako Trójcy Świętej – Tronu Łaski możliwa jedynie na podstawie analogii z medalikami z grobów 8 i 42;
- **analogie:** Rewoliński 174–182 (s. 21, tab. VI).

Ob. 34 / Gr. 30 / Poch. I (K adultus) / nr inw. 13/14 (Ryc. 19 d)

śr.: 17,7–18,0 mm; gr.: 0,8–0,9 mm; wys. z uszkiem: 21,8 mm

- Medalik wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), uszko z otworkiem do zawieszania w płaszczyźnie medalika; dekoracja praktycznie nieczytelna, przedstawienia zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia wygładzona, a miejscami pokryta wżerami korozyjnymi i nawarstwieniami powstałymi w wyniku krystalizacji soli metali; znaleziony w okolicach piersi zmarłego – prawdopodobnie noszony był na szyi jako niezależny element dewocyjny; pomimo słabego stanu zachowania można ostrożnie rekonstruować obiekt jako analogiczny do znalezionego w grobie 8;
- **awers:** przedstawienie nieczytelne; otok perełkowy (zachowany fragmentarycznie), wewnątrz inskrypcja otokowa:...OVIE...; prawdopodobnie przedstawienie MB Częstochowskiej – Madonny z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii – interpretacja możliwa jedynie na podstawie analogii z medalikiem z grobu 8;
- **rewers:** prawdopodobnie bardzo słabo zachowane przedstawienie Trójcy Świętej – Tronu Łaski; z postaci Boga Ojca widoczny jedynie promienisty nimb otaczający tiarę (?); z postaci ukrzyżowanego Chrystusa wyraźna jedynie lewa ręka; pozostałe szczegóły nieczytelne; oś przedstawienia nieco odchyłona od osi medalika; otok perełkowy (zachowany przy uszku), brak inskrypcji otokowej; interpretacja przedstawienia jako Trójcy Świętej możliwa jedynie na podstawie analogii z medalikiem z grobu 8;
- **analogie:** Rewoliński 174–182 (s. 21, tab. VI)

a pearled rim (preserved only near the loop), inside a rim inscription:...ESTOC...; probably a depiction of Our Lady of Częstochowa – Madonna and Child in the type of Hodegetria;

- **reverse:** depiction practically illegible; in the upper part of the medal (near the loop) a vast radiant halo is visible; other details illegible; a pearled rim, no rim inscription; the interpretation of the depiction as the Holy Trinity – Throne of Grace possible only on the basis of analogy with medals from graves 8 and 42;
- **analogies:** Rewoliński 174–182 (p. 21, table VI).

Feature 34 / Grave 30 / Burial I (F adultus) / inv. no. 13/14 (Fig. 19 d)

diameter: 17.7–18.0 mm; thickness: 0.8–0.9 mm; height with a loop: 21.8 mm

- A medal made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), a loop with a hole for hanging in the plane of the medal; practically illegible decoration, depictions blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – surface is smoothed, and in places covered with corrosion pits and accumulated layers resulting from crystallisation of metal salts; found in the vicinity of the deceased's chest – it was probably worn around the neck as an independent devotional element; despite the poor state of preservation, the feature can be carefully reconstructed as analogous to the one found in grave 8;
- **obverse:** depiction illegible; a pearled rim (fragmentally preserved), inside a rim inscription:...OVIE...; probably depiction of Our Lady of Częstochowa – Madonna and Child in the type of Hodegetria – the interpretation possible only on the basis of analogy with the medal from grave 8;
- **reverse:** probably a very poorly preserved depiction of the Holy Trinity – Throne of Grace; only the radiant halo surrounding the tiara (?) is visible from the figure of God the Father; only the left hand is clearly visible from the figure of the crucified Christ; other details illegible; the axis of the depiction is slightly deviated from the axis of the medal; a pearled rim (preserved near the loop), no rim inscription; the interpretation of the depiction as the Holy Trinity is possible only on the basis of analogy with the medal from grave 8;
- **analogies:** Rewoliński 174–182 (p. 21, table VI)

Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I (M adultus–maturus) / nr inw 21/14 (Ryc. 19 e)

śr.: 17,7–18,0 mm; gr.: 0,8–0,9 mm; wys. z uszkiem: 21,4 mm

- Medalik wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), uszko z otworkiem do zawieszania w płaszczyźnie medalika (uszkodzonym); dekoracja słabo czytelna, przedstawienia w dużej mierze zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia wygładzona, a miejscami pokryta masywnymi wżerami korozyjnymi i nawarstwieniami powstałymi w wyniku krystalizacji soli metali; znaleziony w okolicach miednicy zmarłego, co sugerowałoby doczepienie go do niezachowanego różańca lub umieszczenie w zaciśniętej dłoni; pomimo słabego stanu zachowania można ostrożnie rekonstruować obiekt jako analogiczny do znalezionego w grobie 8;
- **awers:** Matka Boska z dzieciątkiem przedstawiona w typie Hodegetrii: Maryja przedstawiona frontalnie, w półpostaci, z głową skierowaną prosto (dolna część postaci niezachowana), trzyma Dzieciątko na lewym ramieniu; Dzieciątko skierowane lekko w stronę Matki, wskazuje na nią lewą ręką (?); na głowach obojga korony zamknięte (być może rubinowe, tzw. władysławowskie), ponad nimi nimby w postaci lewitującego owalu; otok niewidoczny (niezachowany ?), wewnątrz inskrypcja otokowa: S. MARIA...; prawdopodobnie przedstawienie MB Częstochowskiej – Madonny z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii – interpretacja możliwa na podstawie analogii z medalikiem z grobu 8;
- **rewers:** prawdopodobnie bardzo słabo zachowane przedstawienie Trójcy Świętej – Tronu Łaski; z postaci Boga Ojca zachowana jedynie głowa w tiarze (koronie papieskiej) z widocznymi trzema diademami, wysadzanej klejnotami; pozostałe szczegóły nieczytelne; otok perełkowy (zachowany szczątkowo w dolnej części medalika), brak inskrypcji otokowej; interpretacja przedstawienia jako Trójcy Świętej możliwa jedynie na podstawie analogii z medalikiem z grobu 8;
- **analogie:** Rewoliński 174–182 (s. 21, tab. VI).

Feature 45 / Grave 40 / Burial I (M adultus–maturus) / inv. no. 21/14 (Fig. 19 e)

diameter: 17.7–18.0 mm; thickness: 0.8–0.9 mm; height with a loop: 21.4 mm

- A medal made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), a loop with a hole for hanging in the plane of the (damaged) medal; hardly legible decoration, depictions largely blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – surface is smoothed, and in places covered with massive corrosion pits and accumulated layers resulting from crystallisation of metal salts; found in the vicinity of the deceased's pelvis, which would suggest attaching it to a non-preserved rosary or placing it in a clenched hand; despite the poor state of preservation, the feature can be carefully reconstructed as analogous to the one found in grave 8;
- **obverse:** The Mother of God and Child depicted in the type of Hodegetria: Mary is depicted frontally, in half-figure, with her head turned straight (the lower part of the figure has not been preserved), holding the Child on her left shoulder; The Child, slightly directed towards the Mother, points at her with his left hand (?); on their heads there are closed crowns (perhaps ruby, the so-called Wladyslaw crowns), above them halos in the form of a levitating oval; rim invisible (not preserved?), inside a rim inscription: S. MARIA...; probably depiction of Our Lady of Częstochowa – Madonna and Child in the type of Hodegetria – the interpretation possible on the basis of analogy with the medal from grave 8;
- **reverse:** probably a very poorly preserved depiction of the Holy Trinity – Throne of Grace; only the head in the tiara (papal crown) with three visible diadems, studded with jewels is preserved from the figure of God the Father; other details illegible; a pearled rim (residually preserved in the lower part of the medal), no rim inscription; the interpretation of the depiction as the Holy Trinity is possible only on the basis of analogy with the medal from grave 8;
- **analogies:** Rewoliński 174–182 (p. 21, table VI).

Ob. 27 / Gr. 24 / Poch. I (M adultus–maturus) / nr inw. 8/14 (Ryc. 20 a)

wym. zachowane: 32 x 26,3 mm; śr. rekonstruowana: ok. 40 mm; gr.: 1,7–2,6 mm

- Medalik wykonany prawdopodobnie z cyny (kolor szaro-białawy) metodą odlwu (?), uchwyt do zawieszania niezachowany; obiekt znacznie uszkodzony (niezachowany w całości), dekoracja słabo czytelna, przedstawienia w dużej mierze zatarte w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia zmatowiała, a miejscami pokryta wżerami korozyjnymi, tarczka rozwarstwiona; przedmiot znaleziony w okolicach piersi zmarłego – prawdopodobnie noszony był na szyi jako niezależny element dewocyjny;
- **awers:** postać kobieca ukazana frontalnie, całopostaciowo (głowa i stopy niezachowane), w długiej szacie (sukni z wąskimi rękawami) i szalu spowijającym ciało (na kształt litery S), którego końce rozwiewa wiatr, dłonie kobiety złożone jak do modlitwy, przy głowie dwie niewielkie wypukłości – prawdopodobnie ślady gwiazdzistego nimbu, całą postać otacza owalna promienista aureola (mandorla); pomimo słabego stanu zachowania można przypuszczać, iż przedstawienie wykonał artysta o sporych umiejętnościach, na co wskazuje np. dynamika fałd szala, sugerująca ruch postaci; najprawdopodobniej wyobrażenie Immaculaty idealnej (młodej Maryi, ukazanej bez Dzieciątka, w scenie Niepokalanego Poczęcia, a wzorowanej na wizerunkach Niewiasty Apokaliptycznej z Objawienia św. Jana – Ap 12,1) lub ewentualnie Assumpty (w scenie Wniebowstąpienia NMP); krawędź medalika podkreślona niewielkim rantem, wewnątrz otok perełkowy, brak (?) inskrypcji otokowej;
- **rewers:** postać męczyzny ukazana w lekkim skrucie w stronę prawą, całopostaciowo (górna część głowy i stopy niezachowane), w długiej szacie (być może habicie lub sutannie z rokoką) oraz prawdopodobnie naszyjniku na piersiach (być może dystyngtorium – odznaka kanonicka), niewykluczone, iż mężczyzna nosił nakrycie głowy (np. w postaci biretu), w ugiętych rękach postać trzyma niezidentyfikowany przedmiot (być może krzyż lub księgę), przy głowie (po obu jej stronach) widoczne dwie niewielkie wypukłości – prawdopodobnie ślady gwiazdzistego nimbu; otok perełkowy (na zewnątrz mniejsze, wewnątrz drobniejsze perełki), inskrypcja otokowa: ...OHANN V...; interpretacja wizerunku niepewna – być może przedstawia św. Jana Nepomucena, patrona między innymi jezuitów.

Feature 27 / Grave 24 / Burial I (M adultus–maturus) / inv. no. 8/14 (Fig. 20 a)

preserved dimensions: 32 x 26.3 mm; reconstructed diameter: approx. 40 mm; thickness: 1.7–2.6 mm

- A medal probably made of tin (whitish-grey colour) by casting (?), the hanging handle not preserved; the feature significantly damaged (not preserved in its entirety), hardly legible decoration, depictions largely blurred as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – surface is matted, and in places covered with corrosion pits, the disk delaminated; the item found in the vicinity of the deceased's chest – it was probably worn around the neck as an independent devotional element;
- **obverse:** a female figure shown frontally, full-figure (head and feet not preserved), in a long robe (dress with narrow sleeves) and a shawl wrapping the body (in the shape of the letter S), the ends of which are blown by the wind, the woman's hands folded as if in prayer, two slight protuberances – probably traces of a starry halo – near the head, the whole figure is surrounded by an oval radiant glory (mandorla); despite the poor state of preservation, it can be assumed that the depiction was made by an artist of considerable skills, which is indicated, for example, by the dynamics of the folds of the shawl, suggesting the movement of the figure; most probably the image of the ideal Immaculate (young Mary, shown without the Child, in the scene of the Immaculate Conception, and modelled on the images of the Woman of the Apocalypse from the Revelation of St John – Rev 12:1) or possibly Assumpta (in the scene of the Assumption of the Blessed Virgin Mary); the edge of the medal highlighted with a small brim, inside a pearled rim, no (?) rim inscription;
- **reverse:** a figure of a man shown in a slight turn to the right, full-figure (upper part of the head and feet not preserved), in a long robe (perhaps a habit or cassock with rochet) and probably a necklace on the chest (perhaps a canonical cross – a canon badge), possibly that the man wore a headgear (e.g. in the form of a biretta), in his bent hands the man holds an unidentified object (perhaps a cross or a book), two small protuberances are visible near the head (on both sides of it) – probably traces of a starry halo; a pearled rim (smaller outside, finer pearls inside), rim inscription: ...OHANN V...; the interpretation of the image is uncertain – perhaps it depicts St. John of Nepomuk, patron of, among others, the Jesuits.

Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I (M adultus–maturus) / nr inw. 20/14 (Ryc. 20 b)

wys.: 44,7 mm; szer. 36,5 mm; gr.: 1,0–1,2 mm

- Medalion w formie owalu, wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą kucia (?), a następnie grawerowania, z otworkiem do zawieszania wykonanym w przy górnej krawędzi tarczki; dekoracja czytelna, powierzchnia uszkodzona w wyniku użytkowania i deterioracji wynikającej z procesów postdepozycyjnych – powierzchnia wygładzona, barwy niejednorodnej (brązowej i zielonej w różnych odcieniach – patyna szlachetna i korozja chlorowa), miejscami pokryta wżerami korozyjnymi; znaleziony w okolicach brzucha zmarłego (po prawej stronie), obok płotka szkaplerza;
- **awers:** linearne (graficzne), sprymityzowane przedstawienie Maryi z Dzieciątkiem: Matka Boska przedstawiona w półpostaci, korpus skrzyżowany w prawą stronę, twarz o schematycznie zaznaczonych rysach twarzy ukazana frontalnie, suknia Maryi ozdobiona gwiazdami, płaszcz (?) gęsto zakreskowany, nakrycie głowy w formie warka lub toczka (?), Matka prawą ręką stara się objąć Jezusa lub go wskazuje; Dzieciątko torsem skierowane ku matce, twarz o prymitywnie zaznaczonych rysach – frontalnie, szata gładka, na głowie korona (?), lewą ręką obejmuje lub wskazuje Maryję; nad głowami obu postaci nimby w postaci gęsto zakreskowanych (płomienistych ?) półkoli, powyżej sześć gwiazd ułożonych półkolem; wokół przedstawienia cienki liniowy otok, brak inskrypcji otokowej; niewykluczone, iż jest to „chałupniczo” wykonane przedstawienie Matki Boskiej z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii, wzorowane na popularnych medalikach z Matką Boską Częstochowską;
- **rewers:** monogram Towarzystwa Jezusowego: umieszczony w owalu hierogram (chrystogram) IHS (rozwinęcia różnorodne, m.in. *Jesus Hominum Salvator* – Jezus Zbawca Ludzi, a po przyjęciu go przez jezuitów – *Iesu Humilis Societas* – Pożądane Towarzystwo Jezusowe) z krzyżem łacińskim umieszczonym na poprzeczce litery H, poniżej trzy gwoździe (te same, którymi przybito Chrystusa do krzyża), symbolizujące śluby zakonne: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa; medalion stanowi przykład dewocyjnej sztuki ludowej.

Feature 45 / Grave 40 / Burial I (M adultus–maturus) / inv. no. 20/14 (Fig. 20 b)

height: 44.7 mm; width: 36.5 mm; thickness: 1.0–1.2 mm

- A medallion in the form of an oval, made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by forging (?), and then engraving, with a hanging hole made at the upper edge of the disk; legible decoration, surface damaged as a result of use and deterioration resulting from post-deposition processes – smooth surface, heterogeneous colours (brown and green in various shades – noble patina and chlorine corrosion), covered with corrosion pits in places; found near the abdomen of the deceased (on the right), next to the scapular petal;
- **obverse:** linear (graphic), primitive depiction of Mary and Child: The Mother of God is depicted in half-figure, the body is turned to the right, the face with schematically marked facial features is shown frontally, Mary's dress is decorated with stars, the coat (?) is densely hatched, the headgear is in the form of a roll or toque (?), the Mother's right hand trying to embrace Jesus or pointing to him; The Child with his torso directed towards the mother, face with primitive features – frontally, smooth robe, crown (?) on his head, with his left hand embracing or pointing to Mary; over the heads of both figures there are halos in the form of densely hatched (flaming?) semicircles, above six stars arranged in a semicircle; a thin linear rim around the depiction, no rim inscription; it is possible that it is a depiction of the Mother of God and Child made in the cottage industry in the type of Hodegetria, modelled on the popular medals with Our Lady of Częstochowa;
- **reverse:** monogram of the Society of Jesus: placed in an oval hierogram (Christogram) IHS (various explanations, among others, *Jesus Hominum Salvator* – Jesus the Saviour of the People, and after it was adopted by the Jesuits – *Iesu Humilis Societas* – Humble Society of Jesus) with a Latin cross placed on the crossbar of the letter H, below three nails (the same with which Christ was nailed to the cross), symbolising the monastic vows: poverty, chastity and obedience; the medallion is an example of devotional folk art.

Ob. 29 / Gr. 26 / Poch. I (K adultus–maturus) / nr inw. 9/14 (Ryc. 20 c)

wys.: 48,6 mm; szer.: 45,1 mm; gr.: 4,5 mm; gr. poj. w-wy szkła: 1,4 mm;
wys. owalu wewn.: 33 mm; szer. owalu wewn.: 29,5 mm

- Medalion w formie zbliżonej do serca, wykonany z dwóch tafli szklanych ujętych i zespolonych metalową (żelazną) obejmą – zachowaną szczątkowo, pomiędzy którymi umieszczono dwa owalne fragmenty papieru z przedstawieniami figuralnymi wykonanymi w technice litografii (?), podmalowanymi; uchwyt do zawieszania niezachowany; dekoracja czytelna, przedstawienia wyraźne, barwy żywe, na powierzchni papieru widoczne jedynie niewielkie zaplamienia; szkiełka uformowane na kształt serca zapewne za pomocą szczypiec do szkła (tzw. obszcypywacz), krawędzie nieszlifowane, jedna z szybek pęknięta w dwóch miejscach, pomiędzy nimi dość liczne zaplamienia barwy zielonej w odcieniu szmaragdowym; znaleziony na piersi zmarłej – prawdopodobnie noszony jako samodzielny element dewocyjny; niewykluczone, że pełnił funkcję relikwiarza – pomiędzy papierowymi medalionami mogą znajdować się partykuły relikwi, np. w postaci fragmentów tkaniny;
- **awers:** Matka Boska z Dzieciątkiem przedstawiona w typie Hodegetrii: Maryja przedstawiona frontalnie, w półpostaci, z głową skierowaną prosto, w karminowej sukni i błękitno-kobaltowym płaszczu (*maforion*) z żółtą (w intencji malarza zapewne złotą) lamówką, zarzuconym także na głowę, trzyma Dzieciątko na lewym ramieniu, wskazując je prawą dłonią z wyprostowanymi palcami w geście prezentacji; Dzieciątko w typie Chrystusa – Emmanuela ubrane w żółtą (złotą ?) sukienkę, prawa ręka uniesiona w geście błogosławieństwa, w lewej – prawdopodobnie zwój lub księga; na sukni Maryi poniżej Dzieciątka – sześć białych punkcików; na głowach obojga korony zamknięte – złote, z ciemnymi (granatowymi ?) czapkami, wokół głów żółte/złote nimby w postaci promienistych dysków; otok liniowy, podwójny, brak inskrypcji otokowej; prawdopodobnie przedstawienie inspirowane wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej;
- **rewers:** Matka Boska z Dzieciątkiem w typie Niewiasty Apokaliptycznej (Ap 12, 1) – Kobieta obleczona w słońce, w wersji popularnej w ikonografii XVII w. – Niepokalanej – Królowej; Maryja ukazana pełnopostaciowo, frontalnie, w długiej, błękitnej sukni spodniej i sięgającej kolan żółtej (lub złotej) sukni wierzchniej (tunice ?), przepasanej paskiem pod biustem, na ramiona ma zarzucony krótki niebieski płaszcz, twarz okolona czepkiem (?) z falbanką lub koronką (nakrycie głowy charakterystyczne dla przedstawień MB w sztuce iberyjskiej), z którego spływa długi, przejrzysty lub biały welon, rozszerzający się stożkowo i także obszyty do-

Feature 29 / Grave 26 / Burial I (F adultus–maturus) / inv. no. 9/14 (Fig. 20 c)

height: 48.6 mm; width: 45.1 mm; thickness: 4.5 mm; thickness: single layer of glass: 1.4 mm; height: inner oval: 33 mm; width: inner oval: 29.5 mm

- A medallion in the form close to a heart, made of two panes of glass joined and combined together with a metal (iron) clamp – residually preserved, between which there are two oval fragments of paper with figural depictions made in lithographic (?) technique, underpainted; the hanging handle is not preserved; legible decoration, the depictions are clear, vivid colours, on the surface of the paper only slight stains are visible; the panes were formed in the shape of a heart, probably with the use of glass tongs (the so-called pincer), unpolished edges, one of the panes cracked in two places, between them there are quite numerous stains of emerald green colour; found on the chest of the deceased – probably worn as an independent devotional item; it is possible that it was used as a reliquary – between the paper medallions there may be some particles of the reliquary, e.g. in the form of fragments of textile;
- **obverse:** The Mother of God and Child depicted in the type of Hodegetria: Mary is depicted frontally, in half-figure, with her head turned straight, in a carmine dress and a blue-cobalt veil (*maforion*), with a yellow (probably the painter's intention was gold) trimming, also thrown over her head, she holds the Child on her left shoulder, pointing to him with her right hand with her fingers extended in a gesture of presentation; Child in the type of Christ – Emmanuel, dressed in a yellow (gold?) dress, right hand raised in a gesture of blessing, in the left – probably a scroll or a book; on Mary's dress below the Child – six white dots; on their heads there are closed golden crowns, with dark (navy blue?) caps, yellow/gold halos in the form of radiating disks around their heads; linear, double rim, no rim inscription; probably a depiction inspired by the image of Our Lady of Częstochowa;
- **reverse:** The Mother of God and Child in the type of the Woman of the Apocalypse (Rev 12:1) – Woman clothed with the sun, in the version popular in the iconography of the 17th century – Immaculate – Queen; Mary is shown full-figure, frontally, in a long blue kirtle and knee-length yellow (or gold) outer dress (tabard?), belted under the bust, a short blue coat thrown over her shoulders, her face is framed by a bonnet (?) with a frill or lace (a headgear characteristic of depictions of the Mother of God in Iberian art), from which flows a long, transparent or white veil, widening conically and also trimmed with a frill or lace at the bottom, Mary holds a sceptre in her right, bent hand, and the Child on her left shoulder; Jesus gently directed towards the Mother with his face shown frontally, in a long

łem falbanką lub koronką, w prawej, ugiętej ręce Maryja trzyma berło, natomiast na lewym ramieniu – Dzieciątko; Jezus delikatnie skierowany w kierunku Matki z twarzą ukazaną frontalnie, w długiej białej sukience, prawa ręka ugięta i ukazana w geście błogosławieństwa, lewa niewidoczna; obie postacie noszą na głowach korony zamknięte; Maryja stoi na półksiężycu o rogach skierowanych ku górze; przedstawienie otacza owalna, promienista gloria; niewykluczone, iż przynajmniej niektóre cechy wizerunku inspirowane są obrazem Matki Boskiej Kodeńskiej, będącym kopią cedrowej rzeźby Matki Bożej z Dzieciątkiem z miejscowości Guadalupe w prowincji Cáceres (Extremadura) w Hiszpanii;

- po wewnętrznej stronie szkiełek wokół wewnętrznych, papierowych „medalionów” wykonano rodzaj bordiury w postaci niedbałej, zygzakowatej linii – być może naśladownictwo inskrypcji otokowej; medalion stanowi przykład dewocyjnej sztuki ludowej.

Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II (K adultus) / nr inw. 24/14 (Ryc. 21 a)

większe paciorki – wys.: 2,6–4,0 mm; śr.: 4,0–4,4 mm; liczba: 75 szt.

mniesze paciorki – wys.: 1,8 mm; śr.: 3 mm; liczba: 2 szt.

- Zestaw 75 niewielkich, pierścieniowatych i beczułkowatych paciorków wykonanych z mlecznobiałej masy szklanej, pokrytej od zewnątrz półprzezroczystą masą szklaną barwy czerwonej w odcieniu karminowym (czerwień koszenilowa), o powierzchni lekko błyszczącej, uzupełniony dwoma mniejszymi paciorkami, wykonanymi z czerwonej masy szklanej, obecnie zmatowiałymi; zachowane w dobrym stanie, tylko jeden z paciorków ukruszony; znaleziony w okolicach szyi zmarłej; ze względu na znaczne ujednolicenie wielkości paciorków i ich lokalizację na ciele wydaje się, że tworzyły one raczej naszyjnik niż były elementami różańca – obecność na piersiach metalowego krzyżyka nie pozwala jednak całkowicie wykluczyć i takiej interpretacji – w takim przypadku należałoby założyć, iż paciorki *Pater Noster* wykonane były z surowca łatwo poddającego się procesom rozkładu, np. drewna, a zachowały się jedynie szklane paciorki *Ave Maria* (z koronki o 7 „dziesiątkach” – np. do odmawiania Koronki do Siedmiu Boleści Matki Bożej).

white dress, right arm bent and shown in a gesture of blessing, left hand is invisible; both figures wear closed crowns on their heads; Mary stands on a crescent moon with the corners pointing upwards; the depiction is surrounded by an oval radiant glory; it is possible that at least some features of the image are inspired by the image of the Mother of God of Kodeń, which is a copy of the cedar sculpture of the Mother of God and Child from Guadalupe in the province of Cáceres (Extremadura) in Spain;

- on the inside of the glass around the inner, paper “medallions”, a kind of border was made in the form of a careless, zig-zag line – perhaps an imitation of the rim inscription; the medallion is an example of devotional folk art.

Feature 48 / Grave 43 / Burial II (F adultus) / inv. no. 24/14 (Fig. 21 a)

larger beads – height: 2.6–4.0 mm; diameter: 4.0–4.4 mm; number: 75 pcs.

smaller beads – height: 1.8 mm; diameter: 3 mm; number: 2 pcs.

- A set of 75 small, ring-shaped and barrel-shaped beads made of milky white glass mass, covered on the outside with a semi-transparent carmine red glass mass (cochineal red), with a slightly shiny surface, supplemented by two smaller beads made of red glass mass, now matted; preserved in good condition, only one of the beads crushed; found near the neck of the deceased; due to the considerable uniformity of the size of the beads and their location on the body it seems that they formed a necklace rather than being elements of a rosary – the presence of a metal cross on the chest does not allow, however, to completely exclude such an interpretation – in this case, it should be assumed that the *Pater Noster* beads were made of a material that easily decomposes, e.g. wood, and that only glass *Ave Maria* beads are preserved (from a chaplet with 7 “tens” – e.g. for praying the Chaplet of the Seven Sorrows of Our Lady).

Ob. 39 / Gr. 35 / Poch. I (K matusus) / nr inw. 16/14 (Ryc. 21 b)

większe paciorki – wys.: 3,0–3,5 mm; śr.: 5,0–5,4 mm; liczba: 7 szt.

mnijšie paciorki – wys.: 2,2–2,5 mm; śr.: 3,4–3,6 mm; liczba: 10 szt.

niebieski paciorek – wys.: 9,7 mm; śr.: 4,6 mm; liczba: 11 szt.

Ułamki – liczba: 514 szt.

- Zestaw niewielkich, pierścieniowatych i beczułkowatych paciorków o zróżnicowanej wielkości, wykonanych z mlecznobiałej masy szklanej, pokrytej od zewnątrz matową, porowatą masą barwy brudnego/koralowego różu, uzupełniony pojedynczym podłużnym, fasetkowanym koralikiem, wykonanym z pierwotnie półprzeźrystego (obecnie zmatowiałego) szkła barwy kobaltowej; w większości zachowane we fragmentach i drobnych ułamkach (najdrobniejsze fragmenty uległy sproszkowaniu) – ze względu na silną fragmentację nie jest możliwe ustalenie ich pierwotnej liczby; lokalizacja paciorków oraz brak innych elementów dewocyjnych zdecydowanie wskazują, iż w tym przypadku mamy do czynienia z naszyjnikiem/koliją – na funkcję dewocyjną (różaniec) mogłoby wskazywać jedynie zróżnicowanie wielkościowe paciorków (większe *Pater Noster* oraz mniejsze *Ave Maria*) oraz obecność jednego zdecydowanie odróżniającego się koralika (np. *Gloria Patri*).

Ob. 59 / Gr. 52 / Poch. III (? infans I) / nr inw. 30/14 (Ryc. 21 c)

większe paciorki – wys.: 2,8–2,9 mm; śr.: 3,9–4,7 mm; liczba: 2 szt.

mnijšie paciorki – wys.: 1,6–1,8 mm; śr.: 2,2 mm; liczba: 23 szt.

niebieskie paciorki – wys.: 1,9–3,0 mm; śr.: 3,4–3,5 mm; liczba: 12 szt.

Ułamki – ilość: ok. 150 drobnych fr.

- Zestaw niewielkich, pierścieniowatych i beczułkowatych paciorków o zróżnicowanej wielkości i kolorystyce: 2 szt. wykonane z mlecznobiałej masy szklanej, pokrytej od zewnątrz matową, porowatą masą barwy brudnego/koralowego różu i zmatowiałej czerwieni w odcieniu karminowym, 23 szt. (bardzo drobne) wykonane ze szkła w odcieniu karminowym (czerwień koszenilowa) oraz 12 szt. wykonanych z niebieskiego szkła w odcieniu lazurowym; w większości zachowane we fragmentach i drobnych ułamkach (najdrobniejsze fragmenty uległy sproszkowaniu); ze względu na silną fragmentację nie jest możliwe ustalenie ich pierwotnej liczby; lokalizacja paciorków oraz brak innych elementów dewocyjnych zdecydowanie wskazują, iż w tym przypadku mamy do czynienia z naszyjnikiem/koliją.

Feature 39 / Grave 35 / Burial I (F matusus) / inv. no. 16/14 (Fig. 21 b)

larger beads – height: 3.0–3.5 mm; diameter: 5.0–5.4 mm; number: 7 pcs.

smaller beads – height: 2.2–2.5 mm; diameter: 3.4–3.6 mm; number: 10 pcs.

blue bead – height: 9.7 mm; diameter: 4.6 mm; number: 11 pcs.

fractions – number: 514 pcs.

- A set of small, ring-shaped and barrel-shaped beads of various sizes, made of milky white glass mass, covered on the outside with a matt, porous mass of dirty/coral pink, supplemented by a single oblong faceted bead, made of originally semi-transparent (now matted) cobalt-coloured glass; mostly preserved in fragments and small fractions (the smallest fragments have been pulverised) – due to the heavy fragmentation it is not possible to determine their original number; the location of the beads and the absence of other devotional elements strongly suggest that this case is a necklace/jewel necklace – the devotional function (rosary) could only be indicated by the size variation of the beads (larger *Pater Noster* and smaller *Ave Maria*) and the presence of one clearly distinguishing bead (e.g. *Gloria Patri*).

Feature 59 / Grave 52 / Burial III (? infans I) / inv. no. 30/14 (Fig. 21 c)

larger beads – height: 2.8–2.9 mm; diameter: 3.9–4.7 mm; number: 2 pcs.

smaller beads – height: 1.6–1.8 mm; diameter: 2.2 mm; number: 23 pcs.

blue beads – height: 1.9–3.0 mm; diameter: 3.4–3.5 mm; number: 12 pcs.

fractions – quantity: approx. 150 small fragments

- A set of small, ring-shaped and barrel-shaped beads of various sizes and colours: 2 pcs. made of milky white glass mass, covered on the outside with a matt, porous mass of dirty/coral pink and matted carmine red, 23 pcs. (very small) made of carmine red glass (cochineal red) and 12 pcs. made of azure-blue glass; mostly preserved in fragments and small fractions (the smallest fragments have been pulverised); due to the heavy fragmentation it is not possible to determine their original number; the location of the beads and the absence of other devotional elements strongly suggest that this case is a necklace/jewel necklace.

Ob. 40 / Gr. 36 / Poch. I (M maturus-senilis) / nr inw. 18/14 (Ryc. 22)

wym. gabarytowe – dł.: 70,3 mm; szer. max.: 35,5 mm

wym. medalionu – wys.: 36 mm; szer.: 24,6 mm; gr.: 5,2 mm;

wym. szkiełka – wys.: 35,3 mm; szer.: 25,7 mm; gr.: 2 mm

fr. drewna z dekor. – wym.: 17,3 x 15 mm; gr.: 3 mm

- Prawdopodobnie relikw zapięcia woluminu w postaci metalowej klamry (*clausurae*): zachowany element mocujący do okładki tylnej oraz zapinka z elementami dekoracyjnymi (niezachowany zaczep zamocowany zapewne na okładce przedniej); z uwagi na rodzaj elementu mocującego i konstrukcję jest to klamra metalowa – z zawiasem między zapinką a blaszką przybitą do tylnej okładziny; element multi-suwrowcowy, wykonany z blachy brązowej (lub z innego stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi), prawdopodobnie na podkładzie z blachy żelaznej, z udziałem szkła (szybka), drewna (element medalionu oraz pozostałości okładek) oraz tkaniny (relikw obleczenia drewnianych okładek);
- **element mocujący do okładki tylnej:** okrągły z prostokątnym wycięciem dla zamontowania zawiasu, wykonany z blachy brązowej w postaci nitu (od strony spodniej szpilka do zamocowania na drewnie); do strony spodniej przywarte pozostałości drewna, od strony wierzchniej przywarte fragmenty tkaniny o splocie płóciennym; zapinka: w formie paska blachy brązowej, połączonego z elementem mocującym za pomocą „zawiasu” uformowanego przez wywiniecie blaszki na zewnątrz, w sąsiedztwie „zawiasu” element dekoracyjny (i spajający obie warstwy blachy) w postaci potrójnie nawiniętego drucika, uchwyt zapinki uformowany poprzez łagodne wygięcie paska blachy, na powierzchni uchwytu ślad po nicie (być może mocującym jakiś element dekoracyjny), w środkowej części zapinki przymocowany dodatkowy element owalny („medalion”), również wykonany z blachy brązowej; od spodu elementu przywarte pozostałości elementu żelaznego lub skonsolidowane solami metali relikw drewna;
- **„medalion” drewniany:** niewielki fragment cienkiej deszczułki drewnianej (w znacznym stopniu zniszczonej), pierwotnie prawdopodobnie powtarzającej kształt medalionu; na jej powierzchni czarnym barwnikiem wykonana szkicowa/linarna dekoracja w postaci budynku, składającego się z co najmniej dwóch elementów: wyższego o trzech oknach oraz niższego, nakrytego dachem pulpitowym; szczątkowo zachowane kreskowanie może stanowić pozostałość promienistej glorii, np. otaczającej niezachowane postaci – w takim przypadku przedstawienie można by interpretować jako wizerunek Domku Loretańskiego (*Santa Casa di Loreto*);

Feature 40 / Grave 36 / Burial I (M maturus-senilis) / inv. no. 18/14 (Fig. 22)

dimensions – length: 70.3 mm; max. width: 35.5 mm

dimensions of the medallion – height: 36 mm; width: 24.6 mm; thickness: 5.2 mm;

dimensions of the glass – height: 35.3 mm; width: 25.7 mm; thickness: 2 mm

fragment of a wood with decoration – dimensions: 17.3 x 15 mm; thickness: 3 mm

- Probably a relic of the book volume clasp in the form of a metal clamp (*clausurae*): a preserved fastener to the back cover and a clasp with decorative elements (the clip, probably fastened to the front cover, is not preserved); due to the type of fastener and design, it is a metal clamp – with a hinge between the clasp and the sheet nailed to the back cover; a multi-material element, made of bronze sheet (or other non-ferrous metal alloy with a predominance of copper), probably on an iron sheet backing, with glass (the pane), wood (the medallion element and the remains of the covers) and textile (the relics of the wooden covers' cladding);
- **fastener to the back cover:** round with a rectangular cut-out for fastening the hinge, made of bronze sheet in the form of a rivet (a pin on the bottom side to be fixed on wood); the remains of wood adhered to the bottom side, the fragments of plain weave textile adhered to the top;
- **clasp:** in the form of a strip of bronze sheet, connected with the fastener by a “hinge” formed by turning the sheet outwards, in the vicinity of the “hinge” a decorative element (and binding the two layers of the sheet) in the form of a triple-wound wire, the handle of the clasp formed by gently bending the sheet strip, on the surface of the handle there is a trace of a rivet (possibly fastening a decorative element), in the central part of the clasp there is an additional oval element (“medallion”), also made of bronze sheet; the remains of an iron element or relics of wood consolidated with metal salts adhered to the bottom side;
- **wooden “medallion”:** a small fragment of a thin wooden lath (largely damaged), originally probably repeating the shape of a medallion; on its surface, a sketch/linear decoration in the form of a building made with black dye, consisting of at least two elements: the higher one with three windows and the lower one, covered with a shed roof; residually preserved hatching may be the remain of radiant glory, e.g. surrounding non-preserved figures – in this case the depiction can be interpreted as the image of the House of Loreto (*Santa Casa di Loreto*);
- **figural “medallion”:** medallion decorated on one side, made of a non-ferrous metal alloy with a predominance of copper by casting (?), the depictions shown in a very high relief, the heads of figures protruding beyond the medallion; a female

- **„medalion” figuralny:** jednostronnie dekorowany medalion wykonany ze stopu metali nieżelaznych z przewagą miedzi metodą odlewu (?), przedstawienia ukazane w bardzo wysokim reliefie, głowy postaci wysunięte poza obręb medalionu; postać kobieca z długimi włosami, ubrana w fałdzistą szatę i płaszcz zarzucony na głowę, na lewym ramieniu trzyma nagie Dzieciątko z rękami złożonymi lub skrzyżowanymi na piersiach, na głowie kobiety wysokie nakrycie głowy, rozszerzające się ku górze i złożone z trzech wąskich wałków nałożonych na siebie – rodzaj korony (?); powierzchnia silnie zniszczona na skutek działania procesów postdepozycyjnych – szczegóły przedstawień nieczytelne; w przypadku identyfikacji przedstawienia na drewnianym jako Domku Loretańskiego wyobrażenie Madonny z Dzieciątkiem można ostrożnie interpretować jako inspirowane wizerunkiem Matki Bożej z Loreto;
- **przesłona:** owalne szkiełko (przejrzyste, z odcieniem seledynowym, w masie pojedyncze okrągłe pęcherzyki powietrza), uformowane zapewne za pomocą szczypiec do szkła (tzw. obszczytywacz), krawędzie nieszlifowane, pęknięte (klejone), lekko zmatowiałe;
- wszystkie elementy dekoracyjnego medalionu prawdopodobnie połączone były metalową (żelazną – niezachowaną) obejmą; ze względu na wyjątkową dekoracyjność, poziom skomplikowania i religijne motywy zdobnicze wydaje się, że obiekt można łączyć z woluminem/inkunabułem/księgą liturgiczną o znacznej wartości.

figure with long hair, dressed in a folded robe and a coat thrown over her head, holding a naked Child on her left shoulder with her hands folded or crossed on her breast, a high headgear on the woman's head, widening upwards and composed of three narrow rolls put on each other – type of crown (?); the surface heavily damaged as a result of post-deposition processes – details of depictions illegible; in the case of identifying the wooden depiction as the House of Loreto, the image of the Madonna and Child can be carefully interpreted as inspired by the image of Our Lady of Loreto;

- **glass frame:** oval glass (transparent, with a celadon shade, single round air bubbles in the mass), probably formed with glass tongs (the so-called pincer), unpolished edges, cracked (glued), slightly matted;
- all elements of the decorative medallion were probably connected with a metal (iron – not preserved) clamp; due to the exceptional decorativeness, level of complexity and religious decorative motifs, it seems that the feature can be combined with a book volume/incunabulum/liturgical book of considerable value.

Ryc. 17. Krzyżyki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia. a: Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. II; b: Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II
 Fig. 17. Crosses discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune. a: Feature 30 / Grave 27 / Burial II; b: Feature 48 / Grave 43 / Burial II

Ryc. 18. Szkaplerz odkryty na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
 Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I

Fig. 18. Scapular discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune.
 Feature 45 / Grave 40 / Burial I

Ryc. 19. Medaliki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
a: Ob. 10 / Gr. 8 / Poch. I; b: Ob. 47 / Gr. 42 / Poch. I; c: Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. III; d: Ob. 34 / Gr. 30 / Poch. I; e: Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I

Fig. 19. Medals discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune,
a: Feature 10 / Grave 8 / Burial I; b: Feature 47 / Grave 42 / Burial I; c: Feature 30 / Grave 27 / Burial III;
d: Feature 34 / Grave 30 / Burial I; e: Feature 45 / Grave 40 / Burial I

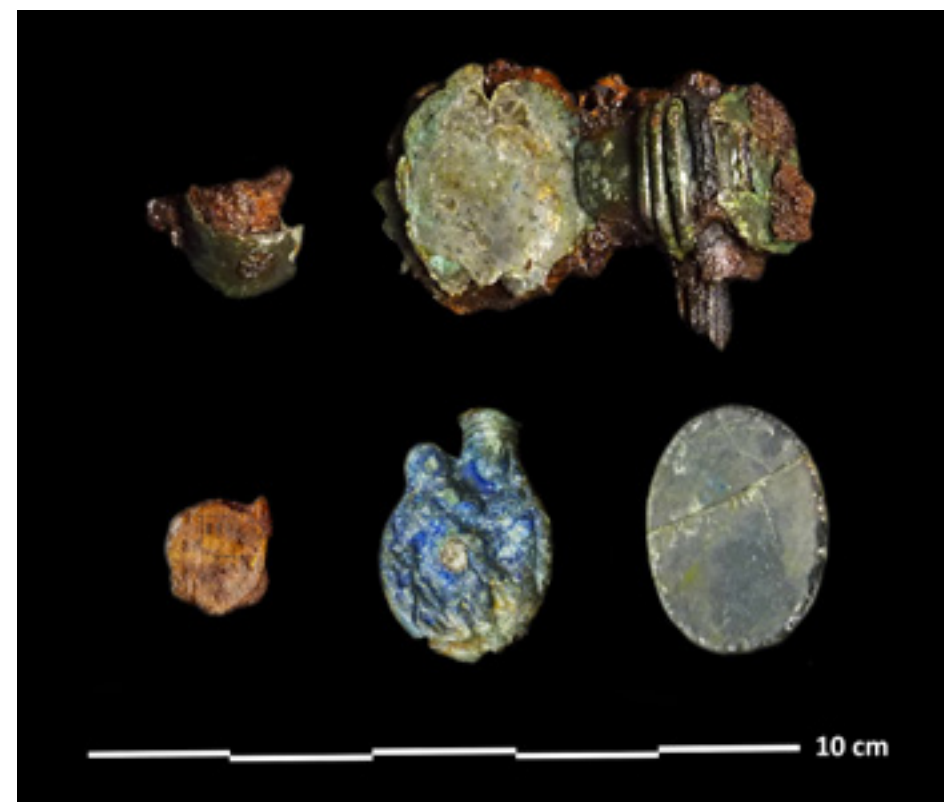

Ryc. 20. Medalik (a) oraz medaliony (b–c) odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia. a: Ob. 27 / Gr. 24 / Poch. I; b: Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I; c: Ob. 29 / Gr. 26 / Poch. I
Fig. 20. Medal (a) and medallions (b–c) discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune,
a: Feature 27 / Grave 24 / Burial I; b: Feature 45 / Grave 40 / Burial I;
c: Feature 29 / Grave 26 / Burial I

Ryc. 21. Paciorki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikuszowicach, gm. Drwinia.
a: Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II; b: Ob. 39 / Gr. 35 / Poch. I; c: Ob. 59 / Gr. 52 / Poch. III

Fig. 21. Beads discovered at site no. 3 in Mikuszowice, Drwinia commune, a: Feature 48 / Grave 43 / Burial II; b: Feature 39 / Grave 35 / Burial I; c: Feature 59 / Grave 52 / Burial III

Ryc. 22. Zapięcie woluminu (?) w postaci metalowej klamry odkryte na stanowisku nr 3
w Mikuszowicach, gm. Drwinia

Fig. 22. Book volume clasp (?) in the form of a metal clamp discovered at site no. 3 in Mikuszowice,
Drwinia commune

BIBLIOGRAFIA

- « S. J. Alqahtani, M. P. Hector, H. M. Liversidge: *Brief Communication: The London Atlas of Human Tooth Development and Eruption*, „American Journal of Physical Anthropology”, 142, 2010, s. 481–490.
- « Zs. Bernert, S. Évinger, T. Hajdu: *New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin*, „Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici”, 99, 2007, s. 199–206.
- « K. Białobocki: *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, *Slavia Antiqua*, t. XXXIII, 1991/92, s. 161–185.
- « M. Biernacka, T. Dziubecki, H. Graczyk, J. St. Pasierb: *Ikonaografia nowożytniej sztuki kościelnej w Polsce. Maria Matka Chrystusa*, Warszawa 1987.
- « M. Błaszczuk: *Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej*, *Sztuki Piękne*, Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej | *Sztuki Piękne* (sztukipiekne.pl) [dostęp: 06.08.2022]
- « W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga (red.): *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, tom 2, cz. A i B, Kraków 2013.
- « A. Cetera, J. Okoński: *Materiały do pradziejów prawobrzeża dolnego biegu Raby*, [w:] „Rocznik Bocheński”, red. J. Flasza, tom 2, Bochnia 1994, s. 5–53.
- « B. Chudzińska: *Nowożytnie dewocjonalia z badań archeologicznych z terenu Polski południowo-wschodniej i wschodniej Słowacji. Różnice i podobieństwa*, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008, s. 346–359.
- « T. M. Duchnowski: *Medaliki i krzyżyki z XVII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. LVIII, z. 1–2, 2014, s. 219–238.
- « Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łżyckiej w Polsce*, cz. II, Kraków 1948, „Prace Prehistoryczne Śląskie”, t. 6.
- « J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych, t. VII, Bochnia 1992.
- « A. Florkowski, T. Kozłowski: *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny”, 57, 1994, s. 71–86.
- « V. Hupało: *Ikonaografia przedstawień na medalikach religijnych z grobów w kościele pobernardyńskim w Dubnie na Wołyniu (Ukraina)*, „Notae Numismatae – Zapiski Numizmatyczne”, t. XIII, Kraków 2018, s. 275–306.
- « A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikuszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, s. 22.

BIBLIOGRAPHY

- « S. J. Alqahtani, M. P. Hector, H. M. Liversidge: *Brief Communication: The London Atlas of Human Tooth Development and Eruption*, „American Journal of Physical Anthropology”, 142, 2010, pp. 481–490.
- « Zs. Bernert, S. Évinger, T. Hajdu: *New data on the biological age estimation of children using bone measurements based on historical populations from the Carpathian Basin*, „Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici”, 99, 2007, pp. 199–206.
- « K. Białobocki: *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, *Slavia Antiqua*, vol. XXXIII, 1991/1992, pp. 161–185.
- « M. Biernacka, T. Dziubecki, H. Graczyk, J. St. Pasierb: *Ikonaografia nowożytniej sztuki kościelnej w Polsce. Maria Matka Chrystusa*, Warsaw 1987.
- « M. Błaszczuk: *Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej*, *Sztuki Piękne* [Fine Arts], Ludowe wizerunki Matki Boskiej Kodeńskiej [Folk images of the Mother of God of Kodeń] | *Sztuki Piękne* (sztukipiekne.pl) [accessed on: 06.08.2022].
- « W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga (eds.): *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, vol. 2, part A and B, Krakow 2013.
- « A. Cetera, J. Okoński: *Materiały do pradziejów prawobrzeża dolnego biegu Raby*, [in:] „Rocznik Bocheński”, ed. J. Flasza, vol. 2, Bochnia 1994, pp. 5–53.
- « B. Chudzińska: *Nowożytnie dewocjonalia z badań archeologicznych z terenu Polski południowo-wschodniej i wschodniej Słowacji. Różnice i podobieństwa*, *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. 2008, pp. 346–359.
- « T. M. Duchnowski: *Medaliki i krzyżyki z XVII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*, „Wiadomości Numizmatyczne”, Year LVIII, issue 1–2, 2014, pp. 219–238.
- « Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łżyckiej w Polsce*, part II, Krakow 1948, „Prace Prehistoryczne Śląskie”, vol. 6.
- « J. Flasza, J. Kęsek: *Cmentarze bocheńskie. Przewodnik Historyczny*, Biblioteka Czwartkowych Spotkań Muzealnych, vol. VII, Bochnia 1992.
- « A. Florkowski, T. Kozłowski: *Ocena wieku szkieletowego dzieci na podstawie wielkości kości*, „Przegląd Antropologiczny”, 57, 1994, pp. 71–86.
- « V. Hupało: *Ikonaografia przedstawień na medalikach religijnych z grobów w kościele pobernardyńskim w Dubnie na Wołyniu (Ukraina)*, „Notae Numismatae – Zapiski Numizmatyczne”, vol. XIII, Krakow 2018, pp. 275–306.

- « M. Kołyszko: *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013.
- « A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1880*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 1881, t. V, s. 14–16.
- « A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 1882, t. VI, s. 26–28.
- « J. Kriegseisen: *Medaliki religijne XVI–XVIII wieku – forma, treść, funkcja* [w:] *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji. Biżuteria w Polsce, Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, tom XVII, Toruń 2017, s. 43–47.
- « G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983.
- « J. Marecki OFM Cap.: *Kult Matki Bożej Loretńskiej w Polsce*, „Folia Historica Cracoviensia”, Kraków 1994, s. 61–74.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikłuszowice o łącznej długości 2 271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 3 (AZP:102–61/48) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1317, 1333*, Bochnia 2014, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie, Delegatura w Tarnowie.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikłuszowice o łącznej długości 2 271 mb” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 15 (AZP:102–61/49) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1333, 1364, 1370*, Bochnia 2014, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie. Delegatura w Tarnowie.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z ekshumacji grobów i pochówków wtórnych starego cmentarza parafialnego w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działki katastralnej 1333. Odkrytych w trakcie badań archeologicznych o charakterze ratowniczym w obrębie stanowisk archeologicznych nr 3 (AZP:102–61/48) i 15 (AZP:102–61/49), wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikłuszowice o łącznej długości 2 271 mb”*, Bochnia, maszynopis w archiwum WUOZ w Krakowie 2014, Delegatura w Tarnowie.

- « A. Jodłowski: *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w Mikłuszowicach pow. Bochnia w 1966 r.*, „Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w roku 1966”, Wieliczka 1966, p. 22.
- « M. Kołyszko: *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski (stan zachowania, identyfikacja, zagadnienia konserwatorskie)*, Toruń 2013.
- « A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1880*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 1881, vol. V, pp. 14–16.
- « A. H. Kirkor: *Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologicznej w roku 1881*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, 1882, vol. VI, pp. 26–28.
- « J. Kriegseisen: *Medaliki religijne XVI–XVIII wieku – forma, treść, funkcja* (in:) *Klejnoty w służbie sacrum i dewocji. Biżuteria w Polsce, Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, vol. XVII, Toruń 2017, pp. 43–47.
- « G. Leńczyk: *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983.
- « J. Marecki OFM Cap.: *Kult Matki Bożej Loretńskiej w Polsce*, „Folia Historica Cracoviensia”, Kraków 1994, pp. 61–74.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikłuszowice o łącznej długości 2 271 mb.” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 3 (AZP:102–61/48) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1317, 1333*, Bochnia 2014, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Kraków, Regional Office in Tarnów.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z badań archeologicznych o charakterze ratowniczym, wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikłuszowice o łącznej długości 2 271 mb” w obrębie stanowiska archeologicznego nr 15 (AZP:102–61/49) oraz z nadzoru archeologicznego poza stanowiskiem w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działek katastralnych 1333, 1364, 1370*, Bochnia 2014, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Kraków, Regional Office in Tarnów.
- « M. Materna: *Sprawozdanie z ekshumacji grobów i pochówków wtórnych starego cmentarza parafialnego w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia, woj. małopolskie. W obrębie działki*

- « S. Mateszew: *Zarys dziejów powiatu bocheńskiego do roku 1772*, (w:) *Bochnia. Dzieje Miasta i regionu*, pod red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980.
- « A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze*, Kronika Bocheńska, listopad 2006, nr 11 (173), s. 48–63.
- « W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela w Mikluszowicach*, Mikluszowice–Proszówki 2013.
- « M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, maszynopis w archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.
- « M. Nowak, A. Drążkowska, M. Łyczak: *Wypożyczenie grobowe*, (w:) red. A. Drążkowska, *Krypty grobowe kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych. Archeologia – Historia – Kostiumologia*, tom I, Toruń 2022, s. 177–279.
- « J. Okoński: *Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadrabskiego mikroregionu osadniczego*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 35 (1999–2000), s. 113–167.
- « T. W. Phenice: *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, „American Journal of Physical Anthropology”, 30, s. 297–301.
- « Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikluszowic 1326–1914*, Kraków 1998, maszynopis pracy magisterskiej.
- « A. Przeździecki: *Jan Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1–3, Kraków 1863–1864.
- « K. Reguła: *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w dolinie Raby w latach 1965 i 1966*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. XX, 1969 r., s. 391 (s. 387–392).
- « T. Rewoliński: *Katalog medali religijnych odnoszących się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Radom 1887.
- « L. Scheuer, S. Black: *Developmental juvenile osteology*, San Diego–New York–Tokio 2000.
- « A. Spiss: *Cmentarz jako element pejzażu kulturowego*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, 1994, T. 11, s. 89–100.
- « L. Starkel: *Historia doliny Wisły od ostatniego zlodowacenia do dziś*, Monografie IGiPZ PAN, 2, Warszawa 2001.
- « L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej i ich rola w kształtowaniu osadnictwa*, (w:) *Archeologia Kotliny sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, Numer 4 (monograficzny), Stalowa Wola 2005.
- « M. Stloukal, H. Hanáková: *Die Länge der Längsknochen Altslawischer Bevölkerungen*, Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen, Homo 29, 1978, s. 53–69.

- katastralnej 1333. Odkrytych w trakcie badań archeologicznych o charakterze ratowniczym w obrębie stanowisk archeologicznych nr 3 (AZP:102–61/48) i 15 (AZP:102–61/49), wyprzedzających Inwestycję pt.: „Budowa, przebudowa i remont ciągu dróg gminnych na terenie Gminy Drwinia w miejscowościach: Niedary, Świniary, Drwinia, Dziewin, Mikluszowice o łącznej długości 2271 mb*, Bochnia, typescript in the archives of the Voivodeship Office for Protection of Historical Monuments in Krakow 2014, Regional Office in Tarnów.
- « S. Mateszew: *Zarys dziejów powiatu bocheńskiego do roku 1772*, (in:) *Bochnia. Dzieje Miasta i regionu*, eds. F. Kiryk, Z. Ruta, Krakow 1980.
- « A. Matusik: *Mikluszowice. Trzy cmentarze*, Kronika Bocheńska, November 2006, No. 11 (173), pp. 48–63.
- « W. Multan: *150 lat kościoła parafialnego pw. Św. Jana Chrzciciela w Mikluszowicach*, Mikluszowice–Proszówki 2013.
- « M. Nowak: *Wyniki badań powierzchniowych przeprowadzonych w 1989 r. na obszarze AZP 102–61 w województwach krakowskim i tarnowskim*, typescript in the archives of the Archaeological Museum in Krakow.
- « M. Nowak, A. Drążkowska, M. Łyczak: *Wypożyczenie grobowe*, (in:) ed. A. Drążkowska, *Krypty grobowe kościoła św. Franciszka z Asyżu w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych. Archeologia – Historia – Kostiumologia*, vol. I, Toruń 2022, pp. 177–279.
- « J. Okoński: *Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadrabskiego mikroregionu osadniczego*, „Acta Archaeologica Carpathica”, vol. 35 (1999–2000), pp. 113–167.
- « T. W. Phenice: *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, „American Journal of Physical Anthropology”, 30, pp. 297–301.
- « Ł. Piątkowska: *Dzieje Mikluszowic 1326–1914*, Krakow 1998, typescript of the master's thesis.
- « A. Przeździecki: *Jan Długosz, Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, vol. 1–3, Krakow 1863–1864.
- « K. Reguła: *Sprawozdanie z badań powierzchniowych w dolinie Raby w latach 1965 i 1966*, „Sprawozdania Archeologiczne”, vol. XX, 1969, p. 391 (pp. 387–392).
- « T. Rewoliński: *Katalog medali religijnych odnoszących się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Radom 1887.
- « L. Scheuer, S. Black: *Developmental juvenile osteology*, San Diego–New York–Tokio 2000.
- « A. Spiss: *Cmentarz jako element pejzażu kulturowego*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, 1994, vol. 11, pp. 89–100.
- « L. Starkel: *Historia doliny Wisły od ostatniego zlodowacenia do dziś*, Monografie IGiPZ PAN, 2, Warsaw 2001.

- « M. Trotter, G. C. Gleser: *Estimation of Stature from long Bones of American Whites and Negroes*, „American Journal of Physical Anthropology”, 10, 1952, s. 463–514.
- « D. H. Ubelaker: *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Washington 1989.
- « T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*, Burlington–San Diego–London 2005.
- « M. Wyżga: *Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skala i Proszowice z okolic Krakowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 62, Nr 3, 2014, s. 441–462.
- « J. Zamrzycka: *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku. Typologia cech warsztatowych*, Toruń 2014.
- « T. Ziętara: *Środowisko geograficzne*, (w:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 7–29.

- « L. Starkel: *Typy rzeźby Kotliny Sandomierskiej i ich rola w kształtowaniu osadnictwa*, (in:) *Archeologia Kotliny sandomierskiej*, „Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli”, Number 4 (monographic), Stalowa Wola 2005.
- « M. Stloukal, H. Hanáková: *Die Länge der Längsknochen Altslawischer Bevölkerungen*, Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen, Homo 29, 1978, pp. 53–69.
- « M. Trotter, G. C. Gleser: *Estimation of Stature from long Bones of American Whites and Negroes*, „American Journal of Physical Anthropology”, 10, 1952, pp. 463–514.
- « D. H. Ubelaker: *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Washington 1989.
- « T. White, P. Folkens: *The Human Bone Manual*, Burlington–San Diego–London 2005.
- « M. Wyżga: *Funkcjonowanie wiejskich cmentarzy parafii katolickich w dobie przedrozbiorowej na przykładzie dekanatów Nowa Góra, Skala i Proszowice z okolic Krakowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Year 62, No. 3, 2014, pp. 441–462.
- « J. Zamrzycka: *Introligatorzy toruńscy od XV do XVI/XVII wieku. Typologia cech warsztatowych*, Toruń 2014.
- « T. Ziętara: *Środowisko geograficzne*, (in:) *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, eds. F. Kiryk, Z. Ruta, Krakow 1980, pp. 7–29.

Urszula Mróz*

„OPIS PRAC PROWADZONYCH W KOPALNI WIELICKIEJ
I BOCHEŃSKIEJ POD ZARZĄDEM GEORGA PETERA
STEINHAUSERA – INSPEKTORA GENERALNEGO KOPALNI
W LATACH 1718–1722” JAKO ŹRÓDŁO DO POZNANIA DZIEJÓW
ŻUP KRAKOWSKICH NA POCZĄTKU XVIII WIEKU

ABSTRAKT

Okres panowania władców z dynastii Wettynów, Augusta II Mocnego (1697–1733) oraz Augusta III Sasa (1733–1763) dla badacza dziejów Żup Krakowskich stanowi duże, a jednocześnie ciekawe wyzwanie, między innymi ze względu na możliwość analizy dokumentów zachowanych w archiwach drezdeńskich. Jednym z najważniejszych, który jako kopia trafił do zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, jest *Opis prac prowadzonych w kopalni wielickiej i bocheńskiej pod zarządem Georga Petera Steinhausera w latach 1718–1722*. Analizując jego poszczególne części, można zorientować się w ówczesnej sytuacji przedsiębiorstwa, przede wszystkim pod względem stanu technicznego. Na podstawie tego źródła da się dość dokładnie zrekonstruować wszelkie czynności naprawcze, przeprowadzane zarówno na powierzchni, jak i w podziemnych wyrobiskach, oddzielnie dla kopalni wielickiej i bocheńskiej. W opisie poszczególnych wyrobisk zawarto wiele informacji na temat prac górniczych wykonywanych w rejonie obecnie istniejących szybów dziennych (10), ich nazewnictwa i przeznaczenia, kategorii zawodowych górników, a także największych zagrożeń, stwarzających ryzyko dla niektórych komór i chodników. Wszelkie czynności naprawcze podane są osobno dla powierzchni, jak i samej kopalni. Integralną częścią *Opisu...* jest charakterystyka Zamku Żupnego, znajdującego się w centrum Wieliczki, jako centrum administracyjnego przedsiębiorstwa. Ze względu na obszerność źródła opisana została część dotycząca kopalni wielickiej wraz z kompleksem zamkowym.

Słowa kluczowe: kopalnia soli w Wieliczce, Wieliczka, rządy Wettynów, Georg Peter Steinhauser, zabezpieczenie wyrobisk, zagrożenia górnicze

* Urszula Mróz, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, u.mroz@muzeum.wieliczka.pl

Urszula Mróz*

“DESCRIPTION OF WORKS CARRIED OUT IN THE WIELICZKA
AND BOCHNIA MINES UNDER THE MANAGEMENT
OF GEORG PETER STEINHAUSER – THE GENERAL MINE
INSPECTOR OVER THE PERIOD 1718–1722” AS A SOURCE FOR
POPULARIZING THE HISTORY OF THE CRACOW SALTWORKS
AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

The period of the reign of the rulers of the House of Wettin, Augustus II the Strong (1697–1733) and Augustus III of Poland (1733–1763) for the researcher of the history of the Cracow Saltworks is a great and interesting challenge, among other things, due to the possibility of analysing documents preserved in the Dresden archives. One of the most important documents, which as a copy found its way into the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, is the *Description of the works carried out in the Wieliczka and Bochnia mines under the administration of Georg Peter Steinhauser between 1718 and 1722*. By analysing its individual parts, it is possible to become familiar with the current situation of the enterprise, above all in terms of its technical condition. Based on this source, it is possible to quite accurately reconstruct all repair activities carried out both on the surface and in the underground workings, separately for the Wieliczka and Bochnia mines. The description of individual workings contains a lot of information about mining works performed in the area of the currently existing day shafts (10), their names and purpose, professional categories of miners, as well as the greatest hazards that pose a risk to some chambers and galleries. All repair activities are given separately for the surface and the mine itself. An integral part of the *Description...* is the characteristics of the Saltworks Castle, located in the centre of Wieliczka, as the administrative centre of the enterprise. Due to the extensiveness of the source, the part concerning the Wieliczka mine together with the castle complex, has been described.

Key words: salt mine in Wieliczka, Wieliczka, reign of the Wettins, Georg Peter Steinhauser, protection of workings, mining hazards

* Urszula Mróz, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, u.mroz@muzeum.wieliczka.pl

WSTĘP

Okres panowania władców z dynastii Wettynów w Rzeczypospolitej (1697–1763), mimo podejmowanych w ostatnich dziesięcioleciach badań, wciąż pozostawia wiele znaków zapytania, dotyczących choćby dalekosiężnych skutków panowania Augusta II Mocnego i Augusta III w czasie unii polsko-saskiej. Dla badacza dziejów Żup Krakowskich czasy saskie stanowią duże wyzwanie, przede wszystkim ze względu na możliwość analizy interesujących źródeł, przechowywanych w archiwach drezdeńskich oraz w archiwach polskich. Część z nich pozyskana została w trakcie zagranicznych kwereń i kontaktów międzynarodowych¹. W ten sposób do zbiorów archiwalnych Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka trafiła kopia obszernego dokumentu *Beschreibung der unter Verwaltung Georg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten*² (pol. *Opis prac prowadzonych w kopalni wielickiej i bocheńskiej pod zarządkiem Georga Petera Steinhausera – inspektora generalnego kopalni w latach 1718–1722*).

Podjęcie pracy nad dziejami kopalni w czasach saskich wymaga ukazania jej w szerszym kontekście, uwzględniającym dzieje Saksonii oraz sytuację polityczno-gospodarczą Polski z przełomu XVII i XVIII w. Przekrojowo na omawianą epokę pozwoliły spojrzeć opracowania, w których zawarta została usystematyzowana

¹ J. Piotrowicz: *Rezultaty zagranicznych poszukiwań naukowych prowadzonych przez Dział Historyczny Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (dalej: „SMDŻ”), t. VI, Wieliczka 1977, s. 117–123.

² Stadtarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 3538/12: *Beschreibung der unter Verwaltung Gerg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten, Januar 1718 – März 1722*. Jego głównym autorem jest G. P. Steinhauser, choć nie jest wykluczone, że w powstaniu dokumentu brały udział inne osoby. W końcowej części *Opisu*... pojawia się imię i nazwisko szafarza. Nazwisko jest nieczytelne, lecz odczytać można imię *Adam*. Źródło datowane jest na marzec 1722 r. Spisywane było systematycznie podczas rewizji wielickiej i bocheńskiej kopalni soli. Autorka korzystała z fotokopii dokumentu o nr 1978/Zb. Spec. Trafił on do zbiorów muzealnych we wrześniu 2007 r. przy okazji sesji tematycznej pt. *Dziedzictwo architektoniczne salin Wieliczki i Bochni – historia i przyszłość* dzięki P. Wiegandowi. Ten numer konsekwentnie podany został w pozostałych przypisach (dalej: *Opis*..., 1978/Zb. Spec.).

INTRODUCTION

Despite the research undertaken in recent decades, the reign of the rulers of the Wettin dynasty in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1697–1763) still leaves many question marks regarding, among other things, the far-reaching effects of the ascendancy of Augustus II the Strong and Augustus III during the Polish-Saxon union. The Saxon times represent a great challenge for researchers of the Cracow Saltworks history, mainly due to the possibility of analyzing interesting sources stored in the Dresden archives and in the Polish archives. A part of these sources was obtained during foreign inquiries and international contacts¹. In this way, the archives of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka were enriched by a copy of a comprehensive document *Beschreibung der unter Verwaltung Georg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten*² (Pol. *Description of works carried out in the Wieliczka and Bochnia mines under the management of Georg Peter Steinhauser – the general mine inspector over the period 1718–1722*).

Taking up work on the history of mines in Saxon times requires presenting them in a broader context, accounting for the history of Saxony and the political and economic setting in Poland at the turn of the 17th and 18th centuries. A cross-sectoral overview on the discussed era was enabled by studies which contain systematized

¹ J. Piotrowicz: *The results of foreign scientific research conducted by the Historical Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland” (hereinafter: “SMHS”), v. VI, Wieliczka 1977, pp. 117–123.

² Stadtarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 3538/12: *Beschreibung der unter Verwaltung Gerg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten, Januar 1718 – März 1722*. The main author of this document is G. P. Steinhauser, although it is possible that there were also others involved in this documentary. The last part of the *Description*... mentions the first and last name of the steward. The surname is illegible, but the name *Adam* can be read. The source is dated March 1722. It was recorded systematically during the revision of the Wieliczka and Bochnia salt mines. The author used a photocopy of document no. 1978/Spec. Coll, which enriched the museum collections in September 2007 during the thematic session entitled *Architectural heritage of the salt mines of Wieliczka and Bochnia – the history and the future* thanks to P. Wiegand. This number is consistently indicated in the remaining footnotes. (Hereinafter: *Description*..., 1978/Spec. Coll.)

wiedza, dotycząca poszczególnych aspektów związanych z działaniami Wettynów w Polsce. Można je podzielić na dwie grupy. Pierwsza z nich dotyczy ogólnej sytuacji politycznej, gospodarczej i kulturalnej doby saskiej, druga skupia się na Żupach Krakowskich, prezentując różne aspekty funkcjonowania przedsiębiorstwa w omawianym okresie. W pierwszej wymienić należy przede wszystkim prace Jacka Staszewskiego, wybitnego badacza dynastii Wettynów³, w tym biografie Augusta II Mocnego⁴ i Augusta III⁵ oraz pracę zbiorową pt. *Dynastie Europy*⁶, w której zamieszczone zostały dzieje rodu – od początku kształtowania się jego władzy aż po XX w. Wiele cennych uwag odnoszących się głównie do zagadnień z zakresu rozwoju kulturalnego epoki saskiej wniosły katalogi wystawy czasowej wydane przez Zamek Królewski i Muzeum Narodowe w Warszawie pt. *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej* oraz *Królewskie zbiory w Dreźnie*⁷. Zawierają one syntetyczne opracowania najważniejszych wątków związanych z panowaniem Wettynów w Polsce i Saksonii w kontekście międzynarodowej wystawy. Natomiast w odniesieniu do małopolskich kopalni soli niezwykle przydatna jest monografia Antoniny Keckowej pt. *Żupy krakowskie od XVI do XVIII w. (do 1772 r.)*⁸, praca zbiorowa *Dzieje Żup Krakowskich*⁹ oraz liczne artykuły opublikowane w ramach *Studiów i Materiałów do Dziejów Żup Solnych w Polsce*, z czego najbliższa poruszanej tematyce jest praca autorstwa Petera Wieganda, pt. *Żupy w Wieliczce i Bochni pod rządami królów polskich z domu Wettynów. Źródła w Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie*¹⁰ oraz wydawnictwo publikujące materiały z sesji naukowej z okazji Dni Krakowa w 1982 r. *Kraków w czasach saskich*¹¹. Jako materiał porównawczy niezwykle pomocne okazały

³ J. Staszewski: *Wettynowie*, Olsztyn 2005.

⁴ J. Staszewski: *August II Mocny*, Wrocław 1998.

⁵ J. Staszewski: *August III*, Wrocław 1998.

⁶ *Dynastie Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

⁷ *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej, Królewskie zbiory sztuki w Dreźnie*, Warszawa 1997.

⁸ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

⁹ *Dzieje Żup Krakowskich*, red. A. Jodłowski, Wieliczka 1988.

¹⁰ P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i Bochni pod rządami królów polskich z domu Wettynów. Źródła w Głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie*, „SMDŻ”, t. XXVI, Wieliczka 2009.

¹¹ *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji Dni Krakowa w 1892 r.*, red. J. M. Małecki, Kraków 1982.

knowledge on individual aspects related to the activities of the Wettins in Poland. These studies are divided into two groups. The former concerns the general political, economic, and cultural situation of the Saxon era, while the other focuses on the Cracow Saltworks, presenting various aspects of the company's operation in the period under consideration. First of all, we must mention the works of Jacek Staszewski, an outstanding researcher of the Wettin dynasty³, including the biography of Augustus II the Strong⁴ and Augustus III⁵ and the collective work entitled *Dynasties of Europe*⁶, which includes the family's history from the beginning of the formation of its power until the 20th century. A wide range of valuable remarks relating mainly to issues concerning the cultural development of the Saxon era were brought forward by the temporary exhibition catalogs published by the Royal Castle and the National Museum in Warsaw, entitled *Under one crown. 300th anniversary of the Polish–Saxon union. Culture and art during the Polish–Saxon union* and *Royal collections of art in Dresden*⁷. The above catalogs contain synthetic studies of the most substantial topics related to the reign of the Wettins in Poland and Saxony in the context of the international exhibition. On the other hand, particularly helpful in respect of the salt mines in Małopolska is the monograph by Antonina Keckowa *Cracow Saltworks from the 16th to the 18th Century (till 1772)*⁸, the collective work *The history of Cracow Saltworks*⁹ and numerous articles published under *Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland*, of which the closest position to the discussed subject is the work by Peter Wiegand *Saltworks in Wieliczka and Bochnia under the rule of Polish kings née Wettin. Sources at the Main State Archives Dresden*¹⁰ and a publishing house which released materials from the academic session on the occasion of Cracow Days in 1982, *Cracow in the Saxon times*¹¹. A helpful comparative

³ J. Staszewski: *The Wettins*, Olsztyn 2005.

⁴ Idem, *August II the Strong*, Wrocław 1998.

⁵ Idem, *Augustus III*, Wrocław 1998.

⁶ *Dynasties of Europe*, ed. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.

⁷ *Under one crown. 300th anniversary of the Polish–Saxon union. Culture and art during the Polish–Saxon union, Royal collections of art in Dresden*, Warszawa 1997.

⁸ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries (till 1772)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

⁹ *The history of Cracow Saltworks*, ed. A. Jodłowski, Wieliczka 1988.

¹⁰ P. Wiegand: *Saltworks in Wieliczka and Bochnia under the rule of Polish kings née Wettin. Sources at the Main State Archives Dresden*, “SMHS”, v. XXVI, Wieliczka 2009.

¹¹ *Cracow in the Saxon times. Materials from the academic session on the occasion of the Cracow Days in 1892*, ed. J. M. Małecki, Kraków 1982.

się być komisje królewskie, pochodzące z początku XVIII w. Spisane w języku polskim, w podobnym układzie tematycznym, pozwoliły na dokładniejszą analizę treści *Opisu*..., dając możliwość lepszego zrozumienia omawianego źródła.

Ze względu na szczegółowość *Opisu*... i różnorodność tematyki w nim poruszanej, omówiona została wybrana problematyka związana z kopalnią wielicką oraz jej integralną częścią, usytuowaną na powierzchni – czyli Zamkiem Żupnym. Spis wszystkich wymienionych w tekście wyrobisk, istniejących w rejonie wspomnianych szybów, został umieszczony w osobnej tabeli jako załącznik do tekstu.

Analiza *Opisu*... miała na celu przede wszystkim poszerzenie wiedzy na temat prac modernizacyjnych, dokonanych w tamtym czasie w Żupach Krakowskich. Wnioski wyciągnięte z tej analizy również wpisują się w bardziej pozytywną narrację związaną z rządami Wettynów w Polsce – przedstawiają duże zaangażowanie władz saskich w prace nad poprawą stanu Żup Krakowskich, z zachowaniem pełnego obrazu niełatwej sytuacji politycznej i gospodarczej Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVIII w.

WETTYNOWIE JAKO WŁADCY SAKSONII I KRÓLOWIE POLSKI

Objęcie rządów w Rzeczypospolitej przez elektora saskiego Fryderyka Augusta I (Augusta II Mocnego) otworzyło nowy etap w dziejach obydwu państw. Wielokrotnie w pracach dotyczących czasów saskich podkreślano negatywne konsekwencje wyniszczających kraj konfliktów zbrojnych toczących się od XVII w. oraz powolnego upadku państwowości polskiej. Wedle utrwalonej w przekazach opinii przez lata okres ten przedstawiano jako jeden z najtrudniejszych, najbardziej burzliwych, obfitujący w kryzysy i wyniszczające wojny oraz jako czas upadku obyczajów i braku odpowiedzialności za losy kraju. W konsekwencji doprowadziło to do niemożności obrony przed mocarstwami prowadzącymi agresywną politykę w stosunku do Rzeczypospolitej, a następnie do jej ostatecznego upadku w wyniku rozbiorów dokonanych przez Rosję, Austrię i Prusy. Sami Wettynowie pozostawili po sobie opinię władców obcych, nierozumiejących polskich realiów politycznych i zagrażających złotej szlacheckiej wolności.

Nowsze badania stawiają jednak czasy saskie w innym świetle. Dokładniejsza analiza materiałów źródłowych i śledzenie aktualnych publikacji dotyczących omawianego tematu pozwala na przyjęcie nowego, bardziej pozytywnego spoj-

resource turned out to be the royal commissions from the beginning of the 18th century. Written in Polish, in a similar thematic layout, these commissions allowed for a more detailed analysis of the *Description*..., giving the opportunity to better understand the discussed source.

In view of the detailedness of the *Description*... and the variety of topics covered in it, selected issues related to the Wieliczka mine and its integral part, located on the surface, i.e., the Saltworks Castle, were discussed. A list of all the workings identified in the text, existing within the mentioned shafts, has been included in a separate table as an appendix.

The primary goal of the analysis of the *Description*... was to broaden the knowledge about the modernization works carried out at that time in the Cracow Saltworks. The conclusions drawn from this analysis also fit into a more positive narrative related to the rule of the Wettins in Poland. They present the great commitment of the Saxon authorities to work on bettering the condition of Cracow Saltworks, while maintaining a full picture of the challenging political and economic situation of the Republic of Poland in the first half of the 18th century.

THE WETTIN FAMILY AS THE RULERS OF SAXONY AND KINGS OF POLAND

The fact of Saxon elector Frederick Augustus I (Augustus II the Strong) taking over the reign in the Republic of Poland opened a new phase in the history of both countries. Works concerning the Saxon times have repeatedly stressed the negative consequences of armed conflicts which have devastated the country from the 17th century and the slow decline of Polish statehood. In the opinion established over the years, this time was presented as one of the most difficult, most turbulent periods abundant in crises and devastating wars, and as an age of decay of morals and a lack of responsibility for the fate of the country. Consequently, this led to the inability of defense against the powers pursuing an aggressive policy towards the Republic of Poland, and to its ultimate demise as a result of the partitions carried out by Russia, Austria, and Prussia. Today, the Wettins are acknowledged as foreign rulers who did not understand Polish political realities and threatened the golden nobility's freedom.

However, recent studies shed a different light on the Saxon times. A closer analysis of the source materials and tracking up-to-date publications on the topic

zenia na rządy Wettynów, zwłaszcza w zakresie rozwoju kultury, sztuki czy architektury¹².

W końcu XVI w. Saksonia stała na czele ówczesnych państw europejskich pod względem nowoczesnych sposobów zarządzania krajem¹³. W 1580 r. utworzona została Tajna Rada, kolegiálny organ, dzielący się na wyspecjalizowane departamenty. Ich najważniejszym celem było porządkowanie, wspieranie i ochrona podlegających im dziedzin funkcjonowania państwa¹⁴. Działo między innymi kolegium górnicze, które zajmowało się eksploatacją minerałów, budową kopalń, a także odpowiednim kształceniem i ochroną życia górników. To spowodowało, że górnictwo saskie szybko zyskało status jednego z najlepiej rozwiniętych w Europie, stając się wzorem dla innych państw¹⁵. Wettynowie dziedziczyli po sobie rządy, ujawniając tendencje do umacniania władzy, co nigdy nie zyskało w Saksonii powszechnej akceptacji. Model absolutystyczny przyjmował się tam znacznie wolniej, niż w przypadku innych państw oraz nigdy nie zaistniał w radykalnej formie. Dobra koniunktura gospodarcza dawała jednak możliwość podjęcia starań o podnoszenie rangi domu elektorskiego i uznania jego wiodącego znaczenia na arenie międzynarodowej. Miało temu służyć między innymi pozyskanie korony polskiej po śmierci Jana III Sobieskiego w czerwcu 1696 r.¹⁶ Przed władcą Saksonii – Fryderykiem Augustem I pojawiła się perspektywa realizacji ambitnych planów politycznych swoich poprzedników – zwłaszcza Jana Jerzego III, który w kwestii planów objęcia rządów w Polsce porozumiewał się z Hanowerem już w 1691 r. Ważna była także późniejsza konwersja Fryderyka Augusta I na katolicyzm¹⁷. Mimo że do walki o tron polski przystąpił on jako jeden z ostatnich kandydatów, w kwietniu 1697 r. rozpoczął staranne przygotowania, aby pozyskać przychylnych mu stronników. Fryderyk August przygotowując się do walki o władzę, sporządził plan

¹² Temu zagadnieniu poświęcono np. międzynarodową konferencję naukową „Między Warszawą a Dreznem. Wettyni w latach 1697–1815”, zorganizowaną w dniach 10 i 11 października 2019 r. w Łazienkach Królewskich w Warszawie. Historia rządów obydwu Augustów przybliżona została przez znawców malarstwa, rzeźby, porcelany, jubilerstwa i medalierstwa z epoki, którzy zaprezentowali najnowszy stan badań nad historią polityczną i historią sztuki Saksonii oraz Rzeczypospolitej.

¹³ *Dynastie Europy...*, s. 529.

¹⁴ *Dynastie panujące w Polsce*, Wrocław 2007, s. 82.

¹⁵ *Dynastie Europy...*, s. 408.

¹⁶ M. Markiewicz: *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2011, s. 590. Innymi kandydatami byli m. in.: Livio Odescalchi, bratanek papieża Innocentego XI, margrabia Ludwik Badeński, Jakub Sobieski, syn zmarłego króla.

¹⁷ *Dynastie Europy...*, s. 411.

under consideration allows the adoption of a new, more positive view of the Wettin rule, especially in terms of the development of culture, art, and architecture¹².

Finally, in the 16th century Saxony placed itself at the head of the then European countries in terms of modern forms of state-level governance¹³. Year 1580 saw the establishment of the Secret Council, a collegial body divided into specialized departments. Their most vital objective was to organize, support and protect areas of state functioning under their responsibility¹⁴. There operated, among other things, a mining college, which dealt with exploitation of minerals, construction of mines, as well as appropriate education and protection of miners' lives. As a result, Saxon mining quickly gained the status of one of the best developed in Europe, becoming a role model for other countries¹⁵. The Wettins inherited governance after one another, revealing a tendency to consolidate power, which never gained universal acceptance in Saxony. There, the absolutist model was adopted much slower than in other countries and could not have existed in a radical form. Nonetheless, a favorable economic situation made it possible to undertake efforts to promote the rank of the electoral house and recognize its particular importance on the international arena. This was to be favored by, among other things, the acquisition of the Polish crown after the death of Jan III Sobieski in June 1696¹⁶. Prior to the ruler of Saxony – Frederick Augustus I, there was a prospect of implementing the ambitious political plans of his predecessors – especially John George III, who had already communicated with Hanover on his intent to take over the government in Poland in 1691. The later conversion of Frederick Augustus I to Catholicism was also significant¹⁷. Although he joined the struggle for the Polish throne as one of the last candidates, in April 1697 he began thorough preparations in order to gain supporters favorable to him. Frederick Augustus, preparing for the struggle for

¹² This issue was discussed, for example, at the international scientific conference “Between Warsaw and Dresden. The Wettin family in the years 1697–1815”, held on October 10 and 11, 2019 in the Royal Baths Park in Warsaw. The history of the rule of both Augustuses was presented by experts in painting, sculpture, porcelain, jewelry and medallion art from this time, who demonstrated the current scientific knowledge on the political history and art history of Saxony and the Republic of Poland.

¹³ *Dynasties of Europe*, p. 529.

¹⁴ *Dynasties ruling in Poland*, Wrocław 2007, p. 82.

¹⁵ *Dynasties of Europe*, p. 408.

¹⁶ M. Markiewicz: *History of Poland 1492–1795*, Kraków 2011, p. 590. Other candidates included: Livio Odescalchi, nephew of Pope Innocent XI, Margrave Ludwik of Baden, Jakub Sobieski, son of the late king.

¹⁷ *Dynasties of Europe*, p. 411.

pt. *Jak Polskę przemienić w kraj kwitnący i cieszący się szacunkiem u sąsiadów*. Ambitny zamysł dotyczył chociażby utworzenia czterech uniwersytetów, gdzie znaczącą rolę odgrywać miała nauka prawa. Wyrażał w nim chęć rozwoju handlu oraz sprowadzania z zagranicy specjalistów różnych dziedzin, np. rzemiosła, aby reformować wyniszczoną gospodarkę polską. Planowane reformy uwzględniały także reorganizację armii i dofinansowanie dyplomacji¹⁸. Choć z początku wiele wskazywało na to, że kandydatura Wettyna nie ma większych szans na powodzenie, ostatecznie zwycięzcą w wyścigu do polskiej korony został Fryderyk August I, który nawiązując do tradycji i imion noszonych przez królów z dynastii Jagiellonów, obrał imię August II, z czasem zyskując przydomek Mocny.

W zachowanych źródłach odnaleźć można zaskakującą opinię na temat motywów, które kierowały szlachtą przy wyborze na tron Fryderyka Augusta I, bowiem (...) łakomstwo wielkie uwiodło Polaków, króla Augusta posadzili na tron, bo wielka była sława o jego skarbach, udawano że miał mieć tak wielkie sztuki srebra w skarbie *swoim jako kamienie młyńskie; a na koronację obiciów, łóżka, pawilonu i wszelkich apparencyi pożyczono u Pani Stolnikowej Wodzickiej dla króla*¹⁹. Także polityka prowadzona przez państwa ościenne nie ułatwiała nowemu królowi objęcia władzy, obawiając się nadmiernego wzmocnienia jego pozycji na arenie międzynarodowej, choć August II dla swoich działań zyskał ostatecznie poparcie cesarza Leopolda I Habsburga. W wyniku ostatecznego zwycięstwa Wettyna rozpoczął się nowy okres w dziejach Rzeczypospolitej, w którym przez prawie 70 lat unia personalna łączyła ze sobą dwa różne organizmy państwowe, charakteryzujące się odmiennym stylem zarządzania, stopniem rozwoju gospodarczego, a także tradycjami politycznymi czy szeroko rozumianą kulturą.

Saksonia była krajem dobrze rozwiniętym pod względem gospodarczym, z mocną pozycją miast, do których należał choćby Lipsk, słynący z organizowanych w nim targów, na które przybywali kupcy nie tylko z sąsiedniej Polski, ale także z odleglejszych krajów, takich jak Rosja, Turcja i kraje bałkańskie²⁰. Przez miasto przebiegał kluczowy szlak handlowy, łączący wiele ważnych ośrodków miejskich z północy, południa, zachodu i wschodu Europy. Saksonia przodowała w wielu dziedzinach gospodarki, przede wszystkim w dynamicznie rozwijającym się wydobywaniu srebra.

¹⁸ J. Staszewski: *August II...*, s. 10.

¹⁹ E. Otwinowski: *Pamiętniki do panowania Augusta II*, s. 16–17.

²⁰ W. Czapliński, A. Galos, W. Korta: *Historia Niemiec* (dalej: *Historia Niemiec*), Wrocław 1981, s. 346.

power, drew up a plan entitled *How to transform Poland into a flourishing country enjoying the respect of its neighbors*. The ambitious intention concerned, among others, the establishment of four universities, where a major role was to be played by the science of law. In it, he expressed a willingness to develop trade and to bring specialists from abroad in various fields, including crafts, to reform the devastated Polish economy. Planned reforms also included reorganization of the army and funding for diplomacy¹⁸. Although originally, everything suggested that the Wettin's candidacy had little chance of success, in the end the winner in the race to the Polish crown was Frederick Augustus I, who, reverting to the tradition and names carried by the kings of the Jagiellonian dynasty, chose the name Augustus II, with time earning the nickname Strong.

Surviving sources include a surprising opinion on the motives that had guided the nobility when Frederick Augustus I was elected to the throne: (...) *great greed has seduced the Poles, who have put King Augustus on the throne. There had been great fame about his treasures, he was said to have such great pieces of silver in his treasure as millstones, and that they had been borrowed from Mrs. Stolnikowa Wodzicka for the king himself for the crowning of upholstery, bed, pavilion, and all appliques*¹⁹. Also, the policy pursued by the neighboring countries did not make it easier for the new king to take power, fearing excessive strengthening of his position on the international arena, although Augustus II finally gained the support of Emperor Leopold I of Habsburg. The Wettin's ultimate victory marked a new period in the history of the Republic of Poland, in which for almost 70 years the personal union confederated two different state organisms, characterized by a distinct management style, degree of economic development, as well as political traditions or broadly defined culture.

Saxony was a well-developed country in terms of economy, with a strong position of cities, including Leipzig, famous for its fairs, which were attended by merchants who came not only from neighboring Poland, but also from more distant locations such as Russia, Turkey, and the Balkan countries²⁰. The city was crossed by a key trade route which connected a number of important urban centers from the north, south, west and east of Europe. Saxony led the way in numerous areas of the economy, especially in the dynamically developing silver mining. In addition to silver, other

¹⁸ J. Staszewski: *Augustus II*, p. 10.

¹⁹ E. Otwinowski: *Diaries to the reign of Augustus II*, pp. 16–17.

²⁰ W. Czapliński, A. Galos, W. Korta: *The History of Germany*, (hereinafter: *The History of Germany*), Wrocław 1981, p. 346.

Poza srebrem pozyskiwano i przetwarzano też inne metale, eksploatowano złoża marmuru i kamieni szlachetnych²¹. Oprócz górnictwa rozwijało się również hutnictwo, przemysł włókienniczy, szklany, a także produkcja porcelany. W 1706 r. z inicjatywy Augusta II założono fabrykę porcelany w Miśni, a jej wyroby zyskały rozgłos jako jedne z najcenniejszych w Europie²².

Tak znaczące zbliżenie polityczne dwóch różniących się pod wieloma względami organizmów państwowych uwidoczniło trudności związane z ich zarządzaniem i wykształceniem spójnej polityki wewnętrznej i zagranicznej, co trudno było realizować bez powszechnej akceptacji osoby nowego króla. W Saksonii elektorzy mieli dużo większy wpływ na sprawy wewnętrzne kraju, niż wybierani na drodze wolnej elekcji władcy Rzeczypospolitej. W 1706 r. August II powołał Tajny Gabinet, który miał być organem całkowicie od niego zależnym i realizującym plany polityczne władcy. W nowej sytuacji zarówno Saksonia, jak i Rzeczpospolita zachowały swoje najważniejsze instytucje administracyjne, choć z biegiem czasu kluczowe dla obydwu krajów decyzje zaczęły zapadać w wąskim kręgu najbliższych doradców króla²³. Nie ulega wątpliwości, że dzięki unii personalnej z Polską wzrósł autorytet elektora saskiego, nie tylko we własnym państwie, ale i na arenie międzynarodowej²⁴. Łącząc się unią z sąsiednim krajem ambitny król, mimo umocnienia swojej rangi, musiał liczyć się z nieprzewidywalnymi następstwami wynikającymi z uzależnienia od położenia polityczno-gospodarczego Polski²⁵. W samej Rzeczypospolitej także obawiano się konsekwencji wynikających z objęcia władzy przez Augusta II, przyzwyczajonego do odmiennych realiów politycznych. W tym związku upatrywano przyczyny osłabienia Rzeczypospolitej, ponieważ zderzenie dwóch odrębnych wizji spowodować miało zmniejszenie znaczenia na arenie międzynarodowej²⁶. Pomimo obaw, w stosunku do nowego króla pojawiły się oczekiwania, a po następcy bohatera odsieczy wiedeńskiej spodziewano się wprowadzenia państwa na drogę dobrobytu²⁷.

²¹ *Pod jedną koroną...*, s. 31–32.

²² *Historia Niemiec*, s. 278.

²³ M. Markiewicz: *Historia Polski...*, s. 593–594.

²⁴ *Historia Niemiec*, s. 374.

²⁵ *Pod jedną koroną...*, s. 33.

²⁶ M. J. Lech: *Za króla Sasa*, Warszawa 1965.

²⁷ E. Otwinowski: *Pamiętniki do panowania Augusta II*, s. 3–4: *Po świetnem co do czynów wojennych panowaniu Jana Sobieskiego wstąpił na tron polski Fryderyk August, elektor saski, pod którego berłem przodkowie nasi spodziewali się szczęścia i świetności wieków jagiellońskich. Inaczej przecież*

metals were also obtained and processed, and the deposits of marble and precious stones were mined²¹. Sectors that developed alongside mining included metallurgy, textile and glass industries as well as porcelain production. On the initiative of Augustus II, the year 1706 saw the establishment of a porcelain factory in Meissen, whose products gained fame as one of the most valuable in Europe²².

Such a considerable political rapprochement between the two state organisms, so different in many respects, highlighted the difficulties related to their management and the development of a coherent domestic and foreign policy, which was challenging to implement without the universal acceptance of the new king. In Saxony, electors had a much more substantial impact on the country's internal affairs than the rulers of the Republic of Poland chosen by means of free election. In 1706, Augustus II established the Secret Cabinet, which was intended to be an organ fully dependent on him, and was meant to implement the ruler's political agendas. In the new situation, both Saxony and the Republic of Poland retained their most important administrative institutions, although over time the key decisions for both countries began to be made in a small circle of the king's closest advisers²³. It goes without saying that, owing to the personal union with Poland, the authority of the Saxon elector increased, not only in his own country, but also in the international arena²⁴. Connecting with a neighboring country, despite strengthening his rank, the ambitious king had to accept the unpredictable consequences of being dependent on the political and economic situation of Poland²⁵. The Republic of Poland itself also feared the consequences of the assumption of power by Augustus II, who was used to different political realities. This connection was targeted as the reason for the weakening of the Republic of Poland because the clash of two separate visions would diminish importance on the international stage²⁶. Despite some concerns, there emerged expectations of the new king – the successor of the hero of the Battle of Vienna was expected to lead the state on the track of prosperity²⁷.

²¹ *Under one crown...*, pp. 31–32.

²² *The History of Germany*, p. 278.

²³ M. Markiewicz: *The History of Poland...*, pp. 593–594.

²⁴ *The History of Germany*, p. 374.

²⁵ *Under one crown...* p. 33.

²⁶ M. J. Lech: *During the reign of the King of Saxony*, Warszawa 1965.

²⁷ E. Otwinowski: *Diaries to the reign of Augustus II*, pp. 3–4. *After the glorious reign of John Sobieski, Frederick Augustus, the Polish throne was taken by the elector of Saxony, and our ancestors expected the happiness and splendor of the Jagiellonian ages under his scepter. For Providence ruled in a different manner,*

Syn i następca Augusta II – August III pozostawił po sobie niejednoznaczne opinie. Jako władca nie wyróżniał się szczególnymi przymiotami, jednak w młodości dostrzegano w nim cechy pozytywne, takie jak powaga i sumienność, przeciwstawiając je nieroztropnemu zachowaniu poprzednika²⁸. Tak skomplikowana sytuacja gospodarczo-polityczna i bieżące wydarzenia polityczne, w tym konflikty międzynarodowe, przyczyniły się do powstania negatywnych opinii o Augustu II oraz jego synu i następcy.

DZIAŁANIA WETTYNÓW W STOSUNKU DO ŻUP KRAKOWSKICH

Omawiając dzieje kopalni soli w Wieliczce i Bochni w XVIII w. wielu badaczy podkreślało znaczenie wprowadzanych zmian, służących reparacji wyniszczonego przedsiębiorstwa. Wieloletnie konflikty zbrojne, prowadzone od połowy XVII w. głównie na terenie Rzeczypospolitej, przyniosły ogromne szkody i zmniejszenie liczby ludności, cierpiącej nie tylko z powodu bezpośrednich działań wojennych, ale i na skutek współtowarzyszących im klęsk. Najważniejszymi przyczynami zniszczeń były grabieże przechodzących wojsk, które narażały ludność na ogromne straty oraz migrację wewnątrz kraju²⁹. Dezorganizacja życia politycznego, społecznego i co najważniejsze gospodarczego miała ogromny wpływ na funkcjonowanie Żup Krakowskich, doprowadzając do chaosu organizacyjnego, pogłębianego brakiem właściwego nadzoru. Najważniejszymi problemami stały się między innymi zaniedbania w zabezpieczeniach górniczych, przestarzały system organizacji produkcji oraz kradzieże i rabunki. Jednocześnie wzrastające koszty spowodowane koniecznością obrony państwa, a także finansowe potrzeby dworu królewskiego stworzyły okazję do podjęcia szeroko zakrojonych prac na rzecz naprawy największego przedsiębiorstwa solnego w Polsce z wykorzystaniem najlepszych saskich wzorców³⁰.

Na przestrzeni wieków kopalnie soli stanowiły najważniejsze źródło dochodów skarbu królewskiego. Miały one wyjątkowe znaczenie dla wszystkich władców Polski. Król August II Mocny, pochodzący z kraju szczycącego się doskonale

Opatrzność zrzędzila, i panowanie tego monarchy oznaczone było klęskami i nieszczęściami wszelkiego rodzaju, jako to, napaścią nieprzyjacielską, wojną domową, głodem, powietrzem morowem, a co gorsza zupełnym w kraju nierządem i wpływem obcych; słowem, tem wszystkiem co spokojność i szczęście narodu niweczy.

²⁸ M. J. Lech: *Za króla Sasa...*, s. 21–22.

²⁹ J. Rutkowski: *Historia gospodarcza Polski. Czasy przedrozbiorowe*, t. I, Poznań 1947, s. 249–250.

³⁰ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVII w.*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich...*, s. 199–200.

The son and successor of Augustus II – Augustus III, left behind ambiguous opinions. As a ruler, he did not exhibit any special attributes, but in his youth, he was perceived as having positive qualities, such as seriousness and conscientiousness, contrasted with the imprudent behavior of his predecessor²⁸. Such a complex economic and political situation and current political events, including international conflicts, contributed to the formation of negative opinions about August II and his son and successor.

MEASURES TAKEN BY THE WETTINS IN RELATION TO THE CRACOW SALTWORKS

While discussing the history of the salt mines in Wieliczka and Bochnia in the 18th century, a number of researchers have stressed the importance of the introduced changes aimed at reparation of the cachectic enterprise. Perennial years of armed conflicts, conducted from the middle of the 17th century mainly in the territory of the Republic of Poland, had caused immense damage and a reduction in the number of people, suffering not only from direct hostilities, but also from the accompanying disasters. The decisive causes for the destruction were the looting of passing troops, which had exposed the population to huge losses and integral migration²⁹. The disorganization of political, social and, most importantly, economic life had a marked impact on the functioning of the Cracow Saltworks, leading to organizational chaos, exacerbated by the lack of proper supervision. The most important challenges were, among others, neglect in mining security, an outdated production organization system, as well as thefts and robberies. At the same time, the growing costs secondary to the need to defend the state, as well as the funding needs of the royal court, created opportunities to undertake extensive work to repair the largest salt company in Poland using the best Saxon models³⁰.

and the reign of this monarch was marked by disasters and misfortunes of all kinds, such as enemy attack, civil war, famine, pestilent air, and what is worse, total harlotry in the country and influences of strangers; in short, everything that destroys the peace and happiness of a nation.

²⁸ M. J. Lech: *During the reign of the King of Saxony*, pp. 21–22.

²⁹ J. Rutkowski: *Economic history of Poland. Pre-partition times*, v. I, Poznań 1947, pp. 249–250.

³⁰ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–17th centuries* (in:) *The history of Cracow Saltworks*, pp. 199–200.

rozwiniętym górnictwem, szybko zwrócił uwagę na problemy, z którymi od wielu dekad borykały się Żupy Krakowskie. Po objęciu tronu przez Augusta zaczęto baczniej zwracać uwagę na postępującą dewastację przedsiębiorstwa, związaną nie tylko z zagrożeniami górniczymi powstałymi w podziemnych wyrobiskach, ale także ze zniszczeniami obiektów znajdujących się na powierzchni infrastruktury kopalni. Procesy te można było powstrzymać jedynie poprzez właściwie rozpoznanie przyczyn istniejącego stanu rzeczy, a następnie wprowadzenie odpowiednich metod naprawy gospodarki solnej. Podejmowane reformy świadczyły o dobrym rozumieniu źródeł kryzysu i nakierowane były na kilka kluczowych sfer, między innymi reorganizację w zakresie zarządzania, produkcję i rozwój techniczny, organizację transportu i handlu solą, a także poprawę systemu płac. Na znaczeniu straciły dawne, sprawowane w okresie staropolskim, funkcje bachmistrzów na rzecz wykwalifikowanych geometrów i sztygarów³¹. Żupy stanowiły jednostkę ekonomiczną w ramach dóbr stołowych króla. W 1710 r. powołano specjalną komisję w celu ustabilizowania sytuacji kopalni³². W latach 1710–1729 podlegała ona – poprzez Sąd Skarbowy – skarbowi królewskiemu. Organ ten został zastąpiony w kolejnych latach przez Komisję Skarbową, funkcjonującą do końca panowania Wettynów. W epoce saskiej istniały dwa systemy zarządzania żupami. Nadal utrzymywano system dzierżawy, jednakże w latach 1715–1718 zarządzano nimi przez mianowanych administratorów. Reformy i zmiany kontynuowano po przejściu władzy przez Augusta III Sasa. Ostatecznie, w ramach centralizacji zarządu nad Żupami Krakowskimi i ruskimi, w 1737 r. król powołał Generalną Administrację wszystkich salin polskich. Siedziba administracji znajdowała się w Dreźnie. W 1742 r. zarząd nad nią przejął Jan Bernhard Blum³³. Ustalono także schemat organizacyjny dla administracji salin polskich, pod kierownictwem radcy górniczego. Jego sekretarz prowadził kancelarię oraz główną księgę rachunkową salin, a kontroler zajmował się ekspedycją soli krakowskiej do składów i komór, rewidował żupy, kontrolował zakupy materiałów i decydował o sprawach personalnych³⁴. Całość reorganizacji produkcji zmierzała w kierunku usprawnienia zarządzania przedsiębiorstwem, którego poszczególne części zlokalizowane były w różnych rejonach kraju

³¹ *Kraków w czasach saskich...*, s. 112–116.

³² M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Kartografia górnicza w czasach saskich*, „SMDŻ”, t. XIX, Wieliczka 1996, s. 181.

³³ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVII w.*, (w:) *Dzieje Żup Krakowskich...*, s. 201.

³⁴ *Kraków w czasach saskich...*, s. 116–119.

Throughout the centuries, salt mines comprised the most important source of income for the royal treasury; they were of exceptional importance to all Polish rulers. King Augustus II the Strong, who originated from a country that boasted a well-developed mining industry, quickly highlighted problems that the Cracow Saltworks had struggled with for many decades. After Augustus ascended the throne, attention began to be paid to the progressive devastation of the enterprise, related not only to the mining hazards arising in underground workings, but also to the destruction of objects located on the surface of the mine infrastructure. These processes could only be blocked by proper identification of the causes of the existing state of affairs, and introducing appropriate methods for repairing the salt economy. The reforms undertaken proved that the sources of the crisis were well understood and targeted at several key areas, including management reorganization, production and technical development, organization of salt transport and trade, and regulation of the wage system. The former functions of bergmeisters, held in the Old Polish period, declined in importance in favor of qualified geometers and foremen³¹. Saltworks comprised an economic unit within the king's mensal goods. In 1710, a special commission was established to stabilize the situation of the mine³². In the years 1710–1729 it was subject to the royal treasury through the Tax Court. In the following years, the Tax Court was replaced by the Tax Commission, which functioned until the end of the reign of the Wettins. In the Saxon era, there were two saltworks management systems. The lease system was still maintained, but in the years 1715–1718 leases were actually managed by appointed administrators. Reforms and changes continued after Augustus III of the Saxon seized power. Ultimately, as part of the centralization of management over the Cracow and Ruthenian Saltworks, in 1737 the king established the General Administration of all Polish salinas. The seat of the administration was located in Dresden. In 1742, the management was taken over by Jan Bernhard Blum³³. An organizational diagram was also established for the administration of Polish salt mines; it was under the leadership of a mining counselor, whose secretary ran the office and the main ledger of salinas, whereas the controller dealt with the shipment of Cracow salt to

³¹ *Cracow in the Saxon times*, pp. 112–116.

³² M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Mining cartography in the Saxon times*, “SMHS”, v. XIX, Wieliczka 1996, p. 181.

³³ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–17th centuries*, (in:) *The history of Cracow Saltworks*, p. 201.

(kopalnie soli w Wieliczce i Bochni, warzelnie ekonomii samborskiej, mazowieckie i wielkopolskie składy soli) oraz do uzyskania jak największych dochodów. Dla ratowania kopalni wielickiej i bocheńskiej kluczowe znaczenie miało przede wszystkim systematyczne zabezpieczanie, a także odwadnianie podziemnych wyrobisk oraz wprowadzanie unowocześnień technicznych w zakresie transportu i wydobywania soli kamiennej.

Wszystkie działania podejmowane w celu ratowania żup znajdują odzwierciedlenie w dokumentach zepoki. Diagnozują one napotkane problemy i relacjonują wykonywane, z roku na rok, prace naprawcze. Do takich źródeł zaliczyć należy *Opis prac prowadzonych w kopalni wielickiej i bocheńskiej pod zarządkiem Georga Petera Steinhausera w latach 1718–1722*, który do tej pory nie był szczegółowo tłumaczony i analizowany.

G. P. Steinhauser, związany z dworem królewskim, wspominany także w innych opracowaniach, nadal pozostaje postacią dość enigmatyczną. W latach 1717 do 1722³⁵ pełnił funkcję radcy kamery oraz generalnego inspektora saliny wielickiej i bocheńskiej, jednak żaden znaczący niemiecki słownik biograficzny nie podaje życiorysu tej postaci. Krótką notatkę na temat Steinhausera pozostawił L. E. Hrdina w swojej pracy *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, ale głównie w odniesieniu do pracującego w tym czasie w żupach J. G. Borlacha, geometry i reformatora sprowadzonego do Polski właśnie przez G. P. Steinhausera³⁶. Po objęciu przez Borlacha funkcji geometry w 1717 r. prace naprawcze nabrały tempa. Ostatecznie w 1743 r. król August III powierzył mu zarząd nad całym przedsiębiorstwem solnym. J. G. Borlach zapisał się w dziejach Wieliczki jako wybitny reformator, a w rodzimym kraju zasłynął także jako twórca salin saskich³⁷.

³⁵ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. ...*, s. 135.

³⁶ L. E. Hrdina: *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, Wien 1842, s. 67: *W roku 1718 1 stycznia z rąk pisarza skarbowego koronnego saliny w dzierżawę przejęli generalny major Wilhelm Mier i radca królewski Georg Peter Steinhauser, w tym czasie w tutejszym przedsiębiorstwie administratorem był zyskujący sławę Borlach, po tym jak na koszt króla Augusta II Mocnego odwiedził wiele zagranicznych kopalń, był tu zatrudniony jako geometra. Wówczas wydobywanie zaczęło prowadzić w sposób systematyczny i [przedsiębiorstwo] otrzymało odpowiednie wyposażenie, czego z sukcesem dokonał Borlach w okresie swojej administracji. Do roku 1723 obydwaj sprawowali władzę w żupach, a po roku 1723 tylko Mier. Nazwiska tych administratorów i dzierżawców zachowały się do naszych czasów dzięki istniejącemu do dnia dzisiejszego szybkowi Steinhauser (w Nowym Polu) oraz okazał wyrobisko Mirów.*

³⁷ U. Mróz: *Zastugi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „SMDŻ”, t. XXX, Wieliczka 2015, s. 33–67.

warehouses and chambers, inspected the mines, controlled the purchase of materials and decided on personnel matters³⁴. The entire reorganization of production was aimed at improving the management of the enterprise, whose individual parts were located in different regions of the country (salt mines in Wieliczka and Bochnia, salt works in the Sambir economy, Masovian and Greater Poland salt warehouses) and to obtain the highest possible income. Of particular importance for the rescue of the Wieliczka and Bochnia mines were the systematic protection and drainage of underground workings and the introduction of technical improvements in the field of rock salt transport and mining.

All measures undertaken to save the saltworks are reflected in documents from that era. These documents diagnose the encountered problems and report on the repair work performed from year to year. Such sources include *Description of the works carried out in the Wieliczka and Bochnia mines under the management of Georg Peter Steinhauser over the period 1718–1722*, which has not been translated and analyzed in detail so far.

G. P. Steinhauser, who was associated with the royal court, and was also mentioned in other studies, still remains a rather enigmatic figure. In the years 1717 to 1722³⁵ he occupied the function of counselor of the chamber and the general inspector of the Wieliczka and Bochnia salinas, however, no significant German biographical dictionary provides the biography of this character. A brief note on Steinhauser was left by L. E. Hrdina in his work *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, but mainly in reference to the then employee of the saltworks J. G. Borlach, who was a surveyor and reformer brought to Poland by G. P. Steinhauser³⁶. After Borlach took up the function of surveyor in 1717, the repair works gained momentum. Ultimately, in 1743 King Augustus III entrusted him with the management of the entire salt enterprise. J. G. Borlach wrote his name in the history of Wieliczka as

³⁴ *Cracow in the Saxon times*, pp. 116–119.

³⁵ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries*, p. 135.

³⁶ L. E. Hrdina: *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, Wien 1842, p. 67: *In 1718, on January 1, from the hands of the Crown Treasury clerk, the salinas were leased by Major General Wilhelm Mier and the Royal Counselor Georg Peter Steinhauser. At that time, the administrator of the local enterprise was Borlach, who was gaining fame after he had visited many foreign mines at the expense of King Augustus II the Strong; he was employed here as a surveyor. It was then that mining began to be conducted on a systematic basis and [the company] received the appropriate equipment, which was successfully achieved by Borlach during his administration. Until 1723, they both exercised power in the saltworks, and after 1723 it was only Mier. The names of these administrators and lessees have survived to our times thanks to the Steinhauser shaft (in Nowe Pole) which still exists today, and the Mirów excavation.*

Dotychczas *Opis...* najszerzej komentował P. Wiegand, poświęcając mu więcej uwagi, aniżeli pozostałym wspomnianym w jego pracy źródłom³⁸. Dokument omawia lata od 1718 do 1722 i podzielony został, podobnie jak sporządzane wówczas komisje królewskie, na kilka oddzielnych części. Rozpoczyna się wstępem, w którym zwrócono uwagę na bardzo zły stan przedsiębiorstwa – wymieniono liczne nieprawidłowości, wymagające natychmiastowej interwencji i określono najpilniejsze prace – konieczne, aby zapobiec postępującej ruinie kopalni. Na początku opisano szczegółowo stan zabudowy kompleksu Zamku Żupnego, dalej naziemną infrastrukturę kopalni, w tym budynki szybowe i maszyny wydobywcze pracujące na powierzchni. Dalsza jego część poświęcona została szczegółowej charakterystyce podziemnych wyrobisk kopalnianych, zlokalizowanych przy poszczególnych szybach dziennych. W podobnym układzie zreferowane zostały prace naprawcze przeprowadzone w kopalni bocheńskiej. W *Opisie...* znaleźć można także wykazy ilości wykorzystanego drewna w zestawieniu z konkretnymi wyrobiskami, przedstawienie sytuacji gruntów należących do żupy (w tym folwarku Lednica) oraz informacje dotyczące funkcjonowania wielickiej i bocheńskiej warzelni soli. W oryginale załączono do niego także rysunki techniczne wraz z opisami, przedstawiające rzuty poziome oraz przekroje budynków oraz maszyn. Osobnego komentarza wymaga natomiast geologiczno-techniczny opis wielickiej kopalni, sporządzony przez J. G. Borlacha. Jego analiza wymaga jednak pracy na oryginalnym dokumencie, który obecnie dostępny jest jedynie w archiwum drezdeńskim.

Rozbudowywany od XIII w. zamek nierozdzielnie związany był z rozwojem kopalni i wzrastającym wydobywaniem soli. Pozostawał główną siedzibą administracji nie tylko w okresie staropolskim – funkcję tę pełnił aż do 1945 r. Kompleks zamkowy miał istotne znaczenie w prawidłowym funkcjonowaniu solnego przedsiębiorstwa, spełniając rolę między innymi magazynu na narzędzia i łój czy mieszkań dla urzędników żupnych. Mieściły się w nim kuchnia, a także archiwum, kancelaria, kaplica i więzienie. W pierwszej połowie XVIII w. dokonano wielu prac modernizacyjnych wewnątrz, w tym pomieszczeń gospodarczych i kancelaryjnych, stajni czy wozowni. Sprawozdanie wymienia liczne miejsca, w których dokonywano gruntownych napraw budynku, zwłaszcza drewnianych elementów zabudowy spowodowanych powstałymi w przeszłości pożarami. Poza pracami naprawczymi na początku XVIII w. w części środkowej zamku dobudowano nową wieżyczkę z zegarem i dzwonem. Prowadzono także kompleksowe prace nad odrestaurowaniem

³⁸ P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i Bochni...*, s. 194–196, 201–202.

an outstanding reformer, and in his native country he also became famous as the creator of Saxon salinas³⁷.

So far, the *Description...* was commented most extensively by P. Wiegand, who devoted more attention to it than to the other sources mentioned in his work³⁸. The document discusses the years from 1718 to 1722 and was divided, similarly to the royal commissions prepared at that time, into several separate parts. It begins with an introduction which draws attention to the exceptionally poor condition of the company – numerous irregularities requiring immediate intervention were mentioned and the most urgent works were identified; ones that were necessary to prevent the progressive ruin of the mine. The beginning contains a detailed description of the state of development of the Saltworks Castle complex followed by the ground infrastructure of the mine, including shaft buildings and mining machines operating on the surface. The following part is devoted to the detailed characteristics of underground mine workings located at individual day shafts. The repair work carried out in the Bochnia Mine was presented in a similar arrangement. In the *Description...* one may also find lists of the amount of wood used in comparison with specific excavations, a presentation of the situation of the land belonging to the saltworks (including the Lednica farm) and information on the functioning of the salt works in Wieliczka and Bochnia. The original also includes technical drawings with descriptions, which illustrate the floor plans and sections of buildings and machines. On the other hand, the geological and technical description of the Wieliczka mine, prepared by J. G. Borlach, requires a separate commentary. However, its analysis requires work on the original document, which is currently only available from the Dresden Archives.

The castle, extended since the 13th century, was inextricably linked with the development of the mine and increasing salt extraction. It remained the main location of administration, and not just in the Old Polish period; it performed this function until 1945. The castle complex was crucial in the proper functioning of the salt enterprise, fulfilling, among others, the role of a warehouse for tools and tallow, or flats for saltworks officials. It housed a kitchen, as well as an archive, office, chapel, and prison. The first half of the 18th century saw a number of interior modernizations works, including utility and office rooms, a stable, and a coach house.

³⁷ U. Mróz: *Johann Gottfried Borlach's contribution to the development of mining and salt-making in Saxony and Lesser Poland*, “SMHS”, v. XXX, Wieliczka 2015, pp. 33–67.

³⁸ P. Wiegand: *Saltworks in Wieliczka and Bochnia...*, pp. 194–196, 201–202.

ogrodu żupnego³⁹. W części *Opisu...* odnoszącego się bezpośrednio do zamku, szczegółowo przedstawiono wykaz miejsc spełniających rozmaite funkcje administracyjne i gospodarcze, jak również pokoi, którym nie przypisano konkretnego przeznaczenia. Ze względu na obszerność źródła poniżej przedstawione zostały wybrane pomieszczenia, pełniące różnorodne funkcje.

Jednym z pierwszych, wymienionych w sprawozdaniu pomieszczeń, jest mieszkanie wrotnego. W jego sąsiedztwie, dla lepszej ochrony budynku, odbudowano fragment muru⁴⁰. Naprawy murowanych części budynków na kartach *Opisu...* pojawiają się wielokrotnie, co świadczy o tym, że na przełomie XVII i XVIII w. główna siedziba przedsiębiorstwa solnego znajdowała się w nie najlepszym stanie technicznym.

W zachowanych komisjach królewskich opis zamku także rozpoczyna się od tego miejsca: *Mieszkanie wrotnego do którego wchodzi drzwi z wrzeciędzem na zawiasach z klamrą drewnianą do Sieni, komin nad kuchenką murowany dobry, okienka w drewno dwa, jedno bez szyby, drugie całe złe. Szafa pod schodami, do której drzwiczki na zawiasach z wrzeciędzem*⁴¹. Takiego rodzaju szczegółowe przedstawienie wyposażenia poszczególnych pomieszczeń jest charakterystyczne dla zdecydowanej większości wymienionych w źródle pokoi. Sporo miejsca poświęcono stajniom dla koni utrzymywanym przy zamku, gdzie dobudowano ich nową część. Podłogę w stajni częściowo wyłożono drewnem, a częściowo kamieniem. Dodano nowe podpory, wzmacniając konstrukcję budynku. Poza tym ustawiono dodatkowe pojemniki na pokarm dla zwierząt⁴². Bezpośrednio przy żłobach znajdowała się owsiarnia, gdzie przechowywano zapewne zapasy pożywienia, co wyczytać można z komisji z 1714 r. *Owsiarnia do której idąc jest Przysionek bez zamknięcia, z niego drzwi o trzech zawiasach z wrzeciędzami trzema...*⁴³. Natomiast komisja z 1717 r. dokładniej charakteryzuje wozownie, które zlokalizowane były bezpośrednio przy stajniach⁴⁴.

Kolejne wersy *Opisu...* poświęcone zostały na przedstawienie pokoi zatrudnionych wówczas urzędników żupnych, zajmujących się administracją przedsiębior-

The report lists numerous areas where major repairs were made in the building, especially to wooden elements, due to past fires. In addition to repair work carried out at the beginning of the 18th century, the central part of the castle was enriched with a new tower with a clock and a bell. Comprehensive works were also carried out on the restoration of the saltworks garden³⁹. The segment of the *Description...* referring directly to the castle presents a detailed list of areas fulfilling various administrative and economic functions, as well as rooms that have not been assigned a specific purpose. Due to the richness of the source, selected rooms with various functions are presented below.

One of the first rooms listed in the report is the apartment of the gatekeeper (the so-called "wrotny"). There is a restored fragment of the wall in its vicinity for enhanced protection of the building⁴⁰. There are repeated reports of repairs of brick parts of buildings in the *Description...*, which proves that the main seat of the salt enterprise at the turn of the 17th and 18th centuries was in poor technical condition.

The description of the Castle from the surviving royal commissions also begins from here: *The gatekeeper's apartment, which is fit with doors on hinges with a wooden handle to the Hallway, a nice brick chimney over the stove, two wooden windows, one without glass, the other completely wrong. A wardrobe under the stairs, with a hinged door with a latch*⁴¹. Such a detailed presentation of the furnishings of individual rooms is typical of the vast majority of rooms listed in the source. Plenty of space is devoted to the stables kept by the castle, where a new part was added. The stable floor is partly covered with wood and partly with stone. New supports have been added to strengthen the building structure. In addition, additional containers for animal food were set up⁴². There was an oat mill right next to the manger, where food supplies were probably stored, which can be read from the commission from 1714. *On the path to the oat mill, there is an unclosed vestibule, and from there, there are doors with three hinges and three latches*⁴³. On the other hand, the commission from 1717 provides a more precise description of coach houses, which were located directly next to the stables⁴⁴.

³⁹ K. Ochniak-Dudek: *Zamek Żupny w Wieliczce – historia i architektura*, „SMDŻ”, t. XVIII, Wieliczka 2012, s. 99–100.

⁴⁰ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 3.

⁴¹ *Komisja z 1714 r.*, BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 416.

⁴² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 3.

⁴³ *Komisja z 1714 r.*, BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 416.

⁴⁴ *Komisja z 1717 r.*, BUNL, rkps 431/III (mf. 10/6), k. 18 v–19.

³⁹ K. Ochniak-Dudek: *Saltworks Castle in Wieliczka – history and architecture*, „SMHS”, v. XVIII, Wieliczka 2012, pp. 99–100.

⁴⁰ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 3.

⁴¹ *Commission of 1714*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 416.

⁴² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 3.

⁴³ *Commission of 1714*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 416.

⁴⁴ *Commission of 1717*, BUNL, manuscript 431/III, (mf. 10/6), c. 18 v–19.

stwa. Osobą odpowiedzialną za zarządzanie materiałami był szafarz, którego pokój wymieniony jest w początkowej części dokumentu⁴⁵. W dalszej kolejności pojawia się *Kapellania Zuppna*, w której m.in. wymurowano komin i wprawiono okno⁴⁶ oraz pokój notariusza, mieszkanie kontraregestranta, pełniącego funkcję zastępcy podżupka i kierownika kancelarii. W pokoju notariusza przy drzwiach zainstalowano okucia i wprawiono zamek, wzmocniono ściany, również okna wstawiono w nowe ramy, dodatkowo wprawiono nowe rygle⁴⁷. Kolejnym pomieszczeniem była *duża kuchnia*, która poddana została gruntownemu remontowi, zaopatrzona w podwójne drzwi z żelaznymi hakami, klamrę i rygiel. Dla większego bezpieczeństwa jej użytkowania wymurowano piec. Kuchnia była wyposażona w dwa stoły⁴⁸. Prace remontowo-budowlane wykonano również w pomieszczeniu mieszczącym kasę żupną. Wstawiono tam nowe drzwi razem z odpowiednimi zabezpieczeniami. Wnętrze ogrzewał piec kaflowy⁴⁹. Kolejnym ciekawym pomieszczeniem wymienionym w *Opisie...* była piwnica, która mogła pełnić funkcję spiżarni. Prowadziły do niej wówczas nowo wybudowane schody⁵⁰. Następnie źródło wymienia pomieszczenie, które określa jako *mieszkanie pana komisarza*. Porównując je z XVIII-wiecznymi komisjami królewskimi, domniemywać można, że tak określono mieszkanie podżupkowskie⁵¹. Następnie sprawozdanie wymienia ciąg tzw. górnych pokoi, przy których w większości przypadków nie podano ich konkretnego przeznaczenia. Bardzo dokładnie przedstawiono natomiast wszelkie dokonane naprawy oraz wymieniono niektóre elementy ich wyposażenia.

Jednym z ważniejszych obiektów, praktycznym z punktu widzenia funkcjonowania całego gospodarstwa, była studnia usytuowana na dziedzińcu zamkowym. Dostarczała nie tylko wody pitnej, ale stanowiła ważny element bezpieczeństwa przeciwpożarowego⁵². *Komisja z 1717 r.* dokładnie opisuje to miejsce: *Studnia ocebrowana nad nią więzanie w Kopułę, dachem pokryte, nowo postawione, przy niej Żłob wielki dębowy, dwiema klamrami żelaznymi do chwytania wiader, których jest*

⁴⁵ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 3 v.

⁴⁶ Tamże, k. 3v.

⁴⁷ Tamże, k. 4.

⁴⁸ Tamże, k. 4v.

⁴⁹ Tamże, k. 5–5 v.

⁵⁰ Tamże, k. 5 v.

⁵¹ *Komisja z 1714 r.*, BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 416.; *Komisja z 1717 r.*, BUNL, rkps 431/III (mf. 10/6), k. 27.

⁵² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 10.

Further lines in the *Description...* are devoted to the rooms of the saltworks clerks employed at that time and dealt with the administration of the enterprise. The person in charge of managing the materials was the steward. The steward's room is mentioned at the beginning of the *document*⁴⁵. This is followed by *Kapellania Zuppna*, in which there was a bricked-up chimney, and a window⁴⁶ and the notary's room were installed, as well as the apartment of the counter-registrar, who was the deputy in the office and the head of the office. In the notary's room, fittings and a lock were installed next to the door, the walls were strengthened, the windows were also inserted into new frames, and new bolts were additionally put in⁴⁷. Another area was the *large kitchen*, which was subject to a major refurbishment with double doors with iron hooks, a buckle, and a bolt. For greater safety of use, the stove was bricked up. The kitchen equipment included, inter alia, two tables⁴⁸. Renovation and construction works were also carried out in the room housing the saltworks checkout. A new door fit with appropriate security measures was put in. The interior was heated by a tiled stove⁴⁹. Another interesting room mentioned in the *Description...* was a basement that could have been used as a pantry. There were newly built stairs climbing up to it at the time⁵⁰. The source then lists the room which it describes as *the commissioner's apartment*. Comparing it to 18th-century royal commissions, it can be presumed that this is how the apartment so-called "podżupkowski" was defined⁵¹. The report then goes to list the sequence of the so-called upper rooms, where in most cases their specific purpose is not stated. On the other hand, all repairs were presented in detail and some elements of their equipment were mentioned.

One of the major objects, practical from the point of view of the functioning of the entire household, was a well-situated castle courtyard. It provided not only drinking water, but also constituted an important element of fire safety⁵². The *Commission of 1717* described this place in detail: *The well is timbered, with*

⁴⁵ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 3 v.

⁴⁶ Ibidem, c. 3v.

⁴⁷ Ibidem, c. 4.

⁴⁸ Ibidem, c. 4v.

⁴⁹ Ibidem, c. 5–5 v.

⁵⁰ Ibidem, c. 5 v.

⁵¹ *Commission of 1714.*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 416., *Commission of 1717*, BUNL, manuscript 431/III, (mf. 10/6), c. 27.

⁵² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 10.

*dwoje, okowanych, na łańcuchu żelaznym, wał także okowany żelaznymi ryfami, we dwoje na czopach i konewkach żelaznych konsztowany, pod którym łańcuch chodzi, i koło wielkie do ciągnięcia wody*⁵³. Dużą wagę przykładano także do ujmowania deszczówki. W tym celu instalowano rynny odprowadzające wodę, chcąc zapewne zabezpieczyć uszkodzone fragmenty budynku przed zalaniem. W tekście wymienia się liczne miejsca, w których dokonywano gruntownych napraw, zwłaszcza drewnianych elementów zabudowy, po powstałych tam w przeszłości pożarach. Wynika z tego, że duża świadomość zagrożenia pożarowego w tamtych czasach skutkowałą stosowaniem właściwych środków w celu zabezpieczenia naziemnych budynków przed zniszczeniem wskutek rozprzestrzeniania się ognia. Z pewnością miało na to wpływ także sąsiedztwo szybów wydobywczych, mających bezpośredni kontakt z powierzchnią.

W dalszej części sprawozdanie przedstawia budynki nadszybowe, w tym opis wykonanego przy nich przeglądu prac renowacyjnych. Uwzględniono m.in.: stan zachowania, zniszczenia przy kletach oraz naprawy podejmowane w celu likwidacji szkód powstałych w wyniku użytkowania maszyn wydobywczych.

W samej Wieliczce, w pierwszej połowie XVIII w. istniało dziesięć szybów dziennych, z czego cztery zbudowano w ostatnich dwustu latach⁵⁴. Do kopalni należały wówczas: *Regis*⁵⁵, *Wodna Góra*⁵⁶, *Seraf*⁵⁷, *Bużenin*⁵⁸, *Loiss*⁵⁹, *Górsko*⁶⁰, *Danielowiec*⁶¹, *Boża Wola*⁶², *Leszno*⁶³, *Janina*⁶⁴. Żupa wielicka podzielona była na *Stare Góry*, położone w północnej części złoża, w skład których wchodziły szyby: *Regis*,

⁵³ *Komisja z 1717 r.*, BUNL, rkps 440/III (mf. 10/7), k. 19.

⁵⁴ J. Rutkowski: *Historia gospodarcza...*, s. 322.

⁵⁵ Zgłębiany na początku 2. połowy XIV w. istnieje do dzisiaj, funkcjonując w ramach obsługi ruchu turystycznego i sanatoryjnego Kopalni Soli „Wieliczka”. Powyższy spis wymienia szyby w chronologicznej kolejności ich głębenia. W dalszej części tekstu ich kolejność jest zbieżna z charakterystyką przedstawioną w źródle.

⁵⁶ Zgłębiany około 1334 r., zasypany w 1868 r.

⁵⁷ Zgłębiany około 1442 r., zlikwidowany w 1877 r. (z czasem uległ samozniszczeniu).

⁵⁸ Zgłębiany w latach 1564–1565, zasypany w 1824 r.

⁵⁹ Zgłębiany w latach 1577–1579, zasypany w 1948 r.

⁶⁰ Zgłębiany (pod nazwą *Nowy*) w latach 1620–1622, zasypany w 1954 r.

⁶¹ Zgłębiany w latach 1635–1642, funkcjonuje do dzisiaj i w całości przystosowany jest do obsługi ruchu turystycznego.

⁶² Zgłębiany od 1645 r., współcześnie zachowany otwór szybowy zabezpieczony został betonową płytą.

⁶³ Zgłębiany około 1651 r., zasypany w 1882 r.

⁶⁴ Zgłębiany 1681–1685, zasypany w 1865 r.

*a binding going into the Dome above it, covered with a roof, newly built, next to it a great oak groove, surrounded by two iron clamps for grabbing buckets, of which there were two, on an iron chain, a shaft also covered with iron bonds, both of them set on joggles and watering cans, with a chain underneath, and a great wheel for drawing water*⁵³. Plenty of attention was also devoted to the collection of rainwater. For this purpose, drainage gutters were installed, probably to protect the damaged parts of the building against flooding. The text lists numerous places where major repairs had been made, especially of wooden building elements, due to past fires. It follows that the great awareness of the fire hazard at that time resulted in the use of appropriate measures to protect ground-based buildings against damage due to the spread of fire. It was certainly also influenced by the vicinity of mining shafts having direct contact with the surface.

In the next part, the report presents the pithead buildings, including a description of renovation works. The following items were taken into account: the state of preservation, damage to the pitheads of shafts, and repairs undertaken in order to liquidate damages resulting from the use of mining machinery.

In Wieliczka alone, in the first half of the 18th century, there were ten-day shafts, four of which had been built in the last two hundred years⁵⁴. At that time, the mines included: *Regis*⁵⁵, *Wodna Góra*⁵⁶, *Seraf*⁵⁷, *Bużenin*⁵⁸, *Loiss*⁵⁹, *Górsko*⁶⁰, *Danielowiec*⁶¹, *Boża Wola*⁶², *Leszno*⁶³, *Janina*⁶⁴. The Wieliczka Salt Mine was divided into *Stare Góry*, located in the northern part of the deposit, which included the shafts: *Regis*, *Wodna Góra*, *Bużenin*, *Boża Wola*, and *Loiss*. The central part was *Seraf* and *Danie-*

⁵³ *Commission of 1717.*, BUNL, manuscript 440/III, (mf. 10/7), c. 19.

⁵⁴ J. Rutkowski: *Economic history...*, p. 322.

⁵⁵ Dredged at the beginning of the second half of the 14th century, it exists to this day, operating as part of the tourist and sanatorium service of the Wieliczka Salt Mine. The above inventory lists the shafts in chronological order of dredging. Later in the text, their order is consistent with the characteristics presented in the source.

⁵⁶ Dredged around 1334, buried in 1868.

⁵⁷ Dredged around 1442, liquidated in 1877 (with time, it underwent self-destruction).

⁵⁸ Dredged in the years 1564–65, buried in 1824.

⁵⁹ Dredged in the years 1577–79, buried in 1948.

⁶⁰ Dredged (under the name *Nowy*) in the years 1620–22, buried in 1954.

⁶¹ Dredged in the years 1635–1642, it functions until today and is fully adapted to support tourist traffic.

⁶² Dredged from 1645, the modern shaft opening is protected with a concrete slab.

⁶³ Dredged around 1651, buried in 1882.

⁶⁴ Dredged 1681–85, buried in 1865.

Wodna Góra, Bużenin, Boża Wola i Loiss. Część centralną stanowiły *Serafi i Daniełowiec*. Do tzw. *Gór Zachodnich (Janińskich)* zaliczano *Leszno, Górsko i Janinę*⁶⁵.

Najważniejszymi pracami naprawczymi były następujące działania: wzmacnianie ścian i dachów budynków, wyrównywanie podłogi, po której przetaczano solne bałwany, montowanie nowych kieratów lub wymiana ich poszczególnych elementów (w tym wałów), a także remonty przeprowadzane w mieszkaniach pracowników zajmujących się nadzorem poszczególnych szybów. Dokładność *Opisu...* pozwala na zapoznanie się z funkcjami części poszczególnych obiektów, służących do przechowywania i przygotowania soli do dalszego transportu na powierzchnię oraz codziennej pracy górników zatrudnionych do obsługi całej naziemnej kopalnianej infrastruktury, rzemieślników pracujących na rzecz kopalni oraz innych osób pełniących funkcje pomocnicze.

Zarówno w *Opisie...*, jak i komisjach z tej epoki jako pierwszy wymieniany jest XIV-wieczny szyb *Regis*. Był jednym z najstarszych i najważniejszych szybów dziennych. Od początku XVIII w. do zakończenia II wojny światowej pełnił funkcję głównego szybu wydobywczego. Dlatego też starano się utrzymać go w dobrym stanie technicznym⁶⁶. Jego charakterystyka rozpoczyna się od opisu mieszkania hutmana⁶⁷ – wymieniono najistotniejsze prace naprawcze dokonane w ostatnim czasie. Pomieszczenie to wyłożono kaflami, wybudowano komin, wprawiono nowe okna i drzwi z dodatkowymi wzmocnieniami⁶⁸. Precyzyjnie opisano zabezpieczenia okien oraz drzwi, a także rodzaje zamków i zawiasów, na których poruszały się ich poszczególne elementy. W tekście wzmiankowane są także między innymi magazyny, sień oraz pomieszczenie, w którym delegowano górników do wyznaczonej pracy, a także piwnicę znajdującą się pod jedną z izb⁶⁹. Część klety szybowej przeznaczona była natomiast na przechowywanie soli ładowanej do beczek. Nieopodal istniało pomieszczenie, w którym na wadze szalkowej ważono liny kopalniane. Poza tym do podstawowego zakresu prac naprawczych zaliczono renowację pracujących maszyn, poprzez wymianę wałów przy kieracie, wstawianie słupów i żelaznych obręczy, w celu jego stabilizacji. Dodatkowo

łowiec. The so-called *Góry Zachodnie (Janińskie)* included *Leszno, Górsko, and Janina*⁶⁵.

The most important repair works were: strengthening the walls and roofs of buildings, leveling the floor on which salt loaves were rolled over, installing new horse-powered gear or replacing its individual elements (including shafts), as well as renovations carried out in the apartments of employees responsible for the supervision of individual shafts. The accuracy of the *Description...* allows to familiarize with the functions of parts of individual facilities used to store and prepare salt for further transport on the surface and the daily work of miners employed to service the entire ground mine infrastructure, craftsmen working for the mine and other people performing auxiliary functions.

Both in the *Description...*, as well as commissions from this era, the 14th-century shaft *Regis* is the first to be mentioned. It was one of the oldest and most important day shafts. From the beginning of the 18th century until the end of World War II, it served as the main output shaft. Therefore, efforts were made to keep it in good technical condition⁶⁶. Its characteristic begins with the description of the shaft supervisor's apartment⁶⁷ – the most important remedial works carried out recently are listed. The room was tiled, a chimney was built, new windows and doors were fitted with additional reinforcements⁶⁸. The security of windows and doors was described in detail, as well as the types of locks and hinges on which their individual elements moved. The text also mentions, inter alia, warehouses, a hall and a room in which miners were posted to work, as well as a basement under one of the rooms⁶⁹. Part of the pithead of the shaft was intended for the storage of salt loaded into barrels. There was a room nearby, where mine ropes were weighed on a shutter scale. In addition, the basic scope of repair work includes the renovation of working machines by replacing the shafts at horse-powered gear, inserting poles and iron hoops to stabilize it. In addition, the floor was leveled around horse-powered gear, on which the excavated material was then rolled. At the *Regis* shaft, the roof was

⁶⁵ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVII w.* (w:) *Dzieje Żup Krakowskich...*, s. 164.

⁶⁶ J. Charkot, W. Gawroński: *Dzieje szybu Regis w Wieliczce*, „SMDŻ”, t. XVIII, Wieliczka 2012, s. 7–8.

⁶⁷ Hutmani (kierownicy szybów) odpowiedzialni byli za ich obsługę; w XVII w. nastąpił podział na hutmanów szybów wydobywczych i szybów komunikacyjnych.

⁶⁸ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 5.

⁶⁹ Tamże, k. 11v.

⁶⁵ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–17th centuries* (in:) *The history of Cracow Saltworks*, p. 164.

⁶⁶ J. Charkot, W. Gawroński: *The history of the Regis Shaft in Wieliczka*, “SMHS”, v. XVIII, Wieliczka 2012, pp. 7–8.

⁶⁷ Shaft supervisors were responsible for their operation; in the 17th century, there was a division into steelworkers of mining shafts and communication shafts.

⁶⁸ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 5.

⁶⁹ Ibidem, c. 11v.

wyrównano podłogę wokół kieratu, po której następnie toczono wydobyty na powierzchnię urobek. Przy szybie *Regis*, zarówno w miejscu, gdzie przygotowywano sól do dalszego transportu, jak i bezpośrednio nad szybem, w znacznym stopniu wzmocniono dach. Poza bieżącymi naprawami zakładano także ciągi rynien odwadniających, zaopatrzonych w dodatkowe wzmocnienia. Miały one za zadanie uchronić system odprowadzający wodę przed uszkodzeniami powodowanymi przez furmanów poruszających się po nadszybiu. Nie zaniedbywano prac odwadniających na powierzchni, w pobliżu ujęcia szybu dziennego, tak aby nie niszczyły budynku, a co najważniejsze, aby woda nie przedostawała się rurą szybową do podziemnych wyrobisk, gdzie mogły wyrządzić trudno odwracalne szkody.

Problem odwadniania podziemnych pustek i metod radzenia sobie z ciągłymi dopływami daje się zauważyć przy większości omawianych w *Opisie*... wyrobisk. Najczęściej stosowanymi metodami służącymi do osuszania podziemnych komór i chodników, jak i terenu wokół głównych szybów wydobywczych, były następujące prace: ujmowanie pojawiających się wycieków oraz transport wód poprzez zamontowane do tego celu rurociągi, zbieranie solanki w wyeksploatowanych wyrobiskach czy odwadnianie zalanych komór dzięki kontrolowanemu odprowadzaniu wód. Przysparzały one wielu problemów także na powierzchni, bezpośrednio w strefie otworów szybowych głównych szybów wydobywczych. Głębiej studnie, wody zbierano do specjalnie wydrążonych w spągu podszybia zbiorników (rząpi), dokąd dopływała poprzez rury, rynny i kadzie⁷⁰. Wyjątkowo dużego wysiłku wymagała kontrola nad wyciekami w szybach transportowych, w tym także otworów nieczynnych i zasypanych. Przeciekała nimi woda mogła nie tylko łatwo doprowadzić do uszkodzenia samego szybu, ale także, wydostając się poza obudowę, mogła przyczyniać się do ługowania i destabilizacji wyrobisk górniczych. Z tego powodu bezpośrednio przy szybach drążono specjalne studnie, połączone z szybem chodnikiem upadowym nazywanym „stułą”, którym woda spływała bezpośrednio do przygotowanej studni. Wody, których nie zdołano ująć na powierzchni, gromadzono na podszybiach w zbiornikach (rząpiach), a następnie wyciągano za pomocą wykorzystywanych ówczesnie metod⁷¹. W *Opisie*... można odnaleźć wzmiankę o zaniedbanej studni

⁷⁰ S. Brończyk: *Sposoby odwadniania stosowane w kopalni wielickiej*, „SMDŻ”, Wieliczka t. VII, Wieliczka 1978, s. 93.

⁷¹ Tamże, s. 95–97.

significantly strengthened both where the salt was prepared for further transport and directly above the shaft. In addition to the ongoing repairs, lines of drainage gutters with additional reinforcements were also installed. These drainage gutters were to protect the water drainage system against damage caused by carters moving around the shaft. Drainage works on the surface, near the mouth of the day shaft, were not neglected as well, so that they would not damage the building, and most importantly, that no water would pass through the shaft to the underground workings, where it could cause difficult to repair damage.

The problem of drainage of underground voids and methods of dealing with continuous tributaries can be noticed in most of the workings discussed in the *Description*... The most commonly used methods for drying underground chambers and galleries, and the area around the main mining shafts, were: capturing emerging leaks and transporting water through pipelines installed for this purpose, collecting brine in exhausted workings or draining flooded chambers thanks to controlled drainage of water. They caused many problems also on the surface, directly within the shaft openings of the main production shafts. Wells were dredged, water was collected in specially hollowed-out reservoirs (sump) in the shaft bottom, where it flowed through pipes, gutters, and vats⁷⁰. Exceptionally great effort was required to manage leaks in transport shafts, including inactive and buried holes. Leaking water could not only easily damage the shaft itself, but also, by escaping outside the casing, it could contribute to leaching and destabilization of the mine workings. For this reason, special wells were drilled right next to the shafts, and connected to the shaft by a sloping walkway called a drainage well (so called “stuła”), through which the water flowed directly into the prepared well. The water that could not be captured on the surface was collected in reservoirs (sumps), and extracted using the methods in place at that time⁷¹. The *Description*... mentions a neglected well located under the shaft. Information about its existence is also confirmed by the royal commission from 1714.⁷²

⁷⁰ S. Brończyk: *Dewatering methods used in the Wieliczka Mine*, “SMHS”, Wieliczka v. VII, Wieliczka 1978, pp. 93.

⁷¹ Ibidem, pp. 95–97.

⁷² *Commission of 1714*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 435: *A well under the pithead of the shaft for drainage purposes, from which water is to be drawn with hauling gear, inside it draining wells, functioning at the time, but nevertheless often requiring repairs, approximately (...) ten pairs of “cembra” must be treated, since the previous ones have been spoiled.*

usytuowanej pod kletą szybową. Informację o jej istnieniu potwierdza także komisja królewska z 1714 r.⁷²

Podobne prace naprawcze wykonywano przy szybie *Loiss*. W celu wzmocnienia konstrukcji budynku wstawiono nowe podpory, tym bardziej że budynek ten został wcześniej uszkodzony na skutek pożaru. W izbie należącej do pełniącego tam obowiązki hutmana podłogę wydylowano, czyli wyłożono grubymi deskami. Dla lepszego przetaczania bałwanów solnych i beczek ustawiono nowe mosty⁷³. Szeroko zakrojone prace remontowe prowadzone były także przy szybie *Bużenin*. Zakres działań obejmował m.in. remont dachu od zachodniej strony budynku, wzmocnienie ścian podporami i listwami, wykonanie rynien odprowadzających, usprawnienia przy wyciąganiu solanki na powierzchnię, a także wzmocnienie wieńca szybowego⁷⁴.

Niewiele informacji podano na temat prac naprawczych prowadzonych przy szybie *Boża Wola*. Najważniejszym ich elementem była wymiana niektórych elementów kieratu oraz wzmocnienie całej konstrukcji maszyny wydobywczej. W przypadku tego wyrobiska wzmocniono także budynek klety od strony wschodniej⁷⁵. Nieco więcej uwagi poświęcono kolejnemu, piętnastowiecznemu szybowi *Seraf*. W jego przypadku do najważniejszych prac naprawczych należało odnowienie kieratu, przy którym zamontowano nowy bęben wraz z dodatkowymi podporami stabilizującymi całą maszynę, a podłogę wokół maszyny wyłożono drewnianymi deskami. Drzwi wzmocniono dzięki założeniu nowego zamka, żelaznych obręczy, rygla i haka⁷⁶.

Opis dobrze udokumentowanych prac odwadniających pojawił się przy okazji charakterystyki szybu *Górsko*, gdzie wspomina się m.in. o rynnach odwadniających oraz o podłodze przy szybie dodatkowo wzmocnionej drewnianymi belkami⁷⁷. Podobne prace wykonano przy szybie *Danielowiec* (*Daniłowicz*), gdzie wydylowana została podłoga klety, co ułatwić miało przetaczanie brył solnych, określanych w tekście jako *twarda sól*. Wzmocniono konstrukcję kieratu wraz z pozostałymi

⁷² Komisja z 1714 r., BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 435: *Studnia pod kletą dla osuszenia pomienionego szybu, z której korbami ciągnąc wodę potrzeba, w niej stula y. teraz wyprawiona, jednak dla słodkiej wody częstey potrzebuje reparacji, jakoż (...) dziesięć par Cembry wprawić trzeba, bo przeszłe poberzśniały.*

⁷³ Opis..., 1978/Zb. Spec., k. 12 v–13 v.

⁷⁴ Tamże, k. 13 v.

⁷⁵ Tamże, k. 13 v–14.

⁷⁶ Tamże, k. 14–14 v.

⁷⁷ Tamże, k. 14 v.

Similar repair work was carried out at the *Loiss* shaft. In order to strengthen the structure of the building, new supports were added, the more so as the building had been damaged by a fire. In the room belonging to the shaft supervisor acting there, the floor was tiled, i.e., lined with thick boards. New bridges were set up for better rolling of salt loaves and barrels⁷³. Extensive renovation works were also carried out at the *Bużenin* shaft. The scope of activities included, among others renovation of the roof on the west side of the building, reinforcement of the walls with supports and battens, execution of drainage gutters, improvement of the extraction of brine to the surface, as well as reinforcement of the shaft rim⁷⁴.

Little information was provided on the repair work carried out at the *Boża Wola* shaft. The most important element of these repair works was exchange of certain elements of horse-powered gear and strengthening the entire structure of the mining machine. In the case of this excavation, the pithead building was also strengthened on the eastern side⁷⁵. A little more attention was paid to another shaft – the 15th-century *Seraf*. In this case, the most important repair work was the renovation of horse-powered gear, where a new drum was installed with additional supports stabilizing the entire machine, and the floor around the machine was lined with wooden boards. The door was reinforced with a new lock, iron rims, a bolt, and a hook⁷⁶.

The description of the well-documented drainage works appeared along with the characteristics of the *Górsko* shaft, which mentions, inter alia, drainage gutters and the floor next to the shaft, additionally reinforced with wooden beams⁷⁷. Similar works were carried out at the *Danielowiec* (*Daniłowicz*) shaft, where the floor of the pithead of the shaft was broken out, which was to facilitate the rolling of salt loaves, referred to in the text as *hard salt*. The horse-powered gear structure was strengthened along with other parts stabilizing the entire machine. At that time, the attention of controllers was focused, among others, on damage caused by the resulting sinkhole in the *Janowice* chamber, which consequently led to damage to the building surface – it was therefore necessary to improve the drainage system in order to stop the progressive destruction⁷⁸. On the other hand, at the *Janina* shaft,

⁷³ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 12 v–13 v.

⁷⁴ Ibidem, c. 13 v.

⁷⁵ Ibidem, c. 13 v–14.

⁷⁶ Ibidem, c. 14–14 v.

⁷⁷ Ibidem, c. 14 v.

⁷⁸ Ibidem, c. 14 v–15., P. Wiegand: *Saltworks in Wieliczka and Bochnia...*, pp. 196, 201.

częściami stabilizującymi całą maszynę. W tamtym czasie uwaga kontrolujących skupiała się m.in. na uszkodzeniach wyrządzonych przez powstałe zapadlisko w komorze *Janowice*, co w konsekwencji doprowadziło do uszkodzenia budynku na powierzchni – konieczne okazało się zatem ulepszenie systemu odwadniającego, aby zatrzymać postępujące szkody⁷⁸. Natomiast przy szybie *Janina*, najpóźniej wydrążonym, gdzie od fundamentu postawiono budynek przeznaczony do magazynowania soli, na nowo wyłożono podłogę drewnem i zainstalowano nowy kierat. Od zachodniej i wschodniej strony klety wydrążono specjalne rowy odprowadzające wodę, które dodatkowo zabezpieczono drewnianą obudową⁷⁹. Jedynym szybem, przy którym nie wykazano w zasadzie żadnych, istotnych prac remontowych, było *Leszno*⁸⁰. Dokładniejsze dane na temat stanu jego zachowania przedstawiają komisje królewskie. *Komisja z 1717 r.*, podobnie jak w przypadku pozostałych nadszybi, opisuje mieszkanie hutmana wraz z jego wyposażeniem oraz wspomina o remoncie dachu i złym stanie części budynku⁸¹. Natomiast opis ostatniego szybu *Wodna Góra* zaopatrzony został w krótką wzmiankę o naprawie dachu i wydylowaniu podłogi⁸².

Następna, obszerna część sprawozdania poświęcona jest działaniom zabezpieczającym, realizowanym w podziemnych wyrobiskach. Stanowi doskonały materiał do poznania rozwoju przestrzennego kopalni i ówczesnego nazewnictwa istniejących i eksploatowanych w tamtym czasie komór oraz chodników. Choć nie wszystkie szyby przedstawione zostały z taką samą dokładnością, również przy tych krócej opisanych, można odnaleźć interesujące informacje na temat ich ówczesnego stanu zachowania i przeznaczenia.

Jednym z najważniejszych szybów dziennych, przede wszystkim ze względu na swoją funkcję, był szyb *Regis*. To właśnie nim *Ludzie do Robót dolnych zjeżdżają (...)*, co odnotowano w jednej z zachowanych komisji królewskich⁸³. Do znacznej poprawy stanu rury szybowej przyczyniła się praca zatrudnionych tam cieśli⁸⁴. Było to konieczne ze względu na pogarszający się stan drewnianej obudowy, ponieważ *Cembry Twardy y Beczkowey soli tak dalece powycierane, że w niektórych dziury ta-*

⁷⁸ Tamże, k. 14 v–15; P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i w Bochni...*, s. 196, 201.

⁷⁹ Tamże, k. 15–15 v.

⁸⁰ Tamże, k. 15 v.

⁸¹ *Komisja z 1717 r.*, BUNL, rkps 440/III (mf. 10/7), k. 31 v.

⁸² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 15 v.

⁸³ *Komisja z 1714 r.*, BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 435.

⁸⁴ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 19.

which was the last one to be hollowed out, where a building intended for storing salt had been erected from the foundation, the floor was re-lined with wood and new horse-powered gear was installed. On the west and east sides of the pithead there are special drainage ditches, which are additionally secured with a wooden housing⁷⁹. The only shaft at which virtually no significant renovation works were shown was *Leszno*.⁸⁰ The royal commissions present more detailed data on the state of its preservation. The *Commission of 1717*, as in the case of other pitheads, describes the shaft supervisor's (so called ‘hutman’) apartment and its equipment and mentions the renovation of the roof and the poor condition of a part of the building⁸¹. On the other hand, the description of the last shaft, *Wodna Góra* was provided with a brief mention of roof repairs and floor tiling⁸².

A subsequent, extensive part of the report is devoted to security measures implemented in underground workings. It serves as an excellent material for getting to know the spatial development of the mine and the then nomenclature of the existing and exploited chambers and galleries. Although not all shafts are presented with the same accuracy, also those described in less detail contain interesting information about their state of preservation and purpose at that time.

One of the most important day shafts, mainly due to its function, was *Regis*. It is this shaft in which *People are coming to Underground Works (...)*, which was noted in one of the surviving royal commissions⁸³. The work of carpenters employed there contributed to a significant improvement in the condition of the shaft pipe⁸⁴. It was necessary due to the deteriorating state of the wooden housing, because *The cembra of hard and barrel salt were so worn, that some of them had holes which let in mud*⁸⁵. The mining carpenters appearing in the sources were an exceptionally important and specialized professional group. They prepared wood which was used to make various types of timbering. With time, there was a division into underground carpenters and those working on the surface. Descriptions mention within the *Regis* shaft, the gallery, pit head and chamber defined by the name *Nadachów*, as well as the *Cygler* chamber. Due to availability reasons, the most frequently used material

⁷⁹ Ibidem, c. 15–15 v.

⁸⁰ Ibidem, c. 15 v.

⁸¹ *Commission of 1717.*, BUNL, manuscript 440/III, (mf. 10/7), c. 31 v.

⁸² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 15 v.

⁸³ *Commission of 1714.*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 435.

⁸⁴ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 19.

⁸⁵ *Commission of 1714.*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 435.

kie są, że się przez nie zydzi i błoto dobywa⁸⁵. Pojawiający się w źródłach cieśle górniczy byli wyjątkowo ważną wyspecjalizowaną grupą zawodową. Przygotowywali drewno, z którego następnie wykonywano różnego typu obudowy. Z czasem nastąpił podział na cieśle dołowych oraz pracujących na powierzchni. W rejonie szybu *Regis* opisano między innymi grupę wyrobisk określaną nazwą *Nadachów* (chodnik, szybik i komora), a także komorę *Cygler*. Ze względu na dostępność, najczęściej wykorzystywanym materiałem, służącym do zabezpieczania pustek wydobywczych, było drewno, które w specyficznych warunkach kopalni soli w naturalny sposób ulegało procesowi konserwacji. Już od XIV w. zaczęto wznosić drewniane konstrukcje, nazywane kasztami. Ze względu na objętość wyrobiska miały one niekiedy bardzo duże wymiary, a ich budowa pochłaniała setki bali drzew. Od XV w. częściowo zastępowano je filarami soli kamiennej, pozostawianymi celowo dla wzmocnienia stabilności wyrobisk. Zastosowanie właściwej metody zabezpieczającej pozwalało nie tylko uchronić zagrożone miejsca przed zawaleniem, ale i zabezpieczyć miasto, zapobiegając powstaniu zapadliska na powierzchni⁸⁶. Już przy charakterystyce pierwszego szybu można odnaleźć wymienione górnicze metody zabezpieczania. Według *Opisu...* chodnik *Nadachów* wzmocniony został drewnianą obudową, w tym rejonie wybudowano także mały kaszt⁸⁷. Do podparcia podziemnych chodników wykorzystywano zazwyczaj drewniane stojaki, belki podtrzymujące stropy i ociosy, które pojawiają się w większości wymienianych dróg komunikacyjnych. W komorze *Nadachów* pojawiła się natomiast wzmianka o pozostawionym filarze solnym⁸⁸. Drewniana obudowa chodników, kaszty, filary solne, a także pozostawiona wokół komory solna łuska – stanowiły do końca XVI w. stosunkowo dobrą ochronę przed zagrożeniami, jednak już od końca tego wieku coraz częstszym problemem były zawały dużych komór, powstające w konsekwencji zapadliska oraz znaczny wzrost zagrożenia wodnego⁸⁹.

Poza pracami zabezpieczającymi, znaczącą część źródła poświęcono na wyliczenie działań służących poprawie komunikacji, zarówno w zakresie transportu poziomego, jak i pionowego. Wysiłki pracujących pod ziemią górników koncen-

for securing the mining voids was wood, which naturally underwent the conservation process under the specific conditions of the salt mine. As early as in the 14th century, wooden structures, called box cribs, began to be erected. Due to the volume of the excavation, they were sometimes very large and their construction required hundreds of tree logs. From the 15th century, they were partially replaced with rock salt pillars, left on purpose to strengthen the stability of the workings. The use of an appropriate securing method allowed not only to protect the endangered places from collapse, but also to protect the city, preventing the formation of a sinkhole on the surface⁸⁶. Already in the characteristics of the first shaft, the mentioned mining methods of protection can be found. According to the *Description...* the *Nadachów* gallery was reinforced with wooden timbering, and a small box crib was also built in this area⁸⁷. Wooden stands, beams supporting ceilings and side walls, which appear in most of the listed communication routes, were usually used to support underground galleries. In the *Nadachów* chamber, there was mention of a maintained salt pillar⁸⁸. The wooden timbering of galleries, box cribs, salt pillars, as well as the salt scales left around the chamber constituted relatively good protection against threats until the end of the 16th century; however, from the end of this century, collapses of large chambers, resulting sinkholes and a significant increase in water hazard were becoming a more and more common issue⁸⁹.

Apart from securing works, a significant part of the source was devoted to the enumeration of actions aimed at bettering communication, both in the field of horizontal and vertical transport. The efforts of underground miners focused on the activities related to the breaking out new communication galleries as well as extension and adaptation of the existing ones. In order to efficiently roll lumps of rock salt and barrels filled with salt output, as well as to enable the passage for horses, it was necessary to level the floor, eliminate excessive slopes, trim the sidewalls, make punctures and capture waters contributing to excessive humidity⁹⁰. It should be emphasized that it was the beginning of the 18th century which brought about the design of the first comprehensive plan of the communication network

⁸⁵ Komisja z 1714 r., BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 435.

⁸⁶ J. Charkot: *Problematyka zabezpieczenia i konserwacji zabytkowych wyrobisk kopalni wielickiej*, „SMDŻ”, t. XXIII, Wieliczka 2003, s. 11.

⁸⁷ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 19 v.

⁸⁸ Tamże, k. 20 v.

⁸⁹ J. Charkot: *Problematyka zabezpieczenia i konserwacji...*, s. 11.

⁸⁶ J. Charkot: *Securing and preserving the historic workings of the Wieliczka Mine*, „SMHS”, v. XXIII, Wieliczka 2003, pp. 11.

⁸⁷ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 19 v.

⁸⁸ Ibidem, c. 20 v.

⁸⁹ J. Charkot: *Protection and maintenance issues...*, p. 11.

⁹⁰ P. Kurowski: *Horizontal transport in the Wieliczka Salt Mine*, „SMHS”, v. XVII, Wieliczka 1992, pp. 67.

trowały się na działaniach związanych z wybijaniem nowych chodników komunikacyjnych oraz poszerzaniem i dostosowywaniem już istniejących. W celu sprawnego przetaczania brył soli kamiennej i beczek wypełnionych drobnym urobkiem, a także umożliwienia przejścia dla koni, konieczne było wyrównywanie spągu, eliminacja zbyt dużych pochyłości, okuwanie ociosów, wykonywanie przebitok oraz ujmowanie wód przyczyniających się do powstania nadmiernej wilgotności⁹⁰. Należy podkreślić, że to właśnie początek XVIII w. przyniósł projekty wytyczenia pierwszego kompleksowego planu sieci komunikacyjnej podziemnych wyrobisk, co związane było z działalnością J. G. Borlacha oraz J. G. Gebharda⁹¹. Poszerzanie, a przede wszystkim skrócenie dróg transportowych, miało kluczowe znaczenie dla usprawnienia podziemnej komunikacji i zwiększenia wydajności pracy⁹². Pierwsza wzmianka o tego rodzaju działaniach pojawia się przy szybiku *Nadachów*, gdzie dla bezpiecznego przechodzenia górników i wygodniejszego przetaczania soli wyrównano chodnik oraz wyłożono go drewnianymi deskami⁹³.

Zmiany dokonały się także w transporcie pionowym, za pomocą którego sól ostatecznie trafiała na powierzchnię. Od XV w. do wyciągania urobku wykorzystywano urządzenia wydobywcze z wałem poziomym i kołem trybowym, nazywane kieratami polskimi. W XVIII w. zaczęto stopniowo wprowadzać nowy typ tego rodzaju maszyny, z wałem pionowym, nazwany kieratem saskim – od epoki, w której znalazł szerokie zastosowanie⁹⁴. W wielu miejscach w *Opisie...* odnaleźć można informacje o naprawach pracującego w danym miejscu kieratu. Poza cieślami, kolejną intensywnie pracującą grupą górników byli burtowi. Ich najważniejszym zadaniem było wyrównywanie szlaków komunikacyjnych⁹⁵. Ciekawą informacją jest wzmianka o zatrudnieniu czterech piecowych, zatrudnionych na dwóch szachtach, pracujących w dzień i noc⁹⁶. Głównym ich zajęciem było poszukiwanie nowych ścian solnych nadających się do eksploatacji oraz drażnienie

of underground workings, which was related to the activities of J. G. Borlach and J. G. Gebhard⁹¹. The widening and, above all, the shortening of transport routes was of key importance for improving underground communication and enhancing work efficiency⁹². The first mention of this type of activity appears at the *Nadachów* pit hole, where, for the safe passage of miners and more convenient shifting of salt, the gallery was leveled and lined with wooden planks⁹³.

Changes were also made to vertical transport, by way of which the salt eventually reaches the surface. From the 15th century, mining equipment with a horizontal shaft and a cog wheel, called horse-powered hoisting machinery, so-called Polish type, was used to extract the output. In the 18th century, a new type of such a machine, with a vertical shaft called horse-powered hoisting machinery, so-called Saxon type, was gradually introduced – from the era in which it found a broad application⁹⁴. Many fragments in the *Description...* contain information about repairs of horse-powered hoisting machinery in particular areas. Apart from carpenters, another intensively working group were so-called “burtowi”. Their most important task was to level the communication routes⁹⁵. An interesting piece of information is the mention of employment of fourteen five-person workers (prospectors), working day and night in two shifts⁹⁶. Their main occupation was to search for new salt walls suitable for exploitation and to drill exploration galleries, which were called ‘piece’, and were used to move to further parts of the recognized deposit⁹⁷.

Most of the workings face the problem of humid air entering the mine and the necessity to drain underground workings. This issue was especially highlighted in the *Description...* when describing *Wodna Góra*, in which the water leaking through the shaft opening caused significant damage and thus forced thorough repair work⁹⁸. There is also information about drainage gutters running near the *Budziaki* chamber, which led mine water directly under the shaft. Commonly used drainage

⁹⁰ P. Kurowski: *Transport poziomy w kopalni wielickiej*, „SMDŻ”, t. XVII, Wieliczka 1992, s. 67.

⁹¹ Tamże, s. 80.

⁹² M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Kartografia górnicza w czasach saskich*, „SMDŻ”, t. XIX, Wieliczka 1996, s. 185.

⁹³ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 20.

⁹⁴ Po raz pierwszy kierat typu saskiego zamontowano nad szybem *Regis* w 1742 r. Do początku XIX w. stosowany był nad szybikami.

⁹⁵ Tamże, k. 19 v; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w.*, s. 149.

⁹⁶ Tamże, k. 20–21.

⁹¹ Ibidem, p. 80.

⁹² M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Mining cartography in the Saxon times*, “SMHS”, v. XIX, Wieliczka 1996, pp. 185.

⁹³ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 20.

⁹⁴ The horse-powered hoisting machinery, so-called Saxon type was first installed over the *Regis* shaft in 1742. Until the beginning of the 19th century, it was used over pit holes.

⁹⁵ Ibidem, c. 19 v; A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries*, p. 149.

⁹⁶ Ibidem, c. 20–21.

⁹⁷ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries*, p. 143.

⁹⁸ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 20 v.

chodników poszukiwawczych. Nazywano je piecami i wykorzystywano do przechodzenia w dalsze części rozpoznawanego złoża⁹⁷.

Przy większości wyrobisk pojawia się problem związany z przedostawaniem się do kopalni wilgotnego powietrza oraz koniecznością odwadniania podziemnych wyrobisk. Na to zagadnienie *Opis...* szczególnie zwrócił uwagę charakteryzując *Wodną Górę*, w którym ciekąca otworem szybowym woda wyrzadziła znaczne szkody i tym samym wymusiła przeprowadzenie gruntownych prac naprawczych⁹⁸. Można także natrafić na informację o rynnach odwadniających, biegnących w pobliżu komory *Budziaki*, które doprowadzały wody kopalniane bezpośrednio pod szyb. Wymieniono powszechnie wykorzystywane sprzęty służące odwadnianiu, w tym nieokreślony bliżej rodzaj pompy, proste urządzenie korbowe i kubły służące do przelewania solanki⁹⁹. Podobne rodzaje sprzętu odwadniającego opisane zostały także przy szybiku *Śmierdząca*¹⁰⁰. Do przenoszenia wód kopalnianych służyły m.in. drewniane cebry i kubły, a w spagu wycinano specjalne rowki. Najważniejszą rolę w procesie odwadniania pełniły ciągi drewnianych rynien, rur i kadzi, dzięki którym wody kopalniane doprowadzano ostatecznie pod główny szyb wydobywczy¹⁰¹. Z komory *Kluskow* wody kopalniane za pomocą kieratu transportowano w wyższy rejon kopalni, w okolice wyrobiska *Gaydarka*¹⁰². W XVIII w. po raz pierwszy pojawiły się całościowe plany odwadniania kopalni, a wydobywanie wódkę skoncentrowano na szybie *Wodna Góra*.

Poza problemem odwadniania przy charakterystyce *Wodnej Góry* odnaleźć można wiele innych informacji, dających pełniejszy obraz prac górniczych podejmowanych w podziemnych wyrobiskach zlokalizowanych w sąsiedztwie tego szybu. W tym rejonie poszerzono jedną z ważniejszych dróg komunikacyjnych, która stała się zbyt wąska dla pracujących pod ziemią koni¹⁰³. Nieopodal komory *Boczaniec* chodnik poszerzano nie tylko z powodu utrudnień w konnym transporcie soli, ale także ze względu na konieczność zainstalowania ciągu rynien odwadniających¹⁰⁴. Dość często wymienia się zjawisko obwalań ścian solnych,

⁹⁷ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w.*, s. 143.

⁹⁸ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 20 v.

⁹⁹ Tamże, k. 23.

¹⁰⁰ Tamże, k. 24 v.

¹⁰¹ S. Brończyk: *Sposoby odwadniania...*, s. 100.

¹⁰² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 21.

¹⁰³ Tamże, k. 20.

¹⁰⁴ Tamże, k. 23.

equipment is listed, including an unspecified type of pump, a simple hauling device and wooden brine buckets⁹⁹. Similar types of drainage equipment are also described at the *Śmierdząca*¹⁰⁰ pit hole. Mine water was transported by, e.g., wooden barrels and buckets, and special grooves were cut in the floor. The most important role in the dewatering process was played by sequences of wooden gutters, pipes and ladles, which helped the mine water to finally be led under the main mining shaft¹⁰¹. From the *Kluskow* chamber, the mine water was transported by horse-powered gear to the higher part of the mine, near the *Gaydarka*¹⁰² excavation. In the 18th century, comprehensive mine drainage plans appeared for the first time, and the extraction of water was concentrated on the *Wodna Góra* shaft.

In addition to the drainage problem, the characteristics of *Wodna Góra* provide plenty of other information, giving a more complete picture of the mining work undertaken in the underground workings located in the vicinity of this shaft. In this area, one of the most important communication routes was widened, as it had become too narrow for horses working underground¹⁰³. Near *Boczaniec* chamber, the gallery was widened not only due to difficulties in horse transport of salt, but also due to the need to install a sequence of drainage gutters¹⁰⁴. The phenomenon of the fall of salt walls is mentioned quite often; it posed a direct threat to miners and could result in the collapse of the excavation. In the *Wodna Góra* region, great importance was attached to securing the endangered chambers by building box cribs mentioned in the *Cygler*, *Kloski*, *Przykos*, *Mistrzejowice*, and *Reyna* workings. It was accurately noted that the miners were in real danger in the *Kloski* chamber. It can be assumed that this chamber was already in such a bad condition that there was a concern whether it would even be possible to prevent its final degradation¹⁰⁵. Other works involved leveling the bottom, which was necessary for the smooth rolling of salt loaves and barrels filled with fine salt. The *Description...* highlights that despite the remarks of the royal commissioners, the recommended repairs were still not made, as a result of which the rollers transporting the salt output had considerable difficulties with rolling. The gallery was then secured with wooden

⁹⁹ Ibidem, c. 23.

¹⁰⁰ Ibidem, c. 24 v.

¹⁰¹ S. Brończyk: *Ways of drainage...*, p. 100.

¹⁰² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 21.

¹⁰³ Ibidem, c. 20.

¹⁰⁴ Ibidem, c. 23.

¹⁰⁵ Ibidem, c. 21 v.

co stwarzało bezpośrednie zagrożenie dla górników oraz mogło skutkować zawaleniem wyrobiska. W rejonie *Wodnej Góry* dużą wagę przywiązywano do zabezpieczania zagrożonych komór, budując kaszty, o których wspomniano przy wyrobiskach *Cygler*, *Kłoski*, *Przykos*, *Mistrzejowice*, i *Reyna*. Odnotowano dokładnie, że w komorze *Kłoski* górnikom groziło realne niebezpieczeństwo. Przypuszczać można, że komora ta była już w tak złym stanie, że istniała obawa o to, czy uda się zapobiec jej ostatecznej degradacji¹⁰⁵. Innymi pracami było wyrównywanie spągu, co było konieczne dla sprawnego przetaczania bałwanów solnych i beczek wypełnionych solą drobną. W *Opisie...* zaznaczono, że mimo uwag królewskich komisarzy – w dalszym ciągu nie dokonano zalecanych napraw, wskutek czego walące zajmujący się transportem urobku mieli znaczne trudności z jego przetaczaniem. Chodnik ten zabezpieczono wówczas drewnianymi stojakami¹⁰⁶. Dla wyrównania podłoża i wygodniejszego toczenia brył solnych kładziono specjalne mosty. Wzmiankę o tym odnaleźć można przy opisie wyrobiska *Niedziałek*¹⁰⁷. Podobnie jak i na powierzchni, pod ziemią starano się wyrównywać spąg wokół kieratów, co ułatwiało poruszanie się koni oraz pracę trybarzy – wskazuje na to między innymi zawarta w sprawozdaniu wzmianka dotycząca prac wykonanych w komorze *Przykos*, na pierwszym poziomie kopalni. W tym wyrobisku, poza wyłożeniem podłogi drewnem, zamontowano nowy kierat, dodatkowo wzmacniając to miejsce drewnianą obudową, przy zastosowaniu drewnianych stojaków¹⁰⁸. Warto jeszcze wymienić działania na rzecz poprawy wentylacji w rejonie szybu *Wodna Góra*. W chodniku biegnącym w kierunku komory *Boczaniec* wprowadzono *wrota z żelaznymi okuciami i drewnianą klamką*¹⁰⁹. Ze względu na dużą wilgotność, a także postępujący obwał ściany solnej stajnie końskie, pierwotnie położone w rejonie komory *Niedziałek*, przeniesiono pod szyb *Boża Wola*. Tam wybrane miejsca przystosowano do nowej funkcji, poprzez wyrównanie i zabezpieczenie solnych ociosów oraz wyłożenie podłogi drewnianymi deskami¹¹⁰. Podziemne stajnie starano się lokalizować w miejscach bezpiecznych, zwłaszcza ze względu na ryzyko wybuchu pożaru, związanego z koniecznością przechowywania siana dla koni¹¹¹.

¹⁰⁵ Tamże, k. 21 v.

¹⁰⁶ Tamże, k. 22.

¹⁰⁷ Tamże, k. 24.

¹⁰⁸ Tamże, k. 23 v.

¹⁰⁹ Tamże, k. 22 v.

¹¹⁰ Tamże, k. 24, k. 29.

¹¹¹ J. Charkot: *Konie w służbie salinarnej*, „SMDŻ”, t. XXIX, Wieliczka 2014, s. 86–87.

stands¹⁰⁶. Special bridges were placed to level the ground and to make rolling salt lumps more comfortable. A note about it can be found in the description of the *Niedziałek*¹⁰⁷ excavation. Just like on the surface, underground efforts were made to level the floor around horse-powered hoisting machinery, which facilitated the movement of horses and the work of the herdsmen – this is indicated by the note in the report concerning the work carried out in the *Przykos* chamber, on the first level of the mine. This excavation, in addition being lined with wood on the floor, was fit with new horse-powered hoisting machinery, and additionally strengthened with a wooden timbering by means of wooden stands¹⁰⁸. It is also worth mentioning the measures undertaken to improve ventilation within the *Wodna Góra* shaft. The gallery towards the *Boczaniec* chamber was fit with *a door with iron fittings and a wooden handle*¹⁰⁹. Due to the high humidity and the progressive embankment of the salt wall, the horse stables, originally located in the area of the *Niedziałek* chamber, were transferred to the *Boża Wola* shaft. There, selected places were adapted to the new function by leveling and securing the salt walls and lining the floor with wooden boards¹¹⁰. Attempts were made to locate the underground stables in safe locations, especially in the wake of the risk of fire, related to the need to store hay for horses¹¹¹.

The problem of too high humidity also appeared at the *Loiss*¹¹² shaft. It was necessary to improve the air flow in the mine, which was natural at that time due to the inability to mechanically push air masses to designated areas underground. Along with the spatial development of the mine, the inflow of fresh air to the excavated workings was very difficult. The small amount of oxygen made impossible the use of mining lamps, and thus the exploitation of salt. Although the beginning of the 18th century brought attempts to use the first “fans”, at that time miners tried to some extent to regulate the air flow in underground workings by making punctures in shafts and galleries, as well as putting in *gates*¹¹³. It was also important in terms of fire safety. To prevent the inflow of large masses of humid air – new ventilation dams were placed at the *Loiss* shaft to counteract the destruction of

¹⁰⁶ Ibidem, c. 22.

¹⁰⁷ Ibidem, c. 24.

¹⁰⁸ Ibidem, c. 23 v.

¹⁰⁹ Ibidem, c. 22 v.

¹¹⁰ Ibidem, c. 24, ca. 29.

¹¹¹ J. Charkot: *Horses in saline service*, “SMHS”, v. XXIX, Wieliczka 2014, pp. 86–87.

¹¹² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 25.

¹¹³ A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries*, p. 125.

Problem zbyt dużej wilgotności ujawnił się także przy szybie *Loiss*¹¹². Konieczna była poprawa przepływu powietrza w kopalni, który w tym czasie przebiegał w sposób naturalny, ze względu na brak możliwości mechanicznego tłoczenia mas powietrza w wyznaczone miejsca pod ziemią. Wraz z rozwojem przestrzennym kopalni dopływ świeżego powietrza do eksploatowanych wyrobisk był mocno utrudniony. Mała ilość tlenu uniemożliwiała stosowanie lamp górniczych i tym samym eksploatację soli. Choć początek XVIII w. przyniósł próby zastosowania pierwszych „wentylatorów”, to w tamtym czasie górnicy do pewnego stopnia starali się regulować przepływ powietrza w podziemnych wyrobiskach poprzez wykonywanie przebitki w szybikach i chodnikach, a także ustawiania w wybranych miejscach *wrot* i tam¹¹³. Miało to istotne znaczenie także ze względu na bezpieczeństwo przeciwpożarowe. Aby zapobiec napływowi dużych mas wilgotnego powietrza – w rejonie szybu *Loiss* ustawiono nowe tamy wentylacyjne, aby przeciwdziałać destrukcji samego szybu i znajdujących się w jego pobliżu wyrobisk. W tym rejonie prowadzono wówczas także poszukiwania nowego złoża solnego, gdzie w tym celu drążono szybik *Batoń*¹¹⁴.

Szyb *Bużenin* został, podobnie jak *Regis*, scharakteryzowany bardzo dokładnie, wraz ze spisem poszczególnych rodzajów prac górniczych. Podobnie jak w przypadku poprzednich wyrobisk, wiele miejsca poświęcono na opis prac poprawiających podziemną komunikację, np. poprzez wybitie przez burtowych nowego chodnika dla górników i *oficjalistów*. W wielu miejscach spąg wykładano drewnem i kładziono mosty, co ułatwiało transport solnego urobku¹¹⁵. Ciekawym przypadkiem tego rodzaju działań jest komora *Woynicz*¹¹⁶. Pracująca w tym rejonie kopalni grupa burtowych wyrównywała ściany solne w wybranych wyrobiskach oraz wykonywała stopnie¹¹⁷, po których górnicy mogli się wygodniej przemieszczać, transportując drobną sól jedynie za pomocą własnych rąk. Do odkuwania resztek soli wyznaczona była z kolei inna kategoria górników – nazywano ich kruszakami. Zostali przydzieleni do pracy w komorze *Tarnów*, po zakończeniu prac wydobywczych wykonywanych przez kopaczy¹¹⁸. Natomiast w komorze *Jakubowice*, poza

the shaft itself and the workings in its vicinity. At that time, the search for a new salt deposit was also carried out in this area, and the *Batoń*¹¹⁴ pit hole was dug specifically for this purpose.

The *Bużenin* shaft was, similarly to the *Regis* shaft, characterized very precisely, along with a list of individual types of mining works. As in the case of previous workings, plenty of space was devoted to the description of works improving underground communication, e.g., by breaking out a new gallery for miners and *administrative officials*. In many places, the bottom was lined with wood and fit with bridges, which facilitated the transport of salt output¹¹⁵. An interesting case of such activities is the *Woynicz*¹¹⁶ chamber. A ‘burtowi’ group working in this area of the mine leveled salt walls in selected excavations and forged steps¹¹⁷ on which miners could move more comfortably, transporting fine salt only with their own hands. Another category of miners was designated for forcing off the remnants of salt – they were called crushers. The crushers were assigned to work in the *Tarnów* chamber after the excavation work had been completed¹¹⁸. On the other hand, in the *Jakubowice* chamber, apart from selecting the salt wall, it was necessary to deepen the hole where horse-powered hoisting machinery had been installed¹¹⁹. Perhaps due to clamping of the excavation, it was necessary to properly protect the machine against breakage of wooden elements. Other important activities carried out in this area were drilling works, aimed at draining mine water accumulated in the area *Szczypow*, *Kostow*, *Ossolin* and *Wizemberk* chambers. There was a description of the entire drainage system, through which the mine water eventually ended up under the *Szczypow*¹²⁰ shaft. With equal accuracy, the *Description...* took into account the security works carried out there, consisting in building box cribs and supplementing the damaged timbering with wooden stands.

On the other hand, at the *Boża Wola* shaft, one can find, in addition to the mentions on the construction of mining protections, information about serious threats observed in some workings. In the *Żeleźnik* chamber, attention was paid

¹¹² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 25.

¹¹³ A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. ...*, s. 125.

¹¹⁴ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 25–25 v.

¹¹⁵ Tamże, k. 26.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Tamże, k. 27; A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. ...*, s. 143.

¹¹⁸ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 27 v.

¹¹⁴ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 25–25 v.

¹¹⁵ Ibidem, c. 26.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem, c. 27.; A. Keckowa: *Cracow Saltworks in the 16th–18th centuries*, p. 143.

¹¹⁸ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 27 v.

¹¹⁹ Ibidem, c. 27 v.

¹²⁰ Ibidem, c. 26 v.

wybraniem ściany solnej, konieczne było pogłębienie otworu, gdzie zamontowano kierat¹¹⁹. Być może ze względu na zaciskanie się wyrobiska trzeba było odpowiednio zabezpieczyć maszynę przed połamaniem jej drewnianych elementów. Innymi ważnymi działaniami prowadzonymi w tym rejonie były prace przebitkowe, służące odprowadzeniu wód kopalnianych, nagromadzonych w rejonie komór *Szczypow*, *Kostow*, *Ossolin* i *Wizemberk*. W tym rejonie opisany został cały system odwadniający, którym ostatecznie wody kopalniane trafiały pod szybik *Szczypow*¹²⁰. Z równą dokładnością *Opis...* uwzględnił prowadzone tam prace zabezpieczające, polegające na budowaniu kasztów oraz uzupełnieniu zniszczonej obudowy drewnianymi stojakami.

Natomiast przy szybie *Boża Wola* doszukać się można, poza wzmiankami na temat budowy górniczych zabezpieczeń, informacji o poważnych zagrożeniach, zaobserwowanych w niektórych wyrobiskach. W komorze *Żeleźnik* zwrócono uwagę na postępujące procesy destrukcji, takie jak obwał ściany solnej oraz rozwarstwienie łuski zabezpieczającej na stropie, co spowodowało konieczność budowy kasztu¹²¹. Zdarzało się niekiedy, że obwał skał i soli powodował całkowitą niedrożność chodnika, co osoby wizytujące kopalnię skrupulatnie odnotowały, opisując poszczególne wyrobiska znajdujące się w rejonie *Bożej Woli*. Podejmowano także próby wzmocnienia takich przejść, jeśli tylko miały znaczenie komunikacyjne. Zużywano przy tym dużą ilość drewnianych bali – było to niewątpliwie pracochłonne i bardzo kosztowne¹²². Dla usprawnienia wydobywania wód kopalnianych w komorze *Żeleźnik* zainstalowano nową pompę i rynny odprowadzające zasoloną wodę, którą następnie w dużych skórzanych worach, tzw. bulgach, transportowano na powierzchnię¹²³.

O podobnych problemach przeczytać można przy opisie wyrobisk zlokalizowanych przy szybie *Seraf*. Konieczne stało się wzmocnienie obudowy rury szybowej, ponieważ, podobnie jak i w innych szybach dziennych, uległa ona zniszczeniu i pojawiły się problemy z uszkodzeniem urobku wyciąganego na powierzchnię¹²⁴. Z relacji wynika, że bacznie zwracano uwagę na wszelkie zagrażające komorom obwały ścian solnych, które spowodowane były między innymi napływem dużej

to the progressive destruction processes, such as embankment of the salt wall and delamination of the protective scales on the ceiling, which resulted in the need to build a box crib¹²¹. From time to time that the rock and salt floods would cause a complete blockage of the gallery, which was meticulously noted by the mine visitors when describing individual excavations located at *Boża Wola*. Attempts were also made to strengthen such transitions, as long as they were of communication importance. A large number of wooden logs were used – it was undoubtedly labor-intensive and very expensive¹²². In order to improve the extraction of mine water, a new pump and gutters were installed in the *Żeleźnik* chamber to drain salted water, which was then transported to the surface in leather sacks¹²³.

There are mentions of similar problems in the description of the workings located at the *Seraf* shaft. It became necessary to strengthen the shaft timbering, because, like in other day shafts, it was damaged and there appeared problems with damage to the output pulled to the surface¹²⁴. The reports illustrate that attention was paid to all the salt walls that threatened the chambers, which were caused, among others, by inflow of a large amount of mine water, which took place, for example, in the *Trybarska*¹²⁵ chamber. In this case, this situation must have threatened also the neighboring workings, because there was a real concern about the safety of people and horses working in this area. In order to minimize the resulting risks, box cribs were erected and the timbering in the galleries was reinforced. A similar situation took place in the gallery running towards the *Krosnowice* chamber, and the embankment of the salt wall in the *Pawlikowice* chamber made it partially inaccessible¹²⁶. Due to the poor condition, the *Tęczmień* chamber was reinforced; it served as an underground stable for horses¹²⁷. Due to high humidity in the shafts, *Górsko* also required repair work. Compared to the others – it has been described quite briefly. The nature of the works carried out in its area did not differ from those mentioned above. In the *Michałowice* chamber, bridges were placed on the floor to improve the work of diggers and to provide

¹¹⁹ Tamże, k. 27 v.

¹²⁰ Tamże, k. 26 v.

¹²¹ Tamże, k. 29 v–30.

¹²² Tamże, k. 30 v.

¹²³ Tamże, k. 30.

¹²⁴ Tamże, k. 31.

¹²¹ Ibidem, c. 29 v–30.

¹²² Ibidem, c. 30 v.

¹²³ Ibidem, c. 30.

¹²⁴ Ibidem, c. 31.

¹²⁵ Ibidem, c. 33 v.

¹²⁶ Ibidem, c. 34.

¹²⁷ Ibidem, c. 32.

ilość wód kopalnianych, co miało miejsce choćby w komorze *Trybarska*¹²⁵. W tym przypadku sytuacja ta musiała zagrażać także sąsiadującym wyrobiskom, ponieważ zaistniała realna obawa o bezpieczeństwo pracujących w tej okolicy ludzi i koni. Aby zminimalizować powstałe ryzyko, zaczęto wznosić kaszty i wzmocniono obudowę w chodnikach. Podobna sytuacja miała miejsce w chodniku biegnącym w kierunku komory *Krosnowice*, a obwał ściany solnej w komorze *Parwilkowice* spowodował, że częściowo stała się ona niedostępna¹²⁶. Ze względu na nie najlepszy stan wzmocniono komorę *Tęczmien*, pełniącą funkcję podziemnej stajni dla koni¹²⁷. Z uwagi na dużą wilgotność szyb Górsko również wymagał prac naprawczych. W porównaniu z pozostałymi – został opisany dość krótko. Prace prowadzone w jego rejonie nie odbiegały w swoim charakterze od wcześniej wymienionych. W komorze *Michałowice* dla usprawnienia pracy kopaczy, a także zapewniania im większego bezpieczeństwa, na spągu położono mosty¹²⁸. Komisja królewska z 1714 r. tak opisuje postęp prac w tym wyrobisku: *Lubo już szeszła wcale była, jednak recenter za uderzeniem w bok Piecem przez Piecowych, rozłożowane Działko, na którym teraz Kopacz robi y zabiera kłapci dziewięć, po miar Siedm; na wyparcie jednak potrzebuie jeszcze Piecowych na toż Działko, a ile gdy łatwiejszego weyscia wystawione Są Mosty nowe*¹²⁹.

Na początku XVIII w. w rejonie szybu *Daniłowicza* dużym problemem była destrukcja komory *Włodkowice*, a skutki tego dało się dostrzec także na powierzchni¹³⁰. Choć *Opis...* nie wspomina o tym wyrobisku, informacje na temat komory *Włodkowice* odnaleźć można w zachowanych komisjach królewskich, które odnotowały powstałe zmiany¹³¹. Szybko postępujące niszczenie wyrobiska stwarzało także realne zagrożenie dla samego szybu. Od 1717 r. prowadzono tam szeroko zakrojone prace zabezpieczające. W *Opisie...* odnotowano między innymi, że został on pogłębiony o 33 łokcie, a dodatkowo wzmocniono jego obudowę i starano się zapobiegać uszkodzeniom w czasie transportu beczek wypełnionych solą¹³². W położonej

them with greater safety¹²⁸. The royal commission from 1714 describes the progress of work in this excavation: *Lubo już szeszła wcale była, jednak recenter za uderzeniem w bok Piecem przez Piecowych, rozłożowane Działko, na którym teraz Kopacz robi y zabiera kłapci dziewięć, po miar Siedm; na wyparcie jednak potrzebuie jeszcze Piecowych na toż Działko, a ile gdy łatwiejszego weyscia wystawione Są Mosty nowe*¹²⁹.

At the beginning of the 18th century, the destruction of the *Włodkowice* chamber in the area of the *Daniłowicz* shaft was a major problem, and the effects of this could also be seen on the surface¹³⁰. Although the *Description...* does not mention this excavation, information about the *Włodkowice* chamber can be found in the preserved royal commissions, which noted the changes¹³¹. The rapidly progressing destruction of the excavation also posed a real threat to the shaft itself. From 1717, extensive security works were carried out there. The *Description...* noted, inter alia, that it was deepened by 33 cubits, and the timbering was additionally strengthened and efforts were made to prevent damage during transport of barrels filled with salt¹³². In the *Czaśnik* chamber, located in the immediate vicinity of the shaft, new horse-powered hoisting machinery was installed together with all its fixtures. From this excavation, the prospectors also started digging an exploration gallery in order to find a new rock salt bed¹³³. An interesting phenomenon related to mine ventilation was described in the fragment concerning the *Przedbórz* chamber in which, due to the insufficient amount of fresh air, the atmosphere was so stuffy that the miners were unable to remain in it. It became necessary to make a cut, which brought fresh air flowing from the *Daniłowicza* and *Janina* shafts, removing the stale air along the way¹³⁴. Another example of water hazard elimination is given in the *Sielec* chamber. From this excavation, the accumulating mine water was discharged to the collective sump, using drainage gutters and a pump to transport the mine waters¹³⁵.

Another shaft – *Leszno* was not given much space. The information provided

¹²⁵ Tamże, k. 33 v.

¹²⁶ Tamże, k. 34.

¹²⁷ Tamże, k. 32.

¹²⁸ Tamże, k. 36 v–37.

¹²⁹ *Komisja z 1714 r.*, BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 444.

¹³⁰ J. Charkot, D. Krzysztok: *Dzieje szybu Daniłowicza*, „SMDŻ”, t. XXIX, Wieliczka 2014, s. 13.

¹³¹ *Komisja z 1717 r.*, Bibl. Ossol., rkps 9666/III, k. 300 v.

¹³² *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 37–37 v.

¹²⁸ Ibidem, c. 36 v–37.

¹²⁹ *Commission of 1714.*, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 444.

¹³⁰ J. Charkot, D. Krzysztok: *The history of the Daniłowicz Shaft*, „SMHS”, v. XXIX, Wieliczka 2014, pp. 13.

¹³¹ *Commission of 1717.*, Libr. Ossol., manuscript 9666/III, c. 300 v.

¹³² *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 37–37 v.

¹³³ Ibidem, c. 37 v.

¹³⁴ Ibidem, c. 37 v–38.

¹³⁵ Ibidem, c. 38.

w bezpośrednim sąsiedztwie szybu komorze *Czaśnik* zamontowano nowy kierat razem wraz ze wszystkimi *przynależnościami*. Z tego wyrobiska piecowi rozpoczęli także drążenie chodnika poszukiwawczego w celu znalezienia nowego pokładu soli kamiennej¹³³. Ciekawe zjawisko, związane z przewietrzaniem kopalni zostało opisane we fragmencie dotyczącym komory *Przedbórz*, w której z powodu niedostatecznej ilości świeżego powietrza powstała tak duszna atmosfera, że górnicy nie byli w stanie przebywać w tym rejonie. Konieczne stało się wykonanie przebitki, która doprowadziła świeże powietrze płynące od szybów *Daniłowicza* i *Janina*, po drodze usuwając zatęchłe powietrze¹³⁴. Kolejny przykład likwidacji zagrożenia wodnego podano w komorze *Sielec*. Z tego wyrobiska odprowadzano gromadzące się wody kopalniane do zbiorczego rząpia, wykorzystując do transportu wód kopalnianych rynnę odwadniającą i pompę¹³⁵.

Kolejnemu szybowi – *Leszno* nie poświęcono zbyt wiele miejsca. Informacje, jakie przekazał *Opis...*, koncentrują się na problemie wilgotności oraz szkodach spowodowanych przez wody kopalniane¹³⁶. W jednej z komisji królewskiej natrafić można natomiast na ciekawą informację o budowie schodów, czego dokonano ponosząc spore nakłady finansowe, gdyż *Wielkim kosztem dla zchodzenia na Doł y wychodzenia na górę zbudowany y kręconymi na koło kamiennymi Stopniami wyłożony (...). Wszystkich stopni in Summa iest 435*¹³⁷. *Leszno* jako jedyny szyb miał okrągły przekrój, a schody służyły także jako droga komunikacyjna dla gości, chcących odwiedzić wielicką kopalnię¹³⁸. Ze względu na ważną funkcję wiele wysiłku wkładano w jego odwadnianie. Dwie studnie miały zapobiegać przedostawaniu się wód bezpośrednio do otworu szybowego, jednak bardzo trudno było kontrolować to zagrożenie¹³⁹.

Ostatnim, bardzo dokładnie scharakteryzowanym szybem dziennym jest *Janina*. W samej rurze szybowej i sąsiadującym z nim rejonie dokonano wielu prac naprawczych, m.in. dbając o właściwe ujmowanie spływających wód. Wstawiano drewniane belki jako dodatkowe podpory, zabezpieczano ściany solne grożące

by the *Description...* focuses on the problem of humidity and the damage caused by mine water¹³⁶. However, one of the royal commissions contains interesting information about the construction of the stairs, which was done with considerable financial expenses, because: *It was built at a great expense to descend and to ascend by means of great, circular stone steps (...). In total, there were 435 steps*¹³⁷. *Leszno* was the only shaft with a circular cross-section, and the stairs also served as a communication route for guests wishing to visit the Wieliczka mine¹³⁸. Due to its important function, much effort was put into draining it. Two wells were intended to prevent water from entering the shaft directly, but it was very difficult to control this threat¹³⁹.

The last, very precisely characterized day shaft is *Janina*. Plenty of repair works has been done in the shaft itself and in the adjacent area, including taking care of the proper collection of run-off waters. Wooden beams were inserted as additional supports, salt walls threatened with an embankment were secured and the ceilings were supported. It results from the *Description...* that this excavation attracted the attention of earlier assessments of committees recommending the commencement of appropriate protective works¹⁴⁰. To facilitate mining transport, two new rollers were inserted at the *Czartoryski* shaft to prevent the rope from breaking. On the other hand, the *Wodziszew* chamber was fit with new horse-powered hoisting machinery, which was supposed to draw the salt out of the *Grabowa* chamber. Another mining machine was installed above the *Aleksandrowice*¹⁴¹ shaft. In this area of the mine, exploration galleries and shafts were dug intensively. One of the galleries was 71 cubits long and departed from the communication route that ran towards the *Daniłowicza*¹⁴² shaft. The conducted exploration works brought results in the form of newly discovered deposits of rock salt, as the report stated that a valuable deposit had been found behind the *Aleksandrowice*¹⁴³ chamber. The indicated examples represent merely a fragment of the entirety of mining works carried out at the *Janina* shaft.

¹³³ Tamże, k. 37 v.

¹³⁴ Tamże, k. 37 v–38.

¹³⁵ Tamże, k. 38.

¹³⁶ Tamże, k. 38 v–39.

¹³⁷ Komisja z 1714 r., BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5), k. 445 v.

¹³⁸ Komisja z 1717 r., Bibl. Ossol., rkps. 9666/III, k. 301, M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnictwo Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013, s. 92.

¹³⁹ Komisja z 1714 r., BUNL, rkps 430/III, (mf. 10/5), k. 445 v.

¹³⁶ Ibidem, c. 38 v–39.

¹³⁷ Commission of 1714, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 445 v.

¹³⁸ Commission of 1717, Libr. Ossol., manuscript 9666/III, c. 301., M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *The Mining Wieliczka. City guide*, Wieliczka 2013, p. 92.

¹³⁹ Commission of 1714, BUNL, manuscript 430/III, (mf. 10/5), c. 445 v.

¹⁴⁰ *Description...*, 1978/Spec. Coll., c. 39–40.

¹⁴¹ Ibidem, c. 40 v–41.

¹⁴² Ibidem, c. 40.

¹⁴³ Ibidem, c. 42 v.

obwałem i podparto stropy. Z tekstu *Opisu...* wynika, że to wyrobisko skupiało uwagę, przeprowadzanych wcześniej, ocen komisji zalecających podjęcie właściwych prac zabezpieczających¹⁴⁰. Dla usprawnienia transportu kopalnianego przy szybiku *Czartoryski* wstawiono dwie nowe rolki, aby zapobiec zrywaniu się liny. Natomiast w komorze *Wodzisław* zainstalowano nowy kierat, który miał wyciągać sól z komory *Grabowa*. Kolejną maszynę wydobywczą zainstalowano nad szybikiem *Aleksandrowice*¹⁴¹. W tym rejonie kopalni intensywnie drążono chodniki poszukiwawcze i szybiki. Jeden z chodników mierzył 71 łokci i odchodził od traktu komunikacyjnego, biegnącego w kierunku szybu *Daniłowicza*¹⁴². Prowadzone prace poszukiwawcze przynosiły efekty w postaci nowo odkrytych pokładów soli kamiennej, bowiem w sprawozdaniu odnotowano, że na cenne złożę natrafiono za komorą *Aleksandrowice*¹⁴³. Podane przykłady są tylko fragmentem całości robót górniczych przeprowadzonych przy szybie *Janina*.

ZAKOŃCZENIE

Opis prac prowadzonych w kopalni wielickiej i bocheńskiej pod zarządem Georga Petera Steinhausera – inspektora generalnego kopalni w latach 1718–1722 jest jednym z trudniejszych materiałów służących do poznania dziejów Żup Krakowskich w czasach saskich. Konieczna jest, co najmniej podstawowa, znajomość realiów prowadzenia prac górniczych w podziemnych wyrobiskach w tamtym okresie, przede wszystkim wiedza na temat zaawansowania technik stosowanych przy wydobywaniu i transporcie soli kamiennej oraz wiedza o procesie powstawania soli warzonej, organizacji pracy, a także o sposobie zarządzania przedsiębiorstwem. Dodatkowym utrudnieniem jest również język, którego słownictwo i składnia różni się zdecydowanie od tego typu charakterystyk powstałych w kolejnych stuleciach. Niemniej jednak pogłębiona analiza rękopisu wraz z zachowanymi komisjami królewskimi (jako materiałem uzupełniającym, porównawczym oraz ułatwiającym tłumaczenie), umożliwia kompleksowe przedstawienie stanu technicznego i prac podejmowanych przy każdym z dziesięciu wymienionych szybów dziennych. Szczegółowość

CONCLUSION

The Description of works carried out in the Wieliczka and Bochnia Mines under the management of Georg Peter Steinhauser – the general mine inspector over the period 1718–1722 is one of the most difficult materials to become acquainted the history of Cracow Saltworks in the Saxon times. It requires at least a basic knowledge of the realities of mining works in underground excavations at the time, in particular, knowledge of the advancement of techniques used in the extraction and transport of rock salt and familiarization with the evaporated salt formation process, work organization, and the method of enterprise management. Yet another difficulty is the language, whose vocabulary and syntax differ significantly from similar characteristics elaborated in the following centuries. Nevertheless, an in-depth analysis of the manuscript along with the surviving royal commissions (as supplementary, comparative, and translational material) allows for a comprehensive presentation of the technical condition and works undertaken at each of the ten-day shafts mentioned. The specificity of these characteristics proves the genuine interest of Saxon administrators in the state of Cracow Saltworks and the urgent need to deal with the most urgent problems. These examples may also represent a starting point for more in-depth research on workings, which have not yet been elaborated in detail.

Summarizing the gains and losses of the Saxon era is not easy, mainly due to the variety of issues affecting the Republic of Poland, as well as the divergence of opinions presented by researchers. This assessment may take into account several perspectives, not only from the side of Warsaw, but also from Dresden. Political, economic, social and cultural issues can be considered in a separate manner with account of both the scale of the entire country as well as the local level, in terms of a specific aspect of the development of the Cracow Saltworks and Wieliczka and Bochnia as centers of salt extraction and production.

The ambitious Augustus II, as the ruler of Poland and Saxony, wished to play a vital role in the history of Europe and most of his endeavors were subordinated to this purpose. His far-reaching political plans were unsuccessful, though in the 18th century Saxony was recognized as a relevant player in Europe¹⁴⁴. Nevertheless, one area in which it is difficult to deny the merits of the Wettins is the modernization of salt mining in Poland and the recovery of the mine from a severe crisis, which

¹⁴⁰ *Opis...*, 1978/Zb. Spec., k. 39–40.

¹⁴¹ Tamże, k. 40 v–41.

¹⁴² Tamże, k. 40.

¹⁴³ Tamże, k. 42 v.

¹⁴⁴ *The History of Germany*, p. 381.

charakterystyki świadczy o autentycznym zainteresowaniu saskich administratorów stanem Żup Krakowskich oraz pilnej potrzebie zmierzenia się z najważniejszymi problemami. Podane przykłady mogą stanowić również punkt wyjścia do bardziej pogłębionych badań nad wyrobiskami, które nie doczekały się jeszcze szczegółowego opracowania.

Podsumowanie zysków i strat epoki saskiej nie jest łatwe, głównie ze względu na różnorodność problemów dotyczących Rzeczypospolitej, jak i rozbieżność sądów prezentowanych przez badaczy. Ocena ta może uwzględniać kilka perspektyw, nie tylko od strony Warszawy, ale także i Drezna. Oddzielnie można rozpatrywać kwestie polityczne, ekonomiczne, społeczne i kulturalne – uwzględniając przy tym zarówno skalę całego kraju, jak również poziom lokalny, pod kątem konkretnego aspektu rozwoju Żup Krakowskich oraz Wieliczki i Bochni jako ośrodków wydobywania i produkcji soli.

Ambitny August II jako władca Polski i Saksonii pragnął odegrać znaczącą rolę w dziejach Europy i temu zadaniu podporządkowana była większość podejmowanych działań. Jego dalekosiężne plany polityczne, zakończyły się jednak niepowodzeniem, choć w XVIII w. Saksonia uchodziła w Europie za państwo znaczące¹⁴⁴. Mimo to dziedziną, w której trudno odmówić Wettynom zasług jest unowocześnienie górnictwa solnego w Polsce i wyprowadzenie kopalni z ciężkiego kryzysu, który sprawił, że u progu XVIII w. groził jej upadek. Trudno nie docenić pozytywnych zmian, które przyniosła ze sobą epoka saska. Przede wszystkim rozwinął się handel między obydwoma państwami – było to korzystne nie tylko dla Polski, ale zaowocowało także pozytywnymi skutkami dla Saksonii, między innymi poprzez rozwój targów lipskich. Pod wpływem intensywniejszych kontaktów z Warszawą¹⁴⁵ nastąpiła znacząca aktywizacja działań gospodarczych w Dreźnie.

W Żupach czasy saskie przyniosły przede wszystkim działalność tak wybitnej postaci jak J. G. Borlach. Z jego inicjatywy rozpoczęto realizację wielu nowych przedsięwzięć, związanych bezpośrednio z usprawnieniem transportu kopalnianego jak: nowe projekty odwadniania i wentylacji oraz szeroko zakrojone prace miernicze. Do użytku wprowadzono nowe sprzęty, w tym przede wszystkim nowy typ kieratu oraz pompy odwadniające. Po raz pierwszy udało się pogłębić szyb *Regis* (od 1733 r.) poniżej pierwszego poziomu. Z tego okresu pochodzą także bezcenne plany kopalni i miasta autorstwa Borlacha, wydane następnie przez

put it at a threat of collapse that at the beginning of the 18th century. It is hard not to recognize the positive transformations brought by the Saxon era. First of all, trade between the two countries developed; it was beneficial not only for Poland, but also resulted in positive implications for Saxony, e.g., through the development of the Leipzig fair. Under the influence of more intensive contacts with Warsaw,¹⁴⁵ there was a major activation of economic activities in Dresden.

In Cracow Saltworks, the Saxon times brought about the activities of such an outstanding figure as J. G. Borlach. His initiative began the implementation of a number of new projects related directly to the improvement of mine transport, such as: new drainage and ventilation projects as well as extensive surveying endeavors. New equipment was introduced, including, in particular, a new type of horse-powered hoisting machinery and drainage pumps. For the first time (since 1733) it was possible to deepen the *Regis* shaft below the first level. The priceless mine and city plans by Borlach, later published by J. E. Nilson, also date from this period. These materials represent a valuable source of information for specialists on the history of the development of salt mining in Wieliczka to this day. All these activities have contributed to the increase in the enterprise's profitability, helping to avert the crisis in which it had found itself.

The preserved written and cartographic materials contain a richness of interesting information, allowing for an even more complete understanding of the Saxon times in terms of the subject matter of salt mines in Małopolska. Undoubtedly, it is worth conducting an additional query of the sources available at Hauptstaatsarchiv in Dresden, which may shed more light on the history of the mine in the 18th century from the perspective of economic history, and thus contribute to increasing the accumulated knowledge about the Wettin rule in Poland.

¹⁴⁴ *Historia Niemiec*, s. 381.

¹⁴⁵ *Pod jedną koroną...*, s. 29.

¹⁴⁵ *Under one crown...*, p. 29.

J. E. Nilsona. Do dziś stanowią one cenne źródło informacji dla specjalistów z zakresu historii rozwoju górnictwa solnego w Wieliczce. Wszystkie te działania przyczyniły się do wzrostu rentowności przedsiębiorstwa, pomagając zażegnać kryzys, w którym się znalazło.

Zachowane materiały pisemne i kartograficzne zawierają wiele interesujących informacji, pozwalających jeszcze pełniej poznać czasy saskie w aspekcie tematyki dotyczącej małopolskich kopalni soli. Niewątpliwie warto przeprowadzić dodatkową kwerendę źródeł dostępnych w Hauptstaatsarchiv w Dreźnie. Mogą one rzucić więcej światła na dzieje kopalni w XVIII w. z perspektywy historii gospodarczej, przyczyniając się do powiększenia zgromadzonej wiedzy na temat rządów Wettynów w Polsce.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

RĘKOPISY

- « Komisja z 1714 r., BUNL, rkps 430/III (mf. 10/5).
- « Komisja z 1717 r., BUNL, rkps 431/III (mf. 10/6).
- « Komisja z 1717 r., BUNL, rkps 440/III (mf. 10/7).
- « Komisja z 1717 r., Bibl. Ossol., rkps. 9666/III (mf. 11/1).
- « Stadtarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 3538/12: *Beschreibung der unter Verwaltung Gerg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten, Januar 1718 – März 1722.*

OPRACOWANIA

- « S. Brończyk: *Sposoby odwadniania stosowane w kopalni wielickiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. VII, Wieliczka 1978.
- « J. Charkot: *Problematyka zabezpieczenia i konserwacji zabytkowych wyrobisk kopalni wielickiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXIII, Wieliczka 2003.
- « J. Charkot: *Konie w służbie salinarnej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXIX, Wieliczka 2014.
- « J. Charkot, W. Gawroński: *Dzieje szybu Regis w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XVIII, Wieliczka 2012.
- « J. Charkot, D. Krzysztofek: *Dzieje szybu Daniłowicza*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXIX, Wieliczka 2014.
- « W. Czapliński, A. Galos, W. Korta: *Historia Niemiec*, Wrocław 1981.
- « *Dynastie Europy*, red. A. Mączak, Wrocław–Warszawa–Kraków 1997.
- « *Dzieje Żup Krakowskich*, red. A. Jodłowski, Wieliczka 1988.
- « L. E. Hrdina: *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, Wien 1842.
- « A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
- « *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji Dni Krakowa w 1892 r.*, red. prof. dr J.M. Małecki, Kraków 1982.
- « P. Kurowski: *Transport poziomy w kopalni wielickiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XVII, Wieliczka 1992.
- « M. J. Lech: *Za króla Sasa*, Warszawa 1965.

BIBLIOGRAPHY

Sources

MANUSCRIPTS

- « The Commission of 1714, BNUL, rkps 430/III, (mf. 10/5).
- « The Commission of 1717, BNUL, rkps 431/III, (mf. 10/6).
- « The Commission of 1717, BNUL, rkps 440/III, (mf. 10/7).
- « The Commission of 1717, Bibl. Ossol., rkps. 9666/III (mf. 11/1).
- « Stadtarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 3538/12: *Beschreibung der unter Verwaltung Gerg Peter Steinhäusers, Kammerrats und Generalinspektors der Salzwerke Wieliczka und Bochnia, vorgenommenen Bauten, Januar 1718 – März 1722.*

STUDIES

- « S. Brończyk: *Sposoby odwadniania stosowane w kopalni wielickiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. VII, Wieliczka 1978.
- « J. Charkot: *Problematyka zabezpieczenia i konserwacji zabytkowych wyrobisk kopalni wielickiej*, “SMHS”, vol. XXIII, Wieliczka 2003.
- « J. Charkot: *Konie w służbie salinarnej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXIX, Wieliczka 2014.
- « J. Charkot, W. Gawroński: *Dzieje szybu Regis w Wieliczce*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XVIII, Wieliczka 2012.
- « J. Charkot, D. Krzysztofek: *Dzieje szybu Daniłowicza*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXIX, Wieliczka 2014.
- « W. Czapliński, A. Galos, W. Korta: *Historia Niemiec*, Wrocław 1981.
- « *Dynastie Europy*, ed. A. Mączak, Wrocław–Warsaw–Cracow 1997.
- « *Dzieje Żup Cracowskich*, ed. A. Jodłowski, Wieliczka 1988.
- « L. E. Hrdina: *Geschichte der Wieliczkaer Saline*, Wien 1842.
- « A. Keckowa: *Żupy Krakowskie w XVI–XVIII w. (do 1772 r.)*, Wrocław–Warsaw–Cracow 1969.
- « *Kraków w czasach saskich. Materiały sesji naukowej z okazji Dni Cracowa w 1892 r.*, ed. prof. dr J. M. Małecki, Cracow 1982.
- « P. Kurowski: *Transport poziomy w kopalni wielickiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XVII, Wieliczka 1992.
- « M. J. Lech: *Za króla Sasa*, Warsaw 1965.
- « M. Markiewicz: *Historia Polski 1492–1795*, Cracow 2011.

- « M. Markiewicz: *Historia Polski 1492–1795*, Kraków 2011.
- « M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013.
- « M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Kartografia górnicza w czasach saskich*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XIX, Wieliczka 1996.
- « K. Morawski: *Ze studiów nad epoką saską*, Kraków 1913.
- « U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXX, Wieliczka 2015, s. 33–67.
- « K. Ochniak-Dudek: *Zamek Żupny w Wieliczce – historia i architektura*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XVIII, Wieliczka 2012.
- « E. Otwinowski (prawdopodobnie): *Pamiętniki do panowania Augusta II*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1838.
- « F. Piestrak: *Niemiecko-polski słownik górniczy*, Wieliczka 1913.
- « J. Piotrowicz: *Rezultaty zagranicznych poszukiwań naukowych prowadzonych przez Dział Historyczny Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. VI, Wieliczka 1977.
- « *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*, Królewskie zbiory sztuki w Dreźnie, Warszawa 1997.
- « M. Rożek: *Polskie korony i koronacje*, Kraków 1987.
- « J. Rutkowski: *Historia gospodarcza Polski. Czasy przedrozbiorowe*, t. I, Poznań 1947.
- « K. Stadtmüller, K. Stadtmüller: *Słownik techniczny / Technisches Wörterbuch*, t. I, t. II, Warszawa 1923.
- « J. Staszewski: *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- « J. Staszewski: *August III*, Wrocław 1998.
- « J. Staszewski: *Wettynowie*, Olsztyn 2005.
- « P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i Bochni pod rządami królów polskich z domu Wettynów. Źródła w głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXVI, Wieliczka 2009.

- « M. Międzobrodzka, P. Krokosz: *Górnicza Wieliczka. Przewodnik po mieście*, Wieliczka 2013.
- « M. Milewski, M. Odlanicki-Poczobutt: *Kartografia górnicza w czasach saskich*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XIX, Wieliczka 1996.
- « K. Morawski: *Ze studiów nad epoką saską*, Cracow 1913.
- « U. Mróz: *Zasługi Johanna Gottfrieda Borlacha dla rozwoju górnictwa i warzelnictwa solnego na terenie Saksonii i Małopolski*, „SMHS”, vol. XXX, Wieliczka 2015, pp. 33–67.
- « K. Ochniak-Dudek: *Zamek Żupny w Wieliczce – historia i architektura*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XVIII, Wieliczka 2012.
- « E. Otwinowski (probably): *Pamiętniki do panowania Augusta II*, ed. E. Raczyński, Poznań 1838.
- « F. Piestrak: *Niemiecko-polski słownik górniczy*, Wieliczka 1913.
- « J. Piotrowicz: *Rezultaty zagranicznych poszukiwań naukowych prowadzonych przez Dział Historyczny Muzeum Żup Cracowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce” (hereinafter: “SMHS”), vol. VI, Wieliczka 1977.
- « *Pod jedną koroną. 300-lecie unii polsko-saskiej. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej*, Królewskie zbiory sztuki w Dreźnie, Warsaw 1997.
- « M. Rożek: *Polskie korony i koronacje*, Cracow 1987.
- « J. Rutkowski: *Historia gospodarcza Polski. Czasy przedrozbiorowe*, vol. I, Poznań 1947.
- « K. Stadtmüller, K. Stadtmüller: *Słownik techniczny / Technisches Wörterbuch*, vol. I, vol. II, Warsaw 1923.
- « J. Staszewski: *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- « J. Staszewski: *August III*, Wrocław 1998.
- « J. Staszewski: *Wettynowie*, Olsztyn 2005.
- « P. Wiegand: *Żupy w Wieliczce i Bochni pod rządami królów polskich z domu Wettynów. Źródła w głównym Archiwum Państwowym w Dreźnie*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXVI, Wieliczka 2009.

Szyb dzienny	Wyroby wymienione w obrębie szybu
<i>Szyb Regis</i>	– chodnik <i>Nadachów</i> – szybik <i>Nadachów</i> – komora <i>Cygler</i> – komora <i>Nadachów</i>
<i>Szyb Wodna Góra</i>	– wyrobisko <i>Gaydarka</i> – komora <i>Kluskow</i> – komora <i>Cygler</i> – komora <i>Kłoski</i> – chodnik w kierunku komory <i>Boczaniec</i> – komora <i>Boczaniec</i> – komora <i>Budziaki</i> – komora <i>Przykos</i> – komora <i>Niedziałek</i> – końskie stajnie – komora <i>Mistrzejowice</i> – komory <i>Reyna</i> – komora <i>Sęczków</i> – chodnik biegnący w kierunku komory <i>Reyna</i> i od <i>Mistrzejowice</i> w kierunku komory <i>Reyna</i> – szybik <i>Smierdząca</i> – komora <i>Zawodzie</i> – komora <i>Kuczkow</i>
<i>Szyb Loiss</i>	– szybik <i>Batoń</i> – chodnik w kierunku szybu <i>Bużenin</i>
<i>Szyb Bużenin</i>	– chodnik w kierunku komory <i>Woynicz</i> – komora <i>Woynicz</i> – komora <i>Tworzyjanki</i> – komory <i>Szczypow, Kozłow, Ossolin i Wizembek</i> – szybik <i>Baton</i> – komora <i>Szembek</i> – komora <i>Tarnów</i> – komora <i>Jakubowice</i> – komora <i>Cygler</i> – szybik <i>Cygler</i> – komora bez nazwy w okolicy wyrobiska <i>Krzemieniec</i> – komora <i>Małachów</i> – komora <i>Korytno</i> – wyrobisko <i>Jaroszyn</i> – komora <i>Małachów</i> – komora <i>Korytniańska</i> (jako zbiornik na wody kopalniane) – szybik <i>Korytno</i> – wyrobisko <i>Jaroszyn</i> – nowe końskie stajnie – wyrobiska <i>Sikorzyńskie i Mastonka</i>
<i>Szyb Boża Wola</i>	– komora <i>Żeleźnik</i> – komora <i>Organki</i> – szybik <i>Tarnów</i> – wyrobisko <i>Boner</i> / chodnik nad wyrobiskiem <i>Boner?</i> – <i>Steiger Kammer</i> (<i>Sztygarówka</i>)

Day shaft	Workings listed within the shaft
<i>Regis Shaft</i>	– <i>Nadachów</i> gallery – <i>Nadachów</i> pit-hole – <i>Cygler</i> chamber – <i>Nadachów</i> chamber
<i>Wodna Góra Shaft</i>	– <i>Gaydarka</i> working – <i>Kluskow</i> chamber – <i>Cygler</i> chamber – <i>Kłoski</i> chamber – gallery towards the <i>Boczaniec</i> chamber – <i>Boczaniec</i> chamber – <i>Budziaki</i> chamber – <i>Przykos</i> chamber – <i>Niedziałek</i> chamber – horse stables – <i>Mistrzejowice</i> chamber – <i>Reyna</i> chambers – <i>Sęczków</i> chamber – gallery towards the <i>Reyna</i> chamber and from the <i>Mistrzejowice</i> chamber towards the <i>Reyna</i> chamber – <i>Smierdząca</i> pit-hole – <i>Zawodzie</i> chamber – <i>Kuczkow</i> chamber
<i>Loiss Shaft</i>	– <i>Batoń</i> pit-hole – gallery towards the <i>Bużenin</i> shaft
<i>Bużenin Shaft</i>	– gallery towards the <i>Woynicz</i> chamber – <i>Woynicz</i> chamber – <i>Tworzyjanki</i> chamber – <i>Szczypow, Kozłow, Ossolin and Wizembek</i> chambers – <i>Baton</i> pit-hole – <i>Szembek</i> chamber – <i>Tarnów</i> chamber – <i>Jakubowice</i> chamber – <i>Cygler</i> chamber – <i>Cygler</i> pit-hole – unnamed chamber near the <i>Krzemieniec</i> working – <i>Małachów</i> chamber – <i>Korytno</i> chamber – <i>Jaroszyn</i> working – <i>Małachów</i> chamber – <i>Korytniańska</i> chamber (as reservoir for mine waters) – <i>Korytno</i> pit-hole – <i>Jaroszyn</i> working – new horse stables – <i>Sikorzyńskie and Mastonka</i> workings
<i>Boża Wola Shaft</i>	– <i>Żeleźnik</i> chamber – <i>Organki</i> chamber – <i>Tarnów</i> pit-hole – <i>Boner</i> working / gallery over the <i>Boner</i> working? – <i>Steiger Kammer</i> (<i>Sztygarówka</i> building)

Szyb dzienny	Wyroby wymienione w obrębie szybu
<i>Szyb Seraf</i>	– chodnik w kierunku szybu <i>Seraf</i> – wyrobisko <i>Gospoda</i> – komora <i>Lizak</i> – chodnik do wyrobiska <i>Królewskie</i> – komora <i>Zamtuz</i> – komory <i>Jęczmień, Królewskie, Szembek, Danielewski</i> – stajnie końskie w komorze <i>Jęczmień</i> – komora <i>Trybarska</i> – komora <i>Krosnowice</i> – szybik <i>Walczyn</i> – chodnik od wyrobiska <i>Crucifix</i> w kierunku stajni – wyrobisko <i>Crucifix</i> – wyrobisko <i>Trybarska</i> – komora <i>Koniki</i> – szybik <i>Górsko</i> – komora <i>Frydrychowice</i> – chodnik w kierunku wyrobiska <i>Krosnowice</i> – komora <i>Pawlikowice</i> – wyrobisko <i>Leszno</i> – szybik <i>Stanisławskie</i> – szybik <i>Łatrowy</i> – szybik <i>Kunegunda</i> – szybik <i>Wiatrowy</i> – komora <i>Wiśnicz</i>
<i>Szyb Górsko</i>	– komora <i>Ślaboszów</i> – wyrobisko <i>Żurów</i> – komora <i>Michałowice</i> – szybik bez nazwy (od szybu <i>Danielowiec / Daniłowicza</i>)
<i>Szyb Danielowiec / Daniłowicz</i>	– szybik <i>św. Antoni</i> – komora <i>Czaśnik</i> – szybik <i>Drozdowice</i> – komora <i>Przedbórz</i> – szybik <i>Holzbring</i> – szybik <i>Steinhauser</i> – komora <i>Sielec</i>
<i>Szyb Leszno</i>	– komora <i>Kunegunda</i> (jako zbiornik na wody kopalniane) – góra <i>Cunegunda</i>
<i>Szyb Janina</i>	– stajnie dla koni – wyrobisko <i>Czartoryski</i> – szybik <i>Adamów</i> – chodnik w kierunku szybu <i>Danielowiec (Daniłowicza)</i> – szybik <i>Izabela</i> – komora <i>Czartoryski</i> – szybik <i>Czartoryski</i> – komora <i>Wodzisław</i> – wyrobisko <i>Grabowa</i> – komora <i>Aleksandrowice</i> – chodnik w kierunku komory <i>Bacharia</i> – wyrobisko <i>Chmurka</i> – komora <i>Bacharia</i> – chodnik <i>Piątkowy</i> – szybik <i>Czartoryski</i> – wyrobisko <i>Nowe Zajęcie</i>

Day shaft	Workings listed within the shaft
<i>Seraf Shaft</i>	– gallery towards the <i>Seraf</i> shaft – <i>Gospoda</i> working – <i>Lizak</i> chamber – gallery to the <i>Królewskie</i> working – <i>Zamtuz</i> chamber – <i>Jęczmień, Królewskie, Szembek, Danielewski</i> chambers – horse stables in the <i>Jęczmień</i> chamber – <i>Trybarska</i> chamber – <i>Krosnowice</i> chamber – <i>Walczyn</i> pit-hole – gallery from the <i>Crucifix</i> working towards the stable – <i>Crucifix</i> working – <i>Trybarska</i> working – <i>Koniki</i> chamber – <i>Górsko</i> pit-hole – <i>Frydrychowice</i> chamber – gallery towards the <i>Krosnowice</i> working – <i>Pawlikowice</i> chamber – <i>Leszno</i> working – <i>Stanisławskie</i> pit-hole – <i>Łatrowy</i> pit-hole – <i>Kunegunda</i> pit-hole – <i>Wiatrowy</i> pit-hole – <i>Wiśnicz</i> chamber
<i>Górsko Shaft</i>	– <i>Ślaboszów</i> chamber – <i>Żurów</i> working – <i>Michałowice</i> chamber – unnamed pit-hole (from the <i>Danielowiec / Daniłowicza</i> shaft)
<i>Danielowiec / Daniłowicz Shaft</i>	– <i>St. Anthony</i> pit-hole – <i>Czaśnik</i> chamber – <i>Drozdowice</i> pit-hole – <i>Przedbórz</i> chamber – <i>Holzbring</i> pit-hole – <i>Steinhauser</i> pit-hole – <i>Sielec</i> chamber
<i>Leszno Shaft</i>	– <i>Kunegunda</i> chamber (as reservoir for mine waters) – <i>Cunegunda</i> mountain
<i>Janina Shaft</i>	– stables for horses – <i>Czartoryski</i> working – <i>Adamów</i> pit-hole – gallery towards the <i>Danielowiec (Daniłowicza)</i> shaft – <i>Izabela</i> pit-hole – <i>Czartoryski</i> chamber – <i>Czartoryski</i> pit-hole – <i>Wodzisław</i> chamber – <i>Grabowa</i> working – <i>Aleksandrowice</i> chamber – gallery towards the <i>Bacharia</i> chamber – <i>Chmurka</i> working – <i>Bacharia</i> chamber – <i>Piątkowy</i> gallery – <i>Czartoryski</i> pit-hole – <i>Nowe Zajęcie</i> working

Jarosław M. Fraś, Ewelina Kolebuk, Katarzyna Lajs-Klose,
Marek Materna, Szymon Pawlikowski, Patryk Sewulok*

BADANIA ARCHEOLOGICZNE PROWADZONE
PRZEZ MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA
W ROKU 2021

ABSTRAKT

W 2021 r. przeprowadzono ratownicze badania związane z remontem i przebudową Zamku Żupnego oraz dobudową nowego skrzydła do budynku muzeum przy ulicy Daniłowicza 12. W ich trakcie zidentyfikowano nawarstwienia późnośredniowieczne, z epoki żelaza, związane z kulturą puchowską oraz neolityczne wraz z przegłębionymi w całości neolitycznymi obiektami. Prace wykazały istnienie w starszej fazie zamku wału z fosą, nieokreślonej konstrukcji drewnianej w części północnej oraz potwierdzono istnienie odnalezionego w ubiegłym wieku zachowanego średniowiecznego szybu górniczego zbudowanego z drewna. Ponadto w wykopie przy Zamku Środkowym odnaleziono relikw przesklepionego zejścia do poziomu piwnic, do których prowadził wybity wtórnie, a następnie później zamurowany portal z XVII w. Badania te przyniosły wiele ciekawych zabytków ruchomych, w tym dwa grosze praskie i brązową siekierkę z czasów kultury łużyckiej. Badania przy ulicy Daniłowicza miały charakter typowych badań inwestycyjnych. Odhumusowano teren pod budowę nowego skrzydła, odkryto obecność obiektów współczesnych, nowożytnych, średniowiecznych i neolitycznych, a także relikw późnonowoczesnego budynku murowanego.

* **Jarosław M. Fraś**, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, j.fras@muzeum.wieliczka.pl

Ewelina Kolebuk, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, e.kolebuk@smdz.pl

Katarzyna Lajs-Klose, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków, katarzyna.lajs@student.uj.edu.pl

Marek Materna, Muzeum im. prof. Stanisława Fischera, Rynek 20, 32-700 Bochnia, marek.materna@muzeum.bochnia.pl

Szymon Pawlikowski, Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, ul. Zamkowa 8, 32-020 Wieliczka, s.pawlikowski@muzeum.wieliczka.pl

Patryk Sewulok, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii, ul. Gołębia 11, 31-007 Kraków, sewulok.patryk@gmail.com

Jarosław M. Fraś, Ewelina Kolebuk, Katarzyna Lajs-Klose,
Marek Materna, Szymon Pawlikowski, Patryk Sewulok*

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED
BY THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA
IN THE YEAR 2021

ABSTRACT

In 2021, rescue excavations were conducted in association with the renovation and reconstruction of the Saltworks Castle and the construction of the new wing of the museum building at 12 Daniłowicza Street. During the excavations, historic layers were identified, originating from the late Medieval period, the Iron Age (the Puchov Culture) and the Neolithic Age with some Neolithic features found below level of undisturbed soil. The works revealed the existence in the older phase of the castle of an embankment with a moat, an unspecified wooden structure in the northern part, and the existence of a Medieval wooden mining shaft, discovered in the previous century, was confirmed. Moreover, the excavation near the Middle Castle revealed a remnant of a vaulted entrance to the basement level, accessible through a secondary portal of the 17th century, which was later bricked up. The study brought many interesting portable historical objects, including 2 Prague groschen coins and a small bronze axe from the Lusatian culture period. The Daniłowicza Street excavation was a typical investment-related excavation. Humus was removed from the area designated for construction of the new wing, which led to the discovery of contemporary, modern, Medieval and Neolithic objects, as well as remnants of a late modern brick building.

* **Jarosław M. Fraś**, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, j.fras@muzeum.wieliczka.pl

Ewelina Kolebuk, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, e.kolebuk@smdz.pl

Katarzyna Lajs-Klose, Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, 11 Gołębia Street, 31-007 Kraków, katarzyna.lajs@student.uj.edu.pl

Marek Materna, Prof. Stanisław Fischer Museum, Rynek 20, 32-700 Bochnia, marek.materna@muzeum.bochnia.pl

Szymon Pawlikowski, Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, 8 Zamkowa Street, 32-020 Wieliczka, s.pawlikowski@muzeum.wieliczka.pl

Patryk Sewulok, Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, 11 Gołębia Street, 31-007 Kraków, sewulok.patryk@gmail.com

W tym samym roku Dział Archeologiczny przeprowadził pierwszy etap prac wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym Bochnia 120 w celu ustalenia jego chronologii. Jako obiekt badań wytypowano kurhan K12. W trakcie jego eksploracji odkryto niezwykle liczny pradziejowy materiał zabytkowy, co świadczy o tym, że do usypania kopca wykorzystano ziemię pochodzącą ze starszych nawarstwień kulturowych. Pod nasypem natrafiono na pozostałości domniemanego miejsca spalenia zwłok oraz fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. Podobnie datowany materiał w towarzystwie przepalonych kości ludzkich odkryto także na szczycie kurhanu, co przesądza o wczesnośredniowiecznej chronologii założenia.

Słowa kluczowe: archeologia, Bochnia, kurhan, Wieliczka, wykopaliska, zamek

In the same year, the Archaeological Department conducted the first stage of excavation works at the Bochnia 120 barrow cemetery in order to determine its chronology. Barrow K12 was selected for analysis. During its exploration, plenty of prehistoric material was discovered, proving that the barrow was constructed using soil from layers representing older cultures. Under the embankment, the presumed corpse cremation site was discovered, as well as fragments of early Medieval ceramics. Materials, which were dated as originating from more or less the same period, accompanied by burnt human bones, were also discovered on the top of the barrow, which confirms beyond any doubt the early Medieval chronology of the complex.

Keywords: archaeology, Bochnia, barrow, Wieliczka, excavations, castle

W 2021 r. rozpoczęła się inwestycja związana z przebudową Zamku Żupnego w Wieliczce, będącego częścią Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Podjęte prace mają na celu modernizację i remont Zamku Północnego (tzw. Domu Żupnego) oraz budowę podziemnej kubatury pod powierzchnią dziedzińca północnego, która połączy Zamek Północny z Zamkiem Środkowym (tzw. Domem pośród Żupy). Stało się to przyczynkiem do przeprowadzenia ratowniczych badań archeologicznych stanowiących kontynuację prac prowadzonych (z przerwami) na Zamku Żupnym w latach 1963–1994¹. Prace inwestycyjne oraz badania archeologiczne rozpoczęto w kwietniu 2021 r. Prowadzono je na trzech głównych obszarach. Pierwszy z nich związany był z wykonaniem podpiwniczenia pod pomieszczeniem archiwum Zamku Północnego i połączeniem go z dwoma sąsiednimi pomieszczeniami na poziomie piwnic. Miejsce to oznaczono jako Pomieszczenie I².

Drugi obszar badań to teren dziedzińca północnego (pod wspomnianą kubaturę), który ze względu na przebieg prac budowlanych podzielony został na kilka etapów. W 2021 r. wykonano dwa wykopy: I i II, w zachodniej części dziedzińca².

Trzecim obszarem był dziedziniec południowy, na którym odbywały się liczne prace inwestycyjne, głównie związane z wymianą istniejącej infrastruktury technicznej, dlatego badania archeologiczne w tym rejonie miały w dużej mierze charakter nadzoru prac ziemnych².

W 2021 r. rozpoczęły się również prace budowlane przy budynku dawnego sądu grodzkiego, przy ulicy Daniłowicza 12, gdzie obecnie mieści się nowa siedziba Muzeum. Inwestycja ta polegała na budowie nowego budynku, stanowiącego lustrzane odbicie i łączącego się z istniejącym budynkiem dawnego sądu. Wymagało to przeprowadzenia ratowniczych badań wyprzedzających na terenie objętym inwestycją.

Prace w Pomieszczeniu I rozpoczęły się od usunięcia za pomocą małej koparki betonowej wylewki stanowiącej podłogę pomieszczenia dawnego archiwum na poziomie parteru oraz wszelkich instalacji technicznych znajdujących się pod nią.

¹ Badania na Zamku Żupnym prowadzone były z przerwami w latach 1965, 1975, 1977, 1979–1981, 1985–1986, 1988–1992.

² Zob. Ryc. 1.

In 2021, an investment was initiated, related to the reconstruction of the Saltworks Castle in Wieliczka, being a part of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. The works are aimed at modernisation and renovation of the Northern Castle (the so-called Saltworks House) and construction of an underground structure underneath the northern courtyard to connect the Northern Castle with the Middle Castle (the so-called House Among the Saltworks). The project led to initiation of rescue archaeological excavations, which were a continuation of the works conducted at the Saltworks Castle (and periodically suspended) in the years 1963–1994¹. The investment works and archaeological excavations were initiated in April of 2021. They were conducted in 3 main areas. The first was related to the construction of a basement under the archive of the Northern Castle and connecting it with two other rooms at the basement level. This site was marked as Room 1².

The second excavation area was the northern courtyard (for the already mentioned structure), which, due to the course of the construction works, was divided into several stages. In 2021, two excavations were made: I and II, in the western part of the courtyard².

The third area was the southern courtyard, where numerous investment works were prepared, related mainly to the replacement of the existing technical infrastructure; as a result, the archaeological works in this area consisted mostly of supervision of the groundworks².

In 2021, construction works were also commenced near the building of the former municipal court, at 12 Daniłowicza Street, which now houses the Museum. The investment project consists of construction of a new building, mirroring the former court building and connected to it. It required rescue excavations to be conducted in advance within the investment site.

Works in Room I started from removal – using a small digging machine – of the concrete floor in the former archive room on the ground floor, as well as

¹ Excavations at the Saltworks Castle were conducted (and periodically suspended) in the years 1965, 1975, 1977, 1979–1981, 1985–1986, 1988–1992.

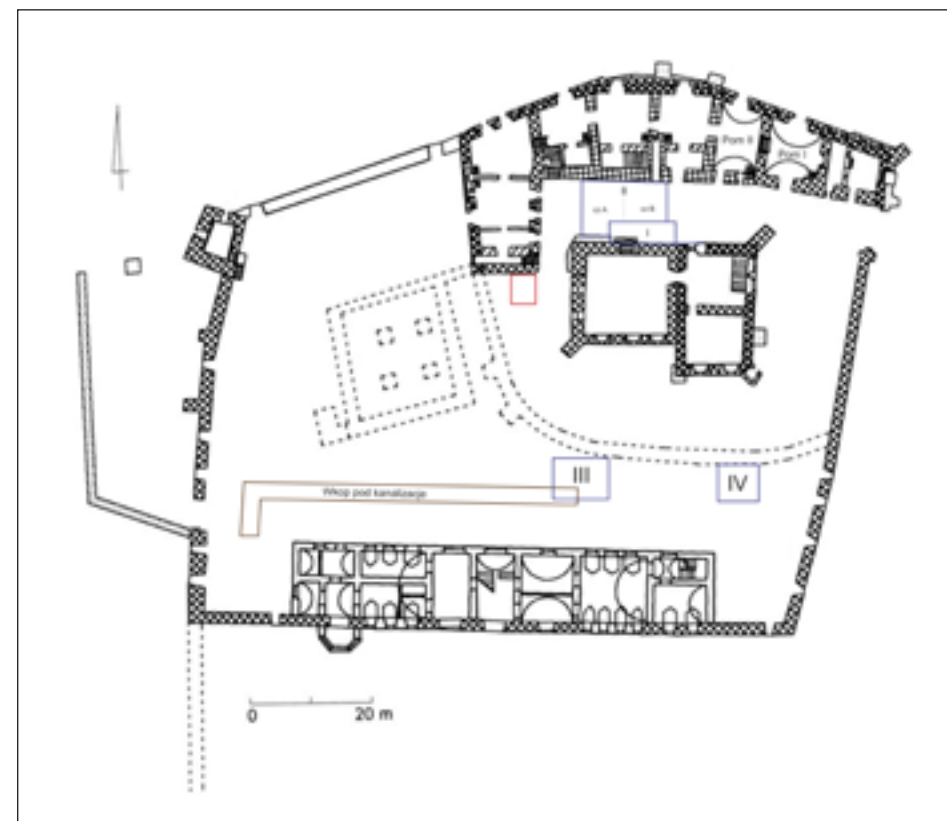
² See Fig. 1.

Następnie rozpoczęto pogłębianie pomieszczenia poprzez usuwanie nawarstwień gruzowych, pod ścisłym nadzorem archeologicznym. Nawarstwienia te w dużej mierze można łączyć z momentem remontu i adaptacji na cele muzealne Zamku Północnego, jednak część nawarstwień może pochodzić z czasów budowy tej części zamku. Podczas nadzoru monitorowano pracę koparki w celu uchwycenia momentu, kiedy przemieszczane nawarstwienia zostaną usunięte. Jak wspomniano wcześniej, nawarstwienia te koncentrowały się w północnej części pomieszczenia i w ten sposób uzyskano jego podział na część A i część B z profilem dokumentacyjnym pomiędzy nimi. Prace wykopaliskowe w części A rozpoczęto na poziomie około 300 cm poniżej repera (około 160 cm poniżej poziomu użytkowego wcześniejszego pomieszczenia), gdzie natrafiono na występowanie pierwszych nawarstwień archeologicznych. Kontynuowano eksplorację do poziomu inwestycyjnego, pierwotnie określonego na poziom 460 (około 320 cm poniżej poziomu użytkowego wcześniejszego pomieszczenia). Poziom ten był już w większości zalany przez wodę wybijającą naturalnie spod ziemi. Następnie przystąpiono do eksploracji części B, znajdującej się po południowej stronie pomieszczenia. Nawarstwienia, które tam napotkano, układały się w pasma, obniżające się stratygraficznie wraz z ich postępowaniem w stronę północną i mające swój początek w południowo-zachodnim narożniku. Zaobserwowane warstwy miały nietypową charakterystykę. Były spójne wewnętrznie, ale ich układ chronologiczny był zaburzony. Materiał o proveniencji średniowiecznej z jednej warstwy kontrastował z materiałem z epoki żelaza, brązu lub neolitu w innych warstwach, niebędących w układzie chronologicznym. Najciekawszym znaleziskiem tam odnalezionym, stanowiącym jednocześnie dobitny dowód redepozycji tych nawarstwień, była brązowa siekierka z piętą lejkowatą typu czeskiego³ (prawdopodobnie wariant „Rawicz” wg A. Szpunara)⁴, związana z kulturą łużycką, a datowana na HA1–HA2 (1200–1050 p.n.e.), którą odnaleziono w ilastej, poza tym całkowicie pozbawionej zabytków warstwie zinterpretowanej jako redeponowany calec. Nasuwa to hipotezę, że nawarstwienia były w tym miejscu redeponowane, prawdopodobnie w celu utworzenia wału obronnego. Przekrój zadokumentowany między częściami A i B pomieszczenia również przemawia na korzyść tej teorii⁵. Istnienie wału zmusiło do refleksji nad

³ Patrz Ryc. 2.3–4.

⁴ W. Blajer: *Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*, „Prace Komisji Archeologicznej”, z. 30, Kraków 1999, s. 24.

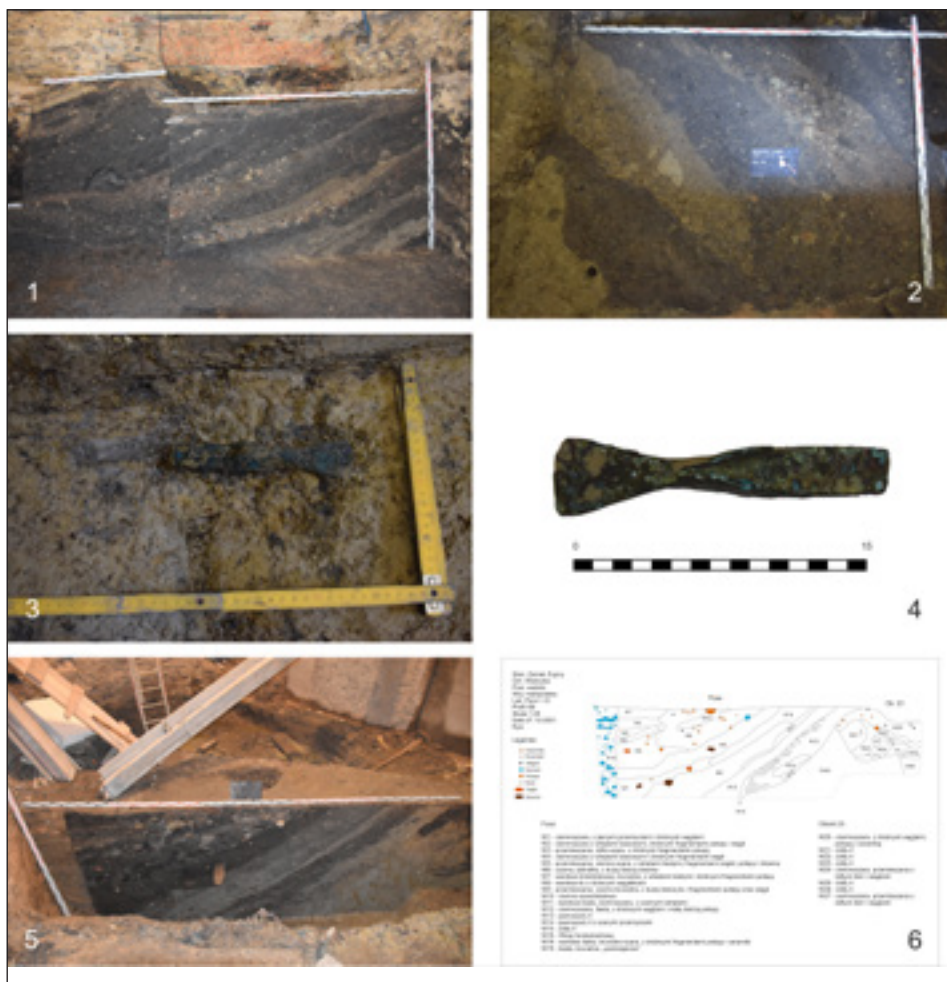
⁵ Zob. Ryc. 2.1.

Ryc. 1. Plan wykopów w Zamku Żupnym. Rzymskimi cyframi oznaczono wykopy archeologiczne, brązowym kolorem wkop pod kanalizację, a czerwonym – odkrywkę pod posadowienie dźwigu. Plan zamku autorstwa W. Niewaldy z naniesionymi wykopami przez P. Sewuloka

Fig. 1. The excavation site plan for the Saltworks Castle. Roman numerals indicate the archaeological excavations, the earthworks for the sanitary installation are marked in brown, and the earthworks performed for the purpose of setting of the lift – in red colour. The castle layout prepared by W. Niewalda with the excavations marked by P. Sewulok

any technical installations, located underneath. Afterwards, the floor level was deepened through removal of the rubble layers under the strict archaeological supervision. These layers may be mostly connected to the time of the renovation of the Northern Castle and its adaptation for a museum; nevertheless, some of the layers may originate from the period of construction of this part of the Castle. During supervision, the work of the digging machine was monitored to record the moment of removal of the mixed layers. As it has already been mentioned, the layers were mostly found in the northern part of the room, which allowed

Ryc. 2. 1 – Profil AB Pom. I; 2 – Poziom 320 cz. B Pom. I; 3 – Siekierka in situ; 4 – Siekierka w czasie konserwacji; 5, 6 – profil fosy w Pom. I (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)

Fig. 2. 1 – Profile AB Room I; 2 – Level 320 part B Room I; 3 – The axe in situ; 4 – the axe during maintenance works; 5, 6 – the moat profile in Room I (photographs taken and table developed by P. Sewulok)

tym, czy ziemia do jego usypania została pozyskana w czasie budowy fosy, znajdującej się bezpośrednio przed nim. Ponieważ plan inwestycyjny uległ zmianie i konieczne było punktowe pogłębienie pomieszczenia, wykorzystano to do weryfikacji tej tezy. Poza wymaganymi punktowymi przegłębieniami wykonano wąskie cięcia profilowe, usytuowane prostopadle do teoretycznego przebiegu wału. Przegłębiony wykop sięgał o około 1,6 m poniżej poziomu dotychczasowych prac.

for division of the room into part A and part B with a documentation profile in between. Excavation works in part A started at the level of approximately 300 cm below the benchmark (around 160 cm below the usable level of the previous room), where the first archaeological layers were encountered. Exploration was continued until reaching the investment level, originally estimated to be level 460 (around 320 cm below the usable level of the previous room). This level was mostly flooded by water pushing through the soil. Afterwards, exploration of part B was commenced, located on the southern side of the room. The layers found in this area formed strips, descending stratigraphically as they progressed towards the north, originating in the south-western corner. The layers observed had some uncommon characteristics. They were internally coherent; however, their chronology was disturbed. The material originating from the Medieval times from one of the layers contrasted with the material from the Iron, Bronze or Neolithic Age in other layers, which were not arranged in line with the chronology. The most interesting finding in this area, which at the same time proved beyond doubt the redeposition of these layers, was a small bronze axe with a funnel-shaped heel of Czech type³ (probably the “Rawicz” variant according to A. Szpunar)⁴, associated with the Lusatian culture and dated to HA1–HA2 (1200–1050 B.C.), which was found in a loamy layer, containing no other historic objects whatsoever, interpreted as redeposited undisturbed soil. This leads to the hypothesis that the layers were redeposited in this area, most probably to form a rampart. The cross-section documented between parts A and B of the room also seems to support this theory⁵. The existence of this rampart led to reflection on whether the soil for its formation was obtained during the construction of the moat, located directly in front of it. As the investment plan had changed and it was necessary to increase the excavation depth in several spots, this fact was used to verify the hypothesis. Apart from the spots required, a narrow profile cut was performed, perpendicular to the theoretical layout of the rampart. The deepened excavation reached about 1.6 m below the earlier level of the works. The layers discovered, their arrangement⁶ and chronology, in combination with the discovery of yellow undisturbed loess

³ See Fig. 2.3–4.

⁴ W. Blajer: *Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*, “Prace Komisji Archeologicznej”, booklet 30, Cracow 1999, Wydawnictwo Naukowe DWN, p. 24.

⁵ See Fig. 2.1.

⁶ See Fig. 2.5–6.

Nawarstwienia w nim odkryte, ich układ⁶ i chronologia, w połączeniu z odnalezieniem w części południowej żółtego, lessowego calca, potwierdziły istnienie w tym miejscu reliktywów wału dookólnego z fosą. Niestety, nie osiągnięto dna fosy, ze względu na zagrożenie budowlane związane z dalszym pogłębianiem wykopu przy ścianie północnej zamku. W celu weryfikacji głębokości fosy przy ścianie północnej pomieszczenia zrobiono wiele odwiertów geologicznych, które wykazały, iż dno fosy w tym miejscu może sięgać głębokości kolejnych około 160 cm. Nawarstwienia zaobserwowane wewnątrz fosy były już spójne chronologicznie i zawierały w sobie przeważnie materiał późnośredniowieczny.

Prace na dziedzińcu północnym rozpoczęto w podobny sposób, jak w przypadku Pomieszczenia I. Za pomocą koparek usunięto najpierw współczesną kostkę brukową, a następnie warstwy podbudowy i przemieszane warstwy bez kontekstu, do momentu natrafienia na warstwę żółtego, czystego iłu. Początkowo interpretowano go jako calec, co było niemałym zaskoczeniem, biorąc pod uwagę fakt, że zalegał stosunkowo płytko, miejscami niewiele ponad metr od powierzchni bruku. Dopiero dalsza eksploracja pokazała, że pod jego powierzchnią znajdowały się kolejne warstwy kulturowe. Żółty ił musiał stanowić warstwę wyrównawczą i został usunięty mechanicznie za pomocą koparki. Odsłonięcie warstw zalegających poniżej doprowadziło do ukazania się współczesnych przekopów związanych z kanalizacją, ogrzewaniem oraz pozostałą niekiedy niezainwentaryzowaną infrastrukturą techniczną. Prowadząc prace, starano się podążać za zachowaną, wcześniejszą rzeźbą terenu. Opadał on od punktu kulminacyjnego w zachodnim narożniku dziedzińca, w stronę północno-wschodnią i wschodnią, a więc w stronę Pomieszczenia I i bramy wjazdowej. Podczas prac natrafiono również na biegnący wzdłuż muru północnego Zamku Środkowego fragment muru kamiennego, spójnego zaprawą wapienną. Korona muru się nie zachowała, co nasuwa wniosek, że musiał on być już wcześniej częściowo zniszczony. W części zachodniej mur ten zakręcał pod kątem 90 stopni, przylegając do muru Zamku Środkowego. W ten sposób powstawała ograniczona przestrzeń, wydzielona jako Wykop I. Teren po stronie zewnętrznego lica muru, znajdujący się na dziedzińcu, w zasięgu odsłoniętych w pierwszym etapie prac, wydzielono jako Wykop II.

Wykop I posiadał specyficzny charakter. Zaobserwowane w nim nawarstwienia w początkowej fazie eksploracji składały się wyłącznie z gruzu ceglano-kamiennego przemieszanego z ziemią. Zasyp gruzowy został wstępnie wybrany

⁶ Zob. Ryc. 2.5–6.

soil, confirmed the existence of the remnants of a circular rampart with a moat in this location. Unfortunately, the moat bottom could not be reached due to the construction hazards related to further deepening of the excavation next to the northern castle wall. In order to verify the depth of the moat by the northern wall of the room, a number of geological boreholes were made, showing that the moat depth in this location could reach the depth of approximately another 160 cm. The layers observed inside the moat were chronologically consistent and contained mainly materials from the late Medieval period.

The works in the northern courtyard were commenced in a similar manner as in Room I. Using digging machines, the modern paving stones were removed, and later the substructure layers and the mixed layers lacking any context, until reaching a layer of pure yellow loam. Initially it was interpreted as undisturbed soil, which was surprising, taking into account the fact that it was located at a rather shallow level, in some locations – a bit more than one metre from the paving surface. However, further exploration revealed the subsequent cultural layers under the loam surface. The loam, which was presumably a blinding layer, was removed mechanically using the excavator. Revealed below were some modern excavations for the sanitary, heating and some other unidentified fragments of the technical infrastructure. The aim was to conduct the works in line with the preserved existing topography. It declined from the culmination point in the western corner of the courtyard to the north-eastern and eastern side, that is, towards Room I and the entrance gate. The works also revealed a fragment of a stone wall, bonded with lime mortar, along the northern wall of the Middle Castle. The crenelation has not been preserved, which leads to the conclusion that the wall must have been previously partially destroyed. In the western part, the wall turned at the angle of 90 degrees to run adjacent to the Middle Castle wall. It marked the enclosed space, identified as Excavation I. The area on the side of the external face of the wall, located in the courtyard, within the range discovered during the first stage of the works, was identified as Excavation II.

Excavation I had some specific characteristics. The layers observed in the early phase of the exploration consisted exclusively of brick and stone rubble, mixed with soil. The rubble was initially removed using an excavator. In the process, two interesting facts were found. First of all, a bricked-up entrance portal in the wall of the Middle Castle was revealed⁷, matching the fragment of the portal located in

⁷ See Fig. 3.

za pomocą koparki. W trakcie jego usuwania stwierdzono dwa interesujące fakty. Po pierwsze odsłonięto istniejący w murze Zamku Środkowego zamurowany portal wejściowy⁷, odpowiadający fragmentowi portalu znajdującemu się w północnej ścianie piwnic Zamku Środkowego. Z charakteru układu nawarstwień murarskich można wnioskować, że portal ten został wtórnie wybity lub przemurowany w starszej ścianie, a następnie zamurowany. Druga obserwacja dotyczyła zasypania, a właściwie jego układu. Najgłębiej zasypaną gruzem częścią wykopu była ta znajdująca się przy portalu. W stronę wschodnią natomiast zasypisko systematycznie się wypłycało, co świadczyło o funkcjonowaniu w tym miejscu rampy. Wskazuje to na obecność tam odgradzonego murem zejścia do piwnic Zamku Środkowego. Na fragmencie muru zewnętrznego, od jego wewnętrznej strony, zachował się fragment wspornika, mogący świadczyć o tym, że całość założenia była pierwotnie przesklepiona. Po usunięciu gruzu i oczyszczeniu uzyskanego poziomu przystąpiono do eksploracji mechanicznej nawarstwień z zastosowaniem metody eksploracji „do lustra wody”. Badania pozwoliły potwierdzić istnienie w tym przejściu reliktów drewnianych schodów, poniżej których natrafiono na kolejne starsze nawarstwienia, odpowiadające tym w Wykopie II. Wzdłuż muru Zamku Środkowego zaobserwowano występowanie dwóch wkopów. Pierwszy z nich szerszy i głębszy interpretować można jako wkop fundamentowy. Natomiast drugi, węższy, łączyć można ze współczesną ingerencją związaną z izolacją muru od wilgoci. Wątki architektoniczne odkryte w Wykopie I zostały poddane badaniom architektonicznym, których autorem jest dr Marek Łukacz. Według jego ekspertyzy, przemurowanie związane z portalem należy datować na XVII w. (z uwagi na użytą cegłę tzw. saską). W niewielkiej odległości od portalu na poziomie powyżej progu przejścia odkryto srebrną monetę – Szeląg Ryski Gustawa Adolfa z lat 1620–1634⁸, którego datowanie jest spójne z wynikami badań architektonicznych.

Najciekawszym zabytkiem odkrytym w obrębie Wykopu I był fragment średniowiecznej, polewanej ceramiki z motywem twarzowym. Wstępna analiza nasuwa teorię, że może to być schematyczne przedstawienie twarzy Żyda⁹, co wpisывалoby się w zachodnioeuropejski nurt zdobnictwa naczyń ceramicznych motywem głowy ludzkiej ujętej w uproszczony sposób.

⁷ Zob. Ryc. 3.

⁸ Zob. Ryc. 4.3.

⁹ Zob. Ryc. 9.

the northern part of the Middle Castle basements. Masonry on that wall suggest, that part of the original stone wall was replaced with brick one, with construction of new stone portal at the time, and later that portal was bricked up. The second observation referred to the backfill, or, more precisely, its layout. The part of the excavation filled with rubble to the greatest depth was the part located next to the portal. To the east, the backfill was gradually becoming shallower, which proves that a ramp was once placed in this location. This fact suggests that an entrance to the basements of the Middle Castle, fenced with a wall, was once present in this location. In the fragment of the external wall, on its internal part, a fragment of a support profile has been preserved, which may indicate that the entire complex was once vaulted. After the removal of rubble and cleaning of the layer discovered, mechanical exploration of the layers was commenced. The analysis confirmed the existence of remnants of a set of wooden stairs in this location, with further older layers below them, corresponding with those in Excavation II. Two cuts were observed along the wall of the Middle Castle. The former, which is both wider and deeper, can be interpreted as a foundation cut. The latter, which is narrower, can be interpreted as a trace of modern interference, aimed at providing the wall with some damp proof insulation. The architectural aspects discovered in Excavation I were subjected to an architectural analysis by Marek Łukacz, Ph. D. According to this expert, the reconstruction related to the portal should be dated to the 17th century (due to the fact that the so-called Saxon brick was used). At a small distance from the portal, above the passage threshold, a silver coin was discovered – a Riga Schilling of Gustavus Adolphus from the period of 1620–1634⁸, the dating of which is consistent with the results of the architectural study.

The most interesting historical object discovered within the area of Excavation I was a fragment of Medieval slipware with a face pattern. The preliminary analysis suggests that it may be a schematic presentation of a face of a Jew⁹, which would be consistent with the western European trend of decorating ceramic dishes with a simplified human face pattern.

Excavation II was located outside the wall fragment discovered in the courtyard. After the excavation level was cleaned and documented, the layers discovered were explored using the mechanical method, with documentation levels every 20 cm. Initially, the research levels included only the culmination, which descended as

⁸ See Fig. 4.3.

⁹ See Fig. 9.

Wykop II wytyczono na zewnątrz odkrytego na dziedzińcu fragmentu muru. Po wyczyszczeniu i zadokumentowaniu poziomego odkrycia przystąpiono do eksploracji odkrytych nawarstwień metodą mechaniczną „do lustra wody”, z poziomami dokumentacyjnymi co 20 cm. Początkowo więc poziomy badawcze obejmowały jedynie kulminację terenu, który w trakcie prac obniżał się w stronę wschodnią i północno-wschodnią do osiągnięcia granicy, którą stanowiła ściana południowa Zamku Północnego. Odsłaniane warstwy kulturowe były przeważnie zwarte, barwy czarno-brunatnej i zawierały znaczne ilości materiałów zabytkowych. Pierwotnie nawarstwienia te próbowano powiązać z funkcjonowaniem zamku w okresie średniowiecza. Stwierdzono jednak występowanie w obrębie wspomnianych nawarstwień znacznych ilości ceramiki pradziejowej, której rozmieszczenie było przypadkowe, co wykluczyło możliwość interpretacji wspomnianych warstw jako posiadających różną proveniencję i wyraźne rozgraniczenia stratygraficzne. Ponadto charakterystyka warstwy zawierającej wiele drobnych przewarstwień, w tym calcowych, pozwala przypuszczać, że warstwa ta, mocno przemieszana, ma charakter wtórny i jest redeponowana w tym miejscu, być może w celu wyrównania/podniesienia terenu. Ze względu na charakter obiektu prawdopodobne jest, że nawarstwienia zostały tu naniesione po wydobyciu z jednego z szybów górniczych, których relikty odnaleziono w pobliżu lub co wydaje się być bardziej prawdopodobne w trakcie wykonywania wykopów pod fundamenty, kolejnych faz rozbudowy zamku. Przemieszana warstwa miała miąższość kilkudziesięciu centymetrów, jednak po jej wyeksplorowaniu natrafiono na homogeniczne nawarstwienia średniowieczne zalegające *in situ*. Najciekawszą z nich była cienka warstwa spalenizny. Po jej odkryciu zmieniono metodę eksploracji – z mechanicznej na plastyczną, by odsłonić jej maksymalny zasięg i pierwotną rzeźbę terenu¹⁰. Podzielono również wykop na dwie części w celu uzyskania dodatkowego cięcia profilowego. Ukazało to, że w dobie depozycji warstwy spalenizny krzywizna wzniesienia, jakie funkcjonowało w tym miejscu, była znacznie większa niż ta zaobserwowana po zdjęciu nawarstwień współczesnych, wyrównawczych. Powierzchnia dziedzińca opadała w tę samą stronę, jednak pod większym kątem. Ponadto na tym samym poziomie natrafiono na skupiska z polepą, niebędące jednak pozostałościami po piecach czy ogniskach. Obecność warstwy spalenizny, w połączeniu ze skupiskami polepy i materiałem archeologicznym, nasunęła hipotezę, iż można ją wiązać

¹⁰ Zob. Ryc. 5.1.

Ryc. 3. Dokumentacja fotograficzna odkrytego portalu i przemurowania z nim związanego, jak również poziom zejścia do portalu w momencie zakończenia odgruzowywania i po wyczyszczeniu, a także w momencie odkrycia drewnianej belki i podmurówki, które stanowiły elementy schodów (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)

Fig. 3. The photographic documentation of the portal discovered and the associated reconstruction, as well as the portal entrance level upon completion of rubble removal and cleaning, as well as at the time of discovery of the wooden beam and the wall base, constituting the components of the stairs (photos taken and table developed by P. Sewulok)

the works progressed towards the eastern and north-eastern side until reaching the boundary, which was the southern wall of the Northern Castle. The cultural layers revealed were mostly coherent, black and brown, containing plenty of historic objects. Initially, attempts were made to associate these layers with the functioning of the castle in the Medieval times. However, a substantial quantity of prehistoric ceramic artefacts was found within these layers, scattered incidentally, which excluded the possibility of interpreting these layers as having varying origin and specific stratigraphic boundaries. Moreover, the characteristics of the layer

z pierwszym, znanym ze źródeł pisanych, pożarem Wieliczki z 1473 r.¹¹ Jednak ze względu na materiał ceramiczny, znaleziska ruchome i próbkę drewna dębowego¹², pozyskaną ze słupa odnalezionego w wykopie, i poddaną badaniu izotopem węgla C14, warstwy średniowieczne datować można na XIII/XIV w. Być może lepsze datowanie pozwoli uzyskać badania planowane w przyszłości.

Poniżej nawarstwień średniowiecznych zalegały warstwy o podobnych właściwościach – zwarte, barwy brunatno-czarnej, zawierające jednak materiał archeologiczny o zdecydowanie odmiennym charakterze. Odnalezione fragmenty ceramiki były znacznie grubszej roboty, co w połączeniu z charakterystycznymi zdobieniami liniami rytymi (ornament grzebykowy) pozwala łączyć je wstępnie z kulturą puchowską (z tzw. nurtem puchowsko-dackim) z epoki żelaza (V w.p.n.e. – I w.n.e.). Poza materiałem ceramicznym z warstw celtyckich (kultura puchowska utożsamiana jest z obecnością plemion celtyckich na terenie Małopolski) nie natrafiono na żadne ruchome zabytki, jednak z uwagi na specyfikę kultury puchowskiej, jak i warstw średniowiecznych, które zawierają w sobie często drobne, cenne zabytki ruchome, jak monety czy ozdoby, zdecydowano, aby część nawarstwień średniowiecznych i celtyckich zachowana została do flotacji.

Warstwy celtyckie nie były jednak ostatnim kulturowym świadectwem minionych epok w Wykopie II. Poniżej zaobserwowano warstwę z okresu neolitu niewielkiej miąższości, zawierającą materiał ceramiczny. Była ona ostatnią warstwą kulturową przed osiągnięciem poziomu żółtego ilastego calca, który wystąpił na poziomie 510 cm poniżej repera. Na jego tle rysowały się dalsze obiekty neolityczne, których dna sięgały poziomu na głębokości 560 cm. Na podstawie odkrytego materiału ceramicznego zarówno warstwę kulturową, jak i obiekty wiązać można z grupą pleszowsko-modlnicką kręgu lendzielsko-polgarskiego. Wszystkie obiekty neolityczne miały charakter jamowy, o niejednorodnych wypełniskach, a materiał zabytkowy w nich odkryty odpowiada materiałom znanym wcześniej z badań prowadzonych na terenie Wieliczki i okolic.

Istotne są również dwie ciekawostki związane z Wykopem II. Pierwszą z nich stanowi odkrycie trzech drewnianych „słupów”, prawdopodobnie powiązanych ze sobą i oddalonych od siebie o około 2 m¹³. To właśnie z jednego z tych słupów,

¹¹ I. Pawłowska: *Pożary wielickie do 1914 roku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXII, Wieliczka 2002, s. 183.

¹² Według badań Profesora M. Krąpca.

¹³ Zob. Ryc. 5.3.

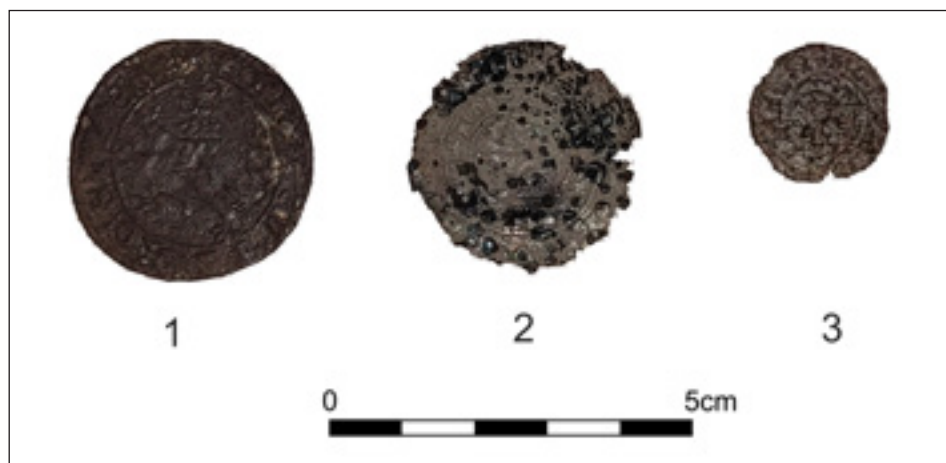
containing many small accumulations, including some undisturbed soil, seem to indicate that this strongly mixed layer is a secondary one and has been redeposited to this place, perhaps in order to level out/raise the ground level. Due to the nature of the object, it is possible that the accumulations were moved here after they were excavated from one of the mining shafts, the remnants of which were found nearby, or – which seems more probable – in the course of excavations performed to construct the foundations during the subsequent phases of development of the castle. The mixed layer was several dozen centimetres thick; however, after its exploration, *in situ* homogeneous Medieval layers were found. The most interesting one was a thin layer of burned materials. After it was discovered, the exploration method was changed from the mechanical to the stratigraphical exploration method to reveal its maximum range and the original land topography¹⁰. The excavation was also divided into two parts, in order to obtain an additional profile cut. It revealed that at the time of deposition of the burned material, the elevation curve in this location was much greater than observed after the removal of the modern blinding layers. The courtyard surface declined in the same direction, however, at a greater angle. Moreover, on the same level, some clusters with earthen floor were found, which, however, were not remnants of stoves or fires. The layer of burnt material, in combination with the earthen floor clusters and the archaeological material led to a hypothesis that it may be associated with the first fire of Wieliczka of 1473, known from the written sources¹¹. However, due to the ceramic material, the portable historic objects and the oak wood sample¹² obtained from a pole found in the excavation and examined with the C14 carbon isotope, the Medieval layers can be dated to the 13th/14th century. Perhaps, the research planned for the future will allow for a more accurate dating.

Below the Medieval layers, some layers with similar characteristics were found – coherent, black and brown; nevertheless, they contained archaeological materials with much different characteristics. The ceramic fragments found were much coarser, which, in combination with the characteristic engraved lines (comb-shaped ornaments) suggests that they belong to the Puchov Culture (the so-called Puchov-Dacian current) of the Iron Age (5th century B.C. – 1st century B.C.). Apart from

¹⁰ See Fig. 5.1.

¹¹ I. Pawłowska: *Pożary Wielickie do 1914 roku*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXII, Wieliczka 2002, p. 183.

¹² According to research conducted by Professor M. Krąpiec.

Ryc. 4. Srebrne monety z Wykopu II (1 – grosz praski), Pom. I (2 – grosz praski) i Wykopu I (3 – szeląg ryski) (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)

Fig. 4. Silver coins from Excavation II, Room I and Excavation I (photos taken and table developed by P. Sewulok)

najlepiej zachowanego, pobrano próbkę do datowania C14. Drugą interesującą anomalią w wykopie był ekofakt, w postaci zachowanej dawnej kolonii mrówek¹³. Zajmujące powierzchnię około 3m² mrówcze „miasto” zostało odsłonięte i z dokumentowane, a następnie przedstawione do konsultacji badaczom Polskiej Akademii Nauk. Kolonia okazała się znaleziskiem interesującym, aczkolwiek typowym dla terenów Polski. Należy również nadmienić, że jednym z najciekawszych zabytków ruchomych z Wykopu II jest grosz praski¹⁴. Jest on zachowany w bardzo dobrym stanie¹⁵, jednak jego wartość datująca jest niewielka, ponieważ został odkryty na początku wykopalisk dzięki prospekcji wykrywaczem metali, w warstwie przemieszanej współcześnie i związanej z istniejącym na zachód od Wykopu II betonowym zbiornikiem.

W 2021 r. Wykop I i II były jedynymi eksplorowanymi miejscami na dziedzińcu północnym, jednak planowane są dalsze wykopy badawcze, obejmujące teren pomiędzy Wykopem II a bramą północną zamku.

ceramic materials from Celtic layers (the Puchov culture is associated with the presence of Celtic tribes in Lesser Poland), no other portable historic objects were found; however, due to the specific characteristics of the Puchov culture, as well as the Medieval layers, which often contain small but valuable portable objects, such as coins or ornaments, it was decided that a part of the Medieval and Celtic layers would be preserved for flotation.

Nevertheless, the Celtic layers were not the last cultural proof of the past in Excavation II. Below, a thin Neolithic layer was found, containing some ceramic material. It was the last cultural layer before reaching the yellow, loamy undisturbed soil, found 510 cm below the benchmark. Further Neolithic features were discovered below, the bottom of which reached the depth of 560 cm. On the basis of the ceramic materials discovered, the cultural layer and the artefacts found can be associated with the Pleszów–Modlnica group of the Lengyel–Polgár circle. All of the Neolithic features were of pit nature, with heterogeneous fill, and the historic material discovered in these corresponds with the material known from research conducted earlier in the area of Wieliczka and its vicinity.

Two other interesting facts can be mentioned, related to Excavation II. The first is the discovery of 3 wooden “poles”, which were probably tied together, placed at the distance of about 2 metres from one another¹³. A C14 dating sample was collected from one of these poles, which was in the best condition. The second interesting anomaly in the excavation was an eco-fact, consisting of a preserved former ant colony¹³. The “ant city”, which occupied the area of about 3 m², was revealed and documented, and then submitted for consultation purposes to scientists of the Polish Academy of Sciences. While it was an interesting discovery, the colony turned out to be typical for the area of Poland. One of the most interesting portable historic objects discovered in Excavation II was the Prague groschen coin¹⁴. While it has been preserved in a very good condition¹⁵, its dating value is limited as it was discovered at the beginning of the excavation works, using a metal detector, in a temporarily mixed layer, related to the concrete tank existing west of Excavation II.

In 2021, Excavation I and II were the only areas explored in the northern courtyard; however, further excavations have been planned in the area between Excavation II and the northern castle gate.

¹⁴ Emitentem monety był król czeski Jan Luksemburski (1310–1346).

¹⁵ Zob. Ryc. 4.1.

¹³ See Fig. 5.3.

¹⁴ The coin was issued by the Czech king John of Bohemia (1310–1346).

¹⁵ See Fig. 4.1.

Ryc. 5. 1 – Plastycznie odsłonięty poziom spalenizny w wykopie IIA; 2 – Profil W Wykopu II; 3 – Poziom 460 Wykopu IIA, widoczne w lewym narożniku zachowane mrowisko, a także dwa drewniane słupy; 4 – Zbliżenie na „miasto mrówek” (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)

Fig. 5. 1 – Stratigraphically revealed burnt material level in Excavation IIA; 2 – profile W of Excavation II; 3 – Level 460 of Excavation IIA, a preserved anthill is visible in the left corner, as well as two wooden poles; 4 – close-up of the “ant city” (photos taken and table developed by P. Sewulok)

Trzecim obszarem objętym inwestycją i podlegającym nadzorowi archeologicznemu był dziedziniec południowy¹⁶. Nie prowadzono na nim pełnych wykopisk archeologicznych, ponieważ zakres prowadzonych prac tego nie wymagał. Inwestycja w tej części zamku polegała głównie na wymianie instalacji technicznych na nowe. Nadzorowano więc przekopy i odkrywki z nimi związane. Od strony zachodniej, wzdłuż dziedzica południowego znajdował się długi i wąski wykop związany z kanalizacją sanitarną. Większość wykopu, zarówno pod względem jego długości, jak i głębokości (a na niektórych odcinkach na pełnej głębokości) stanowiła warstwa przemieszana współcześnie z elementami gruzu. Przesuwając się w stronę wschodnią, natrafiono na całe i fragmenty śladowo zachowanych warstw archeologicznych. W miejscu, gdzie kończył się wykop pod kanalizację, uchwycono warstwę z materiałem średniowiecznym oraz fragmenty potężnych belek drewnianych. Odkrycie powiązano

¹⁶ Zob. Ryc. 1.

Ryc. 6. 1 – Belki drewniane zasłaniające szyb górniczy w Wykopie III; 2 – Szyb górniczy po zdjęciu zasłaniających go belek; 3 – Fragment muru odkrytego w wykopie IV; 4 – Ceglany relikt odkryty w miejscu posadowienia dźwigu (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)

Fig. 6. 1 – Wooden beams covering the mining shaft in Excavation III; 2 – The mining shaft after the removal of the beams; 3 – A fragment of the wall discovered in excavation IV; 4 – A brick remnant discovered in the lift foundation location; (photos taken and table developed by P. Sewulok)

The third area included in the investment and subject to archaeological supervision was the southern courtyard¹⁶. It was not subject to a full archaeological excavation, as the scope of works did not require such intervention. The investment in this part of the castle consisted mainly of replacement of the technical installations. Therefore, the associated excavations and pits were supervised. To the west, a long and narrow excavation ran along the southern courtyard, associated with the sanitary sewage. Most of the excavation, both in terms of its length and depth (and, along some sections, the full depth), consisted of a contemporarily mixed layer with some rubble elements. Moving to the east, the researchers encountered fragments of archaeological layers, very poorly preserved, and some undisturbed soil. At the end of the sewage line excavation, a layer with Medieval material and fragments of solid wooden beams were found. The discovery was associated with the information that a mining

¹⁶ See Fig. 1.

z wiadomością, że w tym miejscu może znajdować się szyb górniczy znany z wcześniejszych badań. Prace związane z budową kanalizacji zostały zatem wstrzymane, a wkop wokół drewnianych belek został poszerzony. Doprowadziło to do założenia Wykopu III, w którym odkryto cały poziom wyłożony drewnianymi belkami¹⁷, stanowiącymi zabezpieczenie odsłoniętego szybu górniczego w czasie badań Antoniego Jodłowskiego i Kazimierza Reguły¹⁸ w 1976 r. Po usunięciu belek za pomocą dźwigu ukazała się dobrze zachowana, zalana wodą konstrukcja drewniana¹⁹. Z uwagi na stan zachowania szybu odpowiadający dokumentacji z poprzednich badań oraz plany inwestycyjne zdecydowano się nie podejmować dalszej eksploracji szybu, a jedynie zadokumentować obecny stan i zabezpieczyć go przed zniszczeniem. Przy okazji, z belek z szybu pobrano próby do badań dendrochronologicznych. Ekspertyzy przeprowadzone zostały przez profesora Marka Krąpca z Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Uzyskane daty oscylowały między ostatnią ćwiercią XIII w. a latami 30. XIV w. i pokrywały się zarówno między sobą, jak i z wstępnym datowaniem ustalonym na podstawie materiałów zabytkowych w trakcie badań z 1976 r.

We wschodniej części dziedzińca południowego, przy rekonstrukcji wewnętrzного muru obwodowego zamku – przy okazji prac inwestycyjnych – założono odkrywkę architektoniczną, określoną jako Wykop IV. W odkrywce tej nie natrafiono na spójne warstwy archeologiczne, ale odsłonięto lico oryginalnego muru obwodowego, a także fragment muru biegnącego poprzecznie do niego, jednak niełączącego się z nim i będącego w znacznie gorszym stanie zachowania²⁰. Ponieważ mur odsłonięto jedynie na niewielkim odcinku, nie udało się określić jego przeznaczenia. Ostatnim elementem podlegającym nadzorowi archeologicznemu na Zamku Żupnym była niewielka odkrywka pod posadowienie dźwigu (na planie oznaczona kolorem czerwonym)²¹, która miała na celu jedynie usunięcie luźnej wierzchniej ziemi na głębokości około 50 cm w celu przygotowania stabilnej podstawy pod dźwig. W jej obrębie odnaleziono relikty ceglanej konstrukcji z kanałem, datowanej na XIX w., która została następnie odczyszczona i zadokumentowana²².

¹⁷ Zob. Ryc. 6.1.

¹⁸ A. Jodłowski, K. Reguła: *Nowe odkrycia archeologiczne w Wieliczce na terenie Zamku Żupnego*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 1976 roku”, s. 22–28.

¹⁹ Zob. Ryc. 6.2.

²⁰ Zob. Ryc. 6.3.

²¹ Zob. Ryc. 1.

²² Zob. Ryc. 6.4.

shaft, known from previous excavations, could be located in this place. Therefore, the works related to construction of the sewage system were suspended and the cut around the wooden beams was widened. These works resulted in the establishment of Excavation III, in which a level covered with wooden beams was found¹⁷, securing the mining shaft revealed by Antoni Jodłowski and Kazimierz Reguła¹⁸ in 1976. After these were removed, a lift was used to reveal a well-preserved wooden structure, flooded with water¹⁹. Due to the condition of the shaft, which was consistent with the documentation prepared during the previous research project, and the investment plans, the decision was made not to explore the shaft further but to document the present condition and secure the structure against damage. On the occasion, samples of the shaft beams were collected to perform tree-ring dating tests. The tests were performed by Professor Marek Krąpiec of the Academy of Mining and Metallurgy in Cracow. The dates obtained ranged from the last quarter of the 13th century and the 1330s and they were consistent with one another, as well as the preliminary dating based on historic objects, prepared during the excavations of 1976.

In the eastern part of the southern courtyard, upon reconstruction of the internal circumferential wall of the castle during the investment works, an archaeological excavation was established, referred to as Excavation IV. In this excavation, no original archaeological layers were discovered; nevertheless, the face of the original circumferential wall was revealed, as well as a fragment of a wall running perpendicularly to it, which was not connected to it and has been preserved in a much poorer condition²⁰. As the wall was only revealed along a very short section, its designation could not be confirmed. The last component, which was subject to archaeological supervision at the Saltworks Castle, was a small excavation under the lift foundation (marked in red in the layout plan)²¹. The excavation was only aimed at removal of the loose top layer of the soil to the depth of around 50 cm to prepare a stable foundation for the lift. A remnant of a brick structure with a ditch was found within the excavation area, dated to the 19th century, which was later cleaned and documented²².

¹⁷ See Fig. 6.1.

¹⁸ A. Jodłowski, K. Reguła: *Nowe odkrycia archeologiczne w Wieliczce na terenie Zamku Żupnego*, „Badania Archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 1976 roku”, pp. 22–28.

¹⁹ See Fig. 6.2.

²⁰ See Fig. 6.3.

²¹ See Fig. 1.

²² See Fig. 6.4.

Drugą inwestycją objętą nadzorem i ratowniczymi badaniami archeologicznymi była budowa nowego skrzydła budynku muzealnego znajdującego się w dawnym sądzie grodzkim, przy ulicy Daniłowicza 12. Inwestycja znajdowała się na terenie stanowiska archeologicznego Wieliczka 4 (AZP 104–57/4), prace odbywały się więc pod ścisłym nadzorem archeologicznym. Rozpoczęto je od odhumusowania terenu pod budowę. Bardzo szybko odkryto, że na poziomie calca zalegają obiekty archeologiczne. Przystąpiono zatem do wyplantowania całego obszaru, przygotowano siatkę arową i przystąpiono do eksploracji. Teren podzielono na dwa główne wykopy²³. Wykop I obejmował większość odsłoniętego terenu, z wyłączeniem obszaru znajdującego się wewnątrz ceglanoego fundamentu odkrytego w części północno-wschodniej, który nazwano Wykopem II. Obiekty archeologiczne można podzielić na trzy główne grupy. Pierwszą z nich są obiekty współczesne, zawierające w większości śmietniskowe wypełniska. Drugą grupą to obiekty średniowieczne, a trzecią stanowią obiekty neolityczne. Ze względu na obecność materiału datującego można określić obiekty średniowieczne, jako pochodzące z XIII/XIV w. Natomiast obiekty pradziejowe wstępnie łączyć można z okresem neolitu. Spośród obiektów neolitycznych należy wymienić obiekty o numerach 27, 28, 29, 30 i 31, które tworzyły wyraźne skupisko i dostarczyły większość materiału ceramicznego. Pozostałe obiekty neolityczne były ubogie w zabytki. Obiekty 9 i 10 dostarczyły licznych znalezisk fragmentów ceramiki średniowiecznej. Należy wspomnieć, że większość z nich pochodziła z jednego naczynia, które udało się w pełni zrekonstruować²⁴. Ceglany fundament łączyć należy z konstrukcją nowożytnego budynku, który widoczny jest na fotografiach archiwalnych jeszcze w XX w. Z jego funkcjonowaniem, jak również z funkcjonowaniem budynku dawnego sądu, łączyć należy obecność wszystkich obiektów o charakterze nowożytnym. W badaniach na terenie stanowiska numer 4 brali udział – w ramach praktyk – studenci pierwszego roku archeologii UJ, pod merytoryczną opieką mgr Justyny Rzończy.

Wykopiska na dziedzińcu północnym i w Pomieszczeniu I przyniosły interesujące rezultaty oraz wiele ciekawych zabytków. W ramach trwającej inwestycji badania kontynuowane są w 2022 r. Liczne materiały zabytkowe oraz informacje pozyskane w czasie sezonu badawczego 2021 zostały jedynie wstępnie omówione. Całościowe opracowanie materiałów pochodzących z badań planowane jest na kolejne lata.

²³ Zob. Ryc. 7.

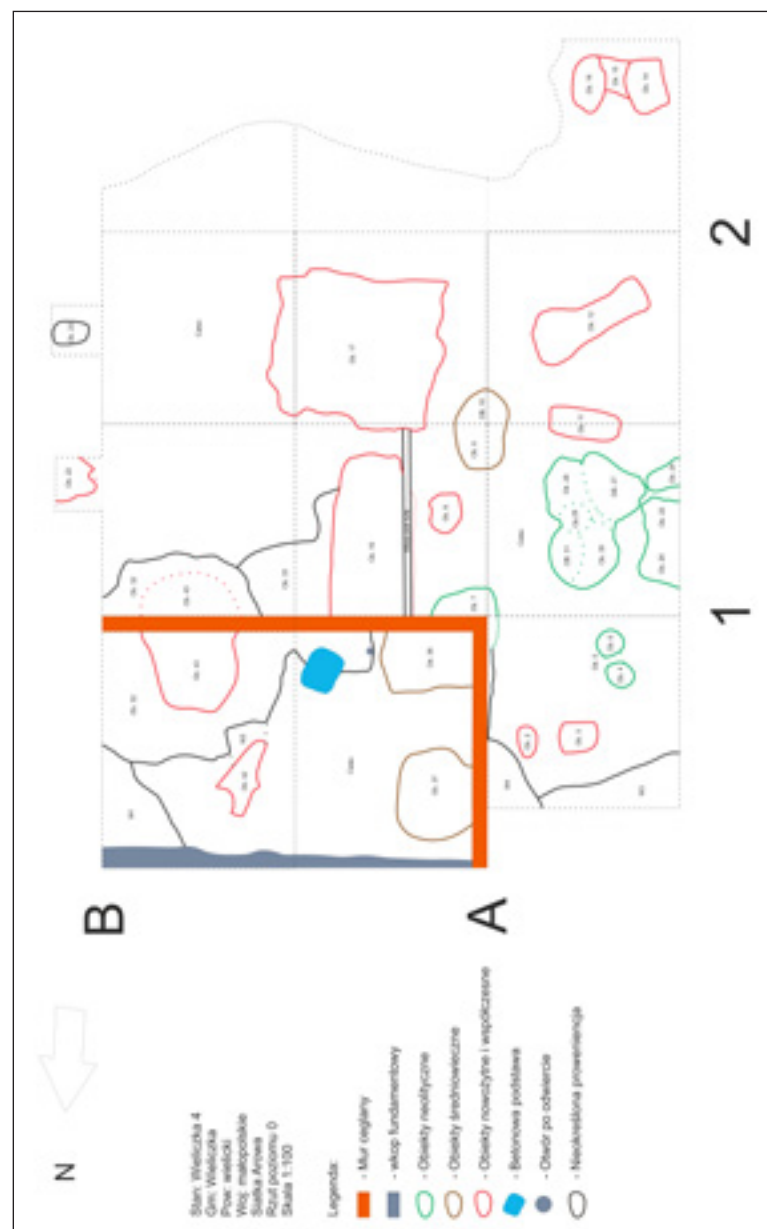
²⁴ Zob. Ryc. 11.

The second investment subject to supervision and rescue archaeological excavations was the construction of a new wing of the museum building, located in the former municipal court building at 12 Daniłowicza Street. The investment was located within the Wieliczka 4 archaeological site (AZP 104–57/4) – therefore, the works were conducted under strict archaeological supervision. The first stage consisted of humus removal throughout the entire construction site. Many archaeological features were very soon discovered on undisturbed soil level. Therefore, levelling of the entire area was commenced, a measurement grid was prepared, and exploration started. The site was divided into two main excavations²³. Excavation I encompassed most of the uncovered area, excluding the area inside the brick foundation discovered in the north-eastern part, which was referred to as Excavation II. The archaeological features can be divided into 3 main groups. The first one consists of modern objects, containing mainly rubble and trash fill. The second group consists of Medieval objects, and the third – of Neolithic objects. Due to the presence of the dating material, it was possible to determine that the Medieval objects originate from the 13th/14th century. The prehistoric features can be preliminarily associated with the Neolithic period. Worth noting among the Neolithic ones are objects number 27, 28, 29, 30 and 31, which formed a visible cluster and contained most of the ceramic material. The remaining Neolithic objects contained little historic evidence. Features 9 and 10 provided many fragments of Medieval ceramics. It should be noted that most of these originated from a single dish, which was fully reconstructed²⁴. The brick foundation should be associated with the construction of a modern era building, which can be seen in archive photographs even of the 20th century. All of the modern era artefacts should be connected to the functioning of this building, as well as the former court building. Research conducted in site 4 involved an internship for students of the first year of archaeology of the Jagiellonian University, under supervision of Justyna Rzońca, M.Sc.

The excavations in the northern courtyard and in Room I brought interesting results and many captivating historic objects. The research is to be continued in 2022 as a part of the ongoing investment. The numerous historic objects and information obtained during the research season of 2021 have been only preliminarily studied so far. A full study of the excavation material has been planned for the coming years.

²³ See Fig. 7.

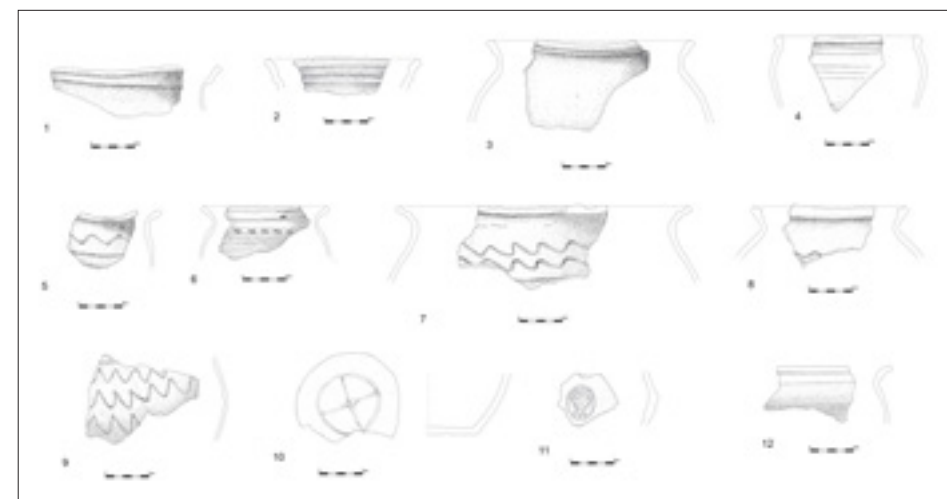
²⁴ See Fig. 11.

Ryc. 7. Plan wykopalisk przy ulicy Daniłowicza 12 – stan. Wieliczka 4, z podziałem na Wykop I i II i z podziałem na siatkę arów (autorstwa P. Sewuloka)

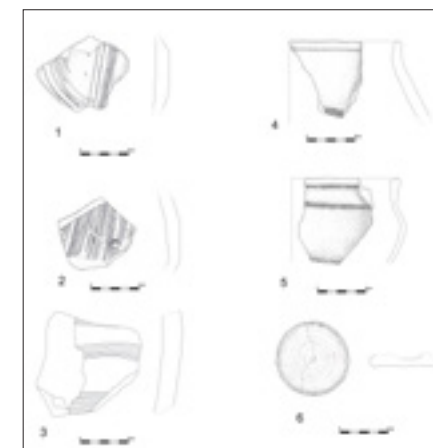
Fig. 7. The layout of the excavation at 12 Daniłowicza Street – site Wieliczka 4, divided into Excavation I and II with the depiction of the measurement grid (by P. Sewulok)

Legend: green – Neolithic objects; brown – medieval objects; red – contemporary objects; orange – brick wall; black – elements, which still have not been identified, requiring further research

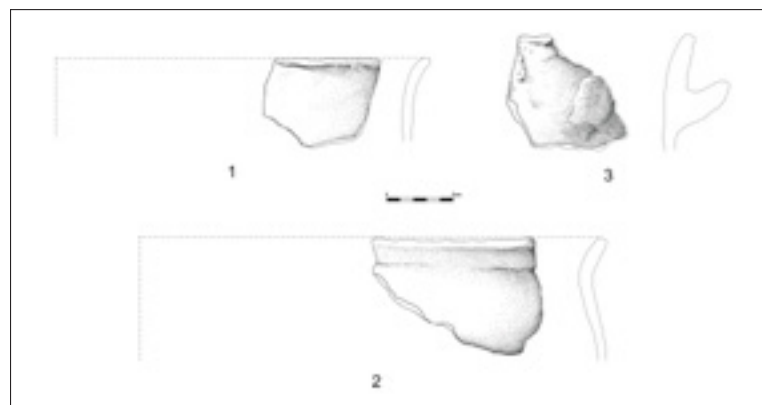
Ryc. 8. Tablica wybranych fragmentów ceramiki średniowiecznej z Zamku Żupnego. 1–8, 12 – wylewy naczyń; 9 – fr. brzośca; fr. dna z częścią przydenną; 11 – fr. z przedstawieniem motywu twarzowego (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)

Fig. 8. A table of the selected fragments of the Medieval ceramics from the Saltworks Castle (Drawing by A. Zborowska and B. Bielecka; table prepared by P. Sewulok)

Ryc. 9. Tablica wybranych fragmentów ceramiki pradziejowej z Zamku Żupnego. 1–3 fr. brzośców naczyń kultury puchowskiej, 4–6 dwa wylewy i dno naczynia kultury przeworskiej. (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)

Fig. 9. A table of the selected fragments of the prehistoric ceramics from the Saltworks Castle. To the left: fragments of the Puchov culture, to the right: fragments of the Przeworsk culture. (Drawing by A. Zborowska and B. Bielecka; table prepared by P. Sewulok)

Ryc. 10. Tablica wybranych fragmentów ceramiki neolitycznej z Zamku Żupnego. 1–2 – wylewy naczyń; 3 – Wylew z uchem (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)

Fig. 10. A table of the selected fragments of the Neolithic ceramics from the Saltworks Castle (Drawing by A. Zborowska and B. Bielecka; table prepared by P. Sewulok)

Ryc. 11. Zrekonstruowane naczynie średniowieczne (1) wraz z wybranymi fragmentami ceramiki neolitycznej (2–4) ze stanowiska Wieliczka 4.

(Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)

Fig. 11. A reconstructed Medieval dish with selected fragments of Neolithic ceramics from the Wieliczka 4 site. (Drawing by A. Zborowska and B. Bielecka; table prepared by P. Sewulok)

In 2021, the Archaeological Department conducted research on the barrow site no. 120 in Bochnia (AZP 105–61/146)²⁵, located in the area of the State Forests, the Forest Division of Brzesko, land plot no. 7192/2/9, district 8 in Bochnia. The excavations were preceded in 2018–2019 with many other works, including an analysis of the Numerical Terrain Model (ALS, LiDAR)²⁶, soil analysis²⁷ and magnetic research²⁸, as well as numerous surface surveys. The history of discoveries and the research conducted so far has been discussed in an article by Jarosław M. Fraś and Marek Materna entitled *Results of Inventory Taking and Non-Invasive Studies of Earth Mounds in Bochnia 120 and Łapczyca 90 Sites in the Context of Occurrence of Burial Mounds in the Wieliczka and Bochnia Loess* published in volume XXXIV of the publication “*Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*”²⁹.

Site 120 in Bochnia consists of two clusters of barrows separated by a modern hardened road (Fig. 12). To the north, there are 3 embankments (K1–3) located directly on the culmination of the elevation, positioned along the east-west axis. They attracted the most attention of researchers, and the initial plan provided for one of these being excavated. However, as a result of negotiations with the State Forest representatives of the Brzesko Forest Division, the decision concerning the subject of research was changed. A more easily accessible barrow K12, located south

²⁵ The site was discovered in 2013 by Marek Materna; on his request, in February 2014, the then director of the Professor Stanisław Fischer Museum in Bochnia – Jerzy Flaszka – submitted a notification to the Provincial Office for Protection of Historic Monuments in Cracow, branch office in Tarnów. The site was entered in the register of monuments of the małopolskie province under the number C-6/M by a decision of 10 November 2015. The excavation works and studies have been conducted in strict cooperation with the discoverer of the barrows.

²⁶ M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS, dla NMT (Numeryczny model terenu) obszaru Lasu Kolanowskiego, w szczególności stanowisk archeologicznych Łapczyca st. 90 oraz Bochnia st. 120 (AZP 150–61) wraz z ich weryfikacją w terenie*, Warsaw 2018. The study can be found in the archive of the Archaeological Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.

²⁷ P. Gruba: *Wyniki prac gleboznawczych na stanowiskach Łapczyca 90 oraz Bochnia 120*, Cracow 2019. The study can be found in the archive of the Archaeological Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.

²⁸ M. M. Przybyła: *Sprawozdanie z badań magnetycznych prowadzonych na cmentarzyskach kurhanowych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90*, Cracow 2019, a study available in the archive of the Archaeological Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.

²⁹ J. M. Fraś, M. Materna: *Wyniki inwentaryzacji i badań nieinwazyjnych kopców ziemnych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90 w kontekście problemu występowania kurhanów na lessach wielicko-bocheńskich*, “*Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*” (hereinafter: “SMDŻ”, vol. XXXIV, Wieliczka 2020, pp. 236–297.

Dział Archeologiczny w 2021 r. prowadził badania na stanowisku kurhanowym nr 120 w Bochni (AZP 105–61/146)²⁵, położonym na terenie Lasów Państwowych w Nadleśnictwie Brzesko, na działce o nr ewid. 7192/2, obr. 8 w Bochni. Wykopaliska poprzedzone były w latach 2018–2019 wieloma innymi pracami, w tym analizą Numerycznego Modelu Terenu (ALS, LiDAR)²⁶, badaniami gleboznawczymi²⁷ i magnetycznymi²⁸ oraz licznymi prospekcjami powierzchniowymi. Historię odkryć oraz wyniki dotychczasowych badań omówiono już szczegółowo w artykule Jarosława M. Frasia i Marka Materny pt. *Wyniki inwentaryzacji i badań nieinwazyjnych kopców ziemnych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90 w kontekście problemu występowania kurhanów na lessach wielicko-bocheńskich* opublikowanym w XXXIV tomie „Studiów i Materiałów do Dziejów Żup Solnych w Polsce”²⁹.

Stanowisko nr 120 w Bochni składa się z dwóch skupień kopców rozdzielonych współczesną utwardzoną drogą (Ryc. 12). Po jej północnej stronie zwracają uwagę trzy nasypy (K1–3) zlokalizowane bezpośrednio na kulminacji wzniesienia i ułożone na osi wschód–zachód. Wzbudziły one największe zainteresowanie badaczy i pierwotny plan przewidywał przebadanie jednego z nich. Negocjacje z przedstawicielami Lasów Państwowych z Nadleśnictwa Brzesko wpłynęły jednak

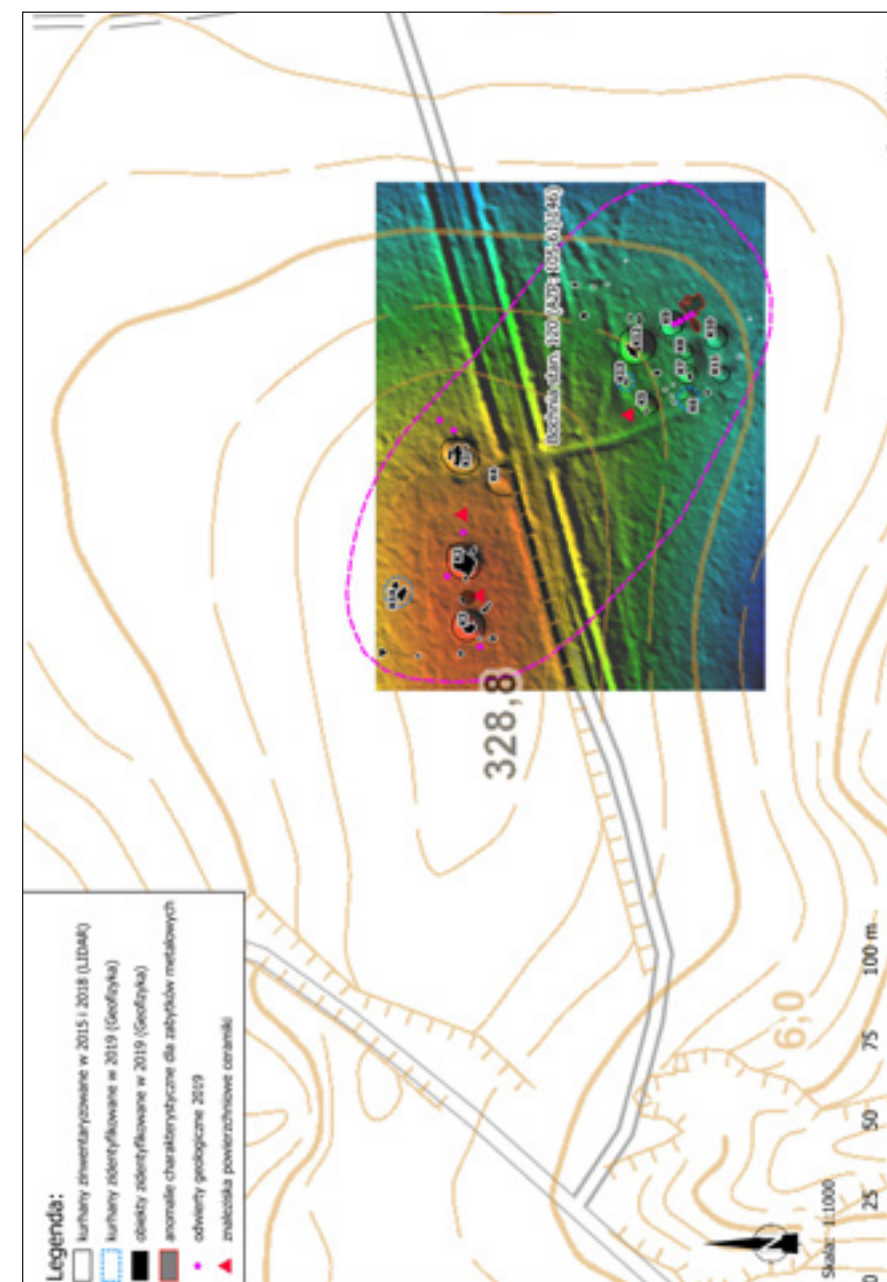
²⁵ Stanowisko zostało odkryte w 2013 r. przez Marka Maternę, na którego wniosek w lutym 2014 r. ówczesny dyrektor Muzeum im. Prof. Stanisława Fischera w Bochni – Jerzy Flasz – dokonał zgłoszenia do Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie. Stanowisko zostało wpisane do rejestru zabytków woj. małopolskiego pod numerem C-6/M, decyzją z dnia 10 listopada 2015 r. Prace wykopaliskowe i opracowania prowadzone są przy ścisłej współpracy z odkrywcą kurhanów.

²⁶ M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS, dla NMT (Numeryczny model terenu) obszaru Lasu Kolanowskiego, w szczególności stanowisk archeologicznych Łapczyca st. 90 oraz Bochnia st. 120 (AZP 150–61) wraz z ich weryfikacją w terenie*, Warszawa 2018. Opracowanie znajduje się w zasobach archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.

²⁷ P. Gruba: *Wyniki prac gleboznawczych na stanowiskach Łapczyca 90 oraz Bochnia 120*, Kraków 2019. Opracowanie znajduje się w zasobach archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.

²⁸ M. M. Przybyła: *Sprawozdanie z badań magnetycznych prowadzonych na cmentarzyskach kurhanowych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90*, Kraków 2019, opracowanie dostępne w zasobach Archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.

²⁹ J. M. Fraś, M. Materna: *Wyniki inwentaryzacji i badań nieinwazyjnych kopców ziemnych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90 w kontekście problemu występowania kurhanów na lessach wielicko-bocheńskich*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXIV, Wieliczka 2020, s. 236–297.

Ryc. 12. Bochnia–Kolanów, stan. 120. Plan stanowiska z naniesionymi wynikami badań prowadzonych w latach 2014–2019

Fig. 12. Bochnia–Kolanów, site 120. The site layout with the results non-invasive works conducted in the years 2014–2019

Ryc. 13. Bochnia–Kolanów, stan. 120. Lokalizacja wykopu badawczego założonego w 2021 r.

Fig. 13. Bochnia–Kolanów, site 120. Location of the trench established in 2021

of the road mentioned above, was selected for exploration (Fig. 12). It is situated in the edge of the embankment cluster, forming a grape-like shape, more or less fitting into a circle³⁰. The diameter of the structure examined was 10.5 m and its height was 1 m (Fig. 14)³¹.

The first stage of the excavation works started in the late September, and it was concluded in November of 2021. After the removal of several trees, a trench with dimensions of 15 x 15 m was outlined, oriented in line with the geographic directions (Fig. 13). To the west, it reached the potential barrow K13, and in the north-western corner it cut into an elongated, unidentified embankment, which may be of anthropogenic origin. It was initially assumed that the object examined could be a barrow with an early Medieval chronology. Therefore, the decision was made to commence exploration using trowels and hoes, expecting to find burial remains near the surface of the barrow. The structure was cut with a cross-shaped profile and divided into 4 parts (Fig. 15). From two of these (part B and C), about 2–3 cm of litter was removed. Afterwards, exploration was conducted in mechanical layers, documenting levels every 10 cm. Particular attention was paid to the separation of external embankments, which could contain artefacts relocated from the top of the barrow. The location of findings was recorded in 3D, and the entire embankment explored was sieved through. The works were significantly hindered by the root systems of the removed trees, which not only slowed down the exploration process, but also led to a substantial dislocation of the historic substance. To our surprise, at the initial stage of the works on the top of the barrow, apart from burnt bones and wood coal, we found plenty of shattered ceramic material of varying chronology. The number of findings recorded grew along with the exploration levels, reaching several hundred to more than one thousand within each level of the embankment examined³². This led to a conclusion that the early Medieval structure being examined was made of the soil originating from the destroyed older settlements, and continuation of works using the same exploration and documentation methods would result in a substantial prolongation of the planned work time. Therefore, upon a consultation with representatives of the State Forest and the Provincial Office for Protection of Monuments in Cracow, branch

³⁰ The barrow cluster was damaged to the west by a forest path, used, e.g., for transport of wood.

³¹ M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS...* K12 barrow card, Bochnia site 120.

³² The quantities provided do not include materials from sieving of the soil.

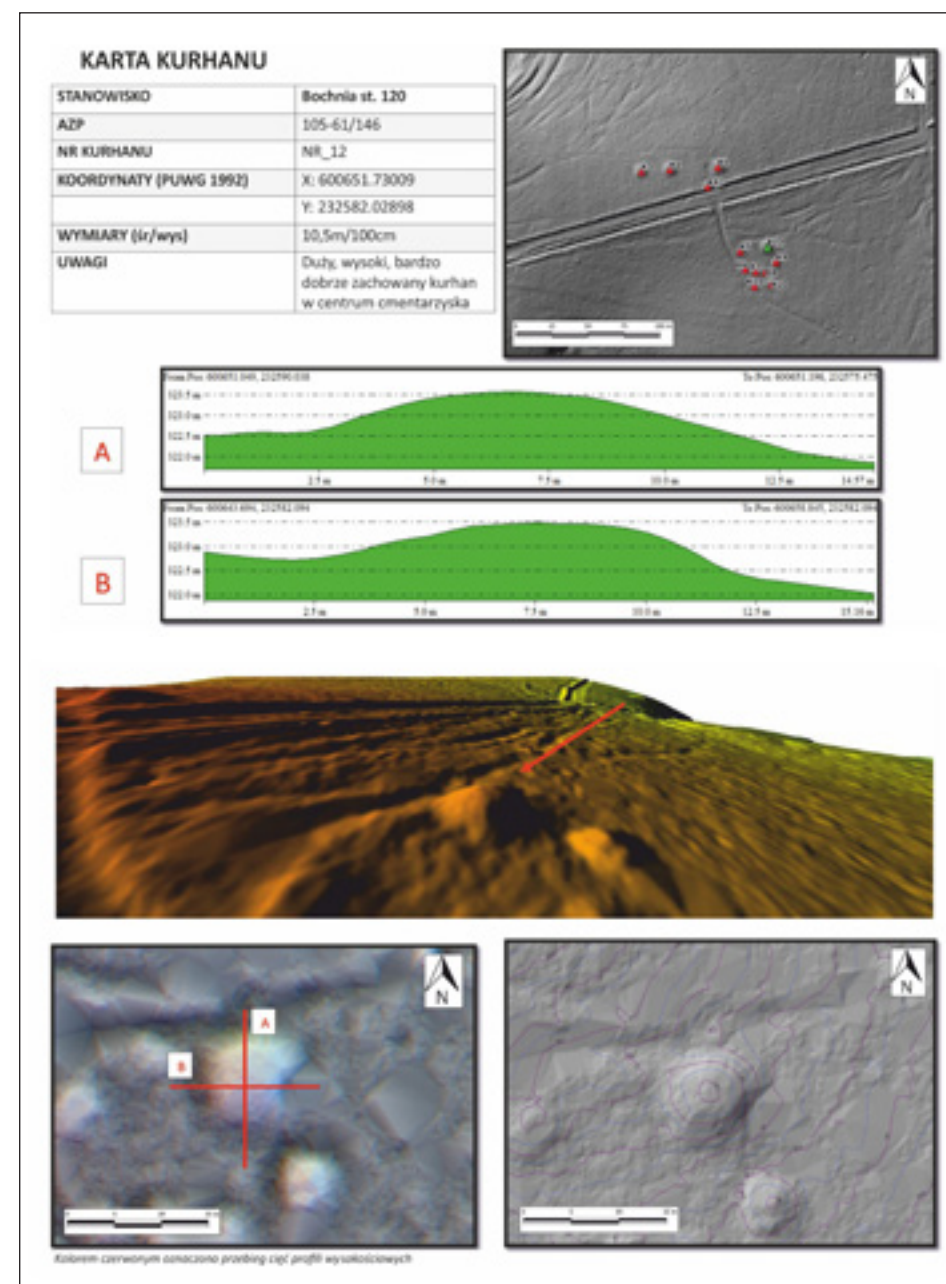
na zmianę decyzji co do przedmiotu badań. Do eksploracji przeznaczono łatwiej dostępny kopiec K12 położony na południe od wzmiankowanej drogi (Ryc. 12). Znajduje się on na skraju skupienia nasypów, tworzących układ gronowy i w przybliżeniu wpisującym się w obrys koła³⁰. Średnica badanej konstrukcji wynosiła 10,5 m przy wysokości 1 m (Ryc. 14)³¹.

Pierwszy etap badań wykopaliskowych rozpoczęto pod koniec września, a zakończono w listopadzie 2021 r. Po usunięciu kilku drzew wytyczono wykop o wymiarach 15 x 15 m zorientowany zgodnie z kierunkami geograficznymi (Ryc. 13). Od strony zachodniej dochodził on do ewentualnego kopca K13, a w narożniku północno-zachodnim wcinął się w podłużny, bliżej nieokreślony nasyp, być może o pochodzeniu antropogenicznym. Wstępnie założono, że badany obiekt może być kurhanem o chronologii wczesnośredniowiecznej. W związku z tym podjęto decyzję o prowadzeniu eksploracji za pomocą szpachelek i gracek, spodziewając się natrafienia na pozostałości pochówku już na powierzchni kopca. Konstrukcję przecięto profilem krzyżowym, dzieląc ją na cztery części (Ryc. 15). Z dwóch z nich (cz. B i C) usunięto ściółkę o miąższości ok. 2–3 cm. Następnie prowadzono eksplorację warstwami mechanicznymi, dokumentując poziomy co 10 cm. Szczególną uwagę zwracano na oddzielenie nasypów zewnętrznych, które mogły zawierać artefakty przemieszczone z wierzchołka kopca. Położenie odkrywanych znalezisk rejestrowano trójwymiarowo, a całość eksplorowanego nasypu przesiewano. Prowadzenie prac w znacznym stopniu utrudniały systemy korzeniowe wyciętych drzew, które nie tylko spowalniały eksplorację, ale również doprowadziły do znacznej dyslokacji substancji zabytkowej. Ku naszemu zaskoczeniu, już w początkowym etapie prac obejmującym wierzchołek kurhanu natrafiono, poza przepalonymi drobnymi szczątkami kostnymi i węgielkami drzewnymi, na dużą ilość bardzo rozdrobnionego materiału ceramicznego o zróżnicowanej chronologii. Wraz z kolejnymi poziomami eksploracyjnymi liczba rejestrowanych znalezisk wzrastała i wynosiła od kilkuset do ponad tysiąca w obrębie jednego poziomu każdej z badanych części nasypu³². Doprowadziło to do wniosku, że badana wczesnośredniowieczna konstrukcja została usypana z ziemi pochodzącej ze zniszczonych starszych osad,

³⁰ Skupienie kopców zostało uszkodzone od strony zachodniej leśną drogą służącą m.in. do transportu drewna.

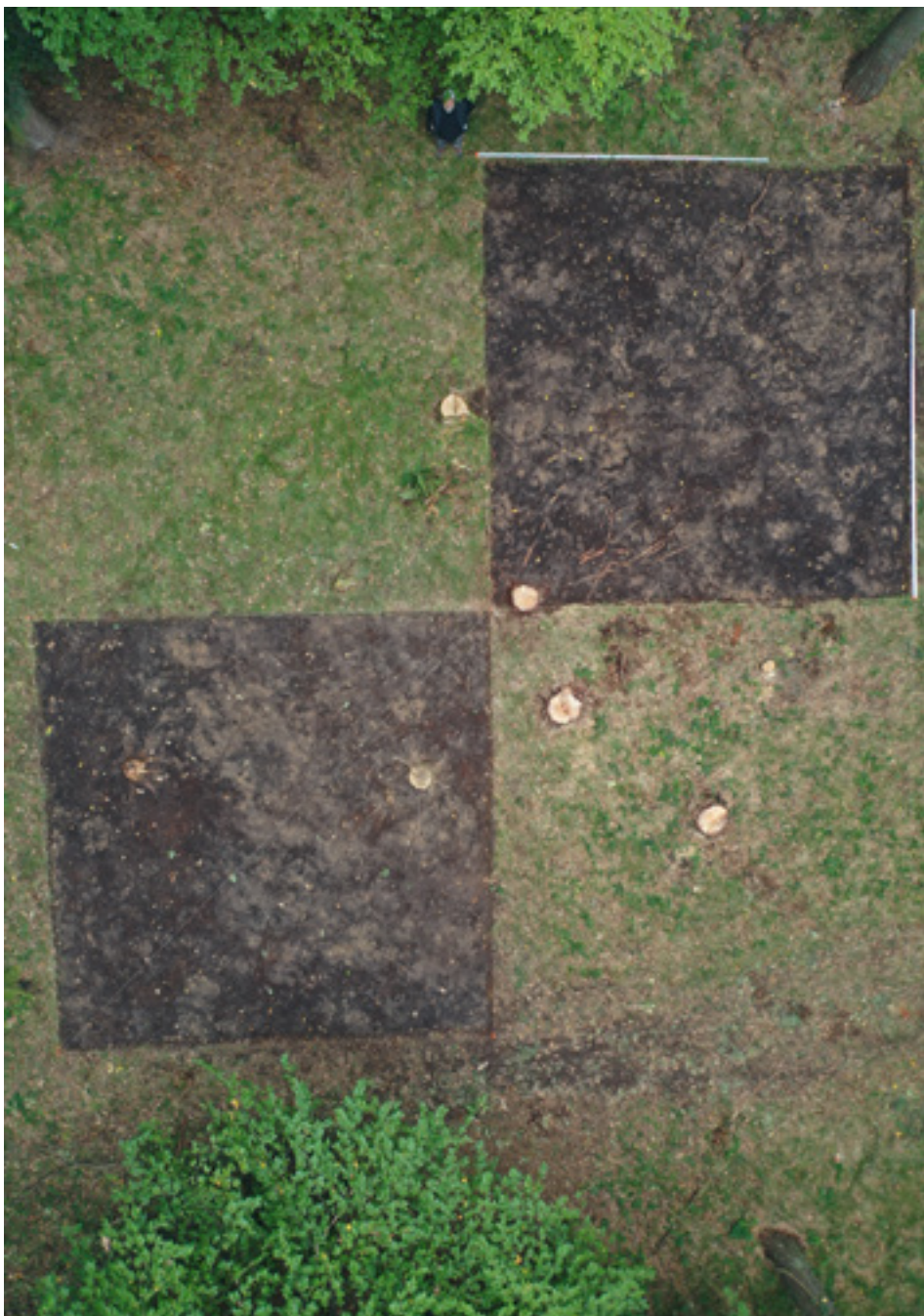
³¹ M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS...* karta kurhanu K12, Bochnia stan. 120.

³² Podane liczby nie obejmują materiałów pozyskanych z przesiewania ziemi.

Ryc. 14 Bochnia–Kolanów, stan. 120. Karta kopca K12 (na podstawie: M. Szubski, J. Budziszewski: *Analiza Numerycznego Modelu Terenu...*)

Fig. 14 Bochnia–Kolanów, site 120. K12 barrow card (based on: M. Szubski, J. Budziszewski: *Analiza Numerycznego Modelu Terenu...*)

Ryc. 15. Bochnia-Kolanów, stan 120. Widok z drona kopca K12 z wytyczonymi profilami

Fig. 15. Bochnia-Kolanów, site 120. A drone view of barrow K12 with the outlined profiles

office in Tarnów, in the late November the decision was made to secure the trench and to continue the exploration in the year 2022. In 2021, part C was explored to the level of 130 cm, and part B – to the level of 100 cm³³.

The first stage of research, despite the limited scope, allowed for many preliminary findings to be defined. The most important ones pertain to the barrow itself, which can be now recognised as having been constructed in the early Medieval times. Near the top, the researchers found much crushed and burnt bones, wood coal³⁴ and a few fragments of ceramics, dated to the pre-Piast period. Fragments of an s-shaped pot decorated with multiple wavy lines arranged horizontally were preserved (Fig. 16). The discoveries indicate the possibility of burial placed on the top of the barrow. It has not been determined whether the bones were originally placed in an urn or scattered directly on the top of the barrow with the burnt vessel rubble. At the same time, in quarter C at the level of 100–120 cm, a layer of hard, burnt soil was found, containing bone particles, wood coal and fragments of early Medieval ceramics³⁵, originating from at least two more s-shaped pots (Fig. 17), decorated in the same manner as the one described above. Most probably, it is a corpse cremation place located underneath the barrow surface.

At present, it is not known yet whether the remains found in this location belong to the same person/s as those discovered on the surface of the mound mantle³⁶. Therefore, it is not possible to rule out the option that the embankment covered the remnants of the funeral pyre, where a person/persons buried in another part of the necropolis was cremated. As for the chronology of the early Medieval vessels, their pre-Piast origin has been confirmed by radiocarbon dating of one of the coal samples, collected from the presumed corpse cremation place. The tests were performed at the Radiocarbon Laboratory in Poznań with the following results:

MZKW-BOCH120-01 R_Date (1180,30)

68.3% probability

775AD (12.1%) 791AD

821AD (56.2%) 891AD

³³ The levels were measured from the top of the embankment.

³⁴ It is not possible to rule out the possibility that some of the wood coal on the top of the barrow may originate from times later than the embankment.

³⁵ Only the zone in part C of the barrow was explored, which gives us only a random knowledge of the structure discovered.

³⁶ The anthropological analysis has been suspended until the completion of the subsequent phase of research.

Ryc. 16. Bochnia-Kolanów, stan 120. Wylew naczynia odkrytego w części stropowej kurhanu K12
Fig. 16. Bochnia-Kolanów, site 120. A rim of the vessel discovered in the top part of the barrow K12

Ryc. 17. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Naczynia odkryte w rejonie domniemanego miejsca spalenia zwłok
Fig. 17. Bochnia-Kolanów, site 120. Vessels discovered in the anticipated corpse cremation place

a zachowanie dotychczasowych metod eksploracji i dokumentacji doprowadzi do znacznego wydłużenia przewidzianego czasu pracy. W związku z tym, po konsultacjach z przedstawicielami Lasów Państwowych oraz Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie pod koniec listopada zdecydowała o zabezpieczeniu wykopu i kontynuacji badań w 2022 r. W 2021 r. część C wyeksplorowano do poziomu 130 cm, a część B do poziomu 100 cm³³.

Badania pierwszego etapu, pomimo ograniczonego zakresu, pozwoliły na poczynienie wielu wstępnych ustaleń. Najważniejsze z nich dotyczą samego kopca, który można obecnie uznać za kurhan usypany w okresie wczesnego średniowiecza. W jego przypowierzchniowej części natrafiono na mocno rozdrobnione, silnie przepalone szczątki kostne, węgle drzewne³⁴ oraz nieliczne ułamki ceramiki datowane na okres przedpiastowski. Zachowały się fragmenty garnka o profilu esowatym, zdobionego zwiłkokrotnionymi liniami falistymi ułożonymi poziomo (Ryc. 16). Odkrycia wskazują na możliwość istnienia pochówku nakurhanowego. Nie ustalono, czy kości znajdowały się pierwotnie w urnie, czy też zostały rozsypane bezpośrednio na szczycie kurhanu wraz z destruktem przepalonego naczynia. Jednocześnie w ćwiartce C na poziomach 100–120 cm wydzielono warstwę, twardej, przepalonej ziemi zawierającej drobiny kości, węgle drzewne oraz ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej³⁵, pochodzące z przynajmniej z dwóch kolejnych garnków o profilu esowatym (Ryc. 17), zdobionych analogicznie do wyżej wzmiankowanego. Najprawdopodobniej jest to ułożone pod nasypem kurhanu miejsce związane z kremacją zwłok.

Obecnie jeszcze nie wiadomo, czy szczątki znalezione w tym miejscu należą do tego samego osobnika (osobników), co odkryte na powierzchni płaszcza kurhanu³⁶. W związku z tym nie można wykluczyć, że nasyp przykrywał resztki stosu, na którym spalono osobę (osoby) pochowaną w innej części nekropoli. Co do chronologii wczesnośredniowiecznych naczyń, ich przedpiastowskie pochodzenie wspiera datowanie radiowęglowe jednej z próbek węgla pobranej z domniemanego miejsca spalenia zwłok. Badanie wykonano w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym, otrzymując następujący wynik:

³³ Poziomy mierzone były od wierzchołka nasypu.

³⁴ Nie można wykluczyć, że część węgla drzewnych zalegających na powierzchni kurhanu może pochodzić z czasów późniejszych niż powstanie nasypu.

³⁵ Przebadano jedynie strefę znajdującą się w części C kurhanu, co daje tylko wyrywkowe rozpoznanie odkrytej struktury.

³⁶ Z analizami antropologicznymi wstrzymano się do zakończenia kolejnego etapu badań.

95.4% probability
771AD (82.7%) 900AD
917AD (12.8%) 973AD.

In the future, after the object has been explored more thoroughly, more radiocarbon dating series are to be performed.

As it has been mentioned, numerous historic objects from various periods have been discovered in the barrow. A small number of the findings can be connected to the modern and contemporary times. These are some few fragments of clay pottery and glass. The most interesting findings include about a dozen copper schillings from the times of king John Casimir. Most of these were found at the base of the barrow, right under the litter layer, in the north-western corner of part C of the excavation. Shallow placement of the coins suggests that they were rather accidentally lost than intentionally deposited here. Despite the very poor condition of the coins, it can be noted that the collection includes some Crown and Lithuanian specimen.

Most of the ceramic materials discovered come from prehistoric times. These are mainly small fragments, for which the chronology can hardly be determined, and a great part of these bears some traces of secondary burning. The most surprising, however, is their number, which – after the first season of the excavation – is estimated to be more than ten thousand pieces.

A part of the collection are pieces dated to the Neolithic period. The most interesting among these is a fragment of corrugated rim (Fig. 18.1), which may be associated with sandy pottery, used for salt brewing. Nevertheless, due to strong erosion of both surfaces, it is impossible to determine whether it should be associated with the Malice culture or the Pleszów-Modlnica group of the Lengyel-Polgár circle.

A great majority of the materials recognised are associated with the Bronze Age, in particular – the Lusatian culture. Among the well preserved and characteristic fragments, some pieces have been distinguished, dated to the early and classical phase of its development. The older forms include: a single fragment ornamented with two arched narrow gouges (Fig. 18.2), most probably coming from vessel decorated with knobs, some small pieces decorated with engraved lines, constituting a part of early Lusatian vases or bowls (Fig. 18.3) and most pieces of profiled bowls (Fig. 18.4–5). On the other hand, fragments with grooved decorations should be dated to the younger Bronze Age (Fig. 18.6).

MZKW-BOCH120-01 R_Date(1180,30)

68.3% probability

775AD (12.1%) 791AD

821AD (56.2%) 891AD

95.4% probability

771AD (82.7%) 900AD

917AD (12.8%) 973AD.

W przyszłości, po dokładniejszym rozpoznaniu eksplorowanego obiektu, planowane jest wykonanie większej serii dat radiowęglowych.

Jak już wspomniano, w nasypie kurhanu odkryto liczne materiały zabytkowe pochodzące z różnych okresów. Niewielką ilość znalezisk można łączyć z okresem nowożytnym i współczesnością. Są to nieliczne ułamki naczyń glinianych oraz szkła. Do ciekawszych znalezisk należy zaliczyć odkrycie kilkunastu miedzianych szelągów z czasów panowania Jana Kazimierza. Większość z nich odkryto u podstawy kopca, bezpośrednio pod ściółką, w północno-zachodnim narożniku części C wykopu. Płytkie zaleganie monet sugeruje, że była to raczej przypadkowa zguba niż intencjonalny depozyt. Pomimo bardzo złego stanu numizmatów, można założyć, że znajdują się tu zarówno egzemplarze koronne, jak i litewskie.

Większość odkrytych materiałów ceramicznych pochodzi z pradziejów. Są to głównie drobne fragmenty o trudnej do jednoznacznego określenia chronologii, a ich znaczna część nosi ślady wtórnego przepalenia. Najbardziej jednak zaskakuje ich liczba, którą po pierwszym sezonie badań należy szacować na kilkanaście tysięcy.

Część tego zbioru stanowią ułamki datowane na okres neolitu. Za najciekawszy z nich należy uznać fragment karbowanego wylewu (Ryc. 18.1), który może budzić skojarzenie z ceramiką piaszczystą, wykorzystywaną w procesach warzenia soli. Jednak z uwagi na silną erozję obu powierzchni nie sposób rozstrzygnąć, czy należy go łączyć z kulturą malicką, czy też z grupą pleszowsko-modlnicką kręgu lędzielsko-półgarskiego.

Zdecydowana większość rozpoznanych materiałów wiąże się z epoką brązu, a zwłaszcza kulturą łużycką. Wśród lepiej zachowanych i charakterystycznych fragmentów wyróżniono egzemplarze datowane zarówno na jej wczesną, jak i klasyczną fazę rozwoju. Do starszych form należy zaliczyć: pojedynczy fragment zdobiony dwoma łukowato biegnącymi wąskimi żłobkami (Ryc. 18.2), pochodzący najprawdopodobniej z naczynia guzowego, nieliczne ułamki dekorowane liniami rytymi stanowiące część wczesnołużyckich waz lub mis (Ryc. 18.3) oraz większość

The classical phase of the Lusatian culture is represented on the site by fragments of plates (Fig. 18.7), ornamented scoops (Fig. 18.8–9) and most hemispherical bowls, as well as bowls with an edge bent inward (Fig. 19.3–4). The most interesting findings include a fragment of a vase decorated with horizontal engraving lines on neck and diagonal hatching on belly (Fig. 19.2). This ornament is found quite frequently on the vases and cups of the Upper Silesia-Lesser Poland group³⁷. This phase is also related to some non-typical fragments of pots and vases, for which the chronology was determined on the basis of the technology used to make them, including a burnt piece of a rim of a vase with conical neck, made of roughly processed clay with some admixture of crushed pottery (Fig. 19.1).

Individual pieces of the pottery rubble were preliminary dated to the La Tène period and the Roman period. However, in this case, the artefacts are mostly very heavily damaged. Worth attention is a fragment of the upper part of a vessel made of roughly processed clay with some admixture of gravel. It is decorated with multiple engraving lines below the unseparated rim (Fig. 19.5). Probably, it is a piece of an egg-shaped pot, associated with craftsmanship of the people of the Puchov culture.

More than 80 flint objects were also discovered in the course of the research conducted so far. Like in the case of pottery, these cannot be perceived as a coherent complex or associated with a specific phase of settlement within the site area. Therefore, it is only possible to provide some general information, suggesting an outline of trends in the flint production craft.

All of the flint objects discovered so far should be connected to the prehistoric phases of functioning of the site; 20 of these indicate some characteristics of the early Neolithic industry³⁸, typical for the societies of Danubian Neolithic period, which lived in Lesser Poland between the first half of the 6th and the second half of the 4th millennium BC³⁹. The collection includes 13 fragments of blades obtained from single platform cores and 7 tools, made of the same type of blanks. These

³⁷ Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce. Część I (syntetyczna)*, "Wydawnictwa Śląskie – Prace Prehistoryczne", no. IV, Cracow 1939–1946, pp. 85.

³⁸ B. Balcer: *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk–Łódź, 1983, p. 72, 94.

³⁹ A. Czekaj-Zastawny: *Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin*, "Sprawozdania Archeologiczne", vol. 60, Cracow 2008, pp. 31–32; M. Nowak: *Do 14C dates always turn into an absolute chronology? The case of the Middle Neolithic in western Lesser Poland*, "Documenta Praehistorica XLIV" (2017), p. 242.

ułamków mis profilowanych (Ryc. 18.4–5). Z kolei na młodszą epokę brązu należy datować fragmenty dekorowane kanelowaniem (Ryc. 18.6).

Klasyczna faza kultury łużyckiej jest na stanowisku reprezentowana przez fragmenty płacków-talerzy (Ryc. 18.7), zdobionych czerpaków (Ryc. 18.8–9) oraz większość mis półkulistych i z brzegiem zagiętym do środka (Ryc. 19.3–4). Do najciekawszych znalezisk należy fragment wazy zdobionej na szyi poziomymi liniami rytymi, a na brzuścu ukośnym kreskowaniem (Ryc. 19.2). Jest to ornament dość często występujący na wazach i czarkach grupy górnośląsko-małopolskiej³⁷. Z tą fazą wiążą się także liczne niecharakterystyczne ułamki garnków i waz, których chronologię ustalono na podstawie technologii wykonania, a wśród nich przepalony fragment wylewu wazy o stożkowej szyi wykonany z niestarannie wyrobionej gliny z domieszką tłucznia ceramicznego (Ryc. 19.1).

Pojedyncze destrukty ceramiki wstępnie datowano na okres lateński i okres wpływów rzymskich. Jednakże i w tym przypadku są to w większości bardzo zniszczone artefakty. Można tutaj wyróżnić fragment górnej części naczynia wykonanego z niestarannie wyrobionej gliny z domieszką żwiru. Jest ono zdobione poniżej niewyodrębnionego wylewu zwielowaną poziomą linią rytą (Ryc. 19.5). Zapewne jest to fragment garnka jajowatego związanego z wytwórczością ludności kultury puchowskiej.

W trakcie dotychczasowych prac badawczych odkryto również ponad 80 za- bytków krzemiennych. Podobnie jak w przypadku materiałów ceramicznych nie można ich traktować jako zwartego zespołu ani łączyć z konkretną fazą zasiedlenia stanowiska. Dlatego też możliwe jest podanie jedynie ogólnych informacji, z których można wywnioskować zarys pewnych tendencji w produkcji krzemieniarskiej.

Wszystkie dotychczas odkryte zabytki krzemienne należy łączyć z pradziejowymi fazami funkcjonowania stanowiska; 20 spośród odkrytych artefaktów wykazuje cechy przemysłu wczesnoneolitycznego³⁸, charakterystycznego dla społeczności naddunajskich, zasiedlających tereny Małopolski między połową VI a połową IV tysiąclecia p.n.e.³⁹. W tym zbiorze można wyróżnić 13 fragmentów wiórów z rdzeni jednopiętowych oraz 7 narzędzi, wykonanych na tym samym typie półsu-

³⁷ Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce. Część I (syntetyczna)*, „Wydawnictwa Śląskie – Prace Prehistoryczne”, nr IV, Kraków 1939–1946, s. 85.

³⁸ B. Balcer: *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 72, 94.

³⁹ A. Czekaj-Zastawny: *Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 60, Kraków 2008, s. 31–32; M. Nowak: *Do 14C dates always turn into an*

are two partially preserved endscrapers (Fig. 20.5–6) and 5 retouched blades (Fig. 20.1–4), including one with a sickle gloss (Fig. 20.7). The raw material structure of this collection is dominated by Jurassic flint from Cracow area (9 objects), with a substantial number (6) of objects made of chocolate flint; in the case of the remaining artefacts, the raw material could not be determined due to their strong overheating or burning.

Two of the flint artefacts discovered in the barrow show some connections to the so-called terminal lithic industries, associated with the end of the Neolithic period and the Bronze Age. The first one is a bipolar splintered piece (Fig. 20.8), made in a small piece of flint (possibly Jurassic flint from Cracow area), bearing traces of time spent on the surface. It was also subjected to high temperatures; however, in this case, it was probably not intentional. The second object, which may be related to the terminal lithic industries, is a small fragment of a bifacial tool made of high-quality Jurassic flint from Cracow area (Fig. 20.9). Unfortunately, the small size and the condition of this object make it impossible to determine the formation, from which it originates. Unfortunately, it is not possible to determine clearly the cultural origin of the historic objects described. As for the splintered piece, it may be associated with the Lusatian culture, which is present on the site⁴⁰.

The remaining flint objects have no features, which would make it possible to associate them with a specific phase of settlement on the site. Three of these are tools in form of retouched flakes, lacking any typical characteristics (Fig. 20.10–11); two of these were made of the Jurassic flint from Cracow area, and in the case of the third, thermal damage makes it impossible to determine the raw material used. The debitage category includes 27 objects – most of them flakes (19, including 2 cortex flakes) and 2 blades; in the case of the remaining forms, their condition makes it impossible to determine the type of blanks used. As for the raw material type, the Jurassic flint from Cracow area is definitely dominant (14 cases, including one of type G). Worth noting is also the presence of somewhat more exotic raw materials, such as chocolate flint (three objects), striped flint (one object) and Świeciechów flint (one object). In the last eight cases,

⁴⁰ S. Kadrow: *Kilka uwag na temat krzemieniarnstwa grupy tarnobrzezkiej kultury łużyckiej* (in:) *Grupa tarnobrzezka kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie*, A. Barłowska, E. Szałapata (ed.), Rzeszów 1989, p. 104; A. Rembisz-Lubiejewska: *Surowce krzemienne w życiu wspólnot łużyckich pól popielnicowych na przykładzie osady w Rudzie, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 3–6)*, „Pomorania Antiqua”, vol. XXVI, 2017, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, p. 6.

rowca. Są to dwa zachowane fragmentarycznie drapacze (Ryc. 20.5–6) i 5 wiórów retuszowanych (Ryc. 20.1–4), w tym jeden z wyświeceniem żniwnym (Ryc. 20.7). Struktura surowcowa zbioru zdominowana jest przez krzemień jurajski podkrakowski (9 zabytków), dość licznie reprezentowany jest również krzemień czekoladowy (6 zabytków); w przypadku pozostałych artefaktów rozpoznanie surowca nie było możliwe z powodu ich mocnego przegrzania lub przepalenia.

Dwa z odkrytych w kurhanie artefaktów krzemiennych wykazują związki z tzw. krzemieniarstwem schyłkowym, które łączy się ze schyłkiem neolitu i epoką brązu. Pierwszy z nich to łuszczeń dwubiegunowy (Ryc. 20.8), wykonany na niewielkim okruchu krzemienia (być może jurajskiego podkrakowskiego), noszące ślady zalegania na powierzchni. Został on również poddany działaniu wysokiej temperatury, prawdopodobnie nie był to jednak zabieg intencjonalny. Drugi zabytek związany być może z krzemieniarstwem schyłkowym. To niewielki fragment narzędzia bifacjalnego z dobrej jakości krzemienia jurajskiego podkrakowskiego (Ryc. 20.9). Niestety niewielkie rozmiary i stan zachowania zabytku uniemożliwiają rozpoznanie formy, z której pochodzi. Przynależność kulturowa opisanych zabytków nie jest niestety jasna. W przypadku łuszczenia można przypuszczać, że związany jest z obecną na stanowisku kulturą łużycką⁴⁰.

Pozostałe zabytki krzemienne nie posiadają cech umożliwiających powiązanie ich z konkretną fazą zasiedlenia stanowiska. Trzy z nich to narzędzia w formie mało charakterystycznych odłupków retuszowanych (Ryc. 20.10–11); dwa z nich wykonano z krzemienia jurajskiego podkrakowskiego, w przypadku trzeciego uszkodzenia termiczne uniemożliwiają określenie surowca. Do kategorii debitażu można zaliczyć 27 zabytków – są to w większości odłupki (19, w tym dwa korowe) oraz 2 wióry; w przypadku pozostałych form stan zachowania nie pozwala na przypisanie ich do konkretnej kategorii półsurowca. Pod względem surowca zdecydowanie dominuje krzemień jurajski podkrakowski (14 przypadków, w tym jeden odmiany G). Warto zaznaczyć obecność surowców nieco bardziej egzotycznych, takich jak krzemień czekoladowy (trzy zabytki), pasiasty (jeden

it is not possible to determine the type of the raw material used, mainly due to the fact that the objects are strongly burnt.

The remaining flint objects are various chunks and fragments, many of them thermal or constituting waste; five are probably of a natural origin. In terms of the material type, once again, the Jurassic flint from Cracow area is dominant (8 objects); other materials identified included chocolate flint (4 objects) and erratic flint (3 artefacts). For the remaining 16 forms, the raw material could not be determined due to burning or overheating of the features.

Based on the data presented above, it can be hypothesised that the barrow was established in the early Medieval times, and the neighbouring sites are probably characterised by the same age. Undoubtedly, the necropolis was located on older (prehistoric) layers, as it seems highly improbable that the burial participants would transport soil from longer distances to form the barrow. On the other hand, the chronology of barrows on the top of the elevation on the other side of the road cutting through the forest remains unknown.

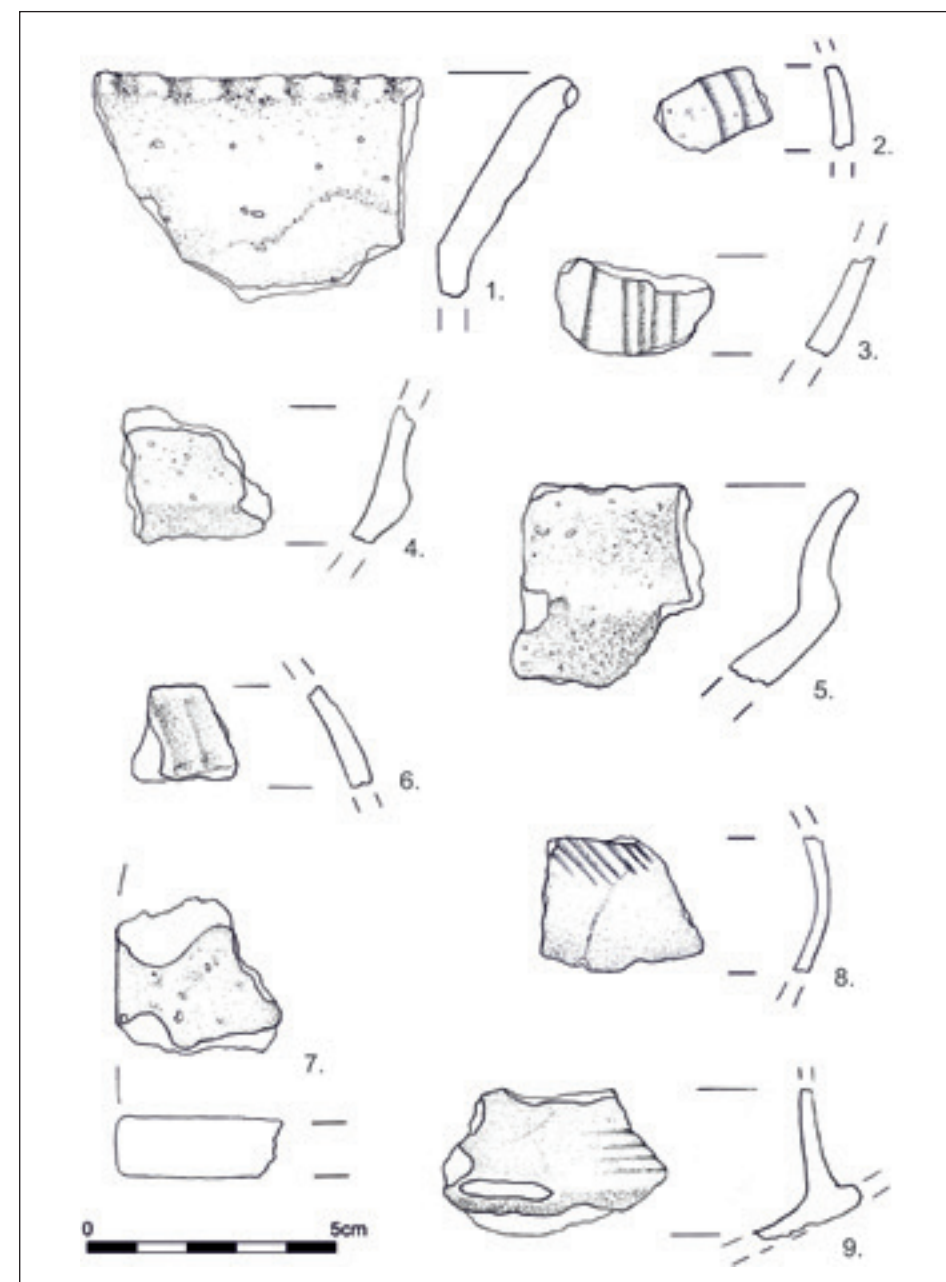
absolute chronology? The case of the Middle Neolithic in western Lesser Poland, „Documenta Praehistorica XLIV” (2017), s. 242.

⁴⁰ S. Kadrow: *Kilka uwag na temat krzemieniarstwa grupy tarnobrzezkiej kultury łużyckiej* (w:) *Grupa tarnobrzezka kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie*, A. Barłowska, E. Szałapata (red.), Rzeszów 1989, s. 104; A. Rembisz-Lubiejewska: *Surowce krzemienne w życiu wspólnot łużyckich pól popielnicowych na przykładzie osady w Rudzie, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 3–6)*, „Pomorania Antiqua”, tom XXVI, 2017, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, s. 6.

zabytek) i świeciechowski (jeden zabytek). W ostatnich ośmiu przypadkach rozpoznanie surowca nie było możliwe, głównie ze względu na silne przepalenie zabytków.

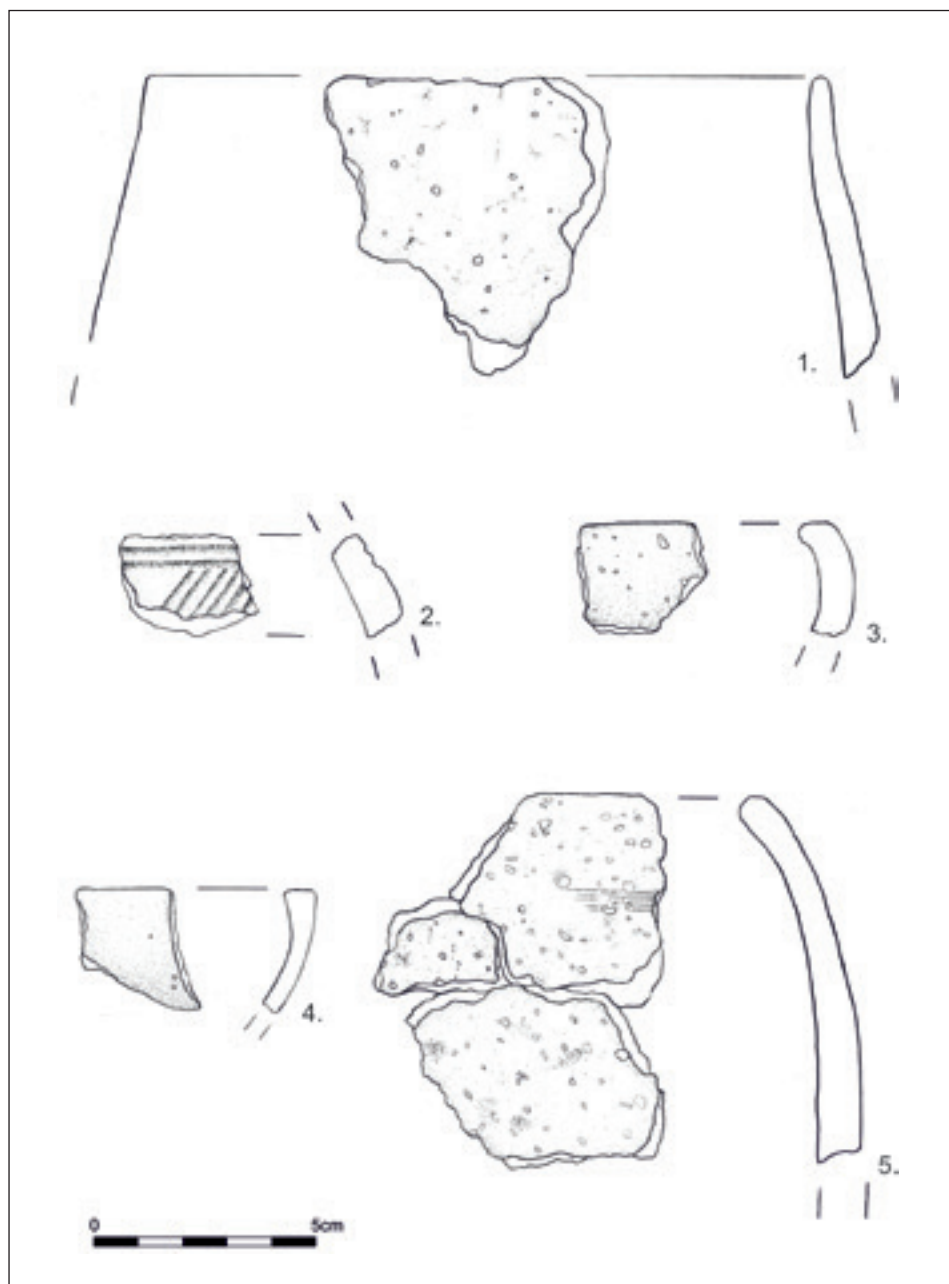
Reszta krzemiennych znalezisk to różnego typu okruchy i odpryski, często termiczne lub o charakterze odpadków; pięć z nich jest prawdopodobnie pochodzenia naturalnego. Pod względem surowcowym po raz kolejny dominuje krzemień jurajski podkrakowski (8 zabytków); oprócz niego rozpoznano również krzemień czekoladowy (4 zabytki) i narzutowy (3 artefakty). W przypadku pozostałych 16 form rozpoznanie surowca było niemożliwe z powodu przepalenia lub mocnego przegrzania.

Z wyżej przedstawionych danych już na tym etapie można wnioskować, że badany kurhan powstał w czasach wczesnego średniowiecza i, co za tym idzie, pobliskie kopce najprawdopodobniej również mają taką samą metrykę. Z całą pewnością nekropolę ulokowano na starszych (pradziejowych) nawarstwieniach, gdyż mało prawdopodobne wydaje się, aby żałobnicy usypujący kurhan transportowali potrzebną ziemię z większej odległości. Niewyjaśniona pozostaje natomiast chronologia kopców na szczycie wyniesienia po drugiej stronie drogi przecinającej las.

Ryc.18. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór ceramiki naczyniowej z nasypu kurhanu (1 – kultura malicka/grupa pleszowsko-modlnicka?; 2-9 – kultura łużycka)

Fig. 18. Bochnia-Kolanów, site 120. Selected pottery from the barrow embankment (1 – Malice culture/Pleszów-Modlnica group? 2-9 – Lusatian culture)

Ryc. 19. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór ceramiki naczyniowej z nasypu kurhanu (1-4 – kultura łużycka; 5 – kultura puchowska)

Fig. 19. Bochnia-Kolanów, site 120. Selected pottery from the barrow embankment (1-4 – Lusatian culture; 5 – Puchov culture)

Ryc. 20. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór zabytków krzemiennych z nasypu kurhanu

Fig. 20. Bochnia-Kolanów, site 120. Selected flint objects from the barrow embankment

BIBLIOGRAFIA

- « B. Balcer: *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- « W. Blajer: *Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*, „Prace Komisji Archeologicznej” 1999, nr 30, s. 24.
- « A. Czekaj-Zastawny: *Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 60, Kraków 2008, s. 31–56.
- « Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce. Część I (syntezytyczna)*, „Wydawnictwa Śląskie – Prace Prehistoryczne”, nr IV, Kraków 1939–1946.
- « J. M. Fraś, M. Materna: *Wyniki inwentaryzacji i badań nieinwazyjnych kopców ziemnych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90 w kontekście problemu występowania kurhanów na lessach wielicko-bocheńskich*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXIV, Wieliczka 2020, s. 236–297.
- « P. Gruba: *Wyniki prac gleboznawczych na stanowiskach Łapczyca 90 oraz Bochnia 120*, Kraków 2019. Opracowanie znajduje się w zasobach archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.
- « A. Jodłowski, K. Reguła: *Nowe odkrycia archeologiczne w Wieliczce na terenie Zamku Żupnego*, „Badania Archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 1976 roku”, Warszawa 1976, s. 22–28.
- « S. Kadrow: *Kilka uwag na temat krzemieniarstwa grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej*, (w:) *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie*, A. Barłowska, E. Szałapata (red.), Rzeszów 1989.
- « M. Nowak: *Do 14C dates always turn into an absolute chronology? The case of the Middle Neolithic in western Lesser Poland*, „Documenta Praehistorica”, XLIV (2017).
- « I. Pawłowska-Pich: *Pożary Wielickie do 1914 roku*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXII, Wieliczka 2002, s. 183.
- « M. M. Przybyła: *Sprawozdanie z badań magnetycznych prowadzonych na cmentarzyskach kurhanowych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90*, Kraków 2019, opracowanie dostępne w zasobach Archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.
- « A. Rembisz-Lubiejewska: *Surowce krzemienne w życiu wspólnot łużyckich pól popielnicowych na przykładzie osady w Rudzie, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 3–6)*, „Pomorania Antiqua”, tom XXVI, 2017, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

BIBLIOGRAPHY

- « B. Balcer: *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław–Warsaw–Cracow–Gdańsk–Łódź 1983.
- « W. Blajer: *Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich*, „Prace Komisji Archeologicznej”, 30, 1999, p. 24.
- « A. Czekaj-Zastawny: *Linear Band Pottery Culture in the Upper Vistula River Basin*, „Sprawozdania Archeologiczne”, vol. 60, Cracow 2008, pp. 31–56.
- « Z. Durczewski: *Grupa górnośląsko-małopolska kultury łużyckiej w Polsce. Część I (syntezytyczna)*, „Wydawnictwa Śląskie – Prace Prehistoryczne”, no. IV, Cracow 1939–1946.
- « J. M. Fraś, M. Materna: *Wyniki inwentaryzacji i badań nieinwazyjnych kopców ziemnych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90 w kontekście problemu występowania kurhanów na lessach wielicko-bocheńskich*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXXIV, Wieliczka 2020, pp. 236–297.
- « P. Gruba: *Wyniki prac gleboznawczych na stanowiskach Łapczyca 90 oraz Bochnia 120*, Cracow 2019. The study can be found in the archive of the Archaeological Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.
- « A. Jodłowski, K. Reguła: *Nowe odkrycia archeologiczne w Wieliczce na terenie Zamku Żupnego*, „Badania Archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 1976 roku”, Warsaw 1976, pp. 22–28.
- « S. Kadrow: *Kilka uwag na temat krzemieniarstwa grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej* (in:), *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej. Materiały z konferencji 12–14 listopada 1986 r. w Rzeszowie*, A. Barłowska, E. Szałapata (ed.), Rzeszów 1989.
- « M. Nowak: *Do 14C dates always turn into an absolute chronology? The case of the Middle Neolithic in western Lesser Poland*, „Documenta Praehistorica”, XLIV (2017).
- « I. Pawłowska-Pich: *Pożary Wielickie do 1914 roku*, „Studia i Materiały do dziejów Żup Solnych w Polsce”, vol. XXII, Wieliczka 2002, p. 183.
- « M. M. Przybyła: *Sprawozdanie z badań magnetycznych prowadzonych na cmentarzyskach kurhanowych na stanowiskach Bochnia 120 i Łapczyca 90*, Cracow 2019, a study available in the archive of the Archaeological Division of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.
- « A. Rembisz-Lubiejewska: *Surowce krzemienne w życiu wspólnot łużyckich pól popielnicowych na przykładzie osady w Rudzie, woj. kujawsko-pomorskie (stanowisko 3–6)*, „Pomorania Antiqua”, volume XXVI, 2017, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku.

- « M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS, dla NMT (Numeryczny model terenu) obszaru Lasu Kolanowskiego, w szczególności stanowisk archeologicznych Łapczyca st. 90 oraz Bochnia st. 120 (AZP 150–61) wraz z ich weryfikacją w terenie*, Warszawa 2018. Opracowanie znajduje się w zasobach archiwalnych Działu Archeologicznego Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w Wieliczce.

- « M. Szubski, J. Budziszewski: *Opracowanie i interpretacja danych ALS, dla NMT (Numeryczny model terenu) obszaru Lasu Kolanowskiego, w szczególności stanowisk archeologicznych Łapczyca st. 90 oraz Bochnia st. 120 (AZP 150–61) wraz z ich weryfikacją w terenie*, Warsaw 2018. The study can be found in the archive of the Archaeological Department of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka.

KRONIKA MUZEUM ŻUP KRAKOWSKICH WIELICZKA ZA ROK 2021

1. Struktura organizacyjna i kierunki działania

Rok 2021 był czasem kontynuacji wyzwań związanych z trudnościami i ograniczeniami związanymi z pandemią COVID-19. Mimo stopniowego łagodzenia obostrzeń niektóre wydarzenia muzealne na początku roku nie mogły się odbyć w trybie stacjonarnym bądź liczba uczestników biorących w nich udział została mocno ograniczona. Koniec roku przyniósł natomiast kilka bardzo ważnych uroczystości, w których mogli wziąć udział wszyscy zaproszeni goście.

Bezpośredni nadzór nad Muzeum sprawuje Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego poprzez 10-osobową Radę Muzealną powołaną na VI kadencję (2020–2024), w składzie: prof. dr hab. Jacek Purchla – przewodniczący Rady, prof. dr hab. inż. Bronisław Barchański, Jarosław Czuba, Dyrektor Generalny Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, prof. Stefan Dousa, prof. dr hab. Łukasz Gawel, prof. dr hab. Piotr Franaszek, Adam Kociolek, Starosta Wielicki, Artur Kozioł, Burmistrz Wieliczki, prof. dr hab. Ryszard Antoni Legutko, Bartosz Skaldawski, Dyrektor Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Stan osobowy załogi na dzień 31 grudnia 2021 r. wynosił 104 osoby, w tym 30 muzealników, w administracji i obsłudze 74 osoby.

19 października 2021 r. zmarł prof. dr hab. Antoni Jodłowski (1941–2021), wieloletni dyrektor Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Funkcję tę pełnił od 1990 r. do grudnia 2015 r. W Muzeum pracował od 1964 r., był archeologiem, znawcą solnictwa we wczesnym średniowieczu. Aktywnie działał także na innych polach niż muzealne. O jego bogatym dorobku naukowym świadczy wiele przebadanych stanowisk archeologicznych oraz liczne publikacje opracowane na podstawie przeprowadzonych badań. Wspierał on także organizacje współpracujące z Muzeum, m.in. Towarzystwo Przyjaciół Muzeum Żup Krakowskich oraz Towarzystwo Strausowskie. Profesor Jodłowski otrzymał za swoje zasługi wiele odznaczeń państwowych, m.in. medale: Zasłużony Kulturze „Gloria Artis” – srebrny w 2011 r. i złoty w 2016 r.

CHRONICLE OF THE CRACOW SALTWORKS MUSEUM IN WIELICZKA FOR 2021

1. Organisational Structure and Directions of Activities

The year 2021 was a time of continuation of challenges related to the difficulties and restrictions of the COVID-19 pandemic. Despite the gradual easing of restrictions, some museum events at the beginning of the year could not take place on-site or the number of participants taking part was very limited. The end of the year, however, brought several very important celebrations, in which all invited guests could take part.

The Minister of Culture and National Heritage directly supervises the Museum through a 10-person Museum Council appointed for the 6th term (2020–2024), composed of: prof. Jacek Purchla – Chairman of the Council, prof. PhD Eng. Bronisław Barchański, Jarosław Czuba, General Director at the Ministry of Culture and National Heritage, prof. Stefan Dousa, prof. Łukasz Gawel, prof. Piotr Franaszek, Adam Kociolek, Staroste of Wieliczka, Artur Kozioł, Mayor of Wieliczka, prof. Ryszard Antoni Legutko, Bartosz Skaldawski, Director of the National Institute of Heritage.

The Museum personnel as at 31.12.2021 was 104 persons, including 30 museologists and 74 persons in administration and services.

Prof. Antoni Jodłowski (1941–2021), a long-time director of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, died on 19 October 2021. He held this position from 1990 to December 2015. He was employed at the Museum from 1964. He was an archaeologist and an expert on salt mining in the early Middle Ages. Prof. Jodłowski was also active in areas other than the museum. His rich scientific output is evidenced by many researched archaeological sites and numerous publications prepared on the basis of his research. He also supported organisations cooperating with the Museum, including but not limited to the Society of Friends of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka and the Strauss Society. Prof. Jodłowski was awarded many state distinctions for his

W 2021 r. kontynuowano priorytetowe dla Muzeum zadania, rozpoczęte we wcześniejszych latach. Jednym z głównych celów działań pracowników merytorycznych oraz administracji i działu zamówień publicznych była kontynuacja prac nad nową koncepcją wystawy stałej w Zamku Żupnym oraz remont i właściwe przygotowanie wyznaczonych pomieszczeń przeznaczonych na wystawy czasowe. Szeroko zakrojone prace budowlane kontynuowano zarówno w samym Zamku, jak i w zabytkowym budynku przy ul. Daniłowicza 12 (dawny Sąd Grodzki), gdzie obecnie znajdują się pokoje pracowników merytorycznych oraz administracja, w ramach projektu „Modernizacja budynku dla potrzeb Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka”.

W 2021 r. w sali wystaw czasowych Zamku Żupnego zorganizowano kilka wystaw. Jedną z najważniejszych i najciekawszych, jakie zaprezentowano na przestrzeni ostatnich lat, była niewątpliwie *Środkowoeuropejska kultura stołu i królewskie srebra stołowe* z kolekcji Helga Matzke, na której przedstawiono unikatową kolekcję sreber pochodzących ze zbiorów najznamienitszych europejskich domów panujących. Wystawa okazała się sukcesem, który przyciągnął prawie 12 000 zwiedzających. Ekspozycji towarzyszył również katalog z profesjonalnymi opisami poszczególnych eksponatów, co przyczyniło się do upowszechnienia szczegółowej wiedzy na temat prezentowanych obiektów. Natomiast w związku z wystawą jubileuszową 70-lecia istnienia Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka ukazał się katalog *70/70*, opisujący 70 wybranych obiektów zgromadzonych w zbiorach muzealnych. Autorami not katalogowych byli pracownicy merytoryczni, sprawujący opiekę nad poszczególnymi zbiorami. Zaprezentowane na wystawie i w katalogu obiekty unaocznily różnorodność gromadzonych latami muzealiów. Przedstawiono okazy geologiczne, archeologiczne, pochodzące ze Zbioru Techniki Górniczej, Zbioru Kartografii, a także dzieła sztuki ze Zbiorów Sztuki i Etnografii oraz unikatki pochodzące ze Zbiorów Specjalnych.

Do ważnych wydawnictw opublikowanych w 2021 r. zalicza się niewątpliwie *Katalog solniczek*, ukazujący obiekty nabyte w latach 2014–2020. Jest on kontynuacją pierwszej publikacji wydanej w 2014 r. Nie mniej ważną książką wydaną przez Muzeum jest także monografia *Wieliczka w czasach autonomii galicyjskiej. Relacje między Miastem a Kopalnią* autorstwa Małgorzaty Międzobrodzkiej. W 2021 r. ukazał się także kolejny, XXXV tom „Studiów i Materiałów do Dziejów Żup Solnych w Polsce”.

Do muzealnych zbiorów, także w 2021 r., na drodze kupna, darów lub pozyskań własnych trafiły nowe, ciekawe eksponaty, które wzbogaciły zgromadzoną

services, among others, the medals for Merit to Culture – “Gloria Artis”, silver in 2011 and gold in 2016.

The Museum's priority tasks, started in earlier years, continued in 2021. One of the main objectives of the activities of the Museum professional employees as well as the employees of administration and public procurement department was to continue work on the new concept of the permanent exhibition in the Saltworks Castle as well as the renovation and proper preparation of designated rooms for temporary exhibitions. Extensive construction works continued both in the Castle itself and in the historic building at 12 Daniłowicz street (formerly the Municipal Court), where there are now rooms for the Museum professional employees and administration under the project “Modernisation of the building for the needs of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka”.

In 2021, several exhibitions were presented in the temporary exhibition hall of the Saltworks Castle. One of the most important and interesting that has been presented in the last few years was undoubtedly the *Central European drinking culture and royal silver dinner table* from the Helga Matzke's collection, which presents a unique collection of silverware from the collections of the most eminent European reigning houses. The exhibition turned out to be a success that attracted nearly 12,000 visitors. The exhibition was also accompanied by a catalogue with professional descriptions of individual exhibits, which contributed to the dissemination of detailed knowledge about the presented objects. However, in connection with the jubilee exhibition of the 70th anniversary of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka, the catalogue *70/70* was published, describing 70 selected objects gathered in the museum collections. The authors of the catalogue entries were the Museum professional employees who took care of individual collections. The objects presented at the exhibition and in the catalogue highlighted the variety of museum objects collected over the years. Geological and archaeological specimens from the Mining Technology Collection, the Cartography Collection, as well as works of art from the Art and Ethnography Collections and unique specimen from the Special Collections were presented.

The important publications published in 2021 undoubtedly include the *Catalogue of Salt Cellars*, showing objects acquired between 2014 and 2020. It is a continuation of the first publication published in 2014. No less important book published by the Museum is also the monograph *Wieliczka in the times of Galician autonomy. Relations between the City and the Mine* by Małgorzata Międzobrodzka.

dotąd kolekcję. Należą do nich m.in.: renesansowa solniczka z pracami Herkulesa, Limoges, ok. 1550 r., emalia malarska na miedzi oraz kompas geologiczny z klinometrem, Neuhöfer & Sohn, Wiedeń, z ok. 1900 r.

W drugiej połowie 2021 r. w Muzeum miało miejsce kilka bardzo ważnych wydarzeń, do których zaliczyć należy 46. doroczną Konferencję Międzynarodowego Komitetu ds. Bezpieczeństwa Muzeów ICMS ICOM Wieliczka–Kraków 2021, która odbyła się w dniach od 15 do 17 września oraz Spotkanie Dyrektorów Muzeów prowadzonych i współprowadzonych przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w dniach od 6 do 7 grudnia.

Rok 2021 zapisał się przede wszystkim jako jubileusz 70-lecia istnienia Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Z tej okazji przygotowano okolicznościowe uroczystości, z których najważniejszą była gala w komorze Alfonsa Długosza na III poziomie wielickiej kopalni. Jubileusz 70-lecia działalności Muzeum zorganizowano jako imprezę towarzyszącą Spotkaniu Dyrektorów Muzeów w dniu 6 grudnia. W trakcie spotkania, na które przybył wicepremier i Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego Piotr Gliński, Muzeum otrzymało medal Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”. Najbardziej zasłużonym pracownikom wręczono odznaczenia państwowe i resortowe: brązowy medal Zasłużony Kulturze „Gloria Artis”, medal Zasłużony dla Kultury Polskiej, srebrny medal za Długoletnią Służbę oraz brązowy medal za Długoletnią Służbę. Wręczenia dokonał Wiceprezes Rady Ministrów, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, prof. dr hab. Piotr Gliński oraz II Wicewojewoda Małopolski, Ryszard Pagacz. Uroczystości rocznicowe wzbogacił pokaz multimedialny w komorze *Maria Teresa*, pt. „Wieliczka 1860” oraz film prezentujący 70 lat działalności Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka – „Muzeum 1951–2021. Historia i teraźniejszość”. Kolejnym ważnym wydarzeniem w trakcie uroczystości jubileuszowych było odsłonięcie na budynku Muzeum w Parku Kingi tablicy poświęconej Alfonsowi Długoszowi – twórcy Muzeum. Dyrektor Jan Godłowski dokonał jej odsłonięcia w obecności zaproszonych gości.

Złagodzenie obostrzeń sanitarnych stworzyło możliwość zorganizowania wyjazdu szkoleniowego na terenie Polski. Tym razem grupa pracowników merytorycznych oraz pracowników z kilku innych działów zwiedzała najważniejsze kopalnie i muzea górnicze Dolnego Śląska.

W ramach przygotowań do Międzynarodowej Konferencji Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych ICMUM Dyrektor Jan Godłowski i Monika

The next, XXXV volume of “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland” was also published in 2021.

Also in 2021, new, interesting exhibits were added to the museum's collections, by means of purchases, donations or own acquisition, and enriched the collection gathered so far. These include, among others: a Renaissance salt cellar with the labours of Hercules, Limoges, about 1550, enamel painting on copper and a geological compass with clinometer, Neuhöfer & Sohn, Vienna, about 1900.

In the second half of 2021, several very important events took place at the Museum, including the 46th annual Conference of the International Committee for Museum Security ICMS ICOM Wieliczka–Krakow 2021, which was held from 15 to 17 September, and the Meeting of Museum Directors chaired and co-chaired by the Minister of Culture and National Heritage from 6 to 7 December.

The year 2021 was primarily marked by the 70th anniversary of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. On this occasion, special celebrations were prepared, the most important of which was the gala in the Alfons Długosz chamber on the level III of the “Wieliczka” Salt Mine. The 70th anniversary of the Museum was organised as an event accompanying the Meeting of Museum Directors on 6 December. During the meeting, which was attended by prof. Piotr Gliński, the Deputy Prime Minister and Minister of Culture and National Heritage, the Museum received the medal for Merit to Culture “Gloria Artis”. The most distinguished employees were awarded state and ministerial decorations: the bronze medal for Merit to Culture “Gloria Artis”, the medal for Merit to Polish Culture, the silver medal for Long Service and the bronze medal for Long Service. The award was made by the Deputy Prime Minister, the Minister of Culture and National Heritage, prof. Piotr Gliński and the 2nd Deputy Voivode of Lesser Poland, Ryszard Pagacz. The anniversary celebrations were enriched by a multimedia show in the *Maria Teresa* chamber, entitled “Wieliczka 1860” and a film presenting 70 years of the activities of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka – “Museum 1951–2021. History and the Present”. Another important event during the anniversary celebrations was the unveiling of a plaque to Alfons Długosz, the founder of the Museum, on the Museum building in St. Kinga Park. The Director Jan Godłowski unveiled it in the presence of the invited guests.

The easing of sanitary restrictions made it possible to organise a training trip in Poland. This time, a group of the Museum professional employees and employees

Dziobek-Motyka – lider Zespołu ds. Organizacji Konferencji odwiedzili kilka kopalń, np.: kopalnię węgla w Blegny, krzemienia w Spiennes oraz łupka w Scheferstollen Blausteimuseum w Recht (Belgia).

2. Działalność naukowo-badawcza

Działania **Konserwatora Zabytków Krakowskich Żup Solnych** – Dyrektora J. Godłowskiego w podziemnych wyrobiskach górniczych historycznej kopalni soli w Wieliczce oraz podziemnych wyrobiskach górniczych zabytkowej części kopalni soli w Bochni polegały na przeprowadzeniu licznych konsultacji, 2 kontroli (spisano z nich protokoły i wydano zalecenia konserwatorskie), wydaniu 32 pozwoleń konserwatorskich, 19 decyzji zmieniających pozwolenia konserwatorskie, 3 decyzji odmawiających zmian pozwoleń konserwatorskich, 16 zaleceń konserwatorskich i 2 opinii konserwatorskich dla robót górniczych związanych z przebudową i zabezpieczeniem zabytkowych wyrobisk podziemnych. Ponadto:

- została udzielona odpowiedź Departamentowi Nadzoru Górniczego i Polityki Surowcowej Ministerstwa Klimatu i Środowiska w sprawie nowelizacji Prawa Geologicznego i Górniczego;
- powołano Komisję interdyscyplinarną dla opracowania wytycznych programu ratowania kaplicy św. Antoniego w Kopalni Soli „Wieliczka” na poz. I;
- opracowano opinie konserwatorskie dla projektów i ekspertyz planowanych prac górniczo-konserwatorskich (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak);
- opracowano dokumentacje do projektów prac górniczych w kopalni Soli „Wieliczka” w związku z planowanymi pracami zabezpieczającymi i adaptacyjnymi w podziemnych obiektach zabytkowych: komora *Kraj*, *Modena*, poprzecznia *Kaniów* i podłużnia *Karol*, komora *Drozdowice III*, poprzecznia *August*, podłużnia *Tworzyjanki*, podłużnia *Ferdynand d’Este*, komora *Haluszką*, podłużnia *Przykos*, podłużnia *Tanecznicą*, komora *Tanecznicą*, *Katarzynka*, *Jeleń*, komora ługownicza W-110 z chodnikami dościowymi, komory: *Borlach*, *Gruszczyn*, działko *Mostki*, *Czartoryn*, komora *Parnas* i *Leopold Górny*, komora *Wojciech* i *Herod*, chodniki dościowe do komory *Herod* (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak).

from several other departments visited the most important mines and mining museums in Lower Silesia.

As part of the preparations for the International Conference of Mining and Underground Museums ICMUM, the Director Jan Godłowski and Monika Dziobek-Motyka, the leader of the Conference Organisation Team, visited several mines, e.g. coal mine in Blegny, the flint mine in Spiennes and the slate mine in Scheferstollen Blausteimuseum in Recht (Belgium).

2. Scientific and Research Activities

Activities of **Monument Conservator of the Cracow Saltworks**: Director J. Godłowski in the underground workings of the historical salt mine in Wieliczka and in underground workings in the historical part of the salt mine in Bochnia consisted in conducting numerous consultations, 2 controls (protocols were drawn up and conservation recommendations were issued), issuing 32 conservation permits, 19 decisions amending conservation permits, 3 decisions refusing to amend conservation permits, 16 conservation recommendations and 2 conservation opinions for mining works related to the reconstruction and protection of historical underground workings. Moreover:

- a response was provided to the Department of Geological Supervision and Raw Materials Policy of the Ministry of Climate and Environment on the amendment of the Geological and Mining Law;
- an interdisciplinary Commission was established to develop guidelines for the programme of saving the chapel of St. Anthony in the “Wieliczka” Salt Mine on the level I;
- conservation opinions were prepared for projects and expert opinions of the planned mining and conservation works (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak);
- documentation was prepared for projects of mining works in the “Wieliczka” Salt Mine in connection with the planned securing and adaptation works in the underground historical objects: *Kraj*, *Modena* chambers, *Kaniów* crosscut and *Karol* drift, *Drozdowice III* chamber, *August* crosscut, *Tworzyjanki* drift, *Ferdynand d’Este* drift, *Haluszką* chamber, *Przykos* drift, *Tanecznicą* drift, *Tanecznicą* chamber, *Katarzynka*, *Jeleń*, leaching chamber W-110 with access galleries, chambers: *Borlach*, *Gruszczyn*, *Mostki*, *Czartoryn* plots of land, *Parnas*

Studia historyczno-konserwatorskie (opracowania dokumentacyjne) – opracowanie opinii konserwatorskich dla projektów i ekspertyz planowanych prac górniczo-konserwatorskich (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak).

Inne prace (kontynuacja):

- badania wykopaliskowe na stanowisku kurhanowym nr 120 w Bochni (J. M. Fraś, E. Kolebuk);
- opracowywanie katalogu zbiorów geologicznych, kompletowanie dokumentacji fotograficznej (W. Kuc, R. Zadak);
- inwentaryzacja wyrobisk w Kopalni Soli „Wieliczka” oraz Kopalni Soli Bochnia, sporządzanie dokumentacji fotograficznej (J. Charkot, M. Skubisz, R. Zadak);
- przygotowanie monografii historii saliny wielickiej w czasach austriackich (B. Konwerska, U. Mróz);
- 70. rocznica założenia Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka – kwerenda i przygotowanie tekstu katalogu towarzyszącego wystawie pt. *70/70* (J. Charkot, J. M. Fraś, M. Gil, E. Kolebuk, B. Konwerska, U. Mróz, K. Ochniak-Dudek, K. Stabrawa-Powęska, M. Skubisz, P. Witalis, R. Zadak);
- Jubileusz 150-lecia Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia” w Wieliczce – kwerenda i opracowanie wstępnych założeń wystawy (K. Stabrawa-Powęska, U. Mróz);
- praca nad artykułem „XIX-wieczne poglądy na budowę geologiczną złoża solnego Wieliczki” (U. Mróz, R. Zadak).

Prace naukowe indywidualne:

- „Zdjęcia Jana Czerneckiego – pierwszego wielickiego fotografa w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka” (B. Konwerska);
- „Zaangażowanie i udział małopolskich kopalni soli w przygotowaniu ekspozycji salinarnej na Powszechnej Wystawie Krajowej we Lwowie w 1894 r.” (B. Konwerska);
- „Katalog szklanych klisz Władysława Gargula” (B. Konwerska);
- „Wizerunki XIX-wiecznych strojów urzędników państwowych/górnich” (K. Stabrawa-Powęska);
- „Przemiany postrzegania dziedzictwa w społeczności związanej z górnictwem solnym w regionie wielickim”, przygotowanie kwestionariusza do wywiadów etnograficznych, przeprowadzenie 9 wywiadów (K. Stabrawa-Powęska);

and *Leopold Górny* chambers, *Wojciech* and *Herod* chambers, access galleries to *Herod* chamber (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak).

Historical and Conservation Studies (Documentary Compilations) – preparation of conservation opinions for projects and expert opinions of the planned mining and conservation works (J. Charkot, J. Chrząszczewski, Z. Jawień, M. Skubisz, R. Zadak).

Other Works (continuation):

- excavation studies at tumuli site no. 120 in Bochnia (J. M. Fraś, E. Kolebuk);
- preparation of a catalogue of geological collections, completion of photographic documentation (W. Kuc, R. Zadak);
- inventory of workings in the “Wieliczka” Salt Mine and the Bochnia Salt Mine, preparation of photographic documentation (J. Charkot, M. Skubisz, R. Zadak);
- preparation of a monograph of the history of the Wieliczka Saline in the Austrian times (B. Konwerska, U. Mróz);
- 70. anniversary of the foundation of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka – search query and editing of the text of the catalogue accompanying the exhibition entitled *70/70* (J. Charkot, J. M. Fraś, M. Gil, E. Kolebuk, B. Konwerska, U. Mróz, K. Ochniak-Dudek, K. Stabrawa-Powęska, M. Skubisz, P. Witalis, R. Zadak);
- the 150th anniversary of the “Lutnia” Singing Society in Wieliczka – search query and preparation of the preliminary assumptions of the exhibition (K. Stabrawa-Powęska, U. Mróz);
- work on the article “19th-century Views on the Geological Structure of the Wieliczka Salt Deposit” (U. Mróz, R. Zadak).

Individual Scientific Works:

- “Photographs by Jan Czernecki – the First Photographer of Wieliczka in the Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka” (B. Konwerska);
- “Involvement and Participation of the Salt Mines of the Lesser Poland in the Preparation of the Saline Exhibition at the General National Exhibition in Lviv in 1894” (B. Konwerska);
- “Catalogue of Glass Plates by Władysław Gargul” (B. Konwerska);
- “Images of 19th Century Outfits Worn by State/Mining Officials” (K. Stabrawa-Powęska);

- „Inicjatywy lokalne na rzecz dziedzictwa górniczego Wieliczki”, opracowanie zebranych materiałów do publikacji zewnętrznej (K. Stabrawa-Powęska);
- „Katalog solniczek Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce. Nabytki z lat 2014–2020 tom 2” (K. Ochniak-Dudek);
- „Sól na stole. Ilustrowana historia naczyń przyprawowych”, kontynuacja (K. Ochniak-Dudek);
- „Skarbce, czyli od splendoru po świątynie sztuki” (K. Ochniak-Dudek);
- „Dzieje i wzory porcelanowych górników z Miśni (XVIII–XIX w.), przygotowanie referatu w ramach spotkań naukowych w Muzeum (K. Ochniak-Dudek);
- „Kolekcja porcelany Achima i Beate Middelschulte z Niemieckiego Muzeum Górnictwa Bochum”, kontynuacja kwerendy, ustalenia dotyczące wypożyczenia obiektów z Muzeum w Bochum oraz fundacją Middelschulte (K. Ochniak-Dudek);
- Nadzór archeologiczny i badania wykopaliskowe prowadzone podczas prac ziemnych nowego budynku Muzeum przy ul. Daniłowicza 12, (S. Pawlikowski);
- „Badania wykopaliskowe na Zamku Żupnym” (S. Pawlikowski);
- „Czasy saskie znane i nieznane” (U. Mróz);
- „Oświetlenie górnicze w zbiorach muzealnych” (U. Mróz);
- „Jubileusz 150-lecia Towarzystwa Śpiewaczego «Lutnia» w Wieliczce (U. Mróz);
- „Wyrobiska specjalne w kopalni wielickiej” (J. Charkot);
- „Pieczęć żupnika Alberta z 1. poł. XIV w.” (M. Gil);
- „*Jaki znak twój?* Czyli identyfikacja wizualna w dawnych wiekach” (M. Gil);
- „Urząd podkomorski w żupach krakowskich” (M. Gil);
- „Górnictwo skalne w okolicach Wieliczki” (P. Witalis);
- „Inwentarz archiwum salinarnego za lata 1772–1867”, t. 2 (P. Witalis);
- „Transport podziemny w kopalniach soli w Wieliczce i Bochni” (P. Witalis);
- „Ługownictwo w Kopalni Soli Wieliczka” (R. Zadak);
- „Od słowackiego Dubnika do australijskiego Coober Pedy – górnictwo opali i turystyka w kopalniach” (M. Dziobek-Motyka);
- „Górnictwo dziedzictwo Alp i obecnie funkcjonujące kopalnie turystyczne i muzea górnicze w krajach alpejskich” (Austria, Szwajcaria, Włochy), (M. Dziobek-Motyka);
- „Górnictwo złota na przestrzeni dziejów. Najważniejsze muzea górnicze, skanseny i kopalnie turystyczne na świecie” (M. Dziobek-Motyka).

- “Transformations in the Perception of Heritage in a Community Related to Salt Mining in the Wieliczka Region”, preparation of questionnaire for ethnographic interviews, conducting 9 interviews (K. Stabrawa-Powęska);
- “Local Initiatives for the Mining Heritage of Wieliczka”, preparation of the collected materials for external publication (K. Stabrawa-Powęska);
- “Catalogue of Salt Cellars of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. The 2014–2020 Acquisitions, vol. 2” (K. Ochniak-Dudek);
- “Salt on the Table. The Illustrated History of Spice Containers”, continued editing (K. Ochniak-Dudek);
- “Treasures: from Splendour to *Temples of Art*” (K. Ochniak-Dudek);
- “History and Designs of the Porcelain Miners from Meissen (18th–19th century)”, preparation of a paper as part of the scientific meetings at the Museum (K. Ochniak-Dudek);
- “Achim and Beate Middelschulte’s Porcelain Collection from the German Bochum Mining Museum”, continuation of search query, arrangements for the loan of objects from the Museum in Bochum and the Middelschulte Foundation (K. Ochniak-Dudek);
- Archaeological supervision and excavation studies conducted during the earthworks of the new building of the Museum at 12 Daniłowicz street (S. Pawlikowski);
- “Excavation Studies at the Saltworks Castle” (S. Pawlikowski);
- “The Known and Unknown Saxon Times” (U. Mróz);
- “Mining Lighting in Museum Collections” (U. Mróz);
- “The 150th Anniversary of the «Lutnia» Singing Society in Wieliczka” (U. Mróz);
- “Special Excavations in the Wieliczka Mine” (J. Charkot);
- “Seal of Albert’s Saltworks Master from the 1st Half of the 14th Century” (M. Gil);
- “*What is your sign?* That is Visual Identification in the Past Centuries” (M. Gil);
- “Chamberlain Office in the Cracow Saltworks” (M. Gil);
- “Rock Mining in Wieliczka Area” (P. Witalis);
- “Inventory of the Saline Archives for the years 1772–1867”, vol. 2 (P. Witalis);
- “Underground Transport in the Salt Mines of Wieliczka and Bochnia” (P. Witalis);
- “Leaching in the Wieliczka Salt Mine” (R. Zadak);

3. Prace dokumentacyjne

Badania terenowe wykopaliskowe: kontrola wykopów ziemnych na terenie Wieliczki i okolic.

4. Prace opublikowane

- M. Gil: *Bachmistrzostwa wielickie i bocheńskie w średniowieczu*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 10–127;
- J. Charkot: *Górnictwo metody zabezpieczania wyrobisk kopalń Wieliczki i Bochni przed zagrożeniem zawalowym*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 128–199;
- B. Konwerska: *Księgi i dyplomy okolicznościowe z XIX i XX wieku w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 200–299;
- A. Klisińska-Kopacz, K. Ochniak-Dudek, T. Wilkosz: *Sześć rzeźb z serii górników manufaktury porcelany w Miśni ze zbiorów Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka – historia i badania*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 300–389;
- K. Lajs, J. M. Fraś: *Zabytki schyłkowo paleolityczne w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce”, t. XXXV, Wieliczka 2021, s. 390–499.

5. Publikacje pracowników poza Muzeum

- „Sharing experiences – the way to build an international community of mining museums” (w:) *Asian Network of Industrial Heritage*, 0,5 ark. wyd., Dyrektor J. Godłowski;
- „Solne dziedzictwo regionu w działalności Klubu Przyjaciół Wieliczki”, „Zeszyty Wiejskie”, Uniwersytet Łódzki, 1 ark. wyd., K. Stabrawa-Powęska.

- “From Slovak Dubník to Australian Coober Pedy – Opal Mining and Tourism in Mines” (M. Dziobek-Motyka);
- “Mining Heritage of the Alps and Currently Operating Tourist Mines and Mining Museums in the Alpine Countries” (Austria, Switzerland, Italy) (M. Dziobek-Motyka);
- “Gold Mining throughout History. The Most Important Mining Museums, Heritage Parks and Tourist Mines in the World” (M. Dziobek-Motyka).

3. Documentation Works

Field Studies, Excavations: control of earthworks in Wieliczka and the surrounding area.

4. Published Studies

- M. Gil: *The Wieliczka and Bochnia Masteries of Works in the Middle Ages*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland”, vol. XXXV, Wieliczka, 2021, pp. 10–127;
- J. Charkot: *Mining Methods of Protecting the Excavations of Wieliczka and Bochnia Mines against the Cave-in Hazard*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland”, vol. XXXV, Wieliczka, 2021, pp. 128–199;
- B. Konwerska: *Commemorative Diplomas and Books of the 19th and 20th Century in the Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland”, vol. XXXV, Wieliczka, 2021, pp. 200–299;
- A. Klisińska-Kopacz, K. Ochniak-Dudek, T. Wilkosz: *Six Sculptures of the Miners – Series Made in the Meissen Porcelain Manufactory in the Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka – History and Research*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland”, vol. XXXV, Wieliczka, 2021, pp. 300–389;
- K. Lajs, J. M. Fraś: *Late Paleolithic Artefacts in the Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka*, “Studies and Materials for the History of Saltworks in Poland”, vol. XXXV, Wieliczka, 2021, pp. 390–499.

6. Sesje i konferencje na terenie Muzeum

- 46. Doroczna Konferencja Międzynarodowego Komitetu ds. Bezpieczeństwa Muzeów ICMS ICOM Wieliczka–Kraków 2021 pt. „Bezpieczeństwo muzeów w miejscach przemysłowych”, 15–17 września 2021 r.; przygotowana w formule hybrydowej we współpracy z MKDNIŚ, NIMOZ, ICMS ICOM, Zamkiem Królewskim na Wawelu i Kopalnią Soli „Wieliczka”. Uczestnikami byli specjaliści zajmujący się ochroną najważniejszych muzeów w Polsce i 17 krajach (m.in. uczestnicy on-line z USA, Kanady, W. Brytanii, Holandii, Chin, Japonii, Filipin, Kenii). Obrady i wizyty studyjne odbyły się na Zamku Żupnym, w Kopalni Soli „Wieliczka” i na Zamku Królewskim na Wawelu (przygotowanie: M. Dziobek-Motyka z zespołem);
- Spotkanie Dyrektorów Muzeów Prowadzonych i Współprowadzonych Przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – przygotowane przez MŻKW na zlecenie i we współpracy z MKiDN. Spotkanie odbyło się w dniach 6–8 grudnia z udziałem m.in. Wiceprezesa Rady Ministrów, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, prof. dr. hab. Piotra Gliškiego oraz 57 dyrektorów i wicedyrektorów ww. instytucji. Wygłoszono 14 referatów w trzech sesjach tematycznych, które odbyły się na Zamku Żupnym i w Kopalni Soli „Wieliczka”. Zwiedzono ekspozycje Muzeum oraz kopalnie soli: w Bochni i Wieliczce (przygotowanie: M. Dziobek-Motyka z zespołem).

7. Referaty wygłoszone na zebraniach naukowych w Muzeum

- „Dzieje i wzory porcelanowych górników z Miśni (XVIII–XIX w.)” (K. Och-
niak-Dudek);
- „Legenda o pierścieniu św. Kingi w świetle źródeł średniowiecznych” (M. Gil).

8. Udział w sesjach, seminariach i konferencjach poza Muzeum

- Narodowy Komitet TICCIH Polska – udział (on-site) w dwudniowym spotkaniu komitetu w Starej Kopalni w Wałbrzychu, poświęconemu ochronie zabytków techniki na Dolnym Śląsku i wpisom polskich zabytków techniki na

5. Publications of Employees outside the Museum

- “Sharing experiences – the way to build an international community of mining museums” (in:) *Asian Network of Industrial Heritage*, 0.5 publishing sheet, Director J. Godłowski;
- “Salt Heritage of the Region in the Activities of the Club of Friends of Wieliczka”, “Rural Books”, University of Łódź, 1 publishing sheet, K. Stabrawa-Powęska.

6. Sessions and Conferences within the Museum

- 46th. Annual Conference of the International Committee for Museum Security ICMS ICOM Wieliczka-Krakow 2021 entitled “Security of the Museums in Post-Industrial Sites”, 15–17 September 2021; prepared in a hybrid formula in cooperation with the Ministry of Culture, National Heritage and Sport, National Institute for Museum and Public Collections, ICMS ICOM, Wawel Royal Castle and the “Wieliczka” Salt Mine. The participants included specialists involved in the protection of the most important museums in Poland and 17 countries (including online participants from the US, Canada, the UK, the Netherlands, China, Japan, the Philippines, Kenya). The sessions and study visits were held at the Saltworks Castle, the “Wieliczka” Salt Mine and the Wawel Royal Castle (preparation: M. Dziobek-Motyka with the team);
- The Meeting of Museum Directors chaired and co-chaired by the Minister of Culture and National Heritage – preparation by the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka commissioned by and in cooperation with the Ministry of Culture and National Heritage. The meeting was held on 6–8 December with the participation of, among others, the Deputy Prime Minister, the Minister of Culture and National Heritage, prof. Piotr Gliški and 57 directors and vice-directors of the above-mentioned institutions. 14 papers were presented in three thematic sessions held at the Saltworks Castle and the “Wieliczka” Salt Mine. The exhibitions of the Museum and the Salt Mines: in Bochnia and Wieliczka were visited (preparation: M. Dziobek-Motyka with the team).

- Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce – udział (on-site) w dwudniowej konferencji pt. „Pierwsze zakłady wydobywania i przeróbki ropy naftowej na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO”, poświęconej 60. rocznicy założenia muzeum oraz przygotowaniom do interkontynentalnego wpisu seryjnego muzeów wydobywania ropy i gazu na Listę UNESCO (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
 - Posiedzenie on-line pt. „Posiedzenie Komisji Badań Krasu i Speleologii oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Sankt Petersburgu” (M. Ajkowska-Mazur);
 - Webinarium on-line pt. „WIR Święto Wirtualnych Muzeów Małopolski”, organizator: Małopolski Instytut Kultury i współorganizator Muzeum Etnograficzne w Krakowie (M. Ajkowska-Mazur, P. Jagielski, M. Gawrońska);
 - „Widz realny czy wirtualny? Jak tworzyć ofertę i budować relację z odbiorcą za pomocą nowych mediów” (on-line), Golden Training (P. Jagielski, A. Duda);
 - „Jak ciekawie oprowadzać? Wprowadzenie do interpretacji dziedzictwa” (on-line), Małopolski Instytut Kultury (R. Wierzbicki);
 - „Marketing w kulturze” (on-line), Instytut Kultury Miejskiej, Gdańsk (S. Tomczyńska, P. Chwalba);
 - Doroczna dwudniowa konferencja ERIH pt. „Resilience. How industrial heritage sites accepted the pandemic challenge and survived the crisis?” (on-site) w Gandawie/Belgia (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
 - Konferencja prasowa (on-line) pt. „Darmowy listopad w rezydencjach królewskich”, Ministerstwo Kultury, Dziedzictwa Narodowego (M. Ajkowska-Mazur);
 - Webinarium (on-line) pt. „Zamek Żupny w Wieliczce – siedziba królewskiego urzędnika”, projekt Ambasady RP w Kijowie „Rozmowy na Zamku” (M. Ajkowska-Mazur);
 - Webinarium (on-line) pt. „Na granicy dwóch kultur. Historia lublińskiego zamku”, projekt Ambasady RP w Kijowie „Rozmowy na Zamku” (M. Ajkowska-Mazur);
 - Konferencja (on-line) pt. „Niematerialne dziedzictwo kulturowe w teorii i praktyce”, Muzeum Krakowa oraz Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Jagiellońskiego (M. Ajkowska-Mazur);

7. Papers Presented at Scientific Meetings in the Museum

- “History and Designs of the Porcelain Miners from Meissen (18th–19th century)” (K. Ochniak-Dudek);
- “Legend of the Ring of St. Kinga in the Light of Medieval Sources” (M. Gil).

8. Participation in Sessions, Seminars and Conferences outside the Museum

- National Committee of TICCIH Poland – participation (on-site) in a two-day meeting of the Committee in the Former Mine in Wałbrzych, devoted to the protection of monuments of technology in Lower Silesia and the entry of the Polish monuments of technology on the UNESCO World Heritage List (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Museum of Oil and Gas Industry in Bóbrka – participation (on-site) in a two-day conference entitled “The First Oil Extraction and Processing Plants on the UNESCO World Heritage List”, dedicated to the 60th anniversary of the foundation of the Museum and preparations for the intercontinental entry of a series of oil and gas extraction museums on the UNESCO World Heritage List (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Online meeting entitled “Meeting of the Karstology and Speleology Commission of the branch of the Russian Geographical Society in Saint Petersburg” (M. Ajkowska-Mazur);
- Online webinar entitled “WIR [Virtuality and Reality] the Festival of Małopolska’s Virtual Museums”, organised by: Małopolska Institute of Culture in Krakow and co-organised by Ethnographic Museum in Krakow (M. Ajkowska-Mazur, P. Jagielski, M. Gawrońska);
- “Real or Virtual Audience? How to Create an Offer and Build a Relationship with the Audience Using New Media” (online), Golden Training (P. Jagielski, A. Duda);
- “How to Give an Interesting Tour? Introduction to Heritage Interpretation” (online), Małopolska Institute of Culture (R. Wierzbicki);
- “Marketing in Culture” (online), City Culture Institute, Gdańsk (S. Tomczyńska, P. Chwalba);

- Konferencja (on-line) pt. „O naukowości muzeów”, organizator: Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Muzeum Sztuki w Łodzi (M. Ajkowska-Mazur);
- Międzynarodowa Konferencja „Ochrona dziedzictwa kultury na wypadek szczególnych zagrożeń – zagrożenia klimatyczne, pandemiczne i pożarowe. Dobre praktyki” (on-line) (M. Kempa);
- „Inwentaryzacja i reinwentaryzacja zbiorów muzealnych” (on-line), Polskie Stowarzyszenie Inwentaryzatorów Muzealnych (I. Pawłowska-Pich);
- M. Gawrońska: konferencja – Forum Koordynatorów i koordynatorek dostępności, Fundacja Widzialni, „Dostępność dla słabo słyszących”, Fundacja Transgresja, „Jak przygotować dokument dostępny cyfrowo cz. 1”, konferencja Koordynatorów Dostępności, Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej, „Jak opowiedzieć o instytucji kultury w tekście łatwym do czytania i rozumienia (ETR)?”, Małopolski Instytut Kultury, „Webinarium – Napisy – jak je tworzyć przy użyciu bezpłatnych narzędzi”, Warszawa Dostępna i Fundacja Kultury bez Barrier, spotkanie w sprawie programu „Dostępność” dla Liderów i Liderów Dostępności, „Accessible filmmaking: tworzenie dostępnych materiałów video”, Małopolski Instytut Kultury;
- M. Dziobek-Motyka, wykłady on-line i panele dyskusyjne Europejskiej Akademii Dziedzictwa Przemysłowego ERIH i Uniwersytetu Śląskiego, „European Industrial Heritage: the international story”, H. de Boer, ERIH, „Overview of post-industrial sites enlisted in UNESCO WH List, prof. M. Preite, ERIH, „Models and examples of reusing former industrial sites and the group of their stakeholders”, prof. M. Preite, spotkanie on-line Polskiego Komitetu TICCIH.

*9. Referaty przygotowane i wygłoszone przez pracowników
Muzeum Żup Krakowskich poza siedzibą Muzeum*

- „Sustainable tourism in the salt mine in Wieliczka – threats and opportunities”, VI Forum Dziedzictwa Europy Środkowej w Międzynarodowym Centrum Kultury Kraków (K. Stabrawa-Powęska);
- „Inicjatywy lokalne na rzecz dziedzictwa górniczego Wieliczki”, konferencja naukowa Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (K. Stabrawa-Powęska);

- ERIH annual two-day conference entitled “Resilience. How industrial heritage sites accepted the pandemic challenge and survived the crisis?” (on-site) in Ghent/Belgium (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Press conference (online) entitled “Free November at the Royal Residences”, Ministry of Culture, National Heritage (M. Ajkowska-Mazur);
- Webinar (online) entitled “Saltworks Castle in Wieliczka – the Seat of the Royal Official”, a project of the Polish Embassy in Kiev “Conversations at the Castle” (M. Ajkowska-Mazur);
- Webinar (online) entitled “On the Border of Two Cultures. History of the Lublin Castle”, a project of the Polish Embassy in Kiev “Conversations at the Castle” (M. Ajkowska-Mazur);
- Conference (online) entitled “Intangible Cultural Heritage in Theory and Practice”, Museum of Krakow and Institute of Ethnology and Cultural Anthropology of the Jagiellonian University (M. Ajkowska-Mazur);
- Conference (online) entitled “On the Scientific Character of Museums”, organised by: National Institute for Museum and Public Collections, Museum of Art in Łódź (M. Ajkowska-Mazur);
- International Conference “Protecting the Cultural Heritage against Particular Hazards – Climate, Environment, Pandemic and Fire Risks. Best practices” (online) (M. Kempa);
- “Inventory and Re-inventory of Museum Collections” (online), Polish Association of Museum Registrars (I. Pawłowska-Pich);
- M. Gawrońska: conference – Forum of the Accessibility Coordinators, the Visible Foundation, “Accessibility for the Hard of Hearing People”, the Transgression Foundation, “How to Prepare a Digitally Accessible Document Part 1”, conference of the Accessibility Coordinators, Ministry of Development Funds and Regional Policy, “How to Tell about a Cultural Institution in an easy to read (ETR) and understand text?”, Małopolska Institute of Culture, “Webinar – Subtitles – How to Make them Using Free Tools”, Accessible Warsaw and Culture Without Barriers Foundation, meeting on the “Accessibility” programme for Accessibility Leaders, “Accessible Filmmaking: Creating Accessible Video Material”, Małopolska Institute of Culture;
- M. Dziobek-Motyka, online lectures and panel discussions of the European Academy of Industrial Heritage ERIH and the University of Silesia, “European Industrial Heritage: the international story”, H. de Boer, ERIH, „Overview of post-industrial sites enlisted in UNESCO WH List, prof. M. Preite, ERIH,

- „W obiektywie Jana Czerneckiego. Zdjęcia pierwszego wielickiego fotografa w zbiorach MŻKW”, 21. spotkanie Wieliczka–Wieliczanie Bis! (B. Konwerska);
- „Kopalnia Soli Wieliczka – skarb polskich królów”, Uniwersytet III Wiek (I. Pawłowska-Pich);
- „Na straży światowego dziedzictwa – rola Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka”, Uniwersytet Trzeciego Wiek (B. Konwerska);
- „Czym się różni pies od kogutka? Czyli rzecz o narzędziach pracy dawnych górników”, prezentacja na temat ekspozycji, dotycząca tworzenia wystaw dla studentów wydziału GGIOŚ, kierunek: geoturystyka, AGH (P. Witalis);
- „Zamek Żupny w Wieliczce – siedziba królewskiego urzędnika” – projekt Ambasady RP w Kijowie „Rozmowy na Zamku” (K. Ochniak-Dudek);
- From 2 million tourists a year to zero ...and what's next? Konferencja stowarzyszenia ERIH w Gandawie (Belgia) (M. Dziobek-Motyka).

10. Wystawy

W 2021 r. w sali wystaw czasowych Zamku Żupnego zostały zaprezentowane cztery nowe ekspozycje czasowe, ponadto kilka wystaw planszowych na dziedzińcu zamkowym, jak również poza siedzibą Muzeum:

- „Czym się różni pies od kogutka, czyli rzecz o narzędziach dawnych górników” – wystawa narzędzi i sprzętu górniczego zestawionych z historycznymi zdjęciami górników z Wieliczki i z Bochni (P. Witalis);
- „Saturacja” – wystawa prac malarskich Kai Soleckiej we współpracy ze Stowarzyszeniem Twórczym Polart (K. Stabrawa-Powęska);
- „70/70” – wystawa jubileuszowa w związku z 70. rocznicą założenia Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka. Prezentacja siedemdziesięciu najciekawszych obiektów z muzealnych zbiorów (B. Konwerska, M. Skubisz);
- „Środkoeuropejska kultura stołu i królewskie srebra stołowe (XVI–XVIII w.) z kolekcji *Helga Matzke*” – wystawa ok. 140 eksponatów światowej klasy złotnictwa, pochodzących z prywatnej kolekcji niemieckich antykwariuszy (K. Ochniak-Dudek).

“Models and examples of reusing former industrial sites and the group of their stakeholders”, prof. M. Preite, online meeting of the Polish Committee of TICCIH.

9. Papers Prepared and Presented by the Employees of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka outside of the Museum's Seat

- “Sustainable tourism in the salt mine in Wieliczka – threats and opportunities”, 6th Heritage Forum of Central Europe at the International Cultural Centre in Krakow (K. Stabrawa-Powęska);
- “Local Initiatives for the Mining Heritage of Wieliczka”, a scientific conference of the Polish Ethnological Society (K. Stabrawa-Powęska);
- “In the Photographs by Jan Czernecki. The First Photographer of Wieliczka in the collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka”, 21st Meeting Wieliczka – residents of Wieliczka Encore! (B. Konwerska);
- “Wieliczka Salt Mine – Treasure of the Polish Kings”, University of the Third Age (I. Pawłowska-Pich);
- “Guarding the World Heritage – the Role of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka”, University of the Third Age (B. Konwerska);
- “The Difference between a Dog and a Rooster. The Tools of the Former Miners”, presentation about the exhibition, concerning the creation of exhibitions for students of the Faculty of Geology, Geophysics and Environmental Protection, field of study: Geotourism, AGH University of Science and Technology (P. Witalis);
- “Saltworks Castle in Wieliczka – the Seat of the Royal Official” – a project of the Polish Embassy in Kiev “Conversations at the Castle” (K. Ochniak-Dudek);
- From 2 million tourists a year to zero ...and what's next? ERIH conference in Ghent (Belgium) (M. Dziobek-Motyka).

Cykl wystaw planszowych poświęconych historii Polski:

- „Polskie formacje wojskowe na frontach II wojny światowej” – Zespół Parkowo-Dworski w Sieniawie;
- „Wielokulturowość Rzeczypospolitej” – Zespół Parkowo-Dworski w Sieniawie;
- „Niemcy i sowietci – represje wobec obywateli polskich w czasie II wojny światowej” – Zespół Parkowo-Dworski w Sieniawie, Kopalnia Soli „Wieliczka”;
- „W drodze do niepodległości I” – Zespół Parkowo-Dworski w Sieniawie;
- „Ludzie Polskiej Kultury I” – Kopalnia Soli „Wieliczka”;
- „Ludzie Polskiej Kultury II” – Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle.

Pozostałe wystawy:

- „Wieliczka i Malbork – śladami zabytków na liście UNESCO” – wystawa poplenerowa XXI pleneru malarskiego artystów niepełnosprawnych – w komorze *Modena* na III poz. kopalni, w podziemnej ekspozycji Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka;
- „Kopalnia Soli Bochnia w zbiorach Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka” – wystawa planszowa w Kopalni Soli Bochnia;
- „Zbierka drevených ťažných a prepravných strojov v soľnej bani Wieliczka” – wystawa planszowa w Muzeum w Solivarze na Słowacji.

Ogółem frekwencja w 2021 r. wyniosła 736 239 zwiedzających (w 2020 r.: 582 782 osoby).

11. Zbiory

W 2021 r. zakupiono 24 nowe obiekty, ściśle związane z profilem Muzeum, w tym 6 do Zbiorów Etnografii, 4 do Zbioru Sztuki, 3 do Archiwum oraz 11 do Zbiorów Techniki Górniczej.

Do Zbiorów Specjalnych zakupiono 13 nowych obiektów oraz 11 pozycji do Zbiorów Bibliotecznych.

Zakupy muzealiów finansowane są ze środków własnych Muzeum.

Dodatkowo przeniesiono ze Zbiorów Specjalnych do Archiwum 19 obiektów (numerów inwentarzowych).

10. Exhibitions

In 2021, four new temporary exhibitions were presented in the temporary exhibition room of the Saltworks Castle, and several board exhibitions in the castle courtyard, as well as outside the Museum seat.

- “The Difference between a Dog and a Rooster. The Tools of the Former Miners” – an exhibition of mining tools and equipment juxtaposed with historical photographs of miners from Wieliczka and Bochnia (P. Witalis);
- “Saturation” – exhibition of paintings by Kaja Solecka in collaboration with the Art Association Polart (K. Stabrawa-Powęska);
- “70/70” – jubilee exhibition in connection with the 70th anniversary of the foundation of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka. Presentation of seventy of the most interesting objects from the museum collection (B. Konwerska, M. Skubisz);
- “The Central European Table Culture and Royal Table Silver (16th–18th c.) from the collection of *Helga Matzke*” – an exhibition of about 140 exhibits of world-class goldsmithery from the private collection of German antiquarians (K. Ochniak-Dudek).

A series of board exhibitions devoted to the history of Poland:

- “Polish Military Units during World War II” – Park and Manor Complex in Sieniawa;
- “Multiculturalism of the Republic of Poland” – Park and Manor Complex in Sieniawa;
- “Germans and Soviets: Persecution of Polish Citizens During World War II” – Park and Manor Complex in Sieniawa, “Wieliczka” Salt Mine;
- “On the Path to Independence I” – Park and Manor Complex in Sieniawa;
- “The People of Polish Culture I” – “Wieliczka” Salt Mine;
- “The People of Polish Culture II” – National Museum of the Przemyśl Land in Przemyśl.

Other exhibitions:

- “Wieliczka and Malbork – Following the Traces of Monuments on the UNESCO List” – an exhibition following an open-air session of the 21st open-air painting workshop for disabled people – on the level III of the mine, in the underground exhibition of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka;

Do zbiorów przyjęto ogółem 96 darów (53 do Zbioru Etnograficznego, 1 do Techniki Górniczej, 42 do Biblioteki). Pojawiło się 5 pozyskań własnych (wszystkie do Zbioru Geologicznego).

Do biblioteki trafiły 32 przekazy.

Do najciekawszych nabytków z 2021 r. należą:

- kompas geologiczny z klinometrem, Neuhöfer & Sohn, Wiedeń, ok. 1900 r.;
- paradny topór górniczy, inkrustowany, Saksonia, 1687 r.;
- dar 47 solniczek;
- renesansowa solniczka z pracami Herkulesa, Limoges, ok. 1500 r., emalia malarska na miedzi.

12. Edukacja, w tym imprezy cykliczne

Zajęcia edukacyjne: ogółem w 2021 r. przeprowadzono 556 lekcji muzealnych (w tym: 206 lekcji on-line).

Cykliczne programy edukacyjne organizowane przez Muzeum:

- „Regionalna Edukacja Muzealna i Kulturalna” (REMIK) – kontynuacja zaległych tematów z roku 2020. Zrealizowano 4 spotkania stacjonarne;
- „Mama Tata i Ja” – 10 spotkań – 3 tematy (on-line) dla 5 grup („Kogutki i psy – zwierzęta czy narzędzia górnicze?”, „Palmy wielkanocne”, „Skarb, który skrywa wielicka ziemia”), 7 tematów (stacjonarnie) dla 11 grup („Młodzi artyści – jak dziś wygląda sztuka nowoczesna”, „Tajemnice i sekrety Muzeum”, „Wiano św. Kingi”, „Cenny zabytek UNESCO”, „Sztuka złotnictwa”, „Górnik – położa szlachcica”, „Ubieramy choinkę”);
- Spotkania Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Żup Krakowskich – seminaria i wyjazdy studyjne;
- Muzeum przyjazne dzieciom – Ferie w Muzeum – 8 spotkań rodzinnych oraz 12 spotkań dla grup zorganizowanych (on-line); Lato z Muzeum – 16 spotkań rodzinnych – „Z jak zabytek”, „Legenda jest dobra na wszystko”, „Obraz ukryty w kwadratach”, „Górnice łamigłówek”, „Przy królewskim stole”, „Podziemna skarbnica tajemnic”, „Detektyw Salt”, „Tajemnicza moc solanki z wielickiej kopalni”;
- Senior w Muzeum – 5 spotkań stacjonarnych;

- “Salt Mine of Bochnia in the Collection of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka” – a board exhibition in the Salt Mine of Bochnia;
- “Zbierka drevených ťažných a prepravných strojov v soľnej bani Wieliczka” – a board exhibition in the Solivar Museum in Slovakia.

Total attendance in 2021 was 736,239 visitors (in 2020: 582,782 people).

11. Collections

It was in 2021 that 24 new museum objects were purchased, as closely related to the Museum's profile, including: 6 for the Ethnographic Collection, 4 for the Art Collection, 3 for the Archive and 11 for the Mining Technology Collection.

13 new objects were purchased for Special Collections and 11 items for Library Collections.

The purchases of museum objects are financed from the Museum's own funds.

In addition, 19 objects (inventory numbers) were transferred from Special Collections to the Archives.

A total of 96 donations were accepted for the collections (53 for the Ethnographic Collection, 1 for the Mining Technology Collection, 42 for the Library). There were 5 own acquisitions (all for the Geological Collection).

There were 32 donations for the Library.

The most interesting acquisitions of 2021 include:

- geological compass with clinometer, Neuhöfer & Sohn, Vienna, about 1900;
- gala miner's axe, inlaid, Saxony, 1687;
- donation of 47 salt cellars;
- Renaissance salt cellar with the labours of Hercules, Limoges, about 1500, enamel painting on copper.

- „Wakacyjne warsztaty międzypokoleniowe” – 4 spotkania: „Podróże – małe i duże”, „Zawody znane i zapomniane”, „Patroni są wśród nas”, „Solniczki dawnej i dziś”;
- III ogólnopolski konkurs plastyczny dla dzieci i młodzieży pt. „Z moich rodzinnych stron – zabytki zapomniane, warte ocalenia” – nadesłano 1895 prac w III kategoriach wiekowych.

Jednorazowe programy edukacyjne organizowane przez Muzeum:

- „Ferie po Królewsku” – projekt edukacyjny realizowany wraz z innymi rezydencjami w Polsce. W ramach tego przedsięwzięcia powstały cztery filmy edukacyjno-promocyjne na temat Muzeum;
- Konkurs plastyczny – „Zamek Żupny oczami dziecka”;
- IX edycja Święta Krakowskiej Rodziny;
- Warsztaty artystyczno-integracyjne dla dzieci i młodzieży;
- Europejskie Dni Dziedzictwa – temat przewodni: „Smaki dziedzictwa”;
- Weekend dla Seniora;
- Współorganizacja konkursu IV edycji „zaŚPIEWAJ i TY NIEPODLEGŁEJ!”;
- Dzień Otwarty Muzeów Krakowskich;
- Darmowy listopad w rezydencjach królewskich;
- „Kultura dostępna”.

Działania na rzecz osób niepełnosprawnych i grup wykluczonych:

- „Muzeoterapia” – nieodpłatnie warsztaty dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, chorych oraz wychowanków domów dziecka i świetlic;
- „Muzeum na zamówienie” – 11 spotkań on-line;
- „Krok w solną przygodę” – 18 spotkań (dla uczestników Środowiskowych Domów Samopomocy w Tomaszkowicach i Woli Filipowskiej, WTZ Złotoryja, ZSS Grójec, ZS im. Brata Alojzego Kosiby w Wieliczce, Niepubliczny Specjalistyczny Punkt Przedszkolny „Teraz My”;
- „Dotyk solnej historii” – jedno spotkanie w ekspozycji podziemnej;
- XXI Plener Malarski Artystów Niepełnosprawnych pt. „Wieliczka i Malbork – śladami zabytków na liście UNESCO” – plener w dniach 20–23 września (42 artystów z różnych rejonów Polski). Współorganizatorami projektu była Fundacja Sztuki Osób Niepełnosprawnych w Krakowie i Muzeum Zamkowe w Malborku. Otwarcie wystawy poplenerowej miało miejsce 1 grudnia w podziemnej ekspozycji muzealnej.

12. Education, Including Cyclical Events

Educational Classes: the total of 556 museum classes (in which 206 online classes) were conducted in 2021.

Cyclical Educational Programmes Organised by the Museum:

- “Regional Museum and Cultural Education” (REMIK) – continuation of neglected topics from 2020. 4 on-site meetings were held;
- “Mum, Dad and I” – 10 meetings – 3 topics (online) for 5 groups (“Roosters and Dogs – Animals or Miner’s Tools?”, “An Easter Palm”, “Treasure Hidden in the Soil of Wieliczka”), 7 topics (on-site) for 11 groups (“Young Artists – What Modern Art Looks Like Today”, “Mysteries and Secrets of the Museum”, “Dowry of St. Kinga”, “UNESCO Valuable Site”, “The Art of Goldsmithery”, “Miner – Half a Nobleman”, “Decorating a Christmas Tree”);
- Meetings of the Society of the Friends of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka – seminars and study trips;
- A Child-friendly Museum – Winter Holidays at the Museum – 8 family meetings and 12 meetings for organised groups (online); Summer with the Museum – 16 family meetings – “M as a Monument”, “A Legend is Good for Everything”, “A Painting Hidden in Squares”, “Mining Puzzles”, “At the Royal Table”, “Underground Treasury of Secrets”, “Salt Detective”, “The Mysterious Power of Brine from the Wieliczka Salt Mine”;
- A Senior Citizen at the Museum – 5 on-site meetings;
- “Intergenerational Holiday Workshops” – 4 meetings: “Travels – Small and Big”, “Known and Forgotten Professions”, “Patrons are among us”, “Salt Cellars in the Past and Today”;
- 3rd nationwide artistic competition for children and youth entitled “From my Homeland – Forgotten Monuments Worth Saving” – 1895 works were submitted in 3 age categories.

One-time Educational Programmes Organised by the Museum:

- “Royal-like Winter Holidays” – an educational project carried out together with other residences in Poland. As part of this project, four educational and promotional films about the Museum were created;
- An artistic competition – “Saltworks Castle through the Eyes of a Child”;
- 9th edition of the Krakow Family Festival;

Opracowanie i wdrażanie planu funkcjonowania Muzeum na rzecz poprawy dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami:

Wdrożono m.in. plan pracy koordynatora oraz deklarację dostępności, kontrolę, weryfikację tekstów alternatywnych na stronie Muzeum, przeprowadzono roboczy audyt strony internetowej oraz audyt aplikacją „Dostępnościomierz”, oznaczono pliki dźwiękowe na wystawie „Czym się różni pies od kogutka”, przygotowano opisy do ekspozycji „70/70” w powiększonym druku, plany wizualne budynków, podjęto współpracę z ośrodkami: Zespół Szkół im. Brata Alojzego Kosiby, ZSS nr 2 Kraków (ul. Strzelecka, Tyniecka), Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy dla Dzieci i Młodzieży Niewidomych i Słabowidzących w Krakowie, Niepubliczny Specjalistyczny Punkt Przedszkolny „Teraz My”, wykonanie wypukłego obrazu Ferdynanda Olesińskiego przedstawiającego św. Kingę dla osób z niepełnosprawnością wzroku, zakup specjalistycznego materaca na potrzeby ewakuacji osób z niepełnosprawnościami (przez Dział BHP), wykonanie nadruków w alfabecie Braille’a na ulotkach o Muzeum oraz nagranie informacyjnego filmu w PJM na stronę internetową, wykonanie tyflografik obrazów A. Długosza, poprawa informacji w tekście łatwym do czytania na stronie internetowej.

13. Promocja

Promocja wydarzeń muzealnych w mediach:

W promocji uwzględniono takie media, jak: TV, prasa, radio, portale internetowe, Facebook, prowadzono monitoring mediów pod kątem ukazywania się informacji o wydarzeniach muzealnych oraz na bieżąco aktualizowano informacje o podziemnej ekspozycji Muzeum oraz Zamku Żupnym, ściśle współpracowano z patronami medialnymi w trakcie realizacji imprez.

Informacje o wszystkich działaniach Muzeum w mediach:

- prasa: 50 informacji, 29 reklam;
- portale, FB, You Tube, Twitter: 978 informacji, 28 reklam na portalach Polska Press;
- radio: 26 wywiadów i 5 spotów reklamowych – 342 emisje;
- TV: 14 wywiadów i relacji, 2 spoty: reklamowy i informacyjny – 60 emisji, a w tym:

- Artistic and integration workshops for children and youth;
- European Heritage Days – main theme: “Flavours of heritage”;
- Weekend for a Senior Citizen;
- Co-organisation of the 4th edition of the competition “SING AS WELL FOR THE INDEPENDENT!”;
- Open Day of Krakow Museums;
- Free November at the royal residences;
- “Available Culture”.

Activities for People with Disabilities and Marginalised Groups:

- “Museotherapy” – free of charge workshops for people with intellectual disabilities, the sick and children from orphanages and clubhouses;
- “Museum on Request” – 11 online meetings;
- “A Step into a Salt Adventure” – 18 meetings (for participants from the community self-help homes in Tomaszów and Wola Filipowska, occupational therapy workshops in Złotoryja, Special School Complex in Grójec, Frater Alojzy Kosiba School Complex in Wieliczka, Non-public Specialised Pre-School Point “Now We”;
- “Touch of Salt History” – one meeting in the underground exhibition;
- 21st Open-air painting workshop for disabled people entitled “Wieliczka and Malbork – Following the Traces of Monuments on the UNESCO List” – open-air workshop on 20–23 September (42 artists from various regions of Poland). The project was co-organised by the Disabled People Art Foundation in Krakow and the Castle Museum in Malbork. An exhibition following an open-air session was opened on 1 December in the underground exhibition of the Museum.

Development and Implementation of a Plan for the Functioning of the Museum to Improve Accessibility to People with Special Needs.

Among other things, the following were implemented: the coordinator’s work plan and the accessibility declaration, control, verification of alternative texts on the Museum website, a working audit of the website and the audit with the “Accessibility Meter” application, audio files at the exhibition “The Difference between a Dog and a Rooster”, descriptions for the exhibition “70/70” in enlarged print, visual plans of the buildings, cooperation was established with the following centres: Frater Alojzy Kosiba School Complex in Wieliczka, Special School Complex No. 2 in

- prowadzenie i rozbudowa strony internetowej muzeum: aktualizacja, analiza strony przez Google Analytics, rozbudowa e-sklepu, nowe produkty, nowe fotografie, uruchomienie szybkich przelewów on-line, płatność kartą, płatność blik, liczba odsłon strony www: 214 510, liczba nowych wpisów www: 167, prowadzenie mediów społecznościowych: Facebook, YouTube, Instagram, udostępnienie zbiorów Muzeum – wybranych solniczek na globalnej platformie promującej muzealnictwo Google Art & Culture;
- promocja postów, reklama i aktywność fanów na Facebooku: całkowity zasięg to 4 431 734, liczba reakcji: 202 117 (komentarze, polubienia), liczba udostępnień postów: 10 539, całkowity zasięg postów: 2 930 816, liczba wpisów: 235.

Produkcje filmowe:

- 10 filmów na jubileusz 70-lecia Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka, w których występują pracownicy Muzeum, z działów: geologicznego, archeologicznego, sztuki i etnografii, historii i kultury materialnej górnictwa; promowane na Facebooku osiągały średnie zasięgi – 80 000 osób;
- 4 filmy z ekspertami z Muzeum oraz z Wawelu, nawiązujące tematem do wystawy „Środkowoeuropejska kultura stołu i królewskie srebra stołowe”; promowane na Facebooku osiągały zasięgi po 100 000 osób;
- reportaż: relacja z obchodów 70-lecia Muzeum;
- film: „Muzeum 1951–2021. Historia i teraźniejszość” – podsumowujący 70 lat działalności Muzeum.

14. Współpraca z instytucjami krajowymi i zagranicznymi

Instytucje krajowe:

- wyjazdy krajowe (szkoleniowe): wizyty w turystycznych kopalniach i muzeach górniczych na Dolnym Śląsku, spotkania z właścicielami i dyrekcjami (Kopalnia Złota w Złotym Stoku, Kopalnia Chryzoprazu Szklary-Huta, Kopalnia uranu w Kletnie, Kopalnia antracytu w Nowej Rudzie), (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- 7-dniowe szkolenie wyjazdowe 21 pracowników MŻKW na Dolny Śląsk – spotkania w muzeach górniczych i turystycznych kopalniach (Kopalnia Niklu, Chryzoprazu i Opału w m. Szklary-Huta, Kopalnia Złota w Złotym Stoku, Kopalnia antracytu w Nowej Rudzie, Podziemne Miasto Osówka, Kompleks

Krakow (ul. Strzelecka, Tyniecka), Special School and Education Centre for Blind and Visually Impaired Children and Youth in Krakow, Non-public Specialised Pre-School Point “Now We”, in Kraków, Non-public Specialised Kindergarten Point “Now We”, a relief painting by Ferdynand Olesiński depicting St. Kinga for the visually impaired, purchase of a special mattress for evacuation of the people with disabilities (by the OHS Department), prints in Braille on leaflets about the Museum and recording of an informative film in the Polish sign language for the website, typhlographics of paintings by A. Długosz, improvement of information in easy-to-read text on the website.

13. Promotion

Promotion of Museum Events in the Media:

the promotion included media such as: TV, press, radio, Internet portals, Facebook, monitoring the media in terms of publishing news about current museum events and current update of information regarding the underground museum exhibition and the Saltworks Castle, close cooperation with media patrons in the course of hosting the Museum events.

Information about all Museum activities in the media:

- press: 50 press releases, 29 advertisements;
- portals, FB, You Tube, Twitter: 978 press releases, 28 advertisements on the portals of Polska Press;
- radio: 26 interviews and 5 advertising spots – 342 broadcasts;
- TV: 14 interviews and coverages, 2 spots: advertising and information – 60 broadcasts, including:
- running and expanding the Museum’s website: updating, website analysis by Google Analytics, expanding the e-shop, new products, new photographs, launching fast online transfers, card payment, blik payment, number of website views: 214,510, number of new posts www: 167, running social media: Facebook, YouTube, Instagram, sharing the collection of the Museum – the selected salt cellars on the global museum promotion platform Google Arts & Culture;
- promotion of posts, advertising and fan activity on Facebook: total reach: 4,431,734, number of reactions: 202,117 (comments, likes), number of shares of posts: 10,539, total reach of posts: 2,930,816, number of posts: 235.

Włodarza, Muzeum Ziemi w Kletnie, Kopalnia Uranu w Kletnie, Centrum Nauki i Sztuki „Stara Kopalnia” w Wałbrzychu); zajęcia z archeologii industrialnej w nowo odkrytej kopalni srebra w m. Srebrna Góra; Jaskinia Niedźwiedzia; Góry Stołowe; zabytki techniki (Młyn Hilberta w Dzierżoniowie, Młyn Papierniczy w Dusznikach-Zdroju, Twierdza Kłodzko, Twierdza Srebrna Góra) i architektury Dolnego Śląska (Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim, Zamek Książ, Bazylika i Kościół Pokoju w Świdnicy) – organizacja M. Dziobek-Motyka.

Instytucje zagraniczne:

- Belgia – wizyty w muzeach górniczych i spotkania z ich właścicielami i dyrektorami (zabytkowa kopalnia łupka Scheferstollen Blausteinmuseum w Recht), Kopalnia Węgla w Blegny (UNESCO), Neolityczna Kopalnia Krzemienia w Spiennes (Centrum Silex, UNESCO), (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Rumunia – współpraca z Krajową Spółką Solną Salrom S.A., Instytutem Polskim w Bukareszcie i Związkiem Polaków w Rumunii w zakresie przygotowania wernisażu wystawy w Kopalni Soli Kaczyka i szkolenia wyjazdowego pracowników muzeum (M. Dziobek-Motyka);
- Słowacja – „Deň soli 2021” – uczestnictwo reprezentacji pracowników Muzeum w imprezie plenerowej (pokazy warzenia soli, powroźnictwa oraz jatka solna) w Musée Techniki Solivar w Presovie;
- Chorwacja – Muzeum Radboa w Radoboj w Chorwacji – przeprowadzenie przez pracowników Działu Edukacji kilkudniowego szkolenia pani dyrektor Ivany Hazulin z zakresu edukacji dzieci, seniorów i osób niepełnosprawnych, organizacji turystyki i organizacji ekspozycji (udział w różnorodnych zajęciach edukacyjnych) w ramach programu ERASMUS;
- Niemcy – wyjazd szkoleniowy do Monachium (4 osoby), 4 spotkania z przedstawicielami galerii sztuki, zapoznanie się z ekspozycjami 9 muzeów (m.in.: Deutsches Museum München, Alte Pinakothek, Staatliches Museum Ägyptischer Kunst, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, Residenz München);
- aktualizacje członkostwa w międzynarodowych komitetach na 2021 r.: ICOM, ERIH, TICCIH, uczestnictwo w konsultacjach on-line;
- ERIH (European Route of Industrial Heritage) – udział w dorocznej konferencji w Gandawie w Belgii, wygłoszenie referatu, wizytacje w muzeach techniki (Dyrektor J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);

Film Productions:

- 10 films for the 70th anniversary of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka – featuring the Museum employees, from the following departments: geological, archaeological, art and ethnography, history and mining material culture; promoted on Facebook with average reach – 80,000 people;
- 4 films with the experts from the Museum and Wawel, referring to the theme of the exhibition “The Central European Table Culture and Royal Table Silver”; promoted on Facebook with reach of 100,000 people;
- reportage: report from the Museum’s 70th anniversary celebrations;
- film: “Museum 1951–2021. History and the Present” – summarising 70 years of the activities of the Museum.

14. Cooperation with Domestic and Foreign Institutions

Domestic Institutions:

- domestic (training) trips: visits in tourist mines and mining museums in Lower Silesia, meetings with the owners and directors (Gold Mine in Złoty Stok, Chrysoprase Mine in Szklary-Huta, Uranium Mine in Kletno, Anthracite Mine in Nowa Ruda) (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- 7-day training trip for 21 employees of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka to Lower Silesia – meetings in mining museums and tourist mines (Nickel, Chrysoprase and Opal Mines in Szklary-Huta, Gold Mine in Złoty Stok, Anthracite Mine in Nowa Ruda, Underground City Osówka, Włodarz Complex, Museum of the Earth in Kletno, Uranium Mine in Kletno, “Former Mine” Science and Art Centre in Wałbrzych); industrial archaeology classes in the newly discovered silver mine in Srebrna Góra; Kletno Bear Cave; the Table Mountains; monuments of technology (Hilbert’s Mill in Dzierżoniów, Paper Mill in Duszniki-Zdrój, Kłodzko Fortress, Silver Mountain Fortress) and architecture of Lower Silesia (Palace in Kamieniec Ząbkowicki, Książ Castle, Basilica and Church of Peace in Świdnica) – organisation M. Dziobek-Motyka.

Foreign Institutions:

- Belgium – visits in mining museums and meetings with their owners and directors (historic slate mine Scheferstollen Blausteinmuseum in Recht), Coal

- UNESCO – przygotowanie informacji do obszernej ankiety pt. “World Heritage and Sustainable Tourism Recovery Survey” (M. Waśniowska-Nowak, K. Żywotko-Rogala);
- Międzynarodowa Konferencja Muzeów Górniczych i Skansenów Podziemnych Wieliczka–Zabrze 2022 – decyzja o przełożeniu konferencji na 22–25 maja 2023 r. z powodu pandemii Covid-19, kontynuacja przygotowań (M. Dziobek-Motyka).

15. Pozostałe

- złożenie wniosku aplikacyjnego o środki z funduszy EOG na modernizację Zamku Północnego, wniosek po przejściu wnikliwej oceny merytorycznej uzyskał punktację, która nie pozwoliła na otrzymanie dofinansowania;
- sporządzenie Planu Operacyjnego Funkcjonowania Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w warunkach zewnętrznego zagrożenia państwa i w czasie wojny;
- wykonanie remontu części socjalnej w komorze *Russeger* IV na III poz. KSW S.A. – wymiana obudowy górniczej komory oraz odbudowa części socjalnej z nowymi instalacjami i wyposażeniem;
- udział w ankiecie NIMOZ – „Skutki pandemii COVID-19”;
- opracowanie i przekazanie do zatwierdzenia przez MKiDN Planu Operacyjnego Muzeum.

Opracowanie: Urszula Mróz

- Mine in Blegny (UNESCO), Neolithic Flint Mine in Spiennes (Silex Centre, UNESCO) (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- Romania – cooperation with the National Salt Company Salrom S.A., the Polish Institute in Bucharest and the Union of Poles of Romania in the preparation of the opening of the exhibition at the Salt Mine in Kaczyka and the study trip of the Museum employees (M. Dziobek-Motyka);
- Slovakia – “Deň soli 2021” – participation of the representation of Museum employees in an open-air event (shows of salt making, rope making and a bag of salt) at the Múzeum Techniki Solivar in Presov;
- Croatia – Radboa Museum in Radoboj in Croatia – a multi-day training by the employees of the Education Department of Director, Ivana Hazulin, on the education of children, seniors and people with disabilities, the organisation of tourism and the organisation of exhibitions (participation in various educational classes) as part of the ERASMUS programme;
- Germany – training trip to Munich (4 persons), 4 meetings with representatives of art galleries, learning the exhibitions of 9 museums (including: Deutsches Museum München, Alte Pinakothek, Staatliches Museum Ägyptischer Kunst, Staatliche Antikensammlungen und Glyptothek, Residenz München);
- updates of memberships in international committees for 2021 – ICOM, ERIH, TICCIEH, participation in online consultations;
- ERIH (European Route of Industrial Heritage) – participation in the annual conference in Ghent in Belgium, presentation of a paper, visits in the museums of technology (Director J. Godłowski, M. Dziobek-Motyka);
- UNESCO – preparation of information for a comprehensive survey entitled “World Heritage and Sustainable Tourism Recovery Survey” (M. Waśniowska-Nowak, K. Żywotko-Rogala);
- International Conference of Mining and Underground Museums Wieliczka-Zabrze 2022 – decision to postpone the conference to 22–25 May 2023 due to the Covid-19 pandemic, continuation of preparations (M. Dziobek-Motyka).

15. Others

- submitting an application for funds from the EEA funds for the Modernisation of the Northern Castle. After passing a thorough substantive evaluation, the application received a score which prevented it from the funding;

- preparing the Operational Plan for the functioning of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka under conditions of an external threat to the national security and during the war;
- renovating the social area in the *Russegger* IV chamber on the level III KSW S.A. – replacement of the mining chamber lining and reconstruction of the social area with new installations and equipment;
- participating in the survey of the National Institute for Museum and Public Collections – “Effects of the COVID-19 pandemic”;
- developing and submitting the Museum Operational Plan to the Ministry of Culture and National Heritage for approval.

Elaborated by Urszula Mróz

SPIS ILUSTRACJI / LIST OF ILLUSTRATIONS

Do art. *Pomnik Adama Mickiewicza w Wieliczce. W 120. rocznicę odsłonięcia*
Monument to Adam Mickiewicz in Wieliczka. On the 120th Anniversary of its Unveiling

1. Pomnik Adama Mickiewicza w Poznaniu za subskrypcję państwową w 1857 r.,
 Gilquin & Dupain, Paryż, 1858. Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. G.10930/II,
<https://polona.pl/item/monument-erige-a-poznan-posen-par-souscription-nationale-1857-adam-mickiewicz,MTE5NzIyNDIw/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.)
 Monument to Adam Mickiewicz in Poznań for state subscription in 1857],
 Gilquin & Dupain, Paris, 1858. Source: National Library, inv. no. G.10930/II 18
2. Pomnik Mickiewicza w Poznaniu, 1918–1939. Źródło: Biblioteka Narodowa,
 nr inw. DŹS XII 8b/p.13/10, <https://polona.pl/item/poznan-pomnik-mickiewicza,NzE0NTE0NTA/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.)
 Monument to Mickiewicz in Poznań, 1918–1939. Source: National Library,
 inv. no. DŹS XII 8b/p.13/10. 19
3. Pomnik Mickiewicza w Rzeszowie, fot. E. Janusz, Rzeszów, 1906. Źródło: Biblioteka
 Narodowa, nr inw. DŹS XII 8b/p.14/62, <https://polona.pl/item/pomnik-mickiewicza-w-rzeszowie,NzA2NTI0NzY/1/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.)
 Monument to Mickiewicz in Rzeszów, photograph by E. Janusz, Rzeszów, 1906.
 Source: National Library, inv. no. DŹS XII 8b/p.14/62 20
4. Pomnik Mickiewicza w Tarnopolu, Kraków, przed 1918. Źródło: Biblioteka
 Narodowa, nr inw. Pocz. 9832, <https://polona.pl/item/tarnopol-ulica-i-pomnik-mickiewicza-monument-und-mickiewicz-gasse,MTM3OTA4NjQ/0/#info:metadata> (7 lutego 2022 r.)
 Monument to Mickiewicz in Tarnopol, Krakow, before 1918. Source: National
 Library, inv. no. Pocz. [postcard] 9832 21
5. Na uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza, Kraków, 1898 r. Źródło:
 Biblioteka Narodowa, nr inw. DŹS XII 8b/p.8/3, <https://polona.pl/item/na-uroczystosc-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-krakow-26-czerwca-1898,Njk4Nzg0MDk/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
 For the ceremony of unveiling the monument to Adam Mickiewicz, Krakow, 1898.
 Source: National Library, inv. no. DŹS XII 8b/p.8/3 22
6. Uroczystość odsłonięcia pomnika Adama Mickiewicza 1898 r.,
 fot. F. Kasprzykiewicz, Kraków 1898 r. Źródło: Muzeum Krakowa,
 nr inw. MHK-1030/VIII
 Ceremony of unveiling the monument to Adam Mickiewicz, 1898, photograph
 by F. Kasprzykiewicz, Krakow, 1898. Source: Museum of Cracow,
 inv. no. MHK-1030/VIII 23

7. Stanisławów pomnik Adama Mickiewicza, fot. nn., Stanisławów, po 1898 r.
Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. F.19249/IV, <https://polona.pl/item/stanislawow-pomnik-adama-mickiewicza,NzEzOTExMzg/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
Stanisławów, monument to Adam Mickiewicz, photograph by unknown author, Stanisławów, after 1898. Source: National Library, inv. no. F.19249/IV 24
8. Odślonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Warszawie 24 grudnia 1898 r., fot. Kostka i Mulert, autotypia Meisenbach Riffarth, Warszawa, 1898. Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. A.1006/Repr. XIX/I-19, <https://polona.pl/item/album-odslonienia-pomnika-adama-mickiewicza-w-warszawie-24-grudnia-1898-r,MTg1NTA4MzA/4/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
Unveiling the monument to Adam Mickiewicz in Warsaw, 24 December 1898, photography by Kostka & Mulert, autotypy by Meisenbach Riffarth, Warsaw, 1898. Source: National Library, inv. no. A.1006/Repr. XIX/I-19 25
9. Pomnik Mickiewicza w Złoczowie, nakład księgarni Kaczeka, Złoczów, 1907 r. Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. DŹS XII 8b/p. 97/24 (Poczt. 9035), <https://polona.pl/item/zloczow-pomnik-mickiewicza,ODE1NjM5ODI/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
Monument to Mickiewicz in Złoczów, edition of Kaczeka Bookstore, Złoczów, 1907. Source: National Library, inv. no. DŹS XII 8b/p. 97/24 (Poczt. [postcard] 9035) 26
10. Pomnik Mickiewicza w Tarnowie, fot. T. Jabłoński, Tarnów, 1911 r. Źródło: Biblioteka Narodowa: J. Leniek, F. Herzig, Ks. F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów, 1911, s. 249, nr inw. 564.300, <https://polona.pl/item/dzieje-miasta-tarnowa,OTc0NzE3ODY/260/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
Monument to Mickiewicz in Tarnów, photograph by T. Jabłoński, Tarnów, 1911 Source: National Library: J. Leniek, F. Herzig, Rev. F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów, 1911, p. 249, inv. no. 564.300 27
11. Pomnik A. Mickiewicza we Lwowie, po 1906 r. Źródło: Biblioteka Narodowa, nr inw. Poczt. 2211, <https://polona.pl/item/pomnik-a-mickiewicza-we-lwowie,NTkyNzMwMg/0/#info:metadata> (8 lutego 2022 r.)
Monument to Adam Mickiewicz in Lviv, Lviv, after 1906. Source: National Library, inv. no. Poczt. [postcard] 2211 28
12. Afisz Teatru Amatorskiego w Wieliczce, druk J. Litwiński, Wieliczka, 1898 r. Źródło: Biblioteka Jagiellońska, nr inw. 224660 IV 36/41, <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 lutego 2022 r.)
Poster of the Amateur Theatre in Wieliczka, printed by J. Litwiński, Wieliczka, 1898. Source: Jagiellonian Library, inv. no. 224660 IV 36/41 37
13. Afisz Przedstawienie Amatorskie, druk J. Litwiński, Wieliczka, 7 września 1902 r. Źródło: Biblioteka Jagiellońska, nr inw. 224660 IV 36/43, <https://polona.pl/item/w-niedziele-7-wrzesnia-1902-odbędzie-sie-w-miejscowej-sali-teatralnej-w-wieliczce,OTI4MzQ3NDk/0/#info:metadata> (9 lutego 2022 r.), <https://polona.pl/item/nr-142-na-fundusz-budowy-pomnika-a-mickiewicza-w-parku-tutejszym-teatr-amatorski-w,OTI4NDkxNjk/0/#info:metadata> (9 lutego 2022 r.)

- Poster Amateur Performance, printed by J. Litwiński, Wieliczka, 7 September 1902. Source: Jagiellonian Library, inv. no. 224660 IV 36/43. 39
14. Teodor Popiołek, fot. nn., Wieliczka (?), ok. 1910 r. Źródło: MŻKW, nr inw. 685/Zb.Spec.
Teodor Popiołek, photograph by unknown author, Wieliczka (?), around 1910. Source: CSMW [Cracow Saltworks Museum in Wieliczka], inv. no. 685/Special Collection 41
15. Prawdopodobny projekt parku miejskiego w Wieliczce, nn., Wieliczka, k. XIX/pocz. XX w. Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2050
Probable design of a town park in Wieliczka, unknown author, Wieliczka, at the turn of the 19th and 20th centuries. Source: CSMW, inv. no. VII/2050. 42
16. Plan parku miejskiego z naniesionym ołówkiem założeniami jego rozbudowy w kierunku zachodnim, nn., Wieliczka, k. XIX/pocz. XX w. Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2071
Plan of the town park with the plans for its expansion to the west marked in pencil, unknown author, Wieliczka, at the turn of the 19th and 20th centuries. Source: CSMW, inv. no. VII/2071 44
17. Park im. A. Mickiewicza, nn., Wieliczka, lata 1939–1945, Źródło: MŻKW, nr inw. VII/2521/1
Adam Mickiewicz Park, unknown author, Wieliczka, 1939–1945. Source: CSMW, inv. no. VII/2521/1. 45
18. Tadeusz Błotnicki, *Mien i Sebald*, Kraków, ok. 1897 r. Źródło: Muzeum Krakowa, nr inw. MHK-Fs74/VI, <http://ct.mhk.pl/wps/portal/mhmk/main/strona-artefaktu?artefactId={53985BEE-B721-4113-A69F-DA28298DF327}> (12 lutego 2022 r.)
Tadeusz Błotnicki, *Mien and Sebald*, Krakow, around 1897. Source: Museum of Cracow, inv. no. MHK-Fs74/VI 47
19. *Pomnik Mickiewicza w parku*, nakład B. Wierzbicki, Wieliczka, lata 1903–1908. Źródło: MŻKW, nr inw. 1877/Zb.Spec.
Monument to Mickiewicz in the park, edition by B. Wierzbicki, Wieliczka, 1903–1908. Source: CSMW, inv. no. 1877/Special Collection 48
20. Staw w Parku A. Mickiewicza z widocznym pomnikiem wieszcz, fot. J. Czernecki (?), Wieliczka, ok. 1913 r., Źródło: MŻKW, nr inw. 1265/9/Zb.Spec.
Pond in the Adam Mickiewicz Park with a visible monument to the poet, photograph by J. Czernecki (?), Wieliczka, around 1913. Source: CSMW, inv. no. 1265/9/Special Collection 53
21. Pomnik Adama Mickiewicza, fot. W. Gargul, Wieliczka, 1922 r. Źródło: MŻKW, nr inw. 1448/7/Zb.Spec.
Monument to Adam Mickiewicz, photograph by W. Gargul, Wieliczka, 1922. Source: CSMW, inv. no. 1448/7/Special Collection 51
22. Plan skweru miejskiego w Wieliczce, nn., Kraków, 26 maja 1936 r. Źródło: MŻKW, nr inw. VII/1986
Design of a town square in Wieliczka, unknown author, Krakow, 26 May 1936. Source: CSMW, inv. no. VII/1986 52

23. Dawny Dolny Rynek po założeniu plant, nn., Wieliczka, ok. 1937 r.
Źródło: Wieliczka. Dzieje (do roku 1980), Kraków, 1990, s. 224–225
Former Lower Market after establishing the Planty Gardens, unknown author,
Wieliczka, around 1937. Source: Wieliczka. Dzieje (do roku 1980), Kraków,
1990, pp. 224–225. 53

Do art. *Paradne topory górnicze z XVII i XVIII wieku w zbiorach
Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka*
*The Gala Miner's Axes from the 17th and 18th Centuries in the Collections
of the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka*

1. A. Długosz, *Kierownictwo*, ok. 1968, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1407,
fot. A. Grzybowski
A. Długosz, *Kierownictwo*, around 1968, Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1407, photograph by A. Grzybowski. 86
2. Gablota z toporami górniczymi na stałej wystawie „Żupy krakowskie –
przedsiębiorstwo królewskie” w komorze Russegger V w wielickiej kopalni,
fot. D. Kołakowski
Display case with miner's axes at the permanent exhibition “Cracow Saltworks –
Royal Enterprise” in the Russegger V chamber in the Wieliczka Salt Mine,
photograph by D. Kołakowski 89
3. Topory górnicze na wystawie „Broń paradna i zdobiona” w Muzeum Żup
Krakowskich Wieliczka w 2011 r., fot. A. Grzybowski
Miner's axes at the exhibition “Gala and decorated weaponry” at the Cracow
Saltworks Museum in Wieliczka in 2011, photograph by A. Grzybowski 90
4. Fragment wystawy „70/70” w Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w 2021 r.,
fot. D. Kołakowski
Fragment of the “70/70” exhibition at the Cracow Saltworks Museum
in Wieliczka in 2021, photograph by D. Kołakowski 91
5. Topór górniczy na wystawie prezentującej wybrane nowe nabytki Muzeum
Żup Krakowskich w 2021 r., fot. D. Kołakowski
Miner's axe at the exhibition presenting the selected new acquisitions of the Cracow
Saltworks Museum in Wieliczka in 2021, photograph by D. Kołakowski 91
6. Krucyfiks z popiersiem mężczyzny poniżej stóp Chrystusa, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1664, fot. A. Grzybowski
Crucifix with the bust of man below the feet of Christ, Art Collection
of the CSMW, inv. no. IV/1664, photograph by A. Grzybowski 103
7. Krucyfiks, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1663, fot. A. Grzybowski
Crucifix, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1663, photograph
by A. Grzybowski 103
8. Krucyfiks z adorującymi górnikami, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358,
fot. A. Grzybowski
Crucifix with adoring miners, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358,
photograph by A. Grzybowski 104

9. Krucyfiks z adorującymi górnikami, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1574,
fot. A. Grzybowski
Crucifix with adoring miners, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1574,
photograph by A. Grzybowski 105
10. Górnicy stojący tyłem do krucyfiks, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1148,
fot. A. Grzybowski
Miners facing away from the crucifix, Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski. 106
11. Górnik urabiający skałę kilofem oraz górnik rozłupujący skałę za pomocą klina
pobijanego młotem, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kołakowski
Miner working a rock with a miner's pickaxe and miner breaking a rock with
a miner's wedge beaten with a hammer, Art Collection of the CSMW,
inv. no. IV/1832, photograph by D. Kołakowski 110
12. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski
Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe,
Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski 113
13. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski
Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe,
Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski 114
14. Herb elektoratu saskiego na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1832, fot. D. Kołakowski
Coat of arms of the Electorate of Saxony on the base of the miner's axe,
Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kołakowski 114
15. Młotki górnicze i data 1663 na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski
Hammer and pick symbol and date 1663 on the base of the miner's axe,
Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski 117
16. Młotki górnicze, data 1701 i inicjały „DS” na stopie topora górniczego,
Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski
Hammer and pick symbol, date 1701 and initials “DS” on the base of the
miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358,
photograph by A. Grzybowski 117
17. Młotki górnicze, data 1670 i inicjały „AE” na stopie topora górniczego,
Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1564, fot. A. Grzybowski
Hammer and pick symbol, date 1670 and initials “AE” on the base of the
miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1564,
photograph by A. Grzybowski 118
18. Młotki górnicze na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW,
nr inw. IV/1832, fot. D. Kołakowski
Hammer and pick symbol on the base of the miner's axe, Art Collection
of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kołakowski. 118
19. Popiersie księcia-elektora, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563
Bust of the prince-elect, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563 121

20. Młotki górnicze i data 1680 na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563, fot. A. Grzybowski
Hammer and pick symbol and date 1680 on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563, photograph by A. Grzybowski 121
21. Młotki górnicze i inicjały „MK” na stopie topora górniczego, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1565, fot. A. Grzybowski
Hammer and pick symbol and initials “MK” on the base of the miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1565, photograph by A. Grzybowski 123
22. Toporzysko barty rogowej z przedstawieniami w poszczególnych segmentach (popiersia, serca, kwiaty, motywy geometryczne), Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563, fot. A. Grzybowski
Antler axe handle with depictions in individual segments (bust, heart, flowers, geometric motifs), Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563, photograph by A. Grzybowski 124
23. Fragment toporzyska barty rogowej z motywem kwiatowym, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kołakowski
Fragment of the antler axe handle with floral motif, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kołakowski. 124
24. Fragment toporzyska barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1564, fot. A. Grzybowski
Fragment of the inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1564, photograph by A. Grzybowski 125
25. Fragment toporzyska barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski
Fragment of the inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski 125
26. Toporzysko barty inkrustowanej, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1562, fot. A. Grzybowski
Inlaid axe handle, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1562, photograph by A. Grzybowski 125
27. Cechy wytwórców wybite na żeleźcach (Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/357, IV/1562, IV/1574, IV/1839), fot. A. Grzybowski, D. Kołakowski
Manufacturer's marks on the metal heads (Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/357, IV/1562, IV/1574, IV/1839), photograph by A. Grzybowski, D. Kołakowski 126
28. Współczesna barta górnicza, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1678, fot. A. Grzybowski
Contemporary miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1678, photograph by A. Grzybowski 132
29. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1148, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1148, photograph by A. Grzybowski 138, 139

30. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1564, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1564, photograph by A. Grzybowski 140, 141
31. Topór górniczy rogowy, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1563, fot. A. Grzybowski
Antler miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1563, photograph by A. Grzybowski 142, 143
32. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1839, fot. D. Kołakowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1839, photograph by D. Kołakowski 144, 145
33. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1562, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1562, photograph by A. Grzybowski 146, 147
34. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/357, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/357, photograph by A. Grzybowski 148, 149
35. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/358, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/358, photograph by A. Grzybowski 150, 151
36. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1565, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1565, photograph by A. Grzybowski 152, 153
37. Topór górniczy inkrustowany, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1574, fot. A. Grzybowski
Inlaid miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1574, photograph by A. Grzybowski 154, 155
38. Topór górniczy rogowy, Zbiór Sztuki MŻKW, nr inw. IV/1832, fot. D. Kołakowski
Antler miner's axe, Art Collection of the CSMW, inv. no. IV/1832, photograph by D. Kołakowski 156, 157

Do art. *Stary cmentarz parafialny przy kościele pw. Św. Jana Chrzciciela w Mikłuszowicach gm. Drwinia, pow. bocheński w świetle badań archeologicznych o charakterze ratowniczym*
Old parish cemetery at the church under the invocation of St John the Baptist in Mikłuszowice, Drwinia commune, Bochnia powiat in the light of rescue archaeological surveys

1. Położenie miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia
Location of Mikłuszowice, Drwinia commune. 226

2. Mikłuszowice, Góra św. Jana. Zobrazowanie numerycznego modelu terenu na podstawie danych pomiarowych LIDAR z lotniczego skanowania laserowego ALS z widocznymi zniszczeniami z 1944 r. Źródło mapy: <http://geoportal.gov.pl>
Mikłuszowice, St John's Mount. Digital terrain model based on LIDAR measurement data from ALS airborne laser scanning with visible damage from 1944. Map source: <http://geoportal.gov.pl> 227
3. Lokalizacja zarejestrowanych stanowisk archeologicznych w rejonie miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia
Location of registered archaeological sites in the area of Mikłuszowice, Drwinia commune 231
4. Mikłuszowice na mapie Galicji i Lodomerii w 1783 r. (tzw. mapa Miega). Widoczny na wzgórzu kościół fundacji Aleksandra Lubomirskiego z 1653 r. Źródło mapy: <http://mapire.eu>
Mikłuszowice on a map of Galicia and Lodomeria in 1783 (the so-called Mieg Map). The church founded by Aleksander Lubomirski from 1653, visible on the hill. Map source: <http://mapire.eu>. 232
5. Lokalizacja pierwszych trzech kościołów, kaplicy oraz cmentarzy w miejscowości Mikłuszowice, gm. Drwinia
Location of the first three churches, chapel and cemeteries in Mikłuszowice, Drwinia commune 235
6. Wykop I/2016 na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia, w trakcie odsłaniania pierwszych jam grobowych
Excavation I/2016 at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, during the uncovering of the first burial pits. 240
7. Lokalizacja wykopów z 2014 r., przecinających „zapomniany” cmentarz w Mikłuszowicach z podziałem na odcinki A, B, C, D
Location of the excavations from 2014 crossing the “forgotten” cemetery in Mikłuszowice divided into sections A, B, C, D 243
8. Profil rowu granicznego otaczającego badany cmentarz w Mikłuszowicach, gm. Drwinia
Profile of the boundary ditch surrounding the investigated cemetery in Mikłuszowice, Drwinia commune 246
9. Kamień graniczny badanego cmentarza w Mikłuszowicach, gm. Drwinia
Boundary stone of the investigated cemetery in Mikłuszowice, Drwinia commune 249
10. Planigrafia obiektów archeologicznych na działce 1333 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia. Odcinki A i B
Planigraphy of archaeological features on plot 1333 in Mikłuszowice, Drwinia commune. Sections A and B. 250
11. Planigrafia obiektów na działce 1333 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia. Odcinki C i D
Planigraphy of features on plot 1333 in Mikłuszowice, Drwinia commune. Sections C and D 251

12. Przykładowa karta dokumentacyjna sporządzona po badaniach w 2014 r. przez M. Maternę. Obiekt 19, grób 17, pochówek 1
An example of a documentation sheet prepared after the surveys in 2014 by M. Materna. Feature 19, grave 17, burial 1. 254
13. Przykładowa karta dokumentacyjna sporządzona po badaniach w 2014 r. przez M. Maternę. Obiekt 32, grób 29, pochówek 1
An example of a documentation sheet prepared after the surveys in 2014 by M. Materna. Feature 32, grave 29, burial 1 255
14. Mikłuszowice, gm. Drwinia – rozkład wymieralności osób pochowanych
Mikłuszowice, Drwinia commune – distribution of mortality of the buried persons. 260
15. Wybór wyróżnionych schorzeń, patologii i urazów zidentyfikowanych w trakcie analizy antropologicznej
Selection of distinguished ailments, pathologies, and injuries identified during the anthropological analysis. 293
16. Wybór wyróżnionych schorzeń, patologii i urazów zidentyfikowanych w trakcie analizy antropologicznej
Selection of distinguished ailments, pathologies, and injuries identified during the anthropological analysis 294
17. Krzyżyki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
a: Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. II; b: Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II
Crosses discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, a: Feature 30 / Grave 27 / Burial II; b: Feature 48 / Grave 43 / Burial II. 336
18. Szkaplerz odkryty na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I
Scapular discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune. Feature 45 / Grave 40 / Burial I 338
19. Medaliki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
a: Ob. 10 / Gr. 8 / Poch. I; b: Ob. 47 / Gr. 42 / Poch. I; c: Ob. 30 / Gr. 27 / Poch. III; d: Ob. 34 / Gr. 30 / Poch. I; e: Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I
Medals discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, a: Feature 10 / Grave 8 / Burial I; b: Feature 47 / Grave 42 / Burial I; c: Feature 30 / Grave 27 / Burial III; d: Feature 34 / Grave 30 / Burial I; e: Feature 45 / Grave 40 / Burial I 338
20. Medalik (a) oraz medaliony (b–c) odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia. a: Ob. 27 / Gr. 24 / Poch. I; b: Ob. 45 / Gr. 40 / Poch. I; c: Ob. 29 / Gr. 26 / Poch. I
Medal (a) and medallions (b–c) discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, a: Feature 27 / Grave 24 / Burial I; b: Feature 45 / Grave 40 / Burial I; c: Feature 29 / Grave 26 / Burial I 339
21. Paciorki odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia.
a: Ob. 48 / Gr. 43 / Poch. II; b: Ob. 39 / Gr. 35 / Poch. I; c: Ob. 59 / Gr. 52 / Poch. III
Beads discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune, a: Feature 48 / Grave 43 / Burial II; b: Feature 39 / Grave 35 / Burial I; c: Feature 59 / Grave 52 / Burial III. 340

22. Zapięcie woluminu (?) w postaci metalowej klamry odkryte na stanowisku nr 3 w Mikłuszowicach, gm. Drwinia
Book volume clasp (?) in the form of a metal clamp discovered at site no. 3 in Mikłuszowice, Drwinia commune 341

Do art. *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 2021*

Archaeological research conducted by the Cracow Saltworks Museum in Wieliczka in the year 2021

1. Plan wykopów w Zamku Żupnym. Rzymskimi cyframi oznaczono wykopy archeologiczne, brązowym kolorem wkop pod kanalizację, a czerwonym odkrywka pod posadowienie dźwigu. Plan zamku autorstwa W. Niewaldy z naniesionymi wykopami przez P. Sewuloka
The excavation site plan for the Saltworks Castle. Roman numerals indicate the archaeological excavations, the earthworks for the sanitary installation are marked in brown, and the earthworks performed for the purpose of setting of the lift – in red colour. The castle layout prepared by W. Niewalda with the excavations marked by P. Sewulok 423
2. 1 – Profil AB Pom I; 2 – Poziom 320 cz. B Pom I; 3 – Siekierka *in situ*; 4 – Siekierka w czasie konserwacji; 5, 6 – Profil Fosy w Pom I (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)
1 – Profile AB Room I; 2 – Level 320 part B Room I; 3 – The axe *in situ*; 4 – the axe during maintenance works; 5, 6 – the moat profile in Room I (photographs taken and table developed by P. Sewulok). 424
3. Dokumentacja fotograficzna odkrytego portalu i przemurowania z nim związanego, a także poziom zejścia do portalu w momencie zakończenia odgruzowywania i wyczyszczeniu, a także w momencie odkrycia drewnianej belki i podmurówki, będącymi elementami schodów (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)
The photographic documentation of the portal discovered and the associated reconstruction, as well as the portal entrance level upon completion of rubble removal and cleaning, as well as at the time of discovery of the wooden beam and the wall base, constituting the components of the stairs (photos taken and table developed by P. Sewulok) 431
4. Srebrne monety z Wykopu II (1 – Grosz Praski), Pom I (2 – Grosz Praski) i Wykopu I (3 – Szeląg Ryski) (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)
Silver coins from Excavation II, Room I and Excavation I (photos taken and table developed by P. Sewulok) 434

5. 1 – Plastycznie odsłonięty poziom spalenizny w wykopie IIA; 2 – Profil W Wykopu II; 3 – Poziom 460 Wykopu IIA, widoczne w lewym narożniku zachowane mrowisko, a także dwa drewniane słupy; 4 – Zbliżenie na „miasto mrówek” (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)
1 – Stratigraphically revealed burnt material level in Excavation IIA; 2 – profile W of Excavation II; 3 – Level 460 of Excavation IIA, a preserved anthill is visible in the left corner, as well as two wooden poles; 4 – close-up of the “ant city” (photos taken and table developed by P. Sewulok). 436
6. 1 – Belki drewniane zasłaniające szyb górniczy w Wykopie III; 2 – Szyb górniczy po zdjęciu zasłaniających go belek; 3 – Fragment muru odkrytego w wykopie IV; 4 – Ceglany relikw odkryty w miejscu posadowienia dźwigu; (zdjęcia i tablica autorstwa P. Sewuloka)
1 – Wooden beams covering the mining shaft in Excavation III; 2 – The mining shaft after the removal of the beams; 3 – A fragment of the wall discovered in excavation IV; 4 – A brick remnant discovered in the lift foundation location; (photos taken and table developed by P. Sewulok) 437
7. Plan wykopalisk przy ulicy Daniłowicza 12 – stan. Wieliczka 4, z podziałem na Wykop I i II i z podziałem na siatkę arową (autorstwa P. Sewuloka).
Legenda: kolor zielony – obiekty neolityczne; kolor brunatny – obiekty średniowieczne; kolor czerwony – obiekty współczesne; kolor pomarańczowy – mur ceglany; kolor czarny – elementy nadal nieokreślone, wymagające dalszych badań
The layout of the excavation at 12 Daniłowicza Street – site Wieliczka 4, divided into Excavation I and II with the depiction of the measurement grid (by P. Sewulok). Legend: green – Neolithic objects; brown – medieval objects; red – contemporary objects; orange – brick wall; black – elements, which still have not been identified, requiring further research 442
8. Tablica wybranych fragmentów ceramiki średniowiecznej z Zamku Żupnego.
1–8, 12 – wylewy naczyń; 9 – fr. brzuśca; fr. dna z częścią przydenną; 11 – Fragment z przedstawieniem motywu twarzowego (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)
A table of the selected fragments of the medieval ceramics from the Saltworks Castle (Fig. By A. Zborowska and Bernardetta Bielecka; table prepared by P. Sewulok) 443
9. Tablica wybranych fragmentów ceramiki pradziejowej z Zamku Żupnego.
1–3 fr. brzuśców naczyń kultury puchowskiej, 4–6 dwa wylewy i dno naczynia kultury przeworskiej (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)
A table of the selected fragments of the prehistoric ceramics from the Saltworks Castle To the left: fragments of the Puchov culture, to the right: fragments of the Przeworsk culture (Fig. By A. Zborowska and B. Bielecka; table prepared by P. Sewulok) 443

10. Tablica wybranych fragmentów ceramiki neolitycznej z Zamku Żupnego.
1–2 – wylewy naczyń; 3 – Wylew z uchem (Rys. A. Zborowska i B. Bielecka,
tablicę przygotował P. Sewulok)
A table of the selected fragments of the Neolithic ceramics from the
Saltworks Castle (Fig. By A. Zborowska and B. Bielecka;
table prepared by P. Sewulok) 444
11. Zrekonstruowane naczynie średniowieczne (1) wraz z wybranymi fragmentami
ceramiki neolitycznej (2–4) ze stanowiska Wieliczka 4 (Rys. A. Zborowska
i B. Bielecka, tablicę przygotował P. Sewulok)
A reconstructed medieval dish with selected fragments of Neolithic ceramics
from the Wieliczka 4 site (Fig. By A. Zborowska and B. Bielecka;
table prepared by P. Sewulok) 444
12. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Plan stanowiska z naniesionymi wynikami badań
prowadzonych w latach 2014–2019
Bochnia-Kolanów, site 120. The site layout with the results of excavations
conducted in the years 2014–2019 447
13. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Lokalizacja wykopu badawczego założonego
w 2021 r.
Bochnia-Kolanów, site 120. Location of the research excavation
established in 2021 448
14. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Karta kopca K 12 (na podstawie: M. Szubski,
J. Budziszewski: *Analiza Numerycznego Modelu Terenu...*)
Bochnia-Kolanów, site 120. K 12 barrow card (based on: M. Szubski,
J. Budziszewski: *Analiza Numerycznego Modelu Terenu...*) 451
15. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Widok z drona kopca K12 z wytyczonymi profilami
Bochnia-Kolanów, site 120. A drone view of barrow K12 with the
outlined profiles 452
16. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wylew naczynia odkrytego w części stropowej
kurhanu K12
Bochnia-Kolanów, site 120. A spout of the dish discovered in the top part
of the barrow K12 454
17. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Naczynia odkryte w rejonie domniemanego miejsca
spalenia zwłok
Bochnia-Kolanów, site 120. Dishes discovered in the anticipated corpse
cremation place 455
18. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór ceramiki naczyniowej z nasypu kurhanu
(1. kultura malicka/grupa pleszowsko-modlicka?; 2–9. kultura łużycka)
Bochnia-Kolanów, site 120. Selected pottery dishes from the barrow embankment
(1. Malice culture/Pleszów-Modlnica group? 2–9. Lusatian culture) 465
19. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór ceramiki naczyniowej z nasypu kurhanu
(1–4. kultura łużycka; 5. kultura puchowska)
Bochnia-Kolanów, site 120. Selected pottery dishes from the barrow embankment
(1–4. Lusatian culture; 5. Puchov culture) 466
20. Bochnia-Kolanów, stan. 120. Wybór zabytków krzemiennych z nasypu kurhanu
Bochnia-Kolanów, site 120. Selected flint objects from the barrow embankment . . . 467

MUZEUM
ŻUP KRAKOWSKICH
WIELICZKA